

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

YENİ UYGUR TÜRKÇESİ-HALİDE İSRAİL-MEŞEL
KÖTÜRGEN KİŞİLER-(METİN-DİL İNCELEMESİ-SÖZLÜK)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FATMAGÜL ÖCAL

BALIKESİR, 2022

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

YENİ UYGUR TÜRKÇESİ-HALİDE İSRAİL-MEŞEL
KÖTÜRGEN KİŞİLER-(METİN-DİL İNCELEMESİ-SÖZLÜK)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FATMAGÜL ÖCAL

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. HÜLYA SAVRAN

BALIKESİR, 2022

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda 201912511004 numaralı Fatmagül Öcal'ın hazırladığı “YENİ UYGUR TÜRKÇESİ-HALİDE İSRAİL-MEŞEL KÖTÜRGEN KİŞİLER (METİN-DİL İNCELEMESİ-SÖZLÜK)” konulu YÜKSEK LİSANS TEZİ ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 23/06/2022 tarihinde yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar ile OY BİRLİĞİ/OY ÇOKLUĞU ile karar verilmiştir.

Üye (Başkan) Prof. Dr. Erkin EMET

İmza

Üye (Danışman) Prof. Dr. Hülya SAVRAN

İmza

Üye Dr. Öğr. Üy. E. Erdem ÖZBEK

İmza

.../...../2022
Enstitü Onayı

ETİK BEYAN

Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

18/07/2022

İmza

Fatmagül ÖCAL

ÖNSÖZ

Doğu Türkistan, Çin Halk Cumhuriyeti'nin içinde ve ülkenin batısında yer almaktadır. Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurlar, tarihleri boyunca edebi değeri yüksek eserler ortaya koymuş ve Uygurlar arasında önemli edebi şahsiyetler yetişmiştir. Halide İsrail, Çağdaş Uygur Edebiyatının öne çıkan yazarlarından biridir.

Yeni Uygur Türkçesi, Türkçenin lehçeleri arasında Güney-Doğu Türkçesi grubunda yer alır. “Meşel Kötürgen Kişiler” (Meşale Taşıyan Kişiler) adlı eser üzerine yapılan dil incelemesi ile Yeni Uygur Türkçesi sahasında yapılan araştırmalara katkı sunmak amaçlanmıştır.

Halide İsrail “Meşel Kötürgen Kişiler” (Meşale Taşıyan Kişiler) adlı uzun hikâyesini 2006 yılında yayımlamıştır ve eser 75 sayfadan oluşmaktadır. Eser aynı zamanda Doğu Türkistan'da İsmail Gaspıralı'nın etkisiyle yaşanan yenilikçi eğitim sistemini ele almasıyla tarihi bir gerçekliğe de sahiptir.

Çalışmamız; Giriş, İlgili Alanyazın, Yöntem, Bulgular ve Yorumlar, Sonuç ve Öneriler, Ekler bölümünde yer alan Metinler ve Sözlükten oluşmaktadır. Öncelikle çalışmamızda Arap alfabesiyle yazılmış olan metnin transkripsiyonu yapılmıştır. Transkripsiyon metninde sayfa numaraları koyu karakterlerle belirtilmiş ve dil incelemesinde kolaylık sağlaması için satır numaraları verilmiştir. Metnin Türkiye Türkçesine aktarılmasından sonra eserde yer alan kelimelerin bir sözlüğü oluşturulmuştur.

Tezimizin Giriş kısmında, araştırmanın konusu, amacı, önemi, varsayımları ve sınırlılıkları açıklanmıştır.

İlgili Alanyazın bölümünde kuramsal çerçeve ve ilgili araştırmalardan bahsedildikten sonra sırasıyla Uygur adının manası ve bugünkü Uygur teriminin ortaya çıkışı, Doğu Türkistan'ın siyasi tarihi, coğrafi konumu, yüzey şekilleri ve iklimi, Doğu Türkistan'ın yakın dönemi ile bugünkü nüfus yapısı, yönetim sistemi, dini yapısı ve bugünkü ekonomik durumu hakkında bilgilere yer verilmiştir. Bu başlıklardan sonra Yeni Uygur Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi ağızları, Çağdaş Uygur Edebiyatı, incelediğimiz eserin yazarının hayatı, edebî kişiliği ve eserleri

hakkında gerekli bilgilere yer verilmiş, son olarak konu aldığımız eserin içeriğinden bahsedilmiştir.

Çalışmamızın Yöntem bölümünde araştırmanın modeli, evren ve örnekleme, veri toplama araç ve teknikleri, verilerin toplanma süreci, veri analizi başlıkları bulunmaktadır.

Bulgular ve Yorumlar bölümünde, Yeni Uygur Türkçesinin çekim ekleri bakımından incelemesi yapılmış, elde edilen veriler ilgili kısımlarda yorumlanarak sunulmuştur.

Sonuç ve Öneriler kısmından sonra Ekler bölümünde metinler ve eser ile ilgili sözlükçalışmasına yer verilmiştir.

Yeni Uygur Türkçesinde çok heceli kelimelerin son hecesinde bulunan /a/ ve /e/ sesleri kelime ek alıp açık orta hece durumuna geçince /i/'ye dönüşmektedir. Bu kural ikinci ve daha sonraki hece durumunda bulunan eklerdeki /a/ ve /e/ ünlüsü için de geçerlidir. Sözlük hazırlanırken bu kural göz önünde bulundurularak kelimelerin kökü yazılmıştır.

Lisans ve yüksek lisans eğitimim boyunca her konuda benimle ilgilenen, bilgi ve deneyimini paylaşan, bana yol gösteren, bu çalışmada danışmanlığımı yürüten saygıdeğer hocam Prof. Dr. Hülya SAVRAN'a teşekkür ediyorum.

Halide İsrail'in eseri ile ilgili çalışma yapma fikrini bana sağlayan ve tez aşamamda her türlü konuda benden yardımlarını esirgemeyen Abdulvahit HASANCAN'a, kendisini ziyaretimde Doğu Türkistan ile ilgili her türlü bilgiyi paylaşan Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Halk Bilimi Anabilim dalı öğretim üyesi Prof. Dr. Alimcan İNAYET'e, Yeni Uygur Türkçesi ve Doğu Türkistan ile ilgili yaptığı çalışmalarla tezime kaynaklık eden, tezimle ilgili her türlü soruma cevap vererek bana zaman ayıran Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Güney-Doğu Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Erkin EMET'e, alanda yaptığı çalışmaları ve elindeki kaynakları benimle paylaşan Nevşehir Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. Neşe HARBALIOĞLU'na, Çağdaş Uygur Edebiyatı yazarları ve Doğu Türkistan'ın genel durumu hakkında bana bilgi veren, tez süremde yardımlarını esirgemeyen İstanbul Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümü öğretim

üyesiDoç Dr. Reyila KAŞGARLI'ya, çalışma yaptığım metni Türkiye Türkçesine aktarıırken Doğu Türkistan'daki ağaç çeşitlerinden, yemeklerine, giysilerine kadar her türlü kültürel bilgiyi benimle paylaşan Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü doktora öğrencisi Rabigül HACİMUHAMMED'e teşekkürü borç bilirim.

Eğitim hayatım boyunca yanımda olan aileme desteklerinden dolayı minnettarım. Tez süresince zamanından çalarak bu tezi yazdığım sevgili kızım Asya ÇELİK'e teşekkür ediyorum. Hayatı boyunca daima yanımda olan, yaşasaydı yine benimle gurur duyacağından emin olduğum saygıdeğer babacığım Ramazan KENAR'ı da rahmet ve minnetle anıyorum.

BALIKESİR, 2022

Fatmagül ÖCAL

ÖZET

YENİ UYGUR TÜRKÇESİ -HALİDE İSRAİL-MEŞEL KÖTÜRGEN KİŞİLER-(METİN-DİL İNCELEMESİ-SÖZLÜK)

ÖCAL, Fatmagül

Yüksek Lisans, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hülya SAVRAN

2022, 320 Sayfa

Yeni Uygur Türkçesi, Güney-Doğu lehçeleri grubunda yer alır. Tezimizde ele aldığımız Halide İsrail'in "Meşel Kötürgen Kişiler" (Meşale Taşıyan Kişiler) adlı eseri de bu lehçe ile yazılmıştır. Türk lehçeleri arasında önemli bir yere sahip olan Yeni Uygur Türkçesinin çekim ekleri kategorisi bakımından bu eser vasıtasıyla incelenmesi ve Çağdaş Uygur Edebiyatı yazarlarından Halide İsrail'in bu eserinin tanıtılması hedeflenmiştir.

Çalışmanın giriş bölümünde, araştırmanın konusu, amacı, önemi, varsayımları ve sınırlıkları açıklanmıştır.

İlgili alanyazın kısmında kuramsal çerçeve ve ilgili araştırmalardan bahsedildikten sonra sırasıyla Uygur adının manası ve bugünkü Uygur teriminin ortaya çıkışı, Doğu Türkistan'ın siyasi tarihi, coğrafi konumu, yüzey şekilleri ve iklimi, Doğu Türkistan'ın yakın dönemi ile bugünkü nüfus yapısı, yönetim sistemi, dini yapısı ve bugünkü ekonomik durumu, Yeni Uygur Türkçesi ve günümüzde kullanılan ağızlar, Çağdaş Uygur Edebiyatı, Halide İsrail'in hayatı ve edebi şahsiyeti, eserleri hakkında gerekli bilgilere yer verilmiştir.

Çalışmamızın yöntem bölümünde araştırmanın modeli, evren ve örnekleme, veri toplama araç ve teknikleri, toplanma süreci, veri analizinin nasıl yapıldığı açıklanmıştır. Bulgular ve yorumlar bölümünde, Yeni Uygur Türkçesinin çekim ekleri bakımından incelemesi yapılmış, elde edilen veriler ilgili kısımlarda yorumlanarak sunulmuştur.

Sonu ve neriler kısmından sonra Ekler blmnde metinler ve eser ile ilgili szlk alışmasına yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yeni Uygur Trkesi, Dil İncelemesi, şekil Bilgisi, ekim Ekleri, Halide İsrail, Szlk, Meşel Ktrgen Kişiler.

ABSTRACT

NEW UIGHUR TURKISH- HALIDE ISRAIL-MEŞEL KÖTÜRGEN KİŞİLER-(TEXT-LANGUAGE ANALYSIS-DICTIONARY)

ÖCAL, Fatmagül

Master Thesis, Department of Turkish Language and Literature

Thesis Advisor: Prof. Dr. Hülya SAVRAN

2022, 320 pages

New Uighur Turkish is ranked among the group of South-Eastern Turkish dialect. Named "MEŞEL KÖTÜRGEN KİŞİLER " (Meşale Taşıyan Kişiler), which we dwelled on our thesis, Halide Israil's work was also written in this dialect. It is aimed to scrutinise the New Uighur Turkish, which is of a great importance among Turkish dialects in terms of inflectional suffixes through this work of art, and to introduce this work of Halide Israil, outstanding author of Contemporary Uighur Literature.

In the prologue of the study, the subject, purpose, importance, assumptions and limitations of the research are expounded.

After mentioned the theoretical framework and related researches, it was included in relevant literature respectively the meaning of the name Uighur and the emergence of current Uighur term, the political history, geographical location, surface features and climate of East Turkestan, the recent period of East Turkestan and its current demographical structure, administrative system, religious structure and current economic situation, The New Uighur Turkish and the dialects used in this day and age, Contemporary Uighur Literature, the life of Halide Israil and her personality in a literary sense, and essential information about her works of art.

In the method section of our study, model, universe and sample of the research, data collection tools and techniques, the process of the data collection and how the data analysis is done are explained. In the Findings and Comments section,

the New Uyghur Turkish has been examined in terms of inflectional suffixes, and the data acquired has been presented by interpreting in the relevant parts.

Afterward the conclusion and suggestions section, the texts and the dictionary study related to the work are included in the Appendices section.

Keywords: New Uyghur Turkish, Linguistic Analysis, Morphology, Inflectional Suffixes, Halide Israil, Dictionary, Meşel Kötürgen Kişiler.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖNSÖZ	iii
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER	x
ÇİZELGELER LİSTESİ	xv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xvii
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu	1
1.2. Araştırmanın Amacı	1
1.3. Araştırmanın Önemi	2
1.4. Araştırmanın Varsayımları	3
1.5. Araştırmanın Sınırlılıkları	3
1.6. Tanımlar	3
2. İLGİLİ ALANYAZIN	5
2.1. Kuramsal Çerçeve	5
2.1.1. Uygur Türkleri ve Doğu Türkistan	5
2.1.1.1. Uygur Adının Manası ve Bugünkü Uygur Teriminin Ortaya Çıkışı....	5
2.1.1.2. Doğu Türkistan'ın Siyasi Tarihi	7
2.1.1.3. Doğu Türkistan'ın Coğrafi Konumu, Yüzey Şekilleri ve İklimi	12
2.1.1.4. Doğu Türkistan'ın Yakın Dönemi İle Bugünkü Nüfus Yapısı	14
2.1.1.5. Doğu Türkistan'ın Yönetim Sistemi	16
2.1.1.6. Doğu Türkistan'ın Dini Yapısı	16
2.1.1.7. Doğu Türkistan'ın Bugünkü Ekonomik Durumu	17
2.1.2. Yeni Uygur Türkçesi	19
2.1.2.1. Yeni Uygur Türkçesinin Ağzları.....	21
2.1.2.2. Alfabe	22
2.1.3. Çağdaş Uygur Edebiyatı	23
2.1.4. Halide İsrail Hakkında	26
2.1.4.1. Halide İsrail'in Hayatı	26

2.1.4.2. Halide İsrail'in Edebî Şahsiyeti ve Uygur Edebiyatındaki Yeri	27
2.1.4.3. Halide İsrail'in Eserleri	31
2.1.4.4. "Meşel Kötürgen Kişiler" (Meşale Taşıyan Kişiler) Hikâyesi Hakkında	37
2.2. İlgili Araştırmalar	39
3. YÖNTEM.....	42
3.1. Araştırmanın Modeli	42
3.2. Evren ve Örneklem.....	43
3.3. Veri Toplama Araç ve Teknikleri.....	43
3.4. Verilerin Toplanma Süreci	43
3.5. Verilerin Analizi.....	44
4. BULGULAR VE YORUMLAR	45
4.1. Çekim Ekleri	45
4.2. İsim Çekim Ekleri	45
4.2.1. Çokluk Eki.....	45
4.2.2. İyelik Ekleri	54
4.2.3. Aitlik Eki.....	63
4.2.4. Hâl Ekleri.....	65
4.2.4.1. Yalın Hâl	66
4.2.4.2. İlgi Hâli	68
4.2.4.3. Yükleme Hâli	72
4.2.4.4. Yönelme Hâli	77
4.2.4.6. Çıkma (Ayrılma) Hâli	88
4.2.4.7. Vasıta Hâli.....	91
4.2.4.8. Eşitlik Hâli	92
4.2.4.9. Yön Gösterme Hâli	92
4.2.4.10. Benzerlik Hâli	93
4.2.4.11. Sınırlama Hâli	94
4.2.5. İsimlerde Soru Kategorisi	95
4.2.6. İsimlerde Bildirme	95
4.2.6.1. Şimdiki Zaman	95
4.2.6.2. Görülen Geçmiş Zaman	97
4.2.6.3. Duyulan Geçmiş Zaman.....	98
4.2.6.4. Şart	100

4.3. Fiil Çekim Ekleri	100
4.3.1. Şahıs Ekleri	100
4.3.1.1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri.....	100
4.3.1.2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri	101
4.3.1.3. Emir Kökenli Şahıs Ekleri	102
4.3.2. Şekil ve Zaman Ekleri.....	102
4.3.2.1. Fiillerde Zaman	102
4.3.2.1.1. Görülen Geçmiş Zaman	103
4.3.2.1.1.1. –DI Ekli Görülen Geçmiş Zaman	103
4.3.2.1.1.2. -KAn Ekli Görülen Geçmiş Zaman	109
4.3.2.1.2. Duyulan Geçmiş Zaman	109
4.3.2.1.2.1. -KAn Ekli Duyulan Geçmiş Zaman.....	110
4.3.2.1.2.2. –İp Ekli Duyulan Geçmiş Zaman	111
4.3.2.1.2.3. –miş Ekli Duyulan Geçmiş Zaman	113
4.3.2.1.3. Şimdiki Zaman	113
4.3.2.1.3.1. -(İ)vati Ekli Şimdiki Zaman.....	113
4.3.2.1.3.2. -mAKtA Ekli Şimdiki Zaman.....	115
4.3.2.1.4. Gelecek Zaman.....	116
4.3.2.1.4.1. –i/-y Ekli Gelecek Zaman.....	116
4.3.2.1.4.2. -mAKçi Ekli Gelecek Zaman	119
4.3.2.1.4.3. –idiğan/-ydiğan Ekli Gelecek Zaman	120
4.3.2.1.4.4. –KU Ekli Gelecek Zaman.....	120
4.3.2.1.4.4.1. –KU+İyelik Eki.....	121
4.3.2.1.4.4.2. –KU+dek	121
4.3.2.1.5. Geniş Zaman.....	121
4.3.2.2. Fiillerde Kip	123
4.3.2.2.1. Emir Kipi	123
4.3.2.2.2. Şart Kipi	125
4.3.2.2.3. İstek Kipi	127
4.3.2.2.3.1. –KAy Ekli İstek Kipi	127
4.3.2.2.3.2. –KU Ekli İstek Kipi	128
4.3.2.2.4. Gereklilik Kipi.....	129
4.3.2.2.4.1. –sA Ekli Gereklilik Kipi.....	129
4.3.2.2.4.2. -ş ve -mAslıK Ekli Gereklilik Kipi.....	130

4.3.2.3. Fiillerin Birleşik Çekimi	131
4.3.2.3.1. Hikâye Birleşik Çekimi	132
4.3.2.3.1.1. Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi.....	132
4.3.2.3.1.2. Duyulan Geçmiş Zamanın Hikâyesi.....	132
4.3.2.3.1.2.1. -KAn Ekli Duyulan Geçmiş Zamanın Hikâyesi.....	132
4.3.2.3.1.2.2. -Ip Ekli Duyulan Geçmiş Zamanın Hikâyesi.....	134
4.3.2.3.1.2.3. -miş Ekli Duyulan Geçmiş Zamanın Hikâyesi.....	135
4.3.2.3.1.3. Geniş Zamanın Hikâyesi.....	135
4.3.2.3.1.4. Şimdiki Zamanın Hikâyesi	141
4.3.2.3.1.4.1. -(I)vati Ekli Şimdiki Zamanın Hikâyesi.....	141
4.3.2.3.1.4.2. -mAKtA Ekli Şimdiki Zamanın Hikâyesi.....	143
4.3.2.3.1.5. Gelecek Zamanın Hikâyesi.....	144
4.3.2.3.1.5.1. -mAKçi Ekli Gelecek Zamanın Hikâyesi	144
4.3.2.3.1.5.2. -idiğan / -ydiğan Ekli Gelecek Zamanın Hikâyesi.....	144
4.3.2.3.1.5.3. -i/-y Ekli Ekli Gelecek Zamanın Hikâyesi	145
4.3.2.3.1.5.4. -KU Ekli Gelecek Zamanın Hikâyesi.....	146
4.3.2.3.1.6. Şart Kipinin Hikâyesi.....	146
4.3.2.3.1.7. İstek Kipinin Hikâyesi	147
4.3.2.3.1.8. Gereklilik Kipinin Hikâyesi.....	147
4.3.2.3.1.8.1. -sA Ekli Gereklilik Kipinin Hikâyesi.....	148
4.3.2.3.1.8.2. -ş ve -mAslıK Ekli Gereklilik Kipinin Hikâyesi.....	148
4.3.2.3.2. Rivayet Birleşik Çekimi	149
4.3.2.3.2.1. Duyulan Geçmiş Zamanın Rivayeti.....	149
4.3.2.3.2.1.1. -KAn Ekli Duyulan Geçmiş Zamanın Rivayeti	149
4.3.2.3.2.1.2. -Ip Ekli Duyulan Geçmiş Zamanın Rivayeti.....	150
4.3.2.3.2.2. Geniş Zamanın Rivayeti	151
4.3.2.3.2.3. Şimdiki Zamanın Rivayeti	152
4.3.2.3.2.3.1. -(I)vati Ekli Şimdiki Zamanın Rivayeti	152
4.3.2.3.2.3.2. -mAKtA Ekli Şimdiki Zamanın Rivayeti	153
4.3.2.3.2.4. Gelecek Zamanın Rivayeti.....	153
4.3.2.3.2.4.1. -i/-y Ekli Gelecek Zamanın Rivayeti	154
4.3.2.3.2.4.2. -mAKçi Ekli Gelecek Zamanın Rivayeti	155
4.3.2.3.2.4.3. -idiğan/-ydiğan Ekli Gelecek Zamanın Rivayeti.....	155
4.3.2.3.2.4.4. -KU Ekli Gelecek Zamanın Rivayeti	156

4.3.2.3.2.5. Şart Kipinin Rivayeti	156
4.3.2.3.2.6. İstek Kipinin Rivayeti	157
4.3.2.3.2.7. Gereklilik Kipinin Rivayeti	158
4.3.2.3.2.7.1. -sA Ekli Gereklilik Kipinin Rivayeti	158
4.3.2.3.2.7.2. -ş ve -mAslıK Ekli Gereklilik Kipinin Rivayeti	158
4.3.2.3.3. Şart Birleşik Çekimi	159
4.3.2.3.3.1. Duyulan Geçmiş Zamanın Şartı	159
4.3.2.3.3.2. Geniş Zamanın Şartı	160
4.3.2.3.3.3. Gelecek Zamanın Şartı	161
4.3.2.3.3.3.1. -mAKçi Ekli Gelecek Zamanın Şartı	161
4.3.2.3.3.3.2. -idiğan / -ydigan Ekli Gelecek Zamanın Şartı	162
4.3.2.3.3.3.3. -KU Ekli Gelecek Zamanın Şartı	163
5. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	164
5.1. Sonuç	164
5.2. Öneriler	168
KAYNAKÇA	169
EKLER.....	172
EK-1. Transkripsiyon Metni Hakkında.....	172
EK-2. Meşale Taşıyan Kişiler Adlı Eserin Transkripsiyon Metni	172
EK-3. Meşale Taşıyan Kişiler Adlı Eserin Türkiye Türkçesine Aktarılmış Metni	218
EK-4. Sözlük.....	265

ÇİZELGELER LİSTESİ

	Sayfa
Çizelge 1. İyelik Ekleri	54
Çizelge 2. Şimdiki Zaman Çekimi	96
Çizelge 3. Görülen Geçmiş Zaman Çekimi	97
Çizelge 4. Duyulan Geçmiş Zaman Çekimi	99
Çizelge 5. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri	101
Çizelge 6. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri.....	101
Çizelge 7. Emir Kökenli Şahıs Ekleri	102
Çizelge 8. -DI Ekli Görülen Geçmiş Zaman Çekimi	103
Çizelge 9. -KAN Ekli Görülen Geçmiş Zaman Çekimi	109
Çizelge 10. -KAN Ekli Duyulan Geçmiş Zaman Çekimi	110
Çizelge 11. -İp Ekli Duyulan Geçmiş Zaman Çekimi	112
Çizelge 12. -miş Ekli Duyulan Geçmiş Zaman Çekimi	113
Çizelge 13. -(İ)vati Ekli Şimdiki Zaman Çekimi.....	114
Çizelge 14. -mAKtA Ekli Şimdiki Zaman Çekimi	115
Çizelge 15. -i/-y Ekli Gelecek Zaman Çekimi	116
Çizelge 16. -mAKçi Ekli Gelecek Zaman Çekimi	119
Çizelge 17. -idiğan/-ydiğan Ekli Gelecek Zaman Çekimi	120
Çizelge 18. -KU+İyelik Ekli Gelecek Zaman Çekimi	121
Çizelge 19. Geniş Zaman Çekimi	122
Çizelge 20. Emir Ekleri	123
Çizelge 21. Emir Kipi Çekimi.....	124
Çizelge 22. Şart Kipi Çekimi	126
Çizelge 23. -KAy Ekli İstek Kipi Çekimi	128
Çizelge 24. -KU Ekli İstek Kipi Çekimi	129
Çizelge 25. -sA Ekli Gereklilik Kipi Çekimi	130
Çizelge 26. -ş ve -mAsliK Ekli Gereklilik Kipi Çekimi	131
Çizelge 27. -KAN Ekli Duyulan Geçmiş Zamanın Hikâye Çekimi	133
Çizelge 28. -İp Ekli Duyulan Geçmiş Zamanın Hikâye Çekimi	134
Çizelge 29. -miş Ekli Duyulan Geçmiş Zamanın Hikâye Çekimi	135

Çizelge 30.	Geniş Zamanın Hikâye Çekimi	136
Çizelge 31.	Geniş Zamanın Hikâyesinin Olumsuz Şeklinin Çekimi	140
Çizelge 32.	-(I)vati Ekli Şimdiki Zamanın Hikâye Çekimi	142
Çizelge 33.	-mAKtA Ekli Şimdiki Zamanın Hikâye Çekimi	143
Çizelge 34.	-mAKçi Ekli Gelecek Zamanın Hikâye Çekimi	144
Çizelge 35.	-idigan / -ydigan Ekli Gelecek Zamanın Hikâye Çekimi	145
Çizelge 36.	-i / -y Ekli Gelecek Zamanın Hikâye Çekimi	145
Çizelge 37.	-KU Ekli Gelecek Zamanın Hikâye Çekimi	146
Çizelge 38.	Şart Kipinin Hikâye Çekimi	147
Çizelge 39.	İstek Kipinin Hikâye Çekimi	147
Çizelge 40.	-sA Ekli Gereklilik Kipinin Hikâye Çekimi	148
Çizelge 41.	-ş ve -mAsliK Ekli Gereklilik Kipinin Hikâye Çekimi	149
Çizelge 42.	-KAn Ekli Duyulan Geçmiş Zamanın Rivayet Çekimi	150
Çizelge 43.	-Ip Ekli Duyulan Geçmiş Zamanın Rivayet Çekimi	151
Çizelge 44.	Geniş Zamanın Rivayet Çekimi	152
Çizelge 45.	-(I)vati Ekli Şimdiki Zamanın Rivayet Çekimi	152
Çizelge 46.	-mAKtA Ekli Şimdiki Zamanın Rivayet Çekimi	153
Çizelge 47.	-i/-y Ekli Gelecek Zamanın Rivayet Çekimi	154
Çizelge 48.	-mAKçi Ekli Gelecek Zamanın Rivayet Çekimi	155
Çizelge 49.	-idigan/-ydigan Ekli Gelecek Zamanın Rivayet Çekimi	156
Çizelge 50.	-KU Ekli Gelecek Zamanın Rivayet Çekimi	156
Çizelge 51.	Şart Kipinin Rivayet Çekimi	157
Çizelge 52.	İstek Kipinin Rivayet Çekimi	157
Çizelge 53.	-sA Ekli Gereklilik Kipinin Rivayet Çekimi	158
Çizelge 54.	-ş ve -mAsliK Ekli Gereklilik Kipinin Rivayet Çekimi	159
Çizelge 55.	Duyulan Geçmiş Zamanın Şart Çekimi	160
Çizelge 56.	Geniş Zamanın Şart Çekimi.....	161
Çizelge 57.	-mAKçi Ekli Gelecek Zamanın Şart Çekimi	162
Çizelge 58.	-idigan / -ydigan Ekli Gelecek Zamanın Şart Çekimi	162
Çizelge 59.	-KU Ekli Gelecek Zamanın Şart Çekimi	163
Çizelge 60.	Yeni Uygur Türkçesi İyelik Ekleri	164
Çizelge 61.	Yeni Uygur Türkçesi Hâl Ekleri	165
Çizelge 62.	Metinde Kullanılan Transkripsiyon Alfabeti	172

KISALTMALAR LİSTESİ

- Age** : Adı geçen eser.
bk. : Bakınız.
C. : Cilt.
çev. : Çeviren.
haz. : Hazırlayan.
S : Sayı.
s. : Sayfa.
TDK : Türk Dil Kurumu.
vb. : Ve benzeri.
Yay. : Yayınevi.
yy. : Yüzyıl.
SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği.
YUT : Yeni Uygur Türkçe
é : kapalı /e/ sesi
h : hırıltılı /h/ sesi
ŋ : nazal g
ķ : arka damak /k/ sesi
ġ : arka damak /g/ sesi
< : Bu şekle gider.
> : Bu şekilden gelir.
A : a, e
I : i, u, ü
- : (Şekil Bilgisinde) Fiile bağlanmayı gösterir.
+ : (Şekil Bilgisinde) İsme bağlanmayı gösterir.
// : Fonem parantezi
K : k, ķ, g, ġ
U : u, ü
D : d, t

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu

Bu araştırmada, Yeni Uygur edebiyatında önemli bir yere sahip olan Halide İsrail'in "Meşel Kötürgen Kişiler" (Meşale Taşıyan Kişiler) adlı eserinin transkripsiyonu yapılarak, metin Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Dil malzemesi olarak belirlediğimiz bu eser ile Yeni Uygur Türkçesinin çekim ekleri kategorisi bakımından dil incelemesi yapılmıştır. Çalışmanın sonunda metinle ilgili bir sözlük hazırlanmıştır.

1.2. Araştırmanın Amacı

Doğu Türkistan 1949 yılında Çin işgaline uğramış ve Çin Hükümeti tarafından 1 Ekim 1955'te Doğu Türkistan'ın eyalet statüsüne son verilmiştir. Doğu Türkistan'ın adı da Şin Jiang Uygur Özerk Bölgesi olarak değiştirilmiştir. Bu tarihten sonra da Çin Halk Cumhuriyeti yöneticilerinin tavırlarına göre kimi zaman Uygurların daha rahat hareket edebildikleri dönemler olsa da genel olarak Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurların milli kültürleri tehdit altında olmuştur. Uygurlar, özellikle 2017 yılından itibaren Çin Halk Cumhuriyeti tarafından yapılan yoğun bir baskı ile karşı karşıyadır. Bir milleti ayakta tutan dil, din, gelenek ve göreneklerine bağlılıklarıyla Uygurlar, milli benliklerini Çin Halk Cumhuriyeti karşısında kaybetmemek için her türlü mücadeleyi vermektedir.

Halide İsrail'in "Meşel Kötürgen Kişiler" (Meşale Taşıyan Kişiler) adlı eserinde de dilin önemine vurgu yapılmış, bir milletin dil aracılığıyla kültürünü diğer nesillere aktarabildiği üzerinde durulmuştur. Yeni Uygur Türkçesi, Güney-Doğu Türk Lehçeleri arasında Eski Uygurca'nın, Karahanlıca ve Çağatayca'nın devamı olması bakımından önemli bir yere sahiptir.

Bu çalışmada Çağdaş Uygur Edebiyatı üzerine yapılan araştırmalara katkı sağlamak amacıyla dil malzemesi olarak seçtiğimiz eser ile Yeni Uygur Türkçesinin,

çekim ekleri kategorisi bakımından dil incelemesi yapılmıştır. Bu amacın dışında yapılan çalışma ile Halide İsrail'in ve "Meşel Kötürgen Kişiler" (Meşale Taşıyan Kişiler) adlı eserinin ülkemizde de tanınması amaçlanmıştır. Bu eserin incelenmesi ile Doğu Türkistan'a ait tarihi eserler, sosyal ve ekonomik hayat, geleneksel kıyafetler ve Uygur yemekleri ve anlatıldığı dönemle ilgili tarihi bilgiler de elde edilmiştir.

1.3. Araştırmanın Önemi

Uygur Türkçesi, Erkin Emet'in de ifade ettiği gibi Türk dilinin gelişmesinde bir dönüm noktasıdır. Çünkü Uygur Türkçesi-yani Uygur devrine ait Türkçe- Çuvaş ve Yakut lehçeleri müstesna olmak üzere bugünkü Türk lehçeleri arasında bir ana dil mahiyetindedir. Bugünkü lehçeler, Türk dilinin gelişme kanunları bakımından, Uygur Türkçesi devrinden ayrılmıştır. Bugün ayrı ayrı lehçelerin özellikleri gibi görünen ayrıntılar, Uygur Türkçesi devrinde bir dil içinde ve o dilin kurallı unsurları halinde yaşamaktaydı. Bu durum, Uygur Türkçesinin, Türk dilinin gelişmesinin tarihi ve bu gelişmenin yol ve kurallarını belirlemek için ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu göstermek için yeterlidir (Emet, 2015, s.46).

Yeni Uygur Türkçesi, Güney-Doğu Türk Lehçeleri arasında Eski Uygurca'nın, Karahanlıca ve Çağatayca'nın devamıdır. Eski Uygurca'nın bugünkü Türk lehçeleri arasında bir ana dil olma özelliği, onun devamı olan Yeni Uygur Türkçesi alanında yapılacak çalışmaların önemi ve gerekliliğini göstermektedir.

Halide İsrail'in eserleri ve Yeni Uygur Türkçesinin çekim ekleri kategorisi alanında müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Bu alanda, Özgür Ay'ın Abdurrahim Ötkür'ün "İz" Romanı (İnceleme- Metin-Aktarma-Dizin) adlı bir doktora tezi, Cansu Yılmaz'ın Zunun Kadiri Eserleri (Giriş-İnceleme-Metin-Çeviri) adlı yüksek lisans tezi, Rıdvan Öztürk'ün Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, Yeni Uygur Türkçesi Grameri, Erkin Emet'in Doğu Türkistan Uygur Ağzları, Levent Doğan'ın Uygur Türkçesinin Grameri, Habibe Yazıcı Ersoy'un Yeni Uygur Türkçesi bölümünü yazdığı ve Ahmet B. Ercilasun'un editörlüğünü yaptığı Türk Lehçeleri Grameri, Neşe Harbalioğlu'nun Çağdaş Uygur Hikâyelerinden Seçmeler, Uygur Şair Nimşehit ve Şiirleri, Çağdaş Uygur Edebiyatı Tarihi, Sultan Mahmut Kaşgarlı'nın Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı, Ahmet Kemal İlkul'un Çin Türkistan Hatıraları adlı

kitapları, Emir Necipoviç Necip'in (Çev: İklil Kurban) Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü adlı eserleri bulunmaktadır.

1.4. Araştırmanın Varsayımları

Bu araştırma aşağıdaki varsayımlara dayanmaktadır:

- Çalışmada seçilen eserin, Yeni Uygur Türkçesinin çekim ekleri kategorisinin özelliklerini yansıttığı,
- Metinden fişleme yöntemi ile elde edilen çekim ekleri örneklerinin, isim ve fiil çekimi ile ilgili tüm unsurları içerdiği varsayılmaktadır.

1.5. Araştırmanın Sınırlılıkları

Yeni Uygur Türkçesi üzerine hazırlanan bu tezde kapsam, Halide İsrail'in "Meşel Kötürgen Kişiler" (Meşale Taşıyan Kişiler) adlı uzun hikâyesinin çekim ekleri bakımından incelenmesi ile sınırlandırılmıştır.

1.6. Tanımlar

Alanda yapılan çalışma ile ilgili olarak bazı terimler kullanılmış ve bu terimlerin tanımlarına yer verilmiştir.

Çekim Eki: Sözcüklerin kök ve gövdeleri arasında ilişki kuran, onların kelime grupları ve cümleler içinde görevlerini belirleyen eklerdir.

Kip: Kök veya gövde durumundaki fiilin bildirdiği hareketin, oluş ve kılışın, konuşan, dinleyen veya kendisinden söz edilen açısından ne biçimde, ne tarzda yansıtıldığını gösteren bir gramer kalıbı, bir anlatım biçimidir. Fiiller şekil, zaman ve şahsa bağlı bir yargıya dönüşebilmek için belirli anlatım kalıplarına girerler. İşte bu anlatım kalıplarına kip, bu kavramı karşılayan eklere de kip ekleri denir(Korkmaz, 2014, s.517).

İyelik Ekleri: İsmi karşıladığı nesnenin bir şahsa veya nesneye ait olduğunu ifade eden eklerdir.

Yeni Uygur Türkçesi: Uygur, Karahanlı ve Çağatay Türkçesinin devamı olma özelliğine sahip, Güney-doğu Türk lehçeleri grubunda yer alan Türkçenin bir lehçesidir.

2. İLGİLİ ALANYAZIN

2.1. Kuramsal Çerçeve

Hazırlanan tez kapsamında, Halide İsrail'in "Meşel Kötürgen Kişiler" (Meşale Taşıyan Kişiler) adlı eseri, öncelikle Arap alfabesinden Latin alfabesine aktarılmıştır. Transkripsiyon metni tamamlandıktan sonra Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmış, birçok farklı sözlük çalışmasından yararlanılarak metne ait bir sözlük hazırlanmıştır. Sözlük çalışması yapıldıktan sonra metnin kelimeleri fişlenerek çekim ekleri kategorisinin incelenmesi için gerekli malzeme elde edilmiştir.

2.1.1. Uygur Türkleri ve Doğu Türkistan

Bu bölümde Uygur adının manası ve bugünkü Uygur teriminin ortaya çıkışı, Doğu Türkistan'ın siyasi tarihi, coğrafi konumu, yüzey şekilleri ve iklimi, Doğu Türkistan'ın yakın dönemi ile bugünkü nüfus yapısı, yönetim sistemi, dini yapısı, ekonomik durumu konuları ele alınmıştır.

2.1.1.1. Uygur Adının Manası ve Bugünkü Uygur Teriminin Ortaya Çıkışı

Tarihi kökene sahip Türk halklarından biri de Uygurlardır. Türkçe kaynaklarda Uygur adı ilk defa Bilge Kağan yazıtında, Uygur İlteberi'nin adında geçmektedir. Çin kaynaklarında ise Hui-hu, Hui-ho, Hoei-ho, Wei-ho, Wei-wu gibi çeşitli şekillerde geçer. Uygur adının manası hakkında pek çok varsayım vardır. Ebulgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türk adlı eserinde Uygur adının, "itaat edici" anlamına geldiği ve uy- kökünden geliştiği belirtilir (Kasapoğlu Çengel, 2019, s. 141). Gy. Németh'e göre Uygur adı, uy- "uymak, takip etmek" fiilinden türemiştir. Kaşgarlı Mahmut ise, "kendi kendine yeter" manasında kullanıldığını anlatmaktadır.

Ahmet Kemal, kelimenin uy- fiilinden türediğini söyler. Dr. Rıza Nur, Uygur'un uymaktan geldiğini ve Türkçe medeni karşılığı olduğunu yazar. İbrahim Kafesoğlu ise Uygur adının “şahin sürati ile dolaşan ve hücum eden” anlamında eski bir Çin kaynağında geçtiğini belirtir (İlku, 1997, s. 43).

Çin kaynakları, Uygurların Kök Türkler gibi Hunların neslinden olduğu yolundaki düşüncelerde hemfikirdirler ve Kök Türkler gibi onların da kurttan türediklerini söylerler. Fakat bunun yanı sıra Uygurların ağaçtan türediklerine dair efsaneler de vardır. Uygurlara ait en eski kayıtların MÖ 176 ve 43 yıllarında Issık-Köl civarlarındaki kalıntılarda bulunduğu söylenmektedir (Emet, 2015, s. 16).

Çin'deki Türk Tabgaç hanedanı sırasında Uygurlar Gao Che adıyla anılmışlardır. Daha sonra da, Tölöslerin bir kabilesi olarak geçmektedirler. Bununla beraber İslam coğrafyacıları, Tokuz-Oğuzlarla Uygurları eş tutmuşlardır. Elimizde bulunan Karabalgasun yazıtının Çince yüzünde, Uygurların dokuz aileden meydana gelmiş oldukları yazılmıştır. Fakat bu “dokuz aile”nin adı tek tek sayılmamıştır. Çin kaynaklarının yardımıyla Uygurları meydana getiren dokuz aileyi şu şekilde sıralayabiliriz: 1) Yüe-lo-ko (Yaglakar) 2) Hu-to-ko (Uturkar) 3) To-lo-wu/Hou (Kürebir) 4) Mo-Ko-si-k'i (Bakasıkır) 5) A-vu-ti (Ebirçeg) 6) Ko-sa (Kasar) 7) Hu-Wu-su 8) Yüe-wu-ku (Yagmurkar) 9) Hi-Ye-Vu (Aymur/Eymür). Bunların liderliği ise Yaglakar ailesinin elinde bulunuyordu (Emet, 2015, s. 16).

Uygur adının siyasi bir addan ziyade, kabile ve bölge adı olarak kullanıldığı yolunda görüşler de vardır. Kök Türk kitabelerinden ve Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, Uygurların tarih sahnesine çıktıkları ilk yurdun, Selenge Nehri'nin doğu kısımları olduğu anlaşılmaktadır (Emet, 2015, s.16).

Hun İmparatorluğundan sonra Doğu Türkistan, MS 93-121 yılları arasında Çin istilasına uğradı. Bu yıldan MS 220'ye kadar bölgede Kuşan hakimiyeti kuruldu. Bu devletin çekilmesinden 360 yılına kadar Doğu Türkistan'da bulunan Yarkent, Lop, Hoten, Kaşgar, Kuça ve Turfan gibi şehir devletleri bağımsız olarak hayatlarını sürdürdüler. Bu tarihten sonra Doğu Türkistan bölgesine sırasıyla Şiyenbi, Toba, Cücen, Kök Türk, Türgiş, Uygur, Karluk, Karahanlı ve Karahıtay hanedanları hâkim oldular (Emet, 2015, s. 17).

Doğu Türkistan halkı kendisini Müslüman olarak nitelendirir, mensup olduğu şehir için de Keşkelik (Kaşgarlı), Kuçarlık (Kuçarlı) tabirlerini kullanırdı. Çinliler ise

onlara Huy (Müslüman) yahut da Çantu (sarıklı) derlerdi. Türkler de Çinlilere Hıtay derlerdi. Böl-yönet politikasını gayet başarılı şekilde uygulayan Sovyetler 1921’de Taşkent’teki Doğu Türkistanlılara bir konferans yaptırarak onlara Uygur adını kabul ettirmiştir. Lakin bu isim Doğu Türkistanlılarca kullanılmamıştır. Sovyetler bu sefer de 1934’te Urumçi’de bir konferans düzenlemiş ve aynı adı bu sefer Doğu Türkistanlılara kabul ettirmişlerdir. Ondan sonra Uygur ismi yerleştirilmiş, diğer Türk boyları da Kazak, Kırgız, Dolani vs. isimlerle anılmaya başlanmıştır (İlku, 1997, s. 43).

İsa Yusuf Alptekin, Mesut Sabri Baykuzu ve Mehmet Emin Buğra’nın halka Türk ve ülkeye Doğu Türkistan denilmesi yolundaki mücadeleleri maalesef yönetimce kabul edilmemiştir (İlku, 1997, s. 43).

2.1.1.2. Doğu Türkistan’ın Siyasi Tarihi

Çin kaynaklarında Hunların torunları olarak gösterilen Uygurlar, bir efsaneye göre Hun hükümdarının kızı ile bir kurttan türemişlerdir. Onlar, V. yüzyılda Orta Asya’nın büyük bir kısmına yayılmış olan Töles boyuna mensup olup, Kao-ch’e (yüksek tekerlikli) adıyla anılıyordu. Yao-lo-ko (Yaglaklar), Hu-to-ke (Uturkar), To-lo-wu, Meko-hsi-ch’i, A-wu-ti, Ko-sa, Hu-wu-su, Yüeh-wu-ko (Yagmur-kar), Hsi-yeh-wu (Ayavire) adlı 9 boydan oluşan Uygurlar daha sonra dokuz Oğuzlarla birleşerek On-Uygur adını almışlardır. O çağlarda, Töles boylarının başlarında belirli bir reisleri yoktu ve bu boylar yerleşik bir hayat yaşamıyorlardı. Göçebe bir hayat süren Töles boyları ata binmede ve ok atmada çok iyidiler. Toprakları verimsiz olduğu için, daha çok hayvancılıkla meşgul oluyorlardı ve bunun için de atları az, koyun ve sığırları çoktu. Uygur beyleri için “Erkin” unvanı kullanılırdı. I. Göktürk hakanlığının çöküntüye doğru gittiği yıllarda, Uygur beyliği, Erkin T’e-kien tarafından idare ediliyordu. Onun ölümünden sonra oğlu P’u-sa başa geçti. P’u-sa, Tarduş başbuğu (I-nan) ile işbirliği yapıp, Kagan Kei-li’nin oğlu kumandasındaki Doğu Göktürk ordusunu mağlup etti (630’a doğru). Onun Erkinliği döneminde Uygurlar kuvvetlenmiş, beylik tamamen düzene girmişti. Uygurlar daha sonra, “Erkin” unvanı yerine “İl-teber” unvanını kullanmaya başladılar. Uygur beyliği İl-teber T’u-mi-tu, onun oğlu P’o-yun ve kız kardeşi zamanında zayıfladı ve sonra da İleri Kağan tarafından Göktürlere bağlandı (Yazıcı Ersoy, 2012, s. 358).

Bir süre Göktürk idaresinde yaşayan Uygurlar, yine Göktürlere bağlı yaşayan Karluklar ve Basmıllarla birleşerek, Hakanlığa karşı mücadele başlattılar. Bu mücadeleyi kazanan Uygur, Karluk ve Basmıllar birlikte bir federasyon kurdular. Ancak bu federasyon çok başarılı olamadı ve bir süre sonra dağıldı. Uygurlar mücadelelerinden vazgeçemediler ve 744'te bağımsızlıklarını ilan ettiler (Yazıcı Ersoy, 2012, s. 358). Dokuz boydan oluşan, Kutluğ Bilge Köl Kağan tarafından kurulan Uygur Devleti'nin başkenti Karabalgasun (Ordu Balık) idi. 747'de Kutluğ Bilge Köl Kağan öldükten sonra yerine oğlu Moyunçur (747-759) geçti. Moyunçur zamanında Uygur Devleti ilerledi, yükseldi. Sınırları kuzeyde ve kuzeydoğuda Yenisey, Orhun ve Selenga, kuzeybatıda Sayan Dağları, doğuda Ordos ve Gansu, güneydoğuda Kum Derya, Hoten ve Kaşgar'a kadar genişledi (Kaşgarlı, 1998, s. 5).

Başarılı Uygur kağanı Moyunçur 759'da ölünce, yerine oğlu Böğü Kağan geçti. Böğü Kağan'ın hakanlığı çok uzun sürmedi. Veziri ile anlaşmazlığa düştü ve onun tarafından öldürüldü. Bu olay, Uygur devletinin zayıflamasına neden oldu. Büyük bir Kırgız ordusu 840'ta Uygur başkenti Ordu Balık'ı ele geçirip Uygur kağanını öldürdü. Kağanları ölen Uygurlar, çeşitli ülkelere göç etmeye başladılar. Kırgızlardan kurtulan 15 Uygur boyu, batıda Karluklara sığındı. Bazı Uygur boyları, Doğu Türkistan'daki Turfan ve Kaşgar şehirlerine yerleşti. Boylardan bazıları Çin ile Doğu Türkistan arasındaki Gansu bölgesine gitti. 13 boydan meydana gelen dördüncü topluluk, Güney Çin'e indi. Küçük bir topluluk ise, Moğol kabilelerine sığındı. Doğu Türkistan'a göç eden Uygurlar, ilk başta Turfan ve Beş Balık bölgelerine yerleştiler. Gansu ve çevresine yerleşen Uygur Türkleri burada daha önceki gibi hâkimiyeti genişletme düşüncesine kapılmamış, büyük siyasi çatışmalara girişmeden, başta Çin Hükümeti olmak üzere, komşuları ile dostluk ve ticari münasebetlerini devam ettirerek, "Gansu Uygur Devleti"ni kurmuşlardır. Doğu Türkistan'ın kuzey ve batı taraflarına göç eden Uygurlar ise, Turfan, Koçu ve Beşbalık dolaylarında, Koçu Uygur Devleti'ni kurdular. Bu devlet 850 yılında kurulmuş ve 1209 yılına kadar yaşamıştır. Devletin yazlık başkenti Beşbalık (Cimsar), kışlık başkenti Koçu (şimdiki Astane Karaguca) idi. Bu Uygurlar, Çin tarihinde "Gavçañ Uygurları" (Yüksek Tekerlekli Arabaları olan Uygurlar), Türk tarihinde ise İdikut Uygurları adıyla anılmıştır. Balkaş gölünün güneyi ile Pamir Dağlarının batı taraflarına göç eden Uygurlar da, kendilerinden evvel buraya gelerek yerleşik hayata geçen ve Tibetlilerle olan savaş sırasında Doğu Türkistan'ın güney

tarafına kadar gelen (Kaşgar, Yarkent, Hoten) Uygur Türkleriyle kaynaştılar ve Karluk Türkleriyle birleşerek Karahanlı Devletini kurdular. Karahanlı devletini kuran Boka Han, Uygur Türklerindendir (Yazıcı Ersoy, 2012, s. 358-359).

Uygur Türklerinden Said Han, 1514 yılında Çağatay evlatlarından hanlık hakkını ele geçirerek Saidiye Uygur Devleti'ni kurdu. Said Han'ın oğlu Abdürreşit Han (1533-1570) devrinde, Uygur Türkleri refah ve huzur içinde yaşadılar. XVII. yüzyılın sonlarında Supi-işanların "Karadağlı", "Akdağlı" diye ikiye bölünmesi ve Appak Hoca'nın (Hidayetilla İşan) hainliği sonucunda, Doğu Türkistan ve Batı Türkistan'ın kuzeyinde hâkimiyet sürdüren Oyrat Moğolları, 1678'de Saidiye Uygur Devleti'ni istila etti. Daha sonra ise, 1758'de, Oyrat Moğol Devleti'ni istila eden Mançu sülalesi 1759'da da Doğu Türkistan'ı istila etmiştir. 1863'te Doğu Türkistan'ın bütün şehirlerinde Mançu-Çin istilasına karşı direniş hareketleri başlamış ve aynı yıl, Yakup Bey başkanlığındaki Doğu Türkistan İslam Devleti kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve İngiltere tarafından resmen tanınan bu devlet, 1877 yılında İkinci Mançu-Çin istilasına karşısında duramamış ve yıkılmıştır. Doğu Türkistan'ı istila eden Mançu-Çin komutanı Zozuntan tarafından 1884'te Doğu Türkistan'a "Yeni Toprak" manasına gelen "Şincañ" veya "Sinkian" ismi verilmiştir (Yazıcı Ersoy, 2012, s. 359).

Doğu Türkistan üzerindeki Mançu sülalesinin hâkimiyeti 1911 yılına kadar devam etti. Bu tarihte Çin'deki Mançu sülalesi yıkılarak cumhuriyet rejimi kuruldu ve bu rejim de bölgeyi kâğıt üzerinde elinde tuttu. Bu zaman zarfında mahalli idareciler merkezin zayıflığı sebebiyle tamamen bağımsız hareket ediyorlardı. Hatta dış ülkelerle doğrudan doğruya antlaşmalar yapabiliyorlardı. Ancak bu sürede de Doğu Türkistan idarecilerinin Çinli olduğu unutulmamalıdır (Emet, 2015, s. 38).

1930'lara gelindiğinde, yerli idarecilerin halk üzerindeki baskıları artmış ve halkı bezdirmişti. Bunun bir sonucu olarak yer-yer ayaklanmalar patlak vermeye başladı. Bunlardan önemlileri şunlardır:

Hoca Niyaz Hacı liderliğinde, Nisan 1931'de Kumul ayaklanması,

Mahmut Muhiti liderliğinde, Ocak 1933'te Turfan ayaklanması,

Mehmet Emin Buğra liderliğinde, Şubat 1933'te Hoten ayaklanması.

Bunların yanında, yine 1933 yılı içinde Tarım havzasında Timur ve Osman isimli kişilerin liderliğinde, Altay'da Şerif Han Töre liderliğinde ayaklanmalar patlak

verdi. Bütün bu ayaklanmalar sonuç verdi ve aynı sene Urumçi şehri haricinde bütün Doğu Türkistan Çinlilerden temizlendi (Emet, 2015, s. 38).

İhtilallerin ilk başladığı yer olan Kumul'daki ayaklanmaya Döngenlerden Ma Jung Ying, Mayıs 1931'de emrindeki yüz gönüllü ile katıldı. Ancak yaralanınca Temmuz'da Gansu'ya döndü. Kumul'a Eylül 1931'de Ruslar yardım teklif etti ise de Kumul ihtilalcileri reddetti. Bunun üzerine Rusya Doğu Türkistan'ın valisi Jing Şu Ren'le Ekim ayında gizli bir antlaşma yaparak vali kuvvetlerine silah yardımına başladı. Buna rağmen bölgeye hâkim olamayan Jing Şu Ren, Nisan 1933'te Rusya üzerinden Çin'e kaçınca başkumandan Şing Şi Sey kendini askeri vali ilan ederek idareyi ele aldı (Emet, 2015, s. 38).

1933'te Ma Jung Ying binden fazla gönüllüyle tekrar gelerek 16 Haziranda Hoca Niyaz Hacı ile görüştü. Ma Jung Ying'in bütün askeri işleri tek başına ele almak istemesine Hoca Niyaz karşı çıktı. Bunun üzerine Ma ihtilalcilere saldırarak ellerindeki silah ve mühimmatı aldı. Hoca Niyaz'ın zor duruma düştüğünü gören Rusya, Hoca Niyaz'a Şin ile anlaşmasını teklif etti. Teklifi değerlendiren Hoca Niyaz, 9 Temmuz 1933'te Şin ile anlaştı. Antlaşmaya göre Tanrı dağlarının güneyi Hoca Niyaz'ın, kuzeyi de Şin'in idaresinde olacaktı. Antlaşma Urumçi'de imzalandı. Bu şekilde 12 Kasım 1933'te, Kaşgar'da "Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti" ilan edildi (Emet, 2015, s. 39).

Ocak 1934'te Çöçek ve Altay sınırından giren Kızıl Ordu, Urumçi civarında Ma Jung Ying'i bozguna uğratarak Kaşgar'a doğru ilerlemeye başladı. Bu arada Urumçi'den Kaşgar'a gelen başkonsolos Afserof, Hoca Niyaz ile görüşerek hükümetin lağvedilmesi ve kendisinin Urumçi'de Şing Şi Sey ile birlikte ortak idare kurmasını teklif etti. Bunu kabul etmek zorunda kalan Hoca Niyaz, Afserof ile birlikte Kaşgar'dan ayrıldı. Urumçi'de genel vali yardımcısı oldu ve böylece hükümet sona erdi (Emet, 2015, s. 39).

Eylül 1938'de Şing Şi Sey, Stalin'in mümtaz misafiri olarak Moskova'ya gitti ve Sovyetler Birliği Komünist Partisi'ne üye oldu (Emet, 2015, s. 39).

Nisan 1937'de çıkan ihtilalin bastırılmasının ardından Hoca Niyaz tutuklandı. Sonra da Şerif Han Töre ve diğer mücahitler gibi işkence ile öldürüldü. Aynı yıl Barköl'de dört ayaklanma ile Şubat 1940'ta ve Haziran 1941'de Altay'da çıkan ayaklanmalar kanlı bir şekilde bastırıldı. Şing Şi Sey bir yandan Sovyetler Birliği ile

yakın ilişkiler kurarken diğer yandan Çin ile gizlice anlaşmıştı. İkinci Dünya Savaşı sırasında fırsatını bulan Şing Şi Sey Çin'e bağlılığını ilan etti. Bunun üzerine önceden sınıra yığınak yapmış bulunan Çin ordusu ülkeye girdi, Kızıl Ordu Doğu Türkistan'ı terk etti. Bu, Milliyetçi Çin'in Doğu Türkistan'a soktuğu ilk kuvveti. Halk, Çin işgaline karşı yer yer direnişe geçti. Bunlardan bir kısmını Rusya desteklemekteydi (Emet, 2015, s. 40).

Eylül 1944'te İli'de çıkan ayaklanma sonuç verdi ve İli, Altay, Tarbagatay vilayetleri kurtarılarak 12 Kasım 1944'te "Şarki Türkistan Cumhuriyeti" ilan edildi. İli'de hükümet kurulduktan sonra Ruslar isyancılara yardım olarak silah, askeri ve sivil danışmanlar yolladı. Bu danışmanlar aracılığıyla Rusya Çin'le antlaşma yapılmasını telkin etti. Bunun üzerine Çin'le görüşmeler başladı. Çin görüşmelerde aracı olmaları için literatürde "Üç Efendi" olarak bilinen İsa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra ve Mesut Sabri'yi Doğu Türkistan'a davet etti. Ülkeye gelen Üç Efendi çoğunlukla gençlerin dinleyici olarak katıldığı bir konferans düzenleyerek tam bağımsızlığa ulaşmak için önce Çin'e bağlı bir milli muhtariyet kurulmasının ve bu şekilde kültürün, ülkünün ve iktisadi hayatın yükseltilmesinin en uygun yol olduğunu, bir süre sonra Doğu Türkistan'ın Rus boyunduruğuna girme tehlikesinden de uzak olarak bağımsız olabileceğini anlattılar. Görüşmelerin sonunda antlaşma sağlandı. Ancak antlaşmaya taraftar olmayan Ali Han Töre ile birkaç reis Rusya'ya kaçırıldı (Emet, 2015, s. 40).

Antlaşma sonucunda Urumçi'de 15'i yerli, 10'u da Çinli olmak üzere 25 kişilik ortak hükümet kuruldu. Buna göre Çinli general Zhang Zhi Zhong Genel Vali, Kremlin yanlısı olan Ahmetcan Kasım ile Burhan Şehidi de vali yardımcıları olmuşlardı. Aynı hükümete Mehmet Emin Buğra Bayındırlık Bakanı, Canım Han Maliye Bakanı, İsa Yusuf sandalyesiz üye olarak girmiş, Mesut Sabri de Eyalet Genel Müfettişi olmuştu (Emet, 2015, s. 40).

İhtilal kuvvetlerinin altında olan ve Ruslarca desteklenen İli, Altay, Tarbagatay vilayetlerine Çin eli uzanmıyor, güneydeki Çinlileştirme politikası ise halkın kuzeydeki gibi Rusya'ya meyline sebep oluyordu. Bunun üzerine Çin, Mesut Sabri'yi genel valiliğe, İsa Yusuf'u da hükümet genel sekreterliğine atamak yoluyla idareyi milliyetçilere bıraktı. Hükümetin Rus yanlısı üyeleri bu yeni durum karşısında İli bölgesine çağrıldılar ve hükümetten çekildiler (Emet, 2015, s. 41).

“Milliyetçi hükümet” ilk iş olarak Türkleşme prensibiyle eğitime el attı. Bu hareket Çin’i ve Rusya’yı telaşlandırdı. 1948’de Doğu Türkistan’da bulunan Çin silahlı kuvvetleri başkumandanı, bir beyanname yayınlayarak yerli milliyetçilerin Rus taraftarlarından daha tehlikeli olduğunu ifade etti (Emet, 2015, s. 41).

Aynı sıralarda Çin’de Mao’nun meşhur yürüyüşü gerçekleşmekteydi. Bunun bir sonucu olarak Çin hükümeti SSCB’ye hoş görünmek amacıyla, 1 Ocak 1949’da Mesut Sabri ve İsa Yusuf’u işten el çekti. Yerlerine Kremlin yanlısı komünist Burhan Şehidi getirildi. Bu arada Çinli komünistler yavaş yavaş Çin’e hâkim olmuş ve Doğu Türkistan sınırına dayanmışlardı. Eylül 1949’da Doğu Türkistan’daki milliyetçi Çin birliklerinin başkumandanı, Çin komünist hükümetine bağlılık ilan etti. Böylece komünist ordu hiçbir askeri kuvvetle karşılaşmadan ülkeye girdi (Emet, 2015, s. 41).

İsa Yusuf, Mehmet Emin Buğra ve binlerce Uygur ve Kazak Türkü Hindistan ve Pakistan’a iltica etti. Mesut Sabri şehit edildi. Böylece Doğu Türkistan’daki karanlık günler başladı. On binlerce aydın öldürüldü ve hapislere atıldı (Emet, 2015, s. 41).

2.1.1.3. Doğu Türkistan’ın Coğrafi Konumu, Yüzey Şekilleri ve İklimi

Doğu Türkistan, yaklaşık 73⁰-96⁰ doğu boylamları ile 35⁰-49⁰ kuzey enlemleri arasında yer alan çok geniş bir araziye sahiptir (Yazıcı Ersoy, 2012, s.357).

Doğu Türkistan’ın kuzeybatısında Kazakistan, kuzeyinde Altay Cumhuriyeti, kuzeydoğusunda Moğolistan, doğusunda Çin, güneyinde Çin’e bağlı Tibet Özerk Bölgesi, güneybatısında Keşmir ve Pakistan, batısında ise Tacikistan ve Kırgızistan yer alır (Yazıcı Ersoy, 2012, s. 357).

Doğu Türkistan’ın yüzölçümü 1.823.418 km²’dir. Yüzölçümü bakımından şimdiki Çin Halk Cumhuriyeti idaresi altında bulunan toprakların 1/5 (5’te 1) kısmına eşittir. Doğu Türkistan Avrupa’nın en büyük devletlerinden Fransa’nın 3 katı, Macaristan’ın 17 katı büyüklüğündedir. Toprak büyüklüğü bakımından dünya ülkeleri içerisinde 19. sırada yer alır (Yazıcı Ersoy, 2012, s. 357).

Doğu Türkistan coğrafi durum itibariyle kolay geçit vermeyen yüksek dağlarla çevrilmiş bir kaleyi andırır. Bu bakımdan çok mühim stratejik öneme

sahiptir. Doğu Türkistan'ın yaklaşık üçte birini çöller (yaklaşık 600.000 km²'si), 90.000 km²'sini ormanlıklar ve geri kalanını da tarıma elverişli topraklar ve dağlık bölgeler oluşturur (Kaşgarlı, 1998, s. 13).

Doğal sınırları kuzeyde Sayan dağlarının güneyinden başlar ve aynı istikamette Altay dağlarını aşarak Tanrı dağlarına iner. Güneybatıda Pamir dağları, Karakurum dağları, güneydoğuda Koinlun dağları uzanır. Ülkenin orta kısmında ise kendisini boydan boya kesen Tanrı dağları silsilesi bulunur. Bu dağ silsilesi ülkeyi kuzeyde Cungarya, güneyde ise Kaşgarya veya Tarım havzaları olmak üzere iki önemli kısma ayırır. Ykseklilđi 4000 metre civarında olan Tanrı dağlarının orta kısım eteklerinde ise dünyanın deniz seviyesinden en düşük çukurluk olan Turfan ukurluğu yer alır. Tanrı dağlarının kapladılđı geniş ve yüksek olan alan, ülkenin iklimine etki etmektedir. Bu dağlar, kuzeyden gelen nemli havanın güneye geçmesine engel olmaktadır. Dolayısıyla ülkenin güney kısımları daha kuraktır. Tanrı dağlarının güneyinde yer alan Tarım havzası 1.100.000 km²'lik yüzölçümü ile Doğu Türkistan'ın yarısından fazla alanını kaplar. Tanrı dağları ile Karanlık dağları arasında uzanan havzanın 600.000 km²'sini dünyanın en geniş çöllerinden biri olan Taklamakan lnden oluşmaktadır. Tarım havzasının geri kalan kısmında yani 500.000 km²'de ziraata elverişli topraklar bulunmaktadır. Havzanın doğudan batıya olan mesafesi 1.000 km'dir. Havzanın denizden ykseklilđi 2880 ile 1.300 metre arasında değişir. Tarım havzasının su ihtiyacını bilhassa ziraata elverişli yerlerde birkaç nehrin (Kaşgar nehri, Yarkent nehri, Hoten nehri, Aksu nehri) birleşmesinden meydana gelen Tarım nehri karşılamaktadır (Kaşgarlı, 1998, s. 15).

Ekime elverişli arazilerde Tarım nehri sayesinde buğday, mısır, pirinç, pamuk, zığır (susam) ile bol miktarda meyve yani zm, kayısı, şeftali, nar, ceviz, armut, incir, kavun, karpuz yetiştirilir (Kaşgarlı, 1998, s. 15).

Ülkenin ikinci büyük havzası Tanrı dağları ile Altay dağları arasında kalan Cungarya havzasıdır. Yaklaşık 700.000 km²'yi bulan Cungarya havzası Tarım havzasına nispetle daha küçük fakat daha verimli topraklardan meydana gelir. Cungarya havzası hayvancılık için de cazip bir bölgedir. Ülkeyi komşu memleketlerle Uzakdoğu ülkelerine bağlayan kara ve demiryollarının bu havzadan geçmesi diğer kısımlara göre bölgeyi her alanda daha kalkınmış bir duruma getirmiştir (Kaşgarlı, 1998, s. 15).

Doğu Türkistan'ın bütün bölgelerinde kara iklimi hüküm sürer. Dolayısıyla gündüzleri sıcak ve geceleri serin geçmektedir. Mevsimlere göre yazları biraz sıcak, kışları ise çok soğuk olur. Soğuk olduğu için nehirler dahi donar. Ülkenin kuzey kesimleri güneye nispetle daha soğuk ve serin olur. Yağmurun çok az yağmasına karşılık kar yağışı oldukça boldur. İlkbaharda karların erimesiyle bilhassa dağların eteklerindeki araziler bolca sulanır. Ayrıca Doğu Türkistan yeraltı su kaynakları bakımından oldukça zengin bir ülkedir. Turfan havzasındaki arazilerin büyük çoğunluğu "Karız" denilen yer altı su tünelleriyle sulanmaktadır (Kaşgarlı, 1998, s. 15-16).

2.1.1.4. Doğu Türkistan'ın Yakın Dönemi İle Bugünkü Nüfus Yapısı

Türkistan'daki 16. yüzyıl başında meydana gelen siyasi ve ekonomik buhran sonucunda, Timur oğulları Hindistan'a, Çağatay oğulları da Altışehir'e çekilirler. Böylece, bütün Türkistan'ı bir arada tutan siyasi birlik dağılır. Gitgide etnik farklılaşmalar ortaya çıkar (Emet, 2015, s. 41).

Dokuzuncu yüzyıl ortalarında, Orhun civarından göç eden Uygurlar, Turfan yöresinde İdikut devletini ve Kaşgar yöresinde de diğer Türk boylarıyla birleşip Karahanlı devletini kurarlar. Bugünkü Doğu Türkistan'daki Türk topluluğunun esasını teşkil eden Uygurlar, işte bu İdikut devletini ve Karahanlı devletini kuran Uygurların torunlarıdır (Emet, 2015, s. 41).

On beşinci yüzyılın sonları ve on altıncı yüzyılın başlarında kuzeydeki Kıpçak bozkırlarından Türkistan'a göç eden Cuci ulusuna mensup olanlar, Çu nehri kıyısındaki hayvancılık bölgesine ve Maveräünnehir'deki Tarım bölgesine yerleşirler. Hayvancılık bölgesine yerleşenler "Kazak" adını, tarım bölgesine yerleşenler "Özbek" adını taşırlar (Emet, 2015, s. 42).

Tanrı Dağları'nda 16. yüzyılda Kırgızlar da ayrı bir Türk topluluğu olarak görünürler. Onlar 15. yüzyılın başlarında kuzeydoğudan Oyratlar ile beraber Türkistan'a gelmiş olabilirler. Kırgızlar, Çağatay Hanlığı'nın izni ile Issık Gölü'nün güneyinde hayvancılık ile meşgul olurlar. Onların Müslüman olmaları 16. yüzyılın sonlarına rastlar (Emet, 2015, s. 42).

Kazaklar ve Kırgızlar Doğu Türkistan'ın kuzeybatısını, Oyratlar Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusunu işgal ettikleri için Çağatay oğulları ve onlara bağlı olan

Moğollar ister istemez güneye (Altışehir'e) kaymışlardır. Güneydeki bu Moğollar, tamamen Türkleşip bugünkü Uygurlara karışıp gitmişlerdir. Kaşgar, Yarkent, Hoten nehirlerinin kıyılarında ve Lopnor gölünün çevresinde yaşayan Dolanlar 18. yüzyılın başlarında, Kalmukların Altışehir'e hâkim oldukları devrede, buralara gelip yerleşen ve Türkleşen Kalmuklardır. Dolanlar, Çaş-şirin, Barçuk, Bögür kabilelerinden oluşur. Şamanizm kalıntıları, diğer Türk boylarına nazaran Dolanlarda daha yaygındır (Emet, 2015, s. 42).

Günümüzde Doğu Türkistan'da en büyüğü Uygurlar olmak üzere, çok sayıda Türk toplulukları ve diğer milletlerden halk bir arada yaşamaktadır. Bugün Doğu Türkistan'ın demografik yapısına dair tam bir bilgiye sahip değiliz. Elimizdeki bilgiler eski yılların nüfus sayımlarına dayanmaktadır. Çok sağlıklı olmasa da genel tabloyu göstermesi açısından bakılacak olursa, Çin'deki 1993 nüfus sayımına göre, Doğu Türkistan topraklarında 16.052.648 kişi yaşamaktadır (Emet, 2015, s. 42). Bu nüfusun milliyetlere göre dağılımı şöyledir:

Uygur Türkleri: 7.598.468, genel nüfusun %47'si,

Çinliler (Han): 6.036.948, genel nüfusun % 37'si,

Kazak Türkleri: 1.196.416, genel nüfusun % 7,3'ü,

Müslüman Çinli: 732.294, genel nüfusun % 4,0'ünü,

Kırgız Türkü: 154.282, genel nüfusun % 1'i,

Moğol: 149.198, genel nüfusun % 0,8'i,

Şibe: 36.785

Mançu: 18.856

Özbek Türkü: 12.782

Rus: 8.563

Dogur: 5.827

Tatar Türkü: 4.440 (Yazıcı Ersoy, 2012, s. 357-358).

2.1.1.5. Doğu Türkistan'ın Yönetim Sistemi

1949 yılında komünist Çin işgalinden sonra, 1 Ekim 1955'te Doğu Türkistan'ın eyalet statüsüne Çin Hükümeti tarafından son verilip, Doğu Türkistan'ın adı da Şin Jiang Uygur Özerk Bölgesi olarak belirlendi. Bölgenin başkentinin "Dihua" olan eski adı da "Urumçi" olarak değiştirildi. "Şin Jiang Uygur Özerk Bölgesi" hükümeti kuruluşundan itibaren Çin Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin özerklik siyasetini uygulamadı. Kendi başına karar alıp Çinlilerin sindirme politikasını uyguladı. Uygur Türkleri siyasi yaşama, hükümet çalışmalarına, ekonomik kalkınma ve kültürel etkinliklere katılmadı (Emet, 2015, s. 43).

Doğu Türkistan'da Turfan, Kumul, Aksu, Kaşgar, Hoten, İli, Çöçek ve Altay adı taşıyan sekiz "yönetim bölgesi" vardır (Emet, 2015, s. 43).

İli Kazak Özerk Yönetim Bölgesi, Böritala Moğol Özerk Yönetim Bölgesi, Cimisar Huy Özerk Yönetim Bölgesi, Bayangol Moğol Özerk Yönetim Bölgesi ve Kızılsu Kırgız Özerk Yönetim Bölgesi olmak üzere beş "özerk alt bölge" bulunmaktadır. Urumçi, Karamay ve Şihenze kentleri doğrudan doğruya "Şin Jiang Uygur Özerk Bölgesi" hükümetine; Turfan şehri, Kumul şehri, Aksu şehri, Kaşgar şehri, Hoten şehri, Gulca şehri, Çöçek şehri ve Altay şehirleri kendi isimlerini taşıyan bölge yönetimlerine bağlı olarak yönetilirler. Kuytun şehri, Korla şehri, Cimisar şehri Fukang şehri ve Artuş şehri özerk bölge yönetimlerine bağlı olan şehir merkezleridir (Emet, 2015, s. 44).

Doğu Türkistan'da 64 kasaba, 6 özerk ilçe, 802 nahiye ve 42 azınlık özerk nahiyesi bulunmaktadır (Emet, 2015, s. 44).

2.1.1.6. Doğu Türkistan'ın Dini Yapısı

Doğu Türkistan bugün birçok dinin yaşandığı bir bölgedir. Bölgede en yaygın dinler İslamiyet, Lamaizm (Tibet Budizmi), Budizm, Taoizm, Hıristiyanlık (Katoliklik, Doğu Ortodoks Kilisesi) ve Şamanizmdir. Uygur, Kazak, Huy (Döngen), Kırgız, Tacik, Özbek, Tatar, Salar, Dong Şiang ve Baoan milletlerinden halklar İslam dinindedir. Dolayısıyla Doğu Türkistan'ın toplumsal yaşamında en etkili din İslamiyet'tir. Doğu Türkistan'da 23.000 cami, Lamaist tapınağı ve Katolik kilisesi bulunmaktadır. Mao'nun ölümünden sonra dinî siyasette kısmen de olsa yumuşama olmasına rağmen, dinî baskı günümüzde de devam etmektedir (Emet, 2015, s. 43).

2.1.1.7. Doğu Türkistan'ın Bugünkü Ekonomik Durumu

Madencilik: Doğu Türkistan, yer altı ve yerüstü zenginlikleri bakımından ender ülkelerden biridir. Yer altı zenginliklerinin başında petrol gelmektedir. Karamay, Turfan-Kumul ve Tarım-Taklamakan havzaları ve bölgeleri dünyanın en zengin petrol kaynaklarına sahip bulunmaktadır. Yaklaşık 500 bölgeden petrol çıkarılmakta olup, petrol bölgelerinden Türkler, Çinliler tarafından uzaklaştırılmaktadır. Bütün petrol bölgelerinde çalışanların yüzde doksan beşten fazlası Doğu Türkistan'a göçmen olarak getirilen Çinlilerdir. Uygur, Kazak, Kırgız Türklerinde işsizlik oranı Çinlilere nazaran kat kat fazla olduğu halde Türklerin bu müesseselerde çalışmasına izin verilmemektedir (Kaşgarlı, 1998, s. 17).

Doğu Türkistan petrolden başka zengin doğal gaz yataklarına sahip olup, doğal gaz rezervlerinin miktarı 2,5 trilyon metreküptür (Kaşgarlı, 1998, s. 18).

Altay, Tanrı ve Karanlık dağları etekleri ile Urumçi, Turfan, İli, Çöçek, Karaşehir, Kuçar, Bay, Kaşgar, Yenihisar bölgelerinde geniş kömür rezervleri bulunmaktadır. Buradan çıkarılan kömürün kalorisi çok yüksektir. Bütün Doğu Türkistan'daki toplam kömür rezervi 2 trilyon tondur. Bu rakam Çin'in toplam kömür rezervinin yarısını oluşturmaktadır. Bu kömürler trenlerle Çin'e taşınmaktadır (Kaşgarlı, 1998, s. 18).

Doğu Türkistan'ın güney ve kuzey kısımlarında ve özellikle Turfan, Sancı, Urumçi, Aksu, İli ve Yenihisar bölgelerinde zengin demir yatakları bulunmaktadır. Demir rezervinin 1 milyar ton olduğu tespit edilmiştir (Kaşgarlı, 1998, s. 18).

İli, Kuçar, Bay ve Urumçi gibi bölgelerinde mevcut zengin bakır yataklarından çok miktarda bakır çıkarılmaktadır.

Doğu Türkistan'ın yer altı zenginliklerinden biri altındır. İli, Altay, Barıgöl, Çerçen, Keriye, Çöçek ve Urumçi gibi 56 bölge ve ilçede zengin altın damarları keşfedilmiştir. Bu altın yatakları rezervlerinin 18 milyon 500 bin ton olduğu ifade edilmektedir. 1950 yılına kadar Çin idarecileri Doğu Türkistan'dan Çin'e 40 ton altın götördüklerini itiraf etmişlerdir. Doğu Türkistan'ın Altay ve İli gibi 5 bölgesinde zengin uranyum, 12 bölgesinde kalay ve 5 bölgesinde de volfram yataklarının keşfedildiği ve işlenmeye başladığı belirtilmektedir. Çin, Doğu Türkistan'dan çıkarılan uranyum sayesinde nükleer güce sahip olmuştur (Kaşgarlı, 1998, s. 18).

Doğu Türkistan'da zengin kristal ocakları mevcuttur. Karakurum dağlarında bulunan yalnız bir ocağın rezervinin 40 ton olduğu ilan edilmiştir. Ayrıca asbest toplam rezervi ise 20 milyon ton olarak belirlenmiştir. Doğu Türkistan'da Kaş taşı olarak bilinen yeşim taşı kalite ve rezervi bakımından asırlardan beri Çin'in önemli ihraç ürünü olmuştur. Doğu Türkistan'ın 40'dan fazla bölgesinden kaliteli tuz çıkarılmaktadır. Kısacası bütün Çin'de mevcut olan 148 çeşit madenin 118'i Doğu Türkistan'dan çıkarılmakta ve başka ülkelere ihraç edilmektedir (Kaşgarlı, 1998, s. 19).

Tarım: Cungarya havzasının bazı bölgelerinde ve özellikle Tarım havzasında hububat ziraatı önemli yer tutmaktadır. Yetiştirilen tahılın büyük bir kısmını buğday oluşturmaktadır. Genellikle Cungarya'da kış buğdayı, Tarım havzasında ise yaz buğdayı yetiştirilmektedir. Ayrıca Doğu Türkistan'da mısır, arpa, pirinç, yağ bitkileri ve pamuk ekilmektedir. Sulanabilen ılık vahalarda yetişen dut ağaçları ipekçiliğin yaygın bir şekilde gelişmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla pamuklu ve ipekli dokumacılık Doğu Türkistan'da gelişmiştir (Kaşgarlı, 1998, s. 19).

Hayvancılık: Bugün Doğu Türkistan'da hayvancılıkla uğraşan insanların sayısı üç milyona yakındır. Bunun en büyük sebebi ülkenin kışlak ve yaylak olarak kullanılabilen dağ silsileleri arasında geniş otlakların ve vahaların bulunmasıdır. Hayvancılığa son derece elverişli olan bu bölgelerde bugün 60 milyon büyük baş ve küçükbaş hayvan beslenmektedir. Bunların 45 milyonunu koyun, 5 milyonunu sığır, 900.000'ini at, 50.000'ini deve, 250.000'ini eşek ve katır, kalanlarını keçi ve diğer hayvanlar oluşturmaktadır. Ayrıca Doğu Türkistan boynuzu, eti ve derisi çok kıymetli olan yabani hayvanların korunduğu geniş parklara sahiptir. Yün kaynaklarının bolluğu sayesinde Doğu Türkistan halkı arasında halıcılık ve kilimcilik oldukça ilerlemiştir (Kaşgarlı, 1998, s. 19).

Sanayi: Doğu Türkistan'ı esaret altında tutan Çin yönetimi Doğu Türkistan'a hammadde kaynağı gözüyle bakarak, bu ülkenin sanayisinin gelişmesine izin vermemiştir. Ülke insanlarını cehalete sürükleyerek çok gerilerde bırakmıştır. Ülkede mevcut imalathanelerin, tezgâhların ve atölyelerin çoğu halkın ihtiyaçlarını karşılayan mallar üretmektedir. 1950'den sonra komünist idarenin işbaşına geçmesiyle ülkenin bazı bölgelerine fabrikalar kurulmaya başlanmıştır. Bu fabrikalar, Doğu Türkistan madenlerini, ziraat ürünlerini, petrolü işlemek ve bu maddelere dayanan mamuller üretmek için kurulmuştur. Bu fabrikaların başında yün,

pamuk, tekstil fabrikaları, demir-çelik fabrikaları, un, şeker, çimento fabrikaları, petro-kimya tesisleri gelmektedir. Demir-çelik fabrikalarından, petro-kimya tesislerinden elde edilen ürünlerden Doğu Türkistan halkının istifadesine sunulan hiçbir şey yoktur (Kaşgarlı, 1998, s. 19-20).

Çin yönetimi kurduğu her fabrika için Çin'den “teknik işçi gücü” adı altında Doğu Türkistan'a devamlı Çinli göçmen getirmektedir. Bu hal Doğu Türkistan'ın demografik yapısını Çinliler lehine değiştirmektedir. Açılan fabrikalara Çinliler işçi olarak alındığı için Doğu Türkistan halkı işsiz ve açıkta kalmakta, fakirlik ve sefalet içinde yaşamaktadır. Kişi başına düşen yıllık gelir fakirlik sınırının altındadır (Kaşgarlı, 1998, s. 20).

2.1.2. Yeni Uygur Türkçesi

Uygur Türkçesi tarihte Türk milletinin kültürünün gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Çağdaş Uygur Türkçesi, Eski Uygurcanın, Karahanlıca, Çağataycanın devamıdır. Uygur Türkçesi Türk dilinin gelişmesinde bir dönüm noktasıdır. Çünkü Uygur Türkçesi –yani Uygur devrine ait Türkçe-Çuvaş ve Yakut lehçeleri müstesna olmak üzere bugünkü Türk lehçeleri için bir ana dil mahiyetindedir. Bugünkü lehçeler, Türk dilinin gelişme kanunları bakımından, Uygur Türkçesi devrinden ayrılmışlardır (Emet, 2015, s. 46).

XIX. yüzyılın başlarından son yıllara kadar Türk lehçelerinin tasnifi ile ilgili birçok deneme yapılmıştır. Bunların en önemlileri Radloff'un, Ramstedt'in ve Samoyloviç'in tasnif denemeleridir (Emet, 2015, s. 46).

Türk dil biliminin kurucusu Wilhelm Radloff'un “ Türk lehçelerinin ses özelliklerine göre tasnifi” adını taşıyan denemesi, daha önceki tasnif denemelerine göre, çok daha bilimsel ve ayrıntılıdır. Radloff, Türk lehçelerini dört gruba ayırmıştır:

I. Doğu Diyalektleri: 1.Asıl Altay diyalektleri (Altay, Teleüt), 2.Baraba diyalekti, 3.Kuzey Altay diyalektleri (Lebed, Şor), 4.Abakan diyalektleri (Sagay, Koybal, Kaç, Yüs ve Kızıl, Küerik (Çolım), Soyon, Karagas, Uygur);

II. Batı Dialektleri: 1.Kırgız dialektleri (Kara- Kırgız, Kazak- Kırgız, Karakalpak), 2.İrtiş dialektleri, 3.Başkurt dialekti, 4.Volvo ya da Kuzey Rusya dialektleri (Mişer, Kama, Simbir, Kazan, Belebey, Kasım);

III. Orta Asya Dialektleri: 1.Tarançi, Kumul, Aksu, Kaşgar; Çağatay dialektleri (Kuzey Sart, Hokant, Zerefşan, Buhara, Hive);

IV. Güney Dialektleri: 1.Türkmen, 2.Azerbaycan, 3.Kafkasya dialektleri, 4.Anadolu dialektleri, 5.Kırım dialekti, 6. Osmanlı dialekti (Emet, 2015, s. 46-47).

Radloff'tan sonraki en önemli tasnif denemesini ünlü Mongolist ve Altayist Ramstedt yapmıştır. Ramstedt tek heceli sözlerin sonundaki –ağ ses grubunun durumu, Eski Türkçedeki /d/ foneminin korunması ya da /z/ ve /y/ seslerine dönüşmesi, söz başındaki /t/ sesinin durumu gibi ölçütlere göre Türk lehçelerini şu şekilde tasnif etmiştir:

I.Çuvaş dili (tağ > tu “dağ”)

II. Yakut dili (tağ > tıa “orman”)

III. Kuzey Grubu:

1. d- alt grubu (tağ > tağ): Uranhay, Soyot; Karagas

2. z- alt grubu: Koybal, Şor; Çolım

3. y- alt grubu (tağ > to: ya da tu:) : Barada; Altay (Altak Kalmıkları, Teleüt, Lebed, Kumandı)

IV. Doğu Grubu (d > y, tağ > tağ): Sart (Buhara, Hive); Doğu Türkistan (Yarkent, Kaşgar, Turfan, Hami Tarançi, Çağatay)

V. Batı grubu (tağ > taw, d > y): Kırgız, Kazak, Karkalpak, Nogay, Kumuk, Karaçay, Balkar, Karaim, Volga dialektleri (Tatar, Mişer), Başkurt.

VI. Güney Grubu (tağ > dağ, da:, d > y): Türkmen (Türkmenistan, Stavropol), Türk ya da Osmanlı (Emet, 2015, s. 47).

Samoyloviç ise tasnifinde Türk lehçelerini altı gruba ayırmıştır. Tasnifinde Yeni Uygur Türkçesini tağlık grubuna (Çağatay, Güney-Doğu) dâhil etmiştir. Bu grubun özellikleri şunlardır: 1. Z (toğuz), 2. d > y (adağ > ayak), 3. bol- , 4.-ağ > aw

(tağ > taw), 5. -iğ > -ıķ (tağlığ > tağlık), 6. -ğan (ķalğan). Eski yazı dillerinden Çāğataycayı da bu gruba dâhil etmiştir (Emet, 2015, s. 48).

Talat Tekin, modern Türk dil ve lehçelerinin bugüne kadar yapılmış tasnif denemelerinden yola çıkarak Türk lehçelerini 12 gruba ayırmıştır: Yeni Uygurca ile Özbekçeyi ayak-tağlık veya Çāğatay grubuna dâhil etmiştir (Emet, 2015, s. 48).

2.1.2.1.Yeni Uygur Türkçesinin Ağızları

Çāğatay edebî dilinden sonra kendi edebî dillerini oluşturan Uygur Türkleri, Merkezi ağız edebî dillerine temel almışlardır. Merkezi ağız Urumçi merkez olmak üzere Kaşgar, Konaşehir, Yenişehir, Yarkent, Kargılık, Mekit, Yenihisar, Artuş, Aksu, Kuçar, Korlabey, Turfan, Pičan, Kumul ve Gulca gibi Uygur Türklerinin % 80'ini barındıran yirmiden fazla vilayet ve nahiyenin ağızlarından oluşmaktadır (Yazıcı Ersoy, 2012, s. 362).

Bugünkü Uygur ağızları üç ana gruba ayrılmaktadır:

1. Merkezi Ağız Grubu: Urumçi ağızı

Kumul ağızı

Turpan ağızı

İli ağızı

Kaşgar-Atuş ağızı

Tarım ağızı: Tarım alt-ağızı

Moğol alt-ağızı

Kuça alt-ağızı

2. Hoten Ağız Grubu: Guma ağızı

Karikaş ağızı

Elçi ağızı

Lop ağızı

Keriye ağızı

3. Lopnor Ağız Grubu: Döñkotan ağızı

Kara ağızı

Miren ağızı (Emet, 2015, s. 66).

Merkezi ağız ile edebi dil arasındaki fark Lopnor ve Hoten ağızları gibi çok değildir. Bu ağızın merkezi Urumçi şehri, şimdiki Şıncañ Uygur Muhtar Bölgesi (Doğu Türkistan)'ın başkentidir. Daha önce İdikut Uygur devletinin başkenti idi. Bu sebeple bu ağız Uygurcanın merkezi ağızı olmuş, Çağatay Uygurcasının edebî dili de bu ağızı esas alarak şekillenmiştir (Yazıcı Ersoy, 2012, s. 362).

Lopnor ağızı, Tarım nehrinin aşağı kesiminden orta kesimine kadar olan yerlerdeki halkın, yani Lopnor halkının çoğunluğunu teşkil eden ve Kara Koşunlular denilen halkın yerli ağızıdır (Öztürk, 1997, s. 2).

Bu ağız, kelimenin birinci ve ikinci hecelerindeki /a/ ve /e/ seslerinin daralmaması, kelimenin birinci hecesindeki /o-u/ seslerinin, sonraki hecelerdeki vokallere olan dudaklaştırma etkisinin ve ayrıca asimilasyonunun güçlü olması gibi özellikleri ile Çağdaş Uygurcanın edebî dilinden biraz farklıdır. Bu bakımdan Lopnor ağızı, diğer Türk lehçelerine, özellikle Kırgızcaya daha yakındır (Yazıcı Ersoy, 2012, s. 362).

Hoten ağızı, Şıncañ Uygur Muhtar Bölgesinin güney batısındaki Hoten, Niye Çiriye, Keriye, Lop, Guma nahiyelerinin yerli ağızlarını içine alır. Bu ağız, Hakaniye dilinin bazı özelliklerini koruması, ünlü ve ünsüzlerin değişme hadiselerinin çok olması ve fiil tabanlarının sonuna da -ğak, -kək, -geke, -ğuluk, -güllük, -küllük, -lığ, -lik gibi eklerin ve isim fiillerin cümlede yüklem olarak kullanılması gibi özellikler bakımından diğer ağızlardan ayrılmaktadır (Yazıcı Ersoy, 2012, s. 362).

2.1.2.2. Alfabe

Eski Uygurca döneminde Köktürk, Brahmi, Tibet, Soğd ve Mani alfabelerinin yanında eserlerin çoğu Soğd yazısından geliştirilen ve Uygur yazısı adıyla bilinen alfabeyle yazılmıştır. Bu alfabe, Karahanlılar döneminde, İslamiyet'in (X. yüzyılın sonları) kabulünden sonra XV. yüzyılın sonlarına kadar kullanılmaya devam edilmiştir. İslamiyet'le birlikte kullanılmaya başlanan Arap alfabesi XX. yüzyılın

başlarına kadar bu bölgede tek alfabe olarak kullanılmıştır (Yazıcı Ersoy, 2012, s. 362).

Doğu Türkistan'daki Uygurlar, çoğunlukla Arap alfabesini kullanmakla beraber zaman zaman değişen dil ve alfabe politikaları neticesinde Kiril ve Latin alfabelerini de kullanmışlardır. 1955 yılında, Şincan Uygur Muhtar Bölgesinin kurulmasından bir yıl sonra, Urumçi'de düzenlenen bir konferansta Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurların, diğer Kazak, Kırgız, Tatar, Özbekler gibi on yıllık bir süreyle Kiril alfabesini kullanmaları kararı alınır. Bu alfabe 32 harften oluşmaktadır ve ancak üç yıl kullanılmıştır. 1965'te ise, bu defa 1957'lerden beri hazırlıkları yapıp görüşülen pin-yin adlı Çin yazısının Latinleştirilmesine dayanan ve 33 harften oluşan Uygur-Latin alfabesi, Çin Halk Cumhuriyeti devlet konseyinde kabul edilir. 1974 'te de bu alfabe Çince alıntı kelimelerin orijinal imlasının korunması amacıyla bazı yeni işaretler eklenmiştir (Yazıcı Ersoy, 2012, s. 360).

Bütün bu değişikliklere rağmen, Uygur halkı, yüzyıllardır kullandığı Arap alfabesini bırakmamış ve bu deneyim de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun üzerine, 1983'te Urumçi'de oluşturulan Dil Yazı Hizmeti Komitesi tarafından, Uygurların daha önce kullandıkları Arap alfabesi üzerinde değişiklikler yapılarak Uygur-Arap alfabesi kabul edilir (Yazıcı Ersoy, 2012, s. 360).

Uygur Türklerinin çok uzun yıllardır kullandıkları ve bugün de hala resmi alfabeleri olan Arap menşeli alfabede 32 harf bulunmaktadır (Yazıcı Ersoy, 2012, s. 363).

2.1.3. Çağdaş Uygur Edebiyatı

Uygurların 19. Yüzyılın ortalarındaki bağımsızlık mücadelesine girişmesiyle çağdaş Uygur edebiyatı oluşmaya başlamıştır. Ancak bu dönemde yaşanan siyasî ve sosyal olaylar neticesinde Orta Asya'daki Türk topraklarına yoğun bir göç gerçekleşerek Kazakistan, Kırgızistan gibi çeşitli ülkelerdeki Uygur nüfusu iyice artmış, bununla birlikte çağdaş Uygur edebiyatı, Şincan Uygur Özerk Bölgesi'nin yanı sıra Kazakistan, Kırgızistan gibi ülkelerde de oluşmaya ve gelişmeye başlamıştır (Harbalioglu, 2016, s. 13).

İsmail Gaspıralı'nın Kırım'da başlattığı Usul-i Cedit hareketi, "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" sloganıyla birlikte Ceditizm, Türk dünyasını asgari müştereklerde

birleştirmeyi amaçlayan siyasî bir akım haline dönüşmüştür. Gaspıralı'nın yayım hayatını 33 yıl sürdürdüğü Tercüman gazetesi, Uygurların yaşadığı coğrafyaya da ulaşmıştır. Gazete ve dergilerin etkisiyle Uygurlar arasında meydana gelen eğitimde reform, halkı uyandırma ve bilinçlendirme çalışmaları toplumda geniş ölçüde benimsenmiştir. Bu gazete ve dergiler aynı zamanda çağdaş Uygur edebiyatının gelişmesinde önemli katkılar sağlamıştır (Harbalioğlu, 2016, s. 13).

Çağdaş Uygur edebiyatında tiyatro, hikâye gibi türler 1920-1930'lu yıllarda görülmeye başlanmıştır. Şincan Bölgesi ve diğer Türk coğrafyasındaki Uygurlar arasında hikâye türünün ortaya çıkmasında ve gelişmesinde, Milliyetçi Çin Partisi yönetimindeki Çin'in Japon istilasına maruz kalması nedeniyle Şincan Bölgesi'ni yöneten Sheng Shi-cai'nin Sovyetler Birliği ile iş birliği yapması ve halkın güvenini kazanmak için kısa bir süre onların isteklerine uyumlu bir politika izlemesinin de belli ölçüde etkisi olmuştur. Uygurlar, Çin-Sovyetler Birliği Medeniyet Cemiyeti'nin kurulması ve Sovyetler Birliği'nin başarılarının kapsamlı olarak tanıtılması neticesinde Rus Edebiyatı, Özbek Edebiyatı, Tatar Edebiyatı ve Kazak Edebiyatı ile tanışmışlardır. Bu edebiyatlardaki eserleri okumuş ve etkisi altında kalmışlardır (Harbalioğlu, 2016, s. 14).

Şincan Bölgesi ve diğer Türk coğrafyalarındaki Uygurlar arasında ilk hikâye 1938'de Seypidin Ezizi'nin "Yetim Tohti"dir. 1930-1940'lı yıllarda çağdaş Uygur edebiyatında halkı bilgisizlik ve esaretten kurtarmak, mücadele ruhu aşılama için pek çok eser yazılmıştır. 1949 yılında Çin'de yönetimin değişmesi nedeniyle eserlerde zenginlerin topraklarına sahip olan fakirlerin sevinci, Mao'ya, komünist partiye ve onun halk kurtuluş ordusuna olan övgüleri gibi konular sıkça işlenmiştir (Harbalioğlu, 2016, s. 14-15).

1953 yılında ilk beş yıllık kalkınma planı yürürlüğe konmuş, Sovyetler, endüstri mühendisliğinden mimariye, spor eğitime, bilimsel araştırma ve eğitim kurumuna kadar birçok alanda kılavuzluk etmiş, eğitimiyle toplumu şekillendirmiştir. 1958-1962 yılları arasında uygulamaya konan ikinci beş yıllık kalkınma planından önce, 1956 yılında Mao tarafından "Yüz Çiçek" adıyla yeni bir dönem başlatılmıştır. Bu yeni dönemle aydınların düşüncelerini daha serbest bir şekilde dile getirmesi hedeflenmiştir (Harbalioğlu, 2019, s. 23).

1962-1963'ten itibaren yürütülen “Sınıf Mücadelesini Asla Unutmamak Lazım” düşüncesi nedeniyle eserlerde siyasî konulara sıkça yer verilmiştir. 1966-1976 yılları arasında gerçekleşen Kültür Devrimi'yle üslûp ikinci plana itilerek içerik birinci plana alınmış, siyasî içerikli hikâyelere ağırlık verilmiştir. Kültür Devrimi'nin sona ermesi, Çin'in kalkınma amaçlı yeni politikalar izlemesiyle birlikte özellikle 1978'den sonra mevcut süreli yayınlara, basımevlerine yenileri eklenmiş; Uygurlar ünlü yabancı eserleri Yeni Uygur Türkçesi ile okuma fırsatı elde ederek dünya edebiyatındaki eserlerle tanışmışlardır. Kültür Devrimi'nden sonra devrim sürecinde yaşanılanları anlatan birçok hikâye yazılmıştır (Harbalioğlu, 2016, s. 16-17). 1980'lerden sonra edebiyat siyasî propaganda aracı olmaktan çıkmış, realiteyi tasvir eden, gerçek duyguların ifade edildiği bir aşamaya girmiştir (Harbalioğlu, 2019, s. 28).

Modern Uygur Edebiyatı, 50'li yıllardan 70'li yılların sonlarına kadar şiir esas olmak üzere, hikâye, drama ve destanlarla sınırlı kalmıştır. 1978 yılına kadar bir roman dahi yayımlanmamıştır. 70'li yılların sonundan 87 yılının sonuna kadar olan 8 sene içinde resmî olarak yayımlanan romanların sayısı 15'e ulaşmıştır. Bu rakam, edebiyat ve yayım faaliyetleri gelişmiş milletlere nispeten çok düşük olarak görülebilir. Fakat Uygur Edebiyatı için eskiye oranla büyük bir gelişmedir. 1988'li yılların sonları 1989 yılının başlarından itibaren Çin yönetimi Doğu Türkistan'da takip ettiği politikasını sertlik istikametinde değiştirerek Doğu Türkistan aydınları, yazar ve şairlerinin çeşitli temalarda, özellikle tarihî konularda serbestçe eser yazmalarına yeni kısıtlamalar getirmeye başladı. Özellikle 5 Nisan 1990 tarihinde Doğu Türkistan Aktu ilçesi Barın köyünde Çin zulmüne karşı patlak veren silahlı ayaklanmadan sonra yazar ve şairlerin eserleri üzerindeki sansür ve takip daha da arttırıldı (Kaşgarlı, 1998, s. 61-62).

1980'li yıllar sonrası Çağdaş Uygur Edebiyatında ikinci dönem başlamış ve bugünkü Uygur Edebiyatı oluşmuştur. Bu dönemde roman ön plana çıkmıştır. Romanın yanı sıra hikâye ve povest (uzun hikâye) türlerinde eserlerin sayısı da artmıştır. Dönemin önemli temsilcileri olarak; Zordun Sabir, Memtimin Hoşur, Rizvangül Yüsüp, Ehtem Ömer, Muhammed Bagraş, Gülbahar Sidik, Tursunay Yunus, Nurmuhemmet Tohti, Ehtem Turdi, Ayşem Ehtem, Yasincan Sadik, Calalidin Behram ve Halide İsrail gibi yazarlar sayılabilir.

2.1.4. Halide İsrail Hakkında

Bu bölümde Halide İsrail'in hayatı, edebi şahsiyeti, Uygur edebiyatındaki yeri, eserleri ve bu eserlerden "Meşel Kötürgen Kişiler" (Meşale Taşıyan Kişiler) adlı hikâyesi hakkında bilgiye yer verilmiştir.

2.1.4.1. Halide İsrail'in Hayatı

Halide İsrail, 1952 yılının Ekim ayında Kaşgar'da memur bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Babası İsrail Bey öğretmen, annesi Selime Hanım ise idarî görevde çalışan bir memurdur. Annesinin iş yerinin değişmesinden dolayı çocukluk ve gençlik dönemini Aksu ve Hoten gibi şehirlerde geçirmiştir. Ortaokulu bitiren yazar, 1971 yılından 1972 yılına kadar Hoten Gazetesi'nde çalışmıştır. 1972 yılının güz aylarında Pekin'de bulunan Merkezi Azınlıklar Üniversitesi Dil Fakültesi'nde okumaya başlamıştır. Üniversiteden 1975 yılında mezun olmuş ve Şincan Gazetesi'nde çalışmıştır. Halide İsrail, günümüzde Şincan Gazetesi'nin Uygurca bölümünde editör olarak çalışmaktadır (Hasancan, 2018, s. 2). Yazar, kendi hayatını şöyle özetlemektedir: "Çocukluğumda az konuşan biri olmakla birlikte biraz korkak idim. Lakin çok cesur fikirlere sahiptim. Bunun yanı sıra iyi bir gözlem gücüm vardı. Merhametli ve çok hassas bir çocuktum. Avluda baktığımız tavuklarımız hastalıktan öldüklerinde çok üzülür, günlerce yemek içmekten kesilirdim. Hatta kültür devriminde, devrimciler evimizi basarak her şeyi alt üst ettiğinde evimizdeki eşyaları değil de bahçemizdeki tavşanlarımızı merak etmiştim. Akranlarıma göre daha duygusaldım. Biraz büyüdükten sonra hayatın manası üzerine düşünmeye başladım. Hayatta herkesin inandığı bir gerçeğin var olduğu düşüncesiyle, hayatın manasını aradım. 13-14 yaşındayken aşırı sol ideolojinin etkisinde kaldım ve onlara mürit oldum. Kültür devriminde bizi yetiştiren öğretmenlerimize karşı gelmeye başladık. Çok günahsız insana eziyet edip, çok faciaya sebep olduk. Biz o dönemlerde kandilini deviren köre benziyorduk. Kimse bize gerçeği anlatmamış, gerçek ile gözümüzü aydınlatmamış idi. 16 yaşında bir gün tesadüfen gözüm açıldı. Onun ışığı kalbimi aydınlatıp, bana kim olduğumu tanıttı ve haklı ile haksızı fark etme gücünü verdi. O ışık kitaptı. Ben yaşlıtlarım gibi süslenmekten, giyim kuşamdan ve bunlara ait sohbetlerden hoşlanmazdım. İlgimi çeken şeyleri kitaplarda buldum. Kitap okumak benim için yemek içmek gibi gerekli bir şeydi. Devamlı okuyup durmasam

kendimi bunalıma girmiş gibi hissediyordum. Kitap okuma, bakış açımı ve tasavvurumu genişletip, bedîî düşüncemi sağlamlaştırdı. Beni fark etmeden edebiyat yoluna yönlendirdi. Ama ben genç yaşlarımda kendimin bir yazar olabileceğini hiç düşünmemiştim. Gündelik hatıraya benzer ilk yazılarımı hiç kimseye göstermez, herkesten saklardım. Gazetede de detaylı haber yazıları ile meşgul oluşum, beni edebî yazılar da yazmaya sürükledi. Yaşımın ilerlemesi, hayat tecrübemin artması, kalbimde çok şeyin birikip taşması beni yazma konusunda cesaretlendirdi. İlk hikâyelerimde kadınların hayatına, evlilik, aşk, aile konularına yer verdim” (Patıgöl ve Malik, 2001, s. 151-152).

2.1.4.2. Halide İsrail’in Edebî Şahsiyeti ve Uygur Edebiyatındaki Yeri

Halide İsrail, sanat hayatına diğer çağdaş yazarlara göre daha geç başladı. Bu başlangıcı 1987 yılında yayımlanan “Eh Hayat” (Ah Hayat) adlı hikâyesi ile yaptı. O bir sanatkâra has sabırla gerçek hayatı uzun süre gözlemleyip, milli edebiyatımız ve dünya edebiyatındaki münevver eserleri gönül verip inceledi. Orta mektepli olduğu zamanlar Halide İsrail, Rus ve Sovyet edebiyatı örnekleri ile tanıştı. Edebi eserlere büyük düşkünlük gösteren Halide İsrail, Uygur dilinde yazılan eserleri aşırı sınırlı bulup, o yıllarda Uygur klasik edebiyat örneklerinden başka Orta Asya ve Rus edebiyatından tercüme eserlerini de okudu. Tolstoy, Turgenyev gibi ünlü Rus yazarların bedîî değeri yüksek söyleminin esas noktasının, insan psikolojisinin karmaşıklığını detaylı olarak okuyucuya vermesi olduğunu kavradı. Orta Asya ve Rus edebiyatı ustalarının eserleri ile tanışma onun fikir yolunu açtı ve edebiyata olan arzusunu arttırdı. 1972 yılında Merkezi Azınlıklar Üniversitesi Çin dili bölümünde okumaya başlayan Halide İsrail, üniversite yıllarında Çin edebiyatı ve Çin diline tercüme edilmiş Avrupa edebiyatındaki önemli eserleri okudu. Okul kütüphanesi Halide İsrail’in üniversite hayatının merkezi haline dönüştü. Balzac ve Maupassant’ın eserlerinde çeşitli toplumsal meseleler, Shakespeare dramlarındaki güzel ve trajik dokunuşlar, Dickens ve Lawrencelerin kalemi altındaki insanın asıl tabiatı ve karmaşık toplumsal özelliği, George Sand’ın boyalı ve güzel tabiat tasvirleri, Cervantes’in kinaye altında gizlenen derin manaları, Halide İsrail’e edebiyat âlemindeki güzel ve gizli bedîî dünyayı tanıttı. Bu süreç onun fikir âleminin yeni bir gözünü açtı. Hayat, toplum, edebiyat hakkında fikir yürütmesine katkıda bulundu (Rozi, 2007, s. 14-15).

Halide İsrail, şöhret olma maksadı gütmemiştir. Eserleri, okuyucular üzerinde derin tesirler bırakmıştır. Dünya edebiyat tarihindeki herhangi bir meşhur eser tesadüf ile meydana gelmiş değildir. Onun başarısı arkasında sayılamayacak derecede çok meşakkatli çalışmalar, sessiz sakin kan ve ter dökmeler saklıdır. Bundan dolayıdır ki Halide İsrail'in kısa vakit içinde elde etmiş olduğu edebiyat alanındaki başarısının gerçekte uzun müddet bir hazırlığın sonucu olduğu söylenebilir. O, sanki uzun müddet sessizlikten sonra aniden çakan yıldırım gibi nesir yazıcılığında kendi parıltısını görünür kıldı. Eserlerinde sade ve tantanasız bir üslûp kullandı. Kahramanlarının ruhî durumlarını detaylı bir şekilde anlattı. Karmaşık, kalıpsız ve zıt içeriğe sahip kişilik özelliklerini yansıttı. Eserlerinde her türlü insan karakteri; güzellik ile çirkinlik, yücelik ile alçaklık, kahramanlık ile korkaklık, güçlü olma ile acizlik, büyüklük ile küçüklük gibi keskin zıtlıkları ustaca aksettirdi (Besir, 2005, s. 61-64). Bir kadın olarak, kadınların toplumdaki yerini, karşılaştıkları problemleri, aşk, aile, evlilik gibi temalara eserlerinde yer verdi.

Bir milletin edebiyatı o milletin sevinci ile gülmesini yansıttığı gibi yine bu milletin hüznünü ve ağlamasını da yansıtmalıdır. Kendi milletinin ağlamasına ağlayıp, gülmesine gülmeyen edebiyat, okurlar tarafından kabul görmez. Halide İsrail, “Yıldız” (Kök) adlı hikâyesinde kendine has üslûbu ile Taklamakan bağrındaki Uygur köylerinin gerçek realitesine yer verdi. Uygur edebiyatında, köy hayatı ile ilgili eserler epey çok olsa da bunlar daha çok zenginleşmeye başlayan çiftçilerin memnuniyetini, zenginleştikten sonra nasıl güzel işler yaptıkları ile ilgili kısımları anlattı. Fakat Halide İsrail, sadece çiftçilerin hayatının dış kabuğunu değil iç kısımdaki kaygı, elem, istek ve şikâyetleri de eserlerinde gözler önüne serdi (Sultan ve Abdurêhim, 2006, s. 734).

Halide İsrail'in “Hağirt Köli” (Angut Gölü) adlı hikâyesinde Yusuf, Ahmet ve Zöhre'nin bize bir tür gerçeklik duygusu verdiğini görürüz. Kişilerin karakterindeki değişkenlik, karmaşıklık ve zıddiyetlik gibi sebepler eserin bedîî gerçekliğini görülür kılmakta güçlü rol oynamıştır. Yazar, ustalıkla kişi yaratmada geleneksel kalıbı bozmuştur. Okuyucu, Yusuf ile Ahmet'in hikâye boyunca hangisinin iyi hangisinin kötü olduğuna karar veremez. Eserin bazı bölümlerinde onlarla aynı hisleri hissetsek de başka bir bölümünde onlardan nefret edebiliriz. Hikâyenin başkahramanı Zöhre'nin psikolojik özellikleri, ruhî sarsıntıları derinlemesine anlatılmıştır. Zöhre, aile, ahlak, toplum gibi çerçeveleri atıp, aşka

erişme yolunu seçmiştir. Zöhre'nin kaderi trajik bir sonla bitse de onun üzerinden isyancı ve mücadelecî bir ruhu anlatmaya çalışmıştır (Sultan ve Abdurêhim, 2006, s. 735).

Yazarın edebî yazılarının önemli özelliklerinin şu şekilde sıralayabiliriz:

a) Karakterlerin suretini yaratmada geleneksel kalıpları bozup atarak, insan özelliklerinin çerçeveye sığdırılamayacağını, değişken, karmaşık ve kirlî yanlarını gösterdi. Onun yarattığı karakterler toplumda aramızda yaşayan birileriydi. Onun ilk hikâyesi “Eh Hayat” (Ah Hayat)’taki Gülçehre karakterinden başlayıp, “Hağirt Kôli” (Angut Gölü)’ndeki Zöhre, Yusuf ve Ahmetler, “Kumlukniğ Çüşî” (Kumsalın Düşü)’ndeki Hevzihan, Abdulla ve Hemrahanlar, “Reñdar Kuyun” (Renkli Hortum)’daki Ayşem ve Hamitlerin suretine kadar hepsi eti ve kemiğiyle var olan insanlardı. Biz bu insanlardan sadelik içindeki karmaşıklığı, genellik içinde özeli, psikolojik durumdaki devamlı değişimleri hissedebiliriz.

b) Tabiat ve manzara tasviri ile insanların ruhî durumunu kendi içlerinde iç içe olmasını sağladı veya tabiat ile insanı bir bütün olarak yoğurup anlattı. Mesela, “Hağirt Kôl,” (Angut Gölü)’ndeki Zöhre'nin hislerindeki sarsılmalar, Angut Gölü'nün sert yağmurdaki çalkaşılarının kendi içlerinde birbirinin içine girip gittiğini tabiatın her bir nefesinde insan hislerinin aks ettiğini görürüz. Bundan başka “Kumlukniğ Çüşî” (Kumsalın Düşü) uzun hikâyesindeki Hevzihan'ın karmaşık hisleri ile sınırsız kumsal tasvirindeki iç içe giren bağlanma; “Reñdar Kuyun” (Renkli Hortum)’daki rüyanın tekrarlanması; “Baharda Yağkan Kar” (Baharda Yağan Kar)’daki Ekber'in rüzgârda kalmış durumu örnek olarak verilebilir.

c) Halide İsrail, rivayetlerden aldığı efsanevî kişileri şimdiki zaman kişilerinin karmaşık ruhî dünyasında aydınlatıp verdi. “Kumlukniğ Çüş” (Kumsalın Düşü) uzun hikâyesi halk arasındaki bir rivayeti hatırlatsa da yazarın usta kalemiyle Hevzihan karakteri eti ve kanıyla, detaylı olarak verilen psikolojik durumuyla yaşayan bir gerçek insan haline gelmiştir. Yazar, ayrıca halk arasındaki bazı gelenek ve inanışları hikâyesine yerleştirerek, Hevzihan faciası ile ilgili önceden ipucu vermiştir:

“Hevzihan'ın anası kızının saçının yukarı doğru bakmasını görüp: ‘Saçının ucu yukarıya bakan kız bahtsız olur’ dedi.”

d) Halide İsrail'in eserleri, Uygur edebiyatında "hazır yemek" olarak değerdendirilen bazı eserlere benzemez. Bazı okurların ve eleştirmenlerin de söylediği gibi eserlerinin çokça beğenilmesinin nedeni kaleminin cimriliğidir. Zaman zaman bazı eserlerin başını görmemizle yazarın ne diyeceğini, olacakları hissederiz. Onun eserlerinde okuyucunun hayal gücüne bırakılan yerler vardır. Halide İsrail'in eserlerini okuduktan çok sonra bile eserdeki insanlarla beraber mutlu olur veya üzölürüz. İşte bu, Halide İsrail'in okuyuculara verdiği düşünme fırsatı ve sınırsız hayal kurduran kaleminin gücünde saklıdır.

e) Halide İsrail'in eserlerinin çoğu facia ve trajik olaylar ile doludur. Dünya edebiyat tarihinde Eski Yunan tragedyalarından başlayıp günümüzdeki modern edebiyatı kadar trajedi içeren eserler sürekli çok beğenilmiştir. İnsanların kendi de durmadan tekrarlanıp duran trajediler içinde kendi kendini geliştirip, mükemmelleştirdiler. Uygur edebiyatında trajik eserler çokça yazılmış olsa da gerçek sanat değeriine sahip trajik eserler çok değildir. Halide İsrail, bir kadına has sezgi ve ince ruh ile toplumsal hayattaki trajik tarafları ayrıntılı olarak gözlemlemiş, kadınların karşılaştığı toplumsal faciaları bedif yüksekliğe götürüp, ustalıklı anlatıvermiştir. Bu yüzden onun eserlerindeki Hevzihan tasvirine benzer bedif suretlerin bizde bıraktığı tesirler uzun zaman dağılmamaktadır (Sultan ve Abdurəhim, 2006, s. 735-736).

Uygur Edebiyatında feminizm terimi, 21. yüzyılda görölmeye başlanmasına rağmen kadınların tabiatı, kadınlık şuurı gibi konular 1950-1970 yılları arasında işlenmeye başlanmış ve bu yıllarda Uygur Feminizm Edebiyatının temelleri atılmıştır. Bu düşünce biçimi 1990'lı yıllarda da gelişmeye devam etmiştir. Araştırmacıların gayri resmi istatistiğine göre Uygur Edebiyatı bünyesindeki kadın yazarların ve şairlerin sayısı yüz civarındadır (Gülcamal, 2008, s. 11). Halide İsrail de bu yazarlar arasında yer almıştır. Onun "Kumluğun Çüşü" (Kumsalın Düşü), "Eh Hayat" (Ah Hayat), "Orbita" (Orbit), "Mehtumsıla" (Mahtumsıla), "Hağirt Köli" (Angut Gölü) gibi eserleri Uygur Feminizm Edebiyatı bünyesindeki nadir eserlerdir (Hasancan, 2018, s. 4).

Halide İsrail'in eserlerinin önemli konularından biri de şehir yaşamıdır. Yazarın şehir temasındaki eserleri, şehirde yaşayan aydınlar ve onların toplumsal ilişkileri üzerine kurulmuştur. Şehir insanların yozlaşması, şehirde yaşayan

aydınların dünya görüşündeki değişimini eserlerinde ifade etmiştir (Rozi, 2007, s. 26-27).

Yazarın şehir yaşamını konu alan eserlerine “ Renđar Kuyun” (Renkli Hortum) ve “Arman” adlı eserleri örnek verilebilir.

Yeni devir Uygur nesir yazarlığının önde gelen temsilcilerinden biri olan Halide İsrail, kendine özgü üslûbu ile Uygur Edebiyatında önemli bir noktaya gelerek, “Gülzar” mükâfatına erişmiştir. Uygur Edebiyatında “Yeni Yıldız” olarak adlandırılmıştır. Bir kısım eserleri Çin diline tercüme edilip, okurlar tarafından çok beğenilmiştir.

2.1.4.3. Halide İsrail’in Eserleri

Yazar Halide İsrail, 30 yılı aşan yazarlık hayatında hikâye, povest (uzun hikâye) ve roman yazarak, Uygur Edebiyatında 2000’li yıllarda nesir türünün gelişmesinde büyük katkıda bulunmuştur. Günümüzde Doğu Türkistan’da yaşayan Türklerle siyasi nedenlerden dolayı kolay bir şekilde iletişim sağlanamamaktadır. İstanbul Üniversitesinden Doç Dr. Raile Abdulvahit Kaşgarlı ve Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi’nden Doç Dr. Neşe Harbalioğlu Yeni Uygur Edebiyatı alanında çalışmalar yapmaktadır. Onlar da son yıllarda güncel veri elde etme sıkıntısı yaşadığını belirtmiştir. Araştırmalar sonucunda elde edilen sınırlı bilgilere göre yazarın eserleri gruplandırıldıktan sonra, bazı eserleriyle ilgili ayrıntılı bilgi verilmiştir.

a) Hikâyeleri

Eh Hayat (Ah Hayat) 1987

Eñ Güzel Hatire (En Güzel Hatıra) 1988

Yiltiz (Kök) 1988

ƘumluƘniñ Ƙüşi (Kumsalın Düşü) 1989

Hañgirt Köli (Angut Gölü) 1989

Timtas Şehir (Sükûnetli Şehir) 2000

Taş Şehir (Taş Şehir) 2000

Şeherde Kala Yok (Şehirde Dana Yok) 2001

İlan K z (Yılan G z) 2002

Bahar T viŐi (Baharın Ayak Sesi) 2005

b) Povestleri (Uzun Hikâyeleri)

U K zler (O Gözler) 1990

Ren dar Kuyun (Renkli Hortum) 1990

Baharda Yağkan Kar (Baharda Yağın Kar) 1991

Kar K p Yağkan Kış (Kar  ok Yağın Kış) 1992

Orbita (Orbit) 1994

Mehtumsila (Mahtumsıla) 1995

Arman 1998

Meşel K t rgeın Kişiler (Meşale Taşıyan Kişiler) 2006

Kelbimdeki H kaye (Kalbimdeki Hikâye) 2007

c) Romanları

Keçmiş (Geçmiş) 2010

Altın Keş (Altın Ayakkabı) 2015 (Hasancan, 2018. s. 6-7).

Eh Hayat (Ah Hayat): Yazarın ilk eseridir. Hikâyenin başkahramanı olan G l ehre'nin tedavi için gittiği kaplıcada Doktor Kasım'a olan aŐkını anlatır. Bu eserinde sevginin gücünü ön plana çıkarmıŐtır. G l ehre'nin kalbinde uyanan aşk onun iyileŐmesini sağlamıştır (Rozi, 2007, s. 727).

Yiltiz (Kök): Halide İsrail'in 1988 yılında yayımlanan bu hikâyesi de başarılı eserlerden sayılmaktadır. Hikâye başlangıcında yazar üniversiteyi bitirmek üzere olan Dilara ile Adil'in aŐkını anlatsa da, lakin hikâyenin esas konusu başka yerdedir. Konu, Adil'in doğup büyüdüğü yurdu Taklamakan bağrındaki yalnız ve yoksul köyündeki insanların hayatıdır (Rozi, 2007, s. 727).

Yazar, kendine has üslûbu ile Taklamakan bağrındaki Uygur köylerinin gerçek realitesini gözler önüne sermiŐtir. Kurak ve her tarafı kumlarla kaplı olan bu çevrede yaşam koŐulları asırlardır çok zor olmuştur. Burada yaşayan insanların sanki dış dünya ile bağları kopmuŐtur. Dini esaretin sert iŐkencesine maruz kalmışlardır. Uygur çiftçilerinin başka halklara benzemeyen ve Taklamakan çevresine has olan

özellikleri vardır. Onlar birçok facialar yaşamış ve bu yaşadıkları onların karakterlerine yansımıştır. Hikâyede Taklamakan (çöl ruhu) ile Uygur çiftçilerinin karakteristik özellikleri harmanlanarak anlatılmıştır. Doğrudan doğruya hayat tasvirlerinde değil, tabiat ve manzara tasvirlerinde Uygur çiftçilerinin saf, sade ve kaderine boyun eğmiş, sessiz sakin hallerini yansıtmıştır. Hikâyeden alınan aşağıdaki örnek kısımlarda bu durumu görmekteyiz:

“ Çöl, cansız ve hissiyatsız, sessiz sakin ama bütün dert ve elemi, gazap ve nefretini, mutluluğu ve aşkı içinde çok derine saklamış.”

“Süslenmesini bilmeyen çöl kadınları, sade, süssüz, gösterişsiz ama onların iç bağı bitmez tükenmez hazine.”

Yiltiz (Kök) hikâyesi bambaşka üslup ile Uygur köylerinin asıl kıyafetini canlı, etkili tasvirlemiştir. Yazar hikâyede sevinci değil, acı ve gözyaşını; bir tipe uygun hale getirilmiş çevreyi değil, çıplak hayatı anlattı. Bunun üzerinden sanki uyuklayıp yatan, sessizliğe alışan, şükür kanaati öğrenmiş, güzel geleceğe ve dünyevî değişimlere kaygısız, ruhî bunalıma mahkûm olan çiftçilerimizi tekrardan düşünmeye çağırmıştır (Rozi, 2007, s. 728).

Hağirt Köli (Angut Gölü): Hikâye, sanki güzel bir rivayete benzeyen iki sabi çocuğun sihirli masalından başlayıp, yavaş yavaş gerçek hayata dönmüştür. Çocukluk çağlarında Angut Gölü’nde birlikte suya girip yıkanan, sanki yaramaz kurbağa yavruları gibi zıplayıp oynayan, kalplerinde unutulmaz güzel çocukluk hatıraları kalan bu iki çocuk, birbirinden ayrılıp farklı yerlere gitmiştir. Fakat onların kalplerindeki hatıra, sanki Angut Gölü’nün duru suyu gibi sonsuza dek saklanıp kaldı. Aradan yıllar geçtikten sonra onlar tesadüfen karşılaştıklarında, çocukluk çağlarındaki saf hissiyat aşka dönüştü. Zöhre için Angut Gölü’ndeki güzel hayat yeniden başladı. Aşk onu azaplı ama tatlı duygulara esir etti. Bu, ne yazık ki uzun sürmedi. Zöhre, kaderine boyun eğip istemediği bir adamla evlendi. Böyle olduğu halde o kendindeki küçücük ümit ile gayret edip dayandı (Rozi, 2007, s. 729).

Zöhre karakteriyle, kendi çabasına, yeteneğine güvenerek arzularına kavuşmaya çalışan bir kadın anlatıldı. Bu kadın kariyer, gelenek ve toplum çatışması arasında kendini kaybetmeyip, gururlu, onurlu bir kadın olarak hayat mücadelesini sürdürdü. O, olumsuz olaylar yaşamasına rağmen dürüstlüğünden, etik görüşlerinden hiçbir zaman taviz vermeyen bir karakter olarak vurgulandı. Yazar, insan karakterinin zıddiyetlik, değişkenlik ve kalıba girmeyeceği taraflarını yüksek bedîf

ustalık ile Zöhre karakterinde yaratmaya çalıştı. Özellikle Zöhre'nin psikolojik özelliği ve ruhî sarsılmalarını titizlikle aydınlatmaya çok önem verdi. Zöhre, uzun süreli ruhî bunalımdan sonra, hayata tekrar tutundu. Aile, toplum, ahlak gibi insanı sınırlayan çerçeveleri atıp, aşka erişme yolunu seçti. Girdiği bu mücadele ile Zöhre, isyancı ruhu temsil etmiştir (Rozi, 2007, s. 729).

Ꞑumluknię Ćüři (Kumsalın Düşü): Yazarın bu hikâyesi kitapseverler tarafından çok beğeni toplamıştır. Uygur halkı tarafından söylenen Hevzihan rivayetine dayanır. Fakat yazar, eseri yazma sürecinde bu rivayeti çok güç sarf ederek, tekrar tekrar özenerek işlemiş ve bedîf yüksekliğe götürmüştür. Rivayetlerde bilinen Hevzihan suretini canlı, inanılır kılmıştır. Yazar, eserin başlangıcında Taklamakan çölündeki bu köyü tasvirleri ile ayrıntılı olarak gözümüzün önüne getirmiştir. Eserdeki karşıt durumların keskinliği, kişilerin karakterinin karmaşıklığı, trajik görünümün yoğunluğu, hikâyenin estetik kıymetini arttırmıştır. Hikâyenin başlangıcı ile bitişi trajik bir süreci şekillendirmiş olup, okuyucuda sonsuz, unutulmaz tesirler bırakmıştır (Rozi, 2007, s. 729).

Yavaş yavaş genç bir kız olan Hevzihan güzel ve sessiz bir bahçe içinde yabancı bir erkek tarafından aşağılandı. Bu onun yüreğinde iyileşmez yaralar açtı. Fakat günler geçtikçe onun yüreğindeki bu yara kapandı ve yüreğinin derinliklerine gömüldü. Hayatına yeni bir kişi girdi. Gerçek vefaya ve temiz aşka yönelen Hevzihan, yakışıklı, cesur, güçlü ve kuvvetli Abdulla'ı görüp, ona aşık oldu. Abdulla da Hevzihan'a aşık oldu ve evlendiler. Mutlu günleri ne yazık ki uzun sürmedi. Abdulla ansızın Hevzihan'ın canciğer dostu Hemrahan'a aşık oldu. Hevzihan'a yüz çevirince, onun yüreği bu durum karşısında kan doldu. Kuma ateşi Hevzihan'ın ruhî dünyasını yakıp kavurdu. Sonunda küçüklüğünden beri beraber oynayıp, birlikte büyüdüleri Hemrahan'ın katili oldu. Hevzihan ölüme mahkûm edildi. Kitabın içerisinde aşk ve trajedi bir arada verilmiştir. Üç kahraman da yapay ve şekilcilikten uzak, Halide İsrail'in kaleminde eti, kemiği olan bir surete bürünmüşlerdir (Rozi, 2007, s. 729).

Kumsalın Düşü adlı hikâye Hoten vilayetinde gerçekleşen gerçek olaylardan esinlenerek kaleme alınmıştır. Eser, başkarakter Hevzihan'ın trajik yaşamını ortaya koyarak, Hevzihan'ın arzu ve umutlarını kumsalın rüyasına döndürerek okuyucuları, kadın, kader, güzellik arasındaki ilişkiler üzerine düşünmeye sevk ederken,

Taklamakan çölünün hayattaki en güzel, en değerli ve en sevimli nesnelere gömüp gitmesini sembol olarak kullanmıştır (Hasancan, 2018. s. 4).

Reşdar Kuyun (Renkli Hortum): Halide İsrail'in eserlerinin önemli konularından biri de şehir yaşamıdır. Yazarın şehir temasındaki eserleri, şehirde yaşayan aydınlar ve onların toplumsal ilişkileri üzerine kurulmuştur. Şehir insanlarının yozlaşması, şehirde yaşayan aydınların dünya görüşündeki değişim ve bu değişimlerin etkisinde oluşan insan ile insanlar arasındaki yozlaşma gibi çok yönlü değişimler ifade edilmiştir. Renkli Hortum eserinde, Ayşem şehirde yaşamak istediği için kendisinden daha yaşlı Hamit ile evlenir. Hamit, eşi Ayşem'i kendi amacına ulaşmak yani koltuk sevdası için piyon olarak kullanır. Hamit, şehirdeki yaşamını sürdürmek için Uygurların millî ve dinî değerlerini umursamayan, hedefine ulaşmak için elinden gelen her şeyi yapmaya hazır, manevî dünyası çöken bir karakterdir. Hamit ve Ayşem' in ilişkisi sadece birbirinden yararlanmak üzerine kurulmuş çıkar ilişkisidir (Rozi, 2007, s. 26).

Orbita (Orbit): Bu hikâyede geleneksel aşk, evlilik, aile çevresinde büyüyen olgunlaşım, şehirde ömür geçiren Ablikim ve Asiye karakterleri üzerinden şehirdeki erkek ve kadınlarda korunmuş özellikler, acizlikler anlatılmıştır. Asiye'nin ruhî dünyasının derinlikleri ayrıntılı olarak verilmiştir. Bu yüzden Asiye, gerçek canlı bir insan sıfatında gözümüzün önüne gelmiştir. Kaderin acı kısmetinden kurtulamamış, elemli gözyaşlarını herkesten saklamış, aşağılanmış, azaplı evliliğinden kurtulamayan bahtsız kadınlar, Asiye suretinde kendi simasını gördü. Uygur kadınlarının nasıl bir yörüngeden uzaklaşamayan faciasını derinden ifade etmiştir. Halide İsrail'e göre mutlu bir aile, karşılıklı güven ve saygı esasına göre kurulmalıdır. O, Asiye trajedisinin sebebinin şu iki noktaya bağlamıştır. Birisi, evli kadınlara geleneğin dayattığı roller, diğeri de kadınların kendileri ile ilgili fikir yoksunluğudur. Halide İsrail, kadınlarda toplumun oluşturduğu erkek egemenlik fikrinin ortadan kalkmasını savundu. Kadınların erkeklere dayanıp yaşamasına, kendi mutluluğunu, rahatlığını erkeklerden dilemesine karşı çıktı. Toplumda kadına gereken değerin verilmesi için çaba gösterdi (Muhemmedseyyidi, 2010, s. 54).

Arman: Bu eserde başkarakter olan Subat, yetenekli ve eğitim durumu yüksek biridir. Ancak şehirdeki tekdüzelik ve aynı ritimde devam eden yaşam ona anlamsız gelmektedir. Hayatında ciddi bir değişim beklerken kitapla tanışır ve kendisini kitaplara verir. O, sıkıcı ve anlamsız şehir hayatına karşı, kendi

kültüründen ve millî değerlerinden destek almak ister. Günümüzde şehirde yaşayan insanlar arasında zor bulunan karşılıksız sevgi, beklentisiz şefkat, gittikçe yozlaşan insanlar için bir gereksinim olan “millî kültür”, Arman adlı eserin konusunu oluşturmaktadır (Rozi, 2007, s. 27).

Timtas Şehir (Sükûnetli Şehir): Yazar, bu hikâyede Tursun’un sıradan bir memur, normal bir vatandaş olması sebebiyle kimsenin dikkatini çekmemesi ve bu duruma canının sıkılmasına değinmiştir. Valinin akrabası olduktan sonra hayatında büyük değişiklikler olmuştur. Çevresi tarafından saygı görmeye, güzel kadınların ilgisini çekmeye başlamıştır. Şehir hayatındaki zayıflıklar konu edinilmiştir. Eserdeki komik olayları, sahte, yapay sosyal ilişkileri, toplumun sahte yüzü ve tüm rezilliklerini lirik bir üslûpla anlatmıştır. Yazar, “Sükûnetli Şehir” in aslında öyle sessiz, sakin bir şehir olmadığını, aksine türlü istekleri ve amaçları olan kişiler için bir savaş meydanı olduğunu dile getirmiştir. Söz konusu hikâyede düşkün ve umutsuz insanların hayata karşı isyanı değil, aslında mevcut durum, düzensiz sistem üzerine yapılan acı bir kinaye söz konusudur (Polat, 2003, s. 138).

Keçmiş (Geçmiş): Uygur halkının yaklaşık bir asırdan fazla olan hayat mücadelesini ele alarak, yakın zamandaki Uygur tarihini özetlemeye çalışmıştır. Özellikle halkın başına gelen facialar, bitmeyen politik hareketlerin toplum yaşamında ortaya çıkan derin etkisi efsane şeklinde ortaya konulmuştur. Uygur toplumunun bastırılmaya çalışıldığı bir sistem içindeki direniş ve mücadelesini imgesel olarak anlatmıştır (Hasancan, 2018, s. 6).

Altun Keş (Altın Ayakkabı): William Faulkner’in “Döşegimde Ölürken” romanı ve özellikle Orhan Pamuk’un “Benim Adım Kırmızı” romanındaki bilinç akışı tekniğini deneyerek Uygur nesir yazarlığına şekil bakımından yenilik getirmiştir. Söz konusu roman bazı araştırmacıların tabiriyle Uygur Edebiyatında zirve yapan eserdir. Bununla birlikte, Doğu Türkistan’ın durumunun gittikçe kötüleşmesi ve orada yaşayan Uygurların geleneğinin yok edilmeye çalışılması nedeniyle “Altın Ayakkabı” romanının yasaklandığı bilgisine ulaşılmıştır (Hasancan, 2007, s. 6).

2.1.4.4. “Meşel Kötürgen Kişiler” (Meşale Taşıyan Kişiler) Hikâyesi Hakkında

Hikâyenin başında futbolun İngiltere'nin Manchester şehrinden başlayıp dünyaya yayılışı, kurulan futbol birlikleri ve yapılan müsabakalar hakkında kısa bir bilgi verilmiştir. Futbolun ortaya çıktığı yıllarda Doğu Türkistan'dan İngiltere'ye çalışmak için gelmiş olan Haşim Balihan, orada futbolu öğrenir. Çok iyi futbol oynayan Haşim Balihan, memleketi olan Artuş'un İksak köyüne döndüğünde Bahavudun Hacı'nın da desteği ile futbolun yöre halkı tarafından öğrenilmesini sağlar. Doğu Türkistan'da futbolun ilk ortaya çıktığı yer, bu küçük köy olur. Futbolun gençler arasında bu kadar yaygın hale gelmesinin nedeni Hüseyniye adındaki okuldur. Bu okul, İsmail Gaspıralı'nın “Dilde, fikirde, işte birlik” sloganıyla kurulmuş, yenilikçi eğitim sistemini benimsemiştir. Okulun kuruluşunu ve eğitim faaliyetlerini sürdürmesini sağlayan İksak'ın en zenginlerinden biri olan Bahavudun Hacı'dır. Bahavudun Hacı, sıradan bir zengin değildir. Ülkesine gelişmiş ülkelerdeki yenilikleri getiren aydın bir kişidir. Uygurlar arasındaki bazı sorunlara çeşitli şekillerde çözüm yolları bulmuştur. Mesela su kullanımı ile ilgili sorunu sıraya koyarak, maddi yardıma ihtiyacı olanların sorununu dernek kurarak çözmüştür. Bahavudun Hacı, bunların yanı sıra belli sayıda genci yurt dışına eğitim alması için göndermiştir. Bunu yapmaktaki amacı gelişmiş ülkelerde eğitim alan gençlerin ülkelerine dönerek, toplumun eğitilmesine öncülük etmesini sağlamaktır. Bahavudun Hacı'nın yurt dışına eğitim için gönderdiği ve dönüp Hüseyniye okullarında öğretmenlik yapan gençlerden biri de Tursun Efendi'dir. Tursun Efendi, iyi bir eğitim almış ve kendini ülkesinin gençlerini eğitmeye adanmış aydın bir insandır.

Tursun Efendi'ye gönülden bağlı, onu kendisine örnek almış bir diğer hikâye kahramanı Kerem Küçük'tür. Kerem Küçük daha doğmadan babası bir kervana katılır ve kendisinden bir daha haber alınamaz. Kerem Küçük, annesi ile birlikte yaşar. Okul çağına geldiğinde Hüseyniye okuluna başlayan Kerem Küçük, çok iyi futbol oynadığı için Tursun Efendi tarafından kendisine Kerem Topçu adı konulur. Kerem Topçu çocukluklarının birlikte geçtiği Merigül'e âşık olur. Fakat Merigül'ün babası çok zengindir. Kızını bu fakir ve yetim oğlana layık görmez. Onlar Merigül'ün babasının engellerine rağmen aşklarından vazgeçmezler. Hikâyenin sonunda evlenirler.

Hikâyede, Hüseyniye okullarındaki okutulan dersler, derslerin öğretmenler tarafından nasıl işlendiği bilgisine de yer verilmiştir. Medreselerdeki eğitimin tamamen zıttı olan, modern eğitim sistemini benimsemiş Hüseyniye okulunda yapılan eğitim faaliyetlerinin cahil kesimler tarafından nasıl eleştirildiği, çalışmalarının sonlandırılması için yapılan girişimlerden de hikâyede bahsedilmiştir.

Uygurları küçümseyen İngiliz ve İsveçliler ile İksaklılar arasında bir futbol müsabakası düzenlenir. Yapılan maçta İksaklılar, tüm yokluğa rağmen kendilerinden daha iyi olanaklara sahip İngiliz ve İsveç takımını inançları, Uygur halkının desteği, bir hedefte tek vücut olma özellikleri ile yenerler.

Hikâyenin çatışma unsurları üç gruba ayrılabilir: Birincisi zengin bir babanın kızı olan Merigül ve yetim ve fakir olan Kerem Küçük arasındaki aşktır. İkincisi birbirinin tamamen zıttı olan İsveç-İngiliz takımı ile İksak takımınıdır. Üçüncüsü de tamamen dini eğitimi destekleyen mollalar ve kadılar ile Hüseyniye okullarındaki modern eğitimi savunan aydınlar arasındaki çatışmadır. Bu çatışmalar, hikâyenin sonunda Kerem Küçük ve Merigül'ün evlenmesi, İksak takımının maçı kazanması, Hüseyniye okullarının eğitim faaliyetlerini tüm ülkede olan siyasi değişikliklere rağmen devam ettirmesi ile sonuçlanır.

Hikâyenin başkahramanları olan Haşim Balihan, Bahavudun Hacı, Tursun Efendi, Kerem Küçük (Kerem Topçu) hikâyeye adını veren meşale taşıyan kişilerdir. Bu kişiler toplumu aydınlatmaya çalışan, yeniliklere öncülük eden, ülkesi için her türlü fedakârlığı yapmaya hazır insanlar olarak okuyucuya anlatılır.

Modern eğitimi simgeleyen Hüseyniye okulları, ülkede yaşanan siyasi olaylara rağmen gençleri aydınlatmaya, bu okullardaki eğitime öncülük eden kişilerin taşıdığı meşale, nesilden nesile sönmeden taşınmaya devam etmiştir.

Hikâye aynı zamanda tarihi bir gerçekliğe de sahiptir. Halide İsrail, bu hikâyesi aracılığıyla o dönemdeki tarihi olayları, Kaşgar'da yaşananları anlatmıştır. Kaşgar'da o dönemde bulunan İngiliz, İsveç ve Rus konsolosları ve orada çeşitli nedenlerle bulunan Avrupalıların yaşamı ve Uygurlara bakış açısına da hikâyede yer verilmiştir.

Halide İsrail'in Meşel Kötürgen Kişiler (Meşale Taşıyan Kişiler) adlı bu eserinde özellikle dilin önemi üzerinde durduğu görülmektedir. Dilin önemi üzerinde

bu kadar durmasının nedeni, asimile edilmeye çalışılan bir toplumun diline sahip çıkarak hayatta kalabileceği gerçeğini topluma anlatmaktır.

Halide İsrail'in kültürel birçok bilgiye de eserinde yer verdiği görülmektedir. Bunlar Uygurların giyim kuşamı, o dönemdeki evlerin mimari yapısı, kullandıkları çeşitli arabalar, Kaşgar'da bulunan ağaç çeşitleri, gelenek ve görenekleri, yemek çeşitleri, sosyal ve ekonomik hayat, Kaşgar'daki tarihi eserlerdir.

2.2. İlgili Araştırmalar

Çalışmamıza başlamadan önce bu zamana kadar Türkiye'de Yeni Uygur Türkçesine dair yapılan çalışmalar incelenmiş, gerekli literatür taraması yapılarak bir temel oluşturulmuştur.

Bu alanda yapılan en kapsamlı tez çalışması, (Ay, 2007)'nin Abdurrahim Ötkür'ün "İz" Romanı (İnceleme- Metin-Aktarma-Dizin) adlı bir doktora tezidir. Bu çalışmada eserin transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarımı yapıldıktan sonra dil incelemesi yapılmıştır. Hazırlanan tezler arasında Yeni Uygur Türkçesini en kapsamlı şekilde ele alan çalışmadır. Tezin sonunda sözlük çalışması yer alır.

Yılmaz, (2009)'un Zunun Kadiri Eserleri (Giriş-İnceleme-Metin-Çeviri) adlı yüksek lisans tezinde, yazarın eserinin "Hatırat", "Gunçem" ve "Hikâyeler" başlıklı üç kısmı transkribe edilerek Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Transkribe edilen metin doğrultusunda Yeni Uygur Türkçesi ile ilgili dil bilgisi çalışması yapılmıştır.

Perçin, (2008)'in Yeni Uygur Türkçesi'nin Tarihi Karşılaştırmalı Ses Bilgisi adlı yüksek lisans tezinde, Yeni Uygur Türkçesi ve Eski Türkçede yer alan ortak kelimelerin ünlü ve ünsüzlerini tanıtip tasnif ettikten sonra seslerin özellikleri, kelime içerisindeki düzenleri ve ses olaylarını incelemiştir.

Öztürk, (1997)'nin Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil adlı kitabında iki lehçeyi yapı ve çekim bakımından ele almıştır. Eserinde örnek metinlere de yer vermiştir. Aynı yazara ait olan Yeni Uygur Türkçesinin Grameri'nde Yeni Uygur Türkçesini ses ve şekil bilgisi, söz dizimi açısından ele almıştır.

Emet, (2015)'in Doğu Türkistan Uygur Ağızları eserinde, ağızları gruplandırmıştır. Kaşgar, Hoten, Lopnor ve Kumul Uygur ağızlarının ses bilgisi

bakımından değerlendirmesini yapmıştır. Daha sonra kitabın sonunda ağız gruplarına ait metin ve tercümelemler ile dizin bulunmaktadır.

Doğan, (2014)'ün Uygur Türkçesinin Grameri'nde, Yeni Uygur Türkçesinin ses, şekil ve cümle bilgisini ele alarak eserin sonunda örnek metinlere yer vermiştir.

Yazıcı Ersoy, (2012)'nin Yeni Uygur Türkçesi bölümünü yazdığı, Ahmet Bican Ercilasun'un editörlüğünü yaptığı Türk Lehçeleri Grameri adlı eser, Türk lehçelerinin grameri hakkında ayrıntılı bilgi içermektedir.

Harbalioğlu, (2016)'nın, Çağdaş Uygur Hikâyelerinden Seçmeler kitabında, Uygurlar arasında sevilerek okunan ve dönem özelliği belirgin on beş hikaye seçerek Türkiye Türkçesine aktarımını yapmıştır. Harbalioğlu, (2019)'un Uygur Şair Nimşehit ve Şiirleri'nde şairin hayatı ve edebi faaliyetleri, şiirlerinin içerikleri ve yapı özellikleri, kullandığı dil ve üslubu, Nimşehit'e ait örnek şiir metinlerine yer vermiştir. Harbalioğlu, (2017)'nin Çağdaş Uygur Edebiyatı Tarihi adlı eserinde Çin idaresindeki Uygur Özerk Bölgesi içinde ve dışında gelişen Çağdaş Uygur edebiyatı ele alınarak, 241 edebi şahsiyet hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Kaşgarlı, (1998)'in Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı adlı çalışmasında Uygurlar hakkında çeşitli bilgiler, Uygur edebiyatının tarihi gelişimi ve ünlü temsilcileri hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Ahmet Kemal İlkul, 1914 yılında İttihat ve Terakki tarafından Kaşgar'a öğretmen olarak gönderilmiştir. Onun Doğu Türkistan ve Çin yolculuğu 6 yıl 4 ay sürmüş, uzun zaman hapiste kalmıştır. İlkul, (1997)'nin Çin-Türkistan Hatıraları adlı eserinde yaşadıklarını ve gördüklerini anlatmıştır.

Hasancan, (2018)'in Günümüz Uygur Yazarı Halide İsrail'in Eserleri makalesi bu çalışmayı yapma fikrini vermiştir. Makalede Halide İsrail'in hayatı, edebi şahsiyeti ve eserleri yer almaktadır.

Harbalioğlu, (2017)'nin Yeni Uygur Türkçesinde +lAr Ekine Bir Bakış adlı makalesinde, -lAr ekinin çokluk anlamını karşılamak için kullanılan tek biçim birimi olmadığı, Yeni Uygur Türkçesinde işteşlik ekinin de çokluk işlevi ile kullanılabilirdiği, +lAr ekinin sadece çokluk anlamını değil topluluk, grup, mensubiyet, saygı, kuvvetlendirme, o ve onun yanındakiler ya da onun ile bağı olan kişiler gibi pek çok anlamı da karşıladığı düşüncesini ortaya koymuştur.

Yıldız, (2016)'nın Yeni Uygur Türkçesinde "Al-" Fiilinin Yardımcı Fiil Olarak Kullanımı ve Fonksiyonları makalesinde al- fiilinin Yeni Uygur Türkçesinde bir yardımcı fiil olarak kullanımı üzerinde durmuş ve bu fiille kurulan tasvir fiillerindeki anlam ayrıntılarını incelemiştir.

Öztürk, (2018)'in Yeni Uygur Türkçesinde "Kıl-" Yardımcı Fiilinin Farklı Bir İşlevi Üzerine adlı makalesinde kıl- yardımcı fiili ile meydana getirilmiş birleşik fiiller yüklem olarak kullanıldığında Türkiye Türkçesine aktarım sorunu yaşanmadığını, fakat bu birleşik fiillerin bir yüklem zarfı konumunda kullanıldıklarında aktarım sorununa yol açtığını ifade etmiştir.

Necip, (2013)'ün (Çev: İklil Kurban) Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü adlı eserleri bulunmaktadır. Bu sözlükten başka İzahlı Lügat adlı Uygurca yazılmış olan Yeni Uygur Türkçesi sözlüğünden de aktarım yapılarak faydalanılmıştır.

Bu çalışmaların yanı sıra, Yeni Uygur Türkçesinde yazılmış (Tömür, 2011)'in 'ün Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi, (Patigül ve Malik, (2001)'in Yazar Halide İsrail İle Söhbət, (Memtimin, 2008)'in Uygur Bgünkü Zaman Féminizm Edebiyatiniñ Alahidelikleri Heqqide Deslepki İzdiniş, (Muhemmedseyyidi, 2010)'un Uygur Ayallar Edebiyatida Piroza İcadiyitiniñ Tématik Alahidiliki adlı eser ve yazıları Türkiye Türkçesine aktararak kaynak olarak kullanılmıştır.

Günümüze kadar yapılan çalışmalar değerlendirildiğinde, Yeni Uygur Türkçesi alanında çekim ekleri kategorisinde müstakil bir çalışmanın olmayışı alandaki çalışmanın gerekliliğini ortaya koymaktadır. Halide İsrail'in eserinin bu çalışmada kullanılmasının nedeni Çağdaş Uygur edebiyatında çok sevilen bir yazar olması ve bugüne kadar Türkiye Türkçesine aktarılmış eserinin bulunmamasıdır.

3. YÖNTEM

Bu çalışma Giriş, İlgili Alan Yazın, Yöntem, Bulgular ve Yorumlar, Sonuç, Metinler ve Sözlük bölümlerinden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, önemi, varsayımlar, sınırlılıklar ve tanımlar yer almaktadır.

İlgili Alan Yazın bölümünde, çalışmamıza başlamadan önce bu zamana kadar Türkiye’de Yeni Uygur Türkçesine dair yapılan çalışmalar incelenmiş, gerekli literatür taraması yapılarak bir temel oluşturulmuştur. Bu çalışmalarla birlikte metnin incelenmesi aşamasında, Halide İsrail’in “Meşel Kötürgen Kişiler” adlı uzun hikâyesi öncelikle Arap alfabesinden Latin alfabesine aktarılmıştır. Transkripsiyon metni tamamlandıktan sonra Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Metnin kelimeleri fişlenerek çekim ekleri kategorisinin incelenmesi için gerekli malzeme elde edilmiştir.

Bulgular ve yorumlar bölümünde çekim ekleri ayrıntılı olarak ele alınarak eserden elde edilen veriler örnek olarak verilmiştir.

Yapılan çalışmanın değerlendirmesi sonuç bölümünde bulunmaktadır. Sonuç ve Öneriler bölümünden sonra Ekler kısmında transkripsiyon metni ve Türkiye Türkçesine aktarılmış metin ile sözlük yer almaktadır.

3.1. Araştırmanın Modeli

Nitel araştırma, gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama tekniklerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırmalar olarak tanımlanır (Karataş, 2015, s. 63).

Araştırma kapsamında incelenen konuyla ilgili olgu ve olaylar hakkında bilgi içeren yazılı belgelerin analiz edilmesiyle veri sağlanmasına doküman incelemesi denilmektedir (Karataş, 2015, s. 72).

Bu araştırma, Halide İsrail'in "Meşel Kötürgen Kişiler" adlı eserinde fişleme yöntemi kullanılarak çekim ekleri ile ilgili doküman analizi veri toplama tekniğinin kullanıldığı nitel bir çalışmadır.

3.2. Evren ve Örneklem

Araştırmamızın evrenini Çağdaş Uygur edebiyatı yazarları arasında yer alan Halide İsrail'in eserleri oluşturmaktadır.

"Meşel Kötürgen Kişiler" adlı eser örneklem olarak belirlenirken seçkisiz olmayan örnekleme yöntemlerinden amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu yönteminin seçilmesinin nedeni, çalışmanın amacı bağlamında bilgi açısından zengin durumların belirlenmesidir.

3.3. Veri Toplama Araç ve Teknikleri

Öncelikle çalışmamızda Arap alfabesiyle yazılmış olan metnin transkripsiyonu yapılmıştır. Transkripsiyon metninde sayfa numaraları koyu karakterlerle belirtilmiş ve dil incelemesinde kolaylık sağlaması için satır numaraları verilmiştir. Her kelime çekim ekleri bakımından incelenerek, buldukları satır numaraları bilgisine de yer verilerek fişlenmiştir. Elde edilen veriler, Yeni Uygur Türkçesinin çekim eklerinin detaylı olarak anlatıldığı Bulgular ve Yorumlar bölümünde örnek olarak gösterilmiştir.

3.4. Verilerin Toplanma Süreci

Araştırmamızda Halide İsrail'in Meşel Kötürgen Kişiler adlı eserinin transkripsiyonu yapıldıktan sonra Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Aktarım esnasında aynı zamanda bir sözlük de hazırlanmıştır. Transkripsiyon metninde sayfa ve satır numaraları verilerek dil incelemesi yapılan kelimenin metinde kolaylıkla tespit edilmesi hedeflenmiştir. Her kelime isim ve fiil çekimi açısından değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme sonucuna göre fişlenen her bir kelime, isim ve fiil çekimlerinde yer aldıkları alt kategorilere göre gruplandırılmıştır.

Yeni Uygur Türkçesinin ekim ekleri konusunda metinde fişleme yaparken, Levent Doğan, Rıdvan ztrk, Habibe Yazıcı Ersoy'un çalışmaları ve zgr Ay'ın doktora tezi gz önünde bulundurulmuştur.

3.5. Verilerin Analizi

Bu çalışmada nitel veri analiz yöntemlerinden içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. "Meşel Kötürgen Kişiler" adlı eserin transkripsiyonu yapıldıktan sonra metindeki her kelime isim ve fiil çekim ekleri bakımından değerlendirilmiştir. Fişleme yöntemiyle kelimeler analiz edilmiş ve bu analiz doğrultusunda her bir kelime isim ve fiil çekiminin alt kategorilerine göre gruplandırılmıştır. Elde edilen verilere bulgular bölümünde ayrıntılı olarak yer verilmiştir

4. BULGULAR VE YORUMLAR

Çalışmamızın bu bölümünde Yeni Uygur Türkçesinin çekim ekleri ele alınmıştır. Çekim ekleri başlığı altında, isim çekim ekleri ve fiil çekim ekleri sırasıyla gerekli açıklamalar yapılarak verilmiştir.

Çalışmamızda, dil malzemesi olarak Çağdaş Uygur edebiyatında yer alan Halide İsrail'in "Meşel Kötürgen Kişiler" (Meşale Taşıyan Kişiler) adlı eseri ele alınmıştır. Söz konusu eser fişleme yöntemiyle çekim eklerine göre incelenmiştir. Metnin dil özelliklerini yansıtacak kelimelerin yeri, kolaylık olması bakımından satır numaralarıyla belirtilmiştir.

4.1. Çekim Ekleri (Türligüçi ve Tüsliniş Koşumçiliri)

Çekim eki, sözcüklerin kök ve gövdeleri arasında ilişki kuran, onların kelime grupları ve cümleler içinde görevlerini belirleyen eklerdir.

4.2. İsim Çekim Ekleri (İsim Türligüçi Koşumçiliri)

İsimler canlı, cansız bütün varlıkları ve mefhumları tek tek veya cins cins karşılayan; varlıkların ve mefhumların adları olan kelimelerdir. Varlıkları ve mefhumları tek tek karşılayan isimlere özel isim, cins cins karşılayan isimlere cins isim denir (Ergin, 1984, s. 218).

Bu başlık altında, isimlerde çokluk, iyelik, aitlik, hâl, soru ve bildirme konuları incelenmiştir.

4.2.1. Çokluk Eki (Köplük Koşumçisi)

İsmin karşıladığı nesnenin sayısının birden fazla olduğunu ifade etmek için teklük şekline çokluk eki getirilerek yapılır.

Yeni Uygur Türkçesinde isimlerde çokluk, +lar, +ler ekleriyle yapılır:

putbolçi+lar ‘futbolcular’ (14-976-1128), işçi+lar ‘işçiler’ (20), kişi+ler ‘kişiler’ (1-307-905-910-912-959-993-1076-1118-1139-1146-1211-1216-1301-1463-1481-1484-1488), bovay+lar ‘yaşlı erkekler, dedeler’ (35), mektep+ler+de ‘okullarda, mekteplerde’ (52-982), yer+di+ki+ler+ge ‘yerdekilere’ (54), musabiği+ler+ge ‘müsabakalara’ (54), topçi+lar+din ‘topçulardan, futbolculardan’ (55), bali+lar+ğa ‘çocuklara’ (61), bali+lar+ğa+mu ‘çocuklara da’ (62), medrisi+ler+ni ‘medreseleri’ (63), ders+ler+ni ‘dersleri’ (64-448-935), mektep+ler+ni ‘mektepleri, okulları’(65-489), kavran+lar ‘kervanlar’ (68), muz davan+lar+din ‘buz dağ yollardan’ (70), yil+lar+niñ ‘yılların’ (76-817-906), yol+çi+lar+niñ ‘yolcuların’ (83), ayal+lar ‘kadınlar’ (83), adem+ler ‘insanlar’ (84-645-796-840-1107-1112-1209-1267-1296-1490-1510), dekiği+ler+de ‘dakikalarda’(93), at+lar ‘atlar’ (97-1002-1109), sual+lar+ğa ‘sorulara’ (101), yaş+lar+di+ki ‘yaşlarındaki’ (113), Asiya+lık+lar+ni ‘Asyalıları’ (114), Keşker+lik+ler+ni ‘Kaşgarlıları’ (114), sehra+lık+lar+ni ‘köylüleri’ (116), pul+lar+niñ ‘paraların’ (123), adem+ler+ni ‘insanları’ (129-534-1049-1199), güzel+ler+din ‘güzellerden’ (132-834), ticaret+çi+ler ‘küçük esnaf’ (141), hëridar+lar ‘müşteriler’ (141), hamal-medikar+lar ‘hamal ve gündelikçiler’ (141), bikarçi+lar ‘tembeller, boş insanlar’ (142), térek+ler+niñ ‘ağaçların’ (143), supı+lar+da ‘oturulacak yerlerde’ (144), molli+lar ‘mollalar’ (144), er kişi+ler+niñ ‘erkeklerin’ (146), çaparmen+ler+i ‘emirleri, uşakları’ (151), bayvetçi+ler ‘zenginler’ (151), mepi+ler ‘arabalar’ (153-1001-1002-1108), nersi+ler+ni ‘şeyleri’ (161-169), kişi+ler+niñ ‘kişilerin’ (164-168-440-852-900-923-1021-1193-1313), etrap+ti+ki+ler+ni ‘etraftakileri’ (167-172-334), oğri+lar ‘hırsızlar’ (168-172), yalqav+lar ‘tembeller’ (172), bori+lar ‘hasırlar’ (174), sodiger+ler ‘tüccarlar’ (177), cazanihor+lar+niñ ‘tefecilerin’ (177), dukan+lar+da ‘dükkanlarda’ (178), çet el+ler+niñ ‘yabancı ülkelerin’ (178), etles-ler-i ‘atlasları’ (179), zerger+ler ‘kuyumcular’ (180), kişi+ler+din ‘kişilerden’ (185-803), bali+lar ‘çocuklar’ (186-424-944-962-984-1110-1112-1216-1220), ekser+ler+niñ ‘askerlerin’ (187), er+ler ‘erkekler’ (193), bali+lar+ni ‘ çocukları’ (193-459-613-925-977-1016-1017), hënim+lar+ğa ‘hanımlara’ (195), hënim+lar+din ‘hanımlardan’ (197), ofitsër+lar ‘askeri yetkililer’(198), ekser+ler ‘askerler’ (198-202), hëridar+lar ‘müşteriler’ (206), adem+ler+din ‘insanlardan’ (210), Keşker+lik+ler ‘Kaşgarlıları’ (213-252), dereh+ler ‘ağaçlar’ (216-231), imaret+ler ‘yapılar’ (217), bağ+lar+ğa

'bahçelere, bağlara' (217), derya-ékin+lar+ğa 'nehir ve derelere' (218), hizmet+çi+ler 'hizmetçiler' (228), nersi+ler+ni 'şeyleri' (234), işhani+lar+ni 'ofisleri' (239), gelişlik+ler+ni 'endişeleri, rahatsızlıkları' (243), kitab+lar+ni 'kitapların' (248-810), höccet+ler 'evraklar' (249), eser+ler 'eserler' (249), yol+lar 'yollar' (289-784), dōn+ler 'tepeler' (289), çatkal+lar 'çalılar' (289), tağ+lar 'dağlar' (290-1192), çağ+lar+da 'zamanlarda' (293), iş+lar+ni 'işleri' (299-414-418-603-617-618-645-1008-1104-1193-1248), oğutkuçi+lar 'öğretmenler' (301-448), sinip+lar 'sınıflar' (301-351-396), kavran+lar+ğa 'kervanlara' (315), kağ+lar+ni 'kuru kayısıları' (324), cin+lar+ni 'cinlerin' (328), komandi+si+di+ki+ler+ge 'takımındakilere' (341-1450), bağ+lar+ni 'bağların' (347), kaşa+lar+din 'çitlerden' (348), öy+ler+ni 'evlerin' (348-996-1195-1267), it+lar 'köpekler' (348), terek+ler+ni 'ağaçları' (352), mozdoz+lar+ğa 'ayakkabıcılara' (360), bali+lar+ni 'çocukların' (361-420-460-471-491-556-986-995-1196-1423), yol+lar+da 'yollarda' (364-1000-1209), oğuguçi+lar 'öğrenciler' (385-387-389-390-402-987), naşhi+lar+ni 'şarkıları' (408-1256), bovağ+lar+ni 'yavruları, bebekleri' (409), ölgen+ler+ni 'ölenleri' (409), el+ler+di+ki 'ülkelerdeki' (414-923), ezimet+ler+ni 'yiğitleri' (417), bay+lar+ni 'zenginleri' (418-930), cay+lar+ni 'yerleri' (433), bali+lar 'çocuklar' (438-459-469-470-611), şehir+ler+ni 'şehirlerin' (440), şehir+ler+di+ki 'şehirlerdeki' (440), parağot+lar+ni 'gemilerin' (442), söz+ler 'sözler' (442-1094), ünçi+ler 'inciler' (446), yultuz+lar 'yıldızlar' (447), tağ+lar+ni 'dağları' (450), oğuguçi+lar+ni 'öğrencileri' (454-456), bali+lar+mu 'çocuklar da' (478), kıya+lar 'kayalar' (479), iman+siz+lar+ni 'imansızların' (486), pereñ+ler+ni 'yabancıların, gavurların' (491-512-609-624), endi+ler+ni 'hocaların' (619), kün+ler+de 'günlerde' (515), tirek+ler 'ağaçlar' (523-723-742), gep+ler+ni 'sözleri' (560-673-838-875-1038), begzadi+ler+ni 'beyzadeleri' (560), koruğçi+lar+ni 'korumaların' (563), koçi+lar+ni 'sokakları' (565), hiyal+lar 'hayaller' (568-871), bostan+lık+lar+da 'bostanlıklarda' (578), bay+lar 'zenginler' (589-1201-1264), petva+lar+ni 'fetvaları' (602), endi+ler 'hocalar' (609), helpe+ler+ni 'hocaların' (611), yer+ler+de 'yerlerde' (617), kaži-ğuzat+lar+ni 'kadıların' (621), ulima+lar 'ulemalar' (624-1005), bulut+lar+ni 'bulutları' (632), insan+lar+ni 'insanların' (632), nadan+lar 'cahillere' (635), çiray+lar 'yüzler' (635), téliskop+lar+ni 'teleskopları' (645), yultuz+lar+ni 'yıldızların' (646), bay+lık+lar+ni 'zenginlikleri' (646), poyéz+lar+ni 'trenleri' (647), çetel+ler+ni 'yabancı ülkeleri' (653-914), illet+ler+din 'hastalıklardan' (656), su+lar 'sular'

(659), yer+ler+ge ‘yerlere’ (664-746), çetel+ler+di+ki ‘yabancı ülkelerdeki’ (675), hizmet+ler+ge ‘işlere’ (709), tarikatçı+lar+niñ ‘hayırseverlerin’ (719), yırak+lar+ğa ‘uzaklara’(723-1024), çöl+ler+ge ‘çöllere’ (724), yopurmak+lar+ni ‘yaprakları’ (743), çim+lar ‘çimler’ (746), köñül+ler+ni ‘gönülleri’ (747), koruk+lar ‘çizgiler’ (751), gül+ler+ge ‘güllere, çiçeklere’ (754), kün+ler ‘günler’ (754-998), çetelik+ler+ge ‘yabancılara’ (756), isim+lar+ni ‘isimleri’ (756), hizmetkar+lar ‘hizmetçiler’ (763), méhman+lar+ni ‘misafirleri’ (769-783-788), orunduk+lar+ğa ‘sandalyelere’ (770), ösüm+lük+ler+ni ‘bitkileri’ (779), çiçek+ler+ni ‘çiçekleri’ (787-879), képinek+ler ‘kelebekler’ (787), hever+ler+din ‘haberlerden’ (789), tam+çi+lar+niñ ‘inşaat ustalarının’ (792), iş+lar+ğa ‘işlere’ (792), veke+ler ‘olaylar’ (796), el+ler+din ‘ülkelerden’ (802), harabilik+lar+din ‘harebelerden’ (803), çetelik+ler+ni ‘yabancıları’ (805), arhilog+lar ‘arkeologlar’ (808), kitab+lar+ni ‘kitapları’ (809-814-817-822), tarikatçı+lar ‘propagandacılar’ (825-1502), mayisi+lar+ğa ‘bitkilere’ (837), gep+ler+de ‘sözlerde’ (838), rivayet+ler+ni ‘rivayetleri’ (850), hatiri+ler ‘hatıralar’ (856), eser+ler+ni ‘eserleri’ (857), bulut+lar ‘bulutlar’ (880), méhman+lar+ğa ‘misafirlere’ (880), orman+lık+lar+da ‘ormanlarda’ (880), aili+ler+ni ‘aileleri’ (909), cazanihor+lar+din ‘tefecilerden’ (913), buzğan+lar+din ‘bozanlardan’ (917), ceriman+lar ‘cezalar’ (917), hacetmen+ler+ge ‘ihtiyaç sahiplerine’ (919), yoksul+lar+niñ ‘yoksulların’ (920), kişi+ler+ni ‘kişileri’ (923-1213-1338), ayal+lar+ni ‘kadınları’ (925), senetkar+lar+ni ‘sanatkârları’ (926), kişi+ler+ge ‘kişilere’ (927-949), kün+ler+din ‘günlerden’ (935), çerik+ler+niñ ‘askerlerin’ (938), emeldar+lar+niñ ‘memurların, bürokratların’ (939), medrisi+ler+di+ki ‘medreselerdeki’ (944), bali+lar+din ‘çocuklardan’ (944), yaş+lar’gençler’ (962), mañ-ğan+lar+ni ‘yürüyenleri’ (963), top+çi+lar+niñ ‘topçuların’ (968-1413), dölet+ler+di+ki ‘devletlerdeki’ (981), déhkan+lar ‘çiftçiler’ (989-1163-1167-1201-1225), öy+ler+de ‘evlerde’ (993), yürek+ler+ni ‘yürekleri’ (997), at+lar+niñ ‘atların’ (1001-1111), nahiyeler+ler+di+ki ‘nahiyelerdeki’ (1003), yurt+lar+niñ ‘memleketlerin’ (1004-1202), tévip+lar ‘doktorlar’ (1005), muellim+ler+niñ ‘öğretmenlerin’ (1015), mehelli+ler+ni ‘mahalleleri’ (1020), ériş+lar+ni ‘kanalları’ (1020), çoñ+lar+din ‘büyüklerden’ (1020), kim+ler+niñ ‘kimlerin’ (1020-1022), yurt+lar+da ‘memleketlerde’ (1029), tekiye+ler+ge ‘yastıklara’ (1041), dereh+ler+niñ ‘ağaçların’ (1061), iş+lar+da ‘işlerde’ (1091), étizlik+lar ‘tarlalar’ (1108), at+lar+ğa ‘atlara’ (1110), sog+lar ‘kovalar’ (1112), eşek+ler ‘eşekler’ (1112), boyakçı+lar ‘boyacılar’ (1113), ögzi+ler+ge ‘çatılara’

(1114), reht+ler ‘kumaşlar’ (1114), tügmençi+ler+niñ ‘değirmencilerin’ (1114), adem+ler+niñ ‘insanların’ (1115), öy+ler ‘evler’ (1116), güllük+ler ‘çiçeklikler’ (1116), çiçek+ler ‘çiçekler’ (1117), konsulhâni+di+ki+ler ‘konsolosluktakiler’ (1162), kati+lar ‘büyükler’ (1169), élan+ale ‘ilanlar’ (1172), cakarçı+lar ‘çığırtkanlar, tellallar’ (1173), oltur-ğan+lar ‘oturanlar’ (1173), talaş-tartış+lar ‘tartışmalar’ (1175), dervazi+lar+ğa ‘kapılara’ (1200), namrat+lar+ni ‘fakirleri’ (1201), işlemçi+ler+ni ‘gündelikçileri’ (1202), begzadi+ler+ni ‘beyzadeleri’ (1202), cahankezdi+ler+ni ‘seyyahları, gezginleri’ (1203), navayhâni+lar ‘fırınlara’ (1207), dükân+lar ‘dükkânlar’ (1207), koçı+lar ‘sokaklar’ (1207), aheñ+lar+ni ‘melodileri’ (1213), orunduk+lar ‘sandalyeler’ (1215), puğra+lar ‘vatandaşlar’ (1215), orun+lar+ni ‘yerleri’ (1216), yaymiçi+lar ‘satıcılar’ (1218), doğapçı+lar ‘ayrancılar’ (1218-1235), ğaltekçi+ler ‘tekerlikli arabaya bir şeyler koyup satanlar’ (1218), şöñ+luğ+lar+ni ‘yaramazlıkları’ (1221), top+çi+lar ‘futbolcular’ (1223-1229-1232-1506), mektep+ti+ki+ler ‘mekteptekiler’ (1225), çini+ler+de ‘kaselerde’ (1236), yigit+ler+ge ‘delikanlılara’ (1239), arkadaş+lar ‘arkadaşlar’ (1252), tamaşa körgü+çi+ler ‘seyirciler’ (1262), mepi+ler+de ‘arabalarda’ (1263), ölima+lar ‘ulemalar’ (1264), terip+i+di+ki+ler ‘tarafındakiler’ (1268), çetel+lik+ler ‘yabancılar’ (1281), tamaşibin+lar ‘seyirciler’ (1284-1349-1382-1386-1485), sehra+lık+lar+niñ ‘köylülerin’ (1292), obzor+lar+ni ‘gözlemleri’ (1294), etrap+ti+ki+ler ‘etraftakiler’ (1328), yavayi+lar+ni ‘yabanileri’ (1343), çidimas+lar ‘dayanaksızlar’ (1364), namerd+ler ‘namertler’ (1389), tamaşibin+lar+ni ‘seyircileri’ (1398), némi+ler+ni ‘şeyleri’ (1398), orun+lar+ğa ‘yerlere’ (1400), cén+iñlar+ni ‘canlarınızı’ (1417), pereñ+ler+ni ‘Avrupalıları’ (1417), kan+lar ‘kanlar’ (1421), köz+ler ‘gözler’ (1423), adem+ler+ge ‘insanlara’ (1428), hucum+lar ‘hücumlar’ (1430), hucum+çi+lar+din ‘hücumculardan’ (1459), sékunt+lar ‘saniyeler’ (1467), tamaşibin+lar+niñ ‘seyircilerin’ (1468), tosağ+lar+din ‘engellerden’ (1478), emeldar+lar ‘yetkililer’ (1495), top+lar ‘toplar’ (1499), putbol+çi+lar+ni ‘futbolcuları’ (1504), toy+lar ‘toylar, kutlamalar’ (1508), dua+lar+niñ ‘duaların’ (1514), yıl+lar ‘yıllar’ (1519), yıl+lar+da ‘yıllarda’ (1523), kiçik+ler ‘küçükler’ (1526), çoñ+lar ‘büyükler’ (1526).

/a/ veya /e/ ile biten kelimeler, çokluk ekini aldığı zaman bu kelimelerde heceler açık orta hece konumuna geldiği için a>i veya e>i değişimi olur:

musabiki+lir+i+ni ‘müsabakalarını’ (107-947-983), kaidi+lir+i+ni ‘kaidelerini’ (54), hadisi+lir+i ‘hadiseleri’ (49).

Türkiye Türkçesinde ince telaffuz edilen bazı kelimelerin Yeni Uygur Türkçesinde kalın sıradan ek aldığı görülür. Bunun nedeni Türkiye Türkçesinde ince sıradan olarak gösterilen sesler (i, é) Uygur Türkçesinde ara ünlü olarak da gösterilmekte ve bu seslerin ardından hem ince hem kalın sıradan ünlüler gelebilmektedir.

işçi+lar ‘işçiler’ (20), çim+lar ‘çimler’ (746), sinip+lar ‘sınıflar’ (301-351-396).

Çokluk eki, Yeni Uygur Türkçesinde +lir şeklinde de kullanılmaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde genel eğilime bağlı olarak, +lAr eki, üzerine iyelik eki olarak orta hece durumuna geçtiği zaman, ekteki ünlü daralıp incelmekte ve ek, +lir şekline dönüşmektedir:

şehir+lir+i+ge ‘şehirlerine’ (46), hadisi+lir+i ‘hadiseleri’ (49), ékim+lir+i ‘akımları’ (50), kaidi+lir+i+ni ‘kaidelerini’ (54), kan kırındaş+lir+i+ni ‘kan kardeşlerini’ (59), köz+lir+i+ge ‘gözlerine’ (63-476-975-1010-1018), arman+lir+i+ni ‘isteklerini’ (66), pilan+lir+i+ni ‘planlarını’ (67), tağ+lir+i ‘dağları’ (70), déhkan+lir+i ‘çiftçiliri’ (71), qur+lir+i+ni ‘satırlarını’ (76), özgir-iş+lir+i+ge ‘değişmelerine’ (77), girvek+lir+i+ni ‘kenarlarını’ (90), barmaq+lir+i+ğa ‘parmaklarına’ (90), put+lir+i ‘ayakları’(93-515-564), köz+lir+i+ni ‘gözlerini’ (95-424-1423), musabiki+lir+i+ni ‘müsabakalarını’ (107-947-983), méniş+lir+i+ni ‘gitmelerini’ (108), söñek+lir+i ‘kemikleri’ (112-1038), tuğ-kan+lir+i ‘akrabaları’ (122), iş+lir+i+din ‘işlerinden’ (125), bali+lir+i+ni ‘çocuklarını’ (132-490), çöçek+lir+i+ni ‘masallarını’ (136), koçi+lir+i+da ‘sokaklarında’ (138), bel+lir+i+ni ‘bellerini’ (145), qongurax+lir+i+ni ‘çingiraklarını’ (153), boyun+lir+i+ni ‘boyunlarını’ (155), bézek+lir+i+ni ‘süslerini’ (156), baş+lir+i+ni ‘başlarını’ (162-889-1200), bezi+lir+i ‘bazıları’ (163-1109), öy+lir+i ‘evleri’ (177), dukan+lir+i ‘dükkânları’ (177-314), kiyim-kiçek+lir+i+din ‘giyselerinden’ (179), gilem+lir+i ‘kilimleri’ (179), zibu zinnet+lir+i+mu ‘ziynetleri de ‘ (180-191), put+lir+i+ğa ‘ayaklarına’ (190-274), kiyim+lir+i ‘kıyafetleri’ (194), lev+lir+i+niñ ‘dudaklarının’ (196-622), hocayin+lir+i ‘sahipleri’ (205), tağ+lir+i+ğa ‘dağlarına’ (218), terep+lir+i+din ‘ taraflarından’ (219), emeldar+lir+i+niñ ‘yetkililerinin, memurların’

(228), d rizi+lir+i 'pencereleri' (231), tam+lir+i+ga 'duvarlarına' (238), m ng z+lir+i 'boynuzları' (238), s nek+lir+i 'kemikleri' (238), s ret+lir+i 'resimleri, suretleri' (239), kitab işkap+lir+i 'kitaplıkları' (241), s z+lir+i+ni 's zlerini' (243-1037), s z+lir+i+ge 's zlerine' (247), roman+lir+i 'romanları' (250), bağaki+lar+ga 'etiketlere' (250), pilastinki+lir+i+ni 'plaklarını' (251), k z+lir+i+ge 'g zlerine' (262),k z+lir+i 'g zleri' (263-435-1010-1046), lev+lir+i 'dudakları' (265-977), tipirila-ř+lir+i+ni 'kıvranmalarını' (278), titre-ř+lir+i+ni 'titremelerini' (281), k z+lir+i+di+ki 'g zlerindeki' (281), ęol+lir+i+ni 'kollarını' (288), bağ+lir+i 'bağları, baheleri' (290), tapan+lir+i 'ayakları, tabanları' (291-349), tam+lir+i 'duvarları' (293), naşı+lir+i 'şarkıları' (294), ogul+lir+i 'oğulları' (298), kapkak+lir+i 'panjurları' (300), yatak+lir+i 'yatakları' (301),  steğ+lir+i+de 'kanallarında' (309), ağ+lir+i+da 'zamanlarında, ağlarında' (309-569),  y+lir+i 'evleri' (314), terep+lir+i+ge ' taraflarına' (315),  cek+lir+i+di+ki 'masallarındaki' (327), oğul+lir+i 'oğulları' (329), bilim yurt+lir+i+da ' niversitelerinde' (334), put+lir+iğ 'ayakların' (339), vaķit+lir+i+di+la 'vakitlerinde' (343-731), şor+lir+i+din 'kanallarından' (347), ani+lir+i 'anaları' (361-365-502), paaliyet+lir+i+din 'faaliyetlerinden' (389), içi+lir+i+ni 'sahiplerini' (417), hemra+lir+i 'arkadaşları' (437), k ci+lir+i 'geceleri' (445), kaş+lir+i 'kaşları' (453), boy+lir+i+ga 'kenarlarına' (455), şoğ+luķ+lir+i+ni 'yaramazlıklarını' (466), k z+lir+i+din 'g zlerinden' (472-485-697-978), aa-sinil-lir+i 'abla ve kız kardeşleri' (475), k n l+lir+i 'g n lleri' (480), ş lgey+lir+i+ni 't k r klerini' (485), iş+lir+i+ni 'işlerini' (491-1082), k ci+lir+i 'geceleri' (497), k z+lir+i+ni 'g zlerini' (527), lev+lir+i+ni 'dudaklarını' (542-1050-1188), ağini+lir+i 'arkadaşları' (554), ķiyapet+lir+i+din 'hareketlerinden' (568), k n+lir+i+de 'g nlerinde' (575),bařķi+lir+i+din 'başkalarından' (580), iz+lir+i+ni 'izlerini' (583), mektep+lir+i 'okulları' (589), reķib+lir+i 'rakipleri' (593), saķal+lir+i 'sakalları' (595-970-1054-1414), t k r k+lir+i+ni 't k r klerini' (596), iş+lir+i+ga 'işlerine' (597-1088), medrisi+lir+i+imiz+niğ 'medreselerimizin' (599), bali+lir+i+imiz+ni 'ocuklarımızı' (599-608-676), iş+lir+i 'işleri' (602-615-716-906), ani+lir+i+niğ 'annelerinin' (611), kaynaş+lir+i+ni ' kızgın konuşmalarını' (623), m tiver+lir+i 'muhteremleri' (637), katti+lir+i 'b y kleri' (637-1161), netici+lir+i+ge 'neticelerine' (648), ulima+lir+i+din 'ulemalarından' (651), oğul+lir+i 'oğulları' (652), bali+lir+i+imiz+niğ 'ocuklarımızın' (657), dihķan+lir+i+imiz+niğ 'iftilerimizin' (657), mubarek+lir+i+imiz+niğ 'b y klerimiz'in

(661), çoğ+lir+i ‘büyükleri’ (662-681-1005-1214-1495), gal+lir+i+ni ‘boğazlarını, genizlerini’ (663), kaş+lir+i+niğ ‘kaşlarının’ (696), békış+lir+i+din ‘bakışlarından’ (697), söz+lir+i+din ‘sözlerinden’ (698), bali+lir+im ‘çocuklarım’ (699-754-1416), til+lir+i+ni+mu ‘dillerini de’ (706), tür+lir+i+niğ ‘türlerinin’ (706), dost+lir+i ‘dostları’ (708), hizmetdaş+lir+i ‘iş arkadaşları’ (708), maharet+lir+i+ni ‘maharetlerini’ (710), ögen-gen+lir+niğ ‘öğrendiklerin’ (711), dereh+lir+i ‘ağaçları’ (744), tügüç+lir+i+ni ‘filizlerini’ (745), yopurmak+lir+i+ni ‘yapraklarını’ (745), boy+lir+i+di+ki ‘boylarındaki, kenarlarındaki’ (745-1003), gep+lir+i+ge ‘sözlerine’ (761), çaç+lir+i+ni ‘saçlarını’ (768), yosun+lir+i ‘şekilleri’ (785), rıķabet+ler+din ‘rekabetlerden’ (786), öz+lir+i+ge ‘kendilerine’ (789-1423), imaret+lir+i ‘binaları’ (792), çağ+lir+i+ni ‘zamanlarını’ (799), etiķi+lir+i+ge ‘antikalarına’ (802), dölet+lir+i+ge ‘devletlerine’ (804), kütüphan+i+lir+i+da ‘kütüphanelerinde’ (811), şerik+lir+i ‘işbirlikçileri’ (818), er+lir+i ‘erkekleri’ (833), bovay+lir+i ‘dedeleri, yaşlıları’ (833), ayal+lir+i ‘kadınları’ (833), muziki+lir+i ‘müzikleri’ (834), usul+lir+i+mu ‘dansları da’ (834), öz+lir+i+niğ ‘kendilerinin’ (841-870-891-1343-1486), yılname+lir+i+da ‘yılnamelelerinde’ (855), ecdad+lir+imiz+niğ ‘ecdadlarımızın’ (855), alim+lir+imiz ‘alimlerimiz’ (856), öz+lir+i+ni ‘kendilerini’ (880-1350-1447), mötiver+lir+i ‘büyükleri, ileri gelenleri’ (893), okuģuçi+lir+i+din ‘öğrencilerinden’ (894), eza+lir+i ‘üyeleri’ (896-1319-1465), iş+lir+i+di+ki ‘işlerindeki’ (916), adet+lir+i ‘âdetleri, alışkanlıkları’ (923), yol+lir+i+ni ‘yollarını’ (923-1021), iģi+lir+i ‘sahipleri’ (926), zavud+lir+i ‘fabrikaları’ (927), perzent+lir+i+ge ‘oğullarına’ (928), hiyal+lir+i+ni ‘hayallerini’ (932), hemrah+lir+i+ģa ‘arkadaşlarına’ (933-943), bali+lir+i ‘çocukları’ (935), bezi+lir+i+niğ ‘bazılarının’ (937), çiray+lir+i+din ‘yüzlerinden’ (944), söz+lir+i ‘sözleri’ (946-1101), meķset+lir+i ‘maksatları, amaçları’ (952), çoğ+lir+i+din ‘büyüklerinden’ (961), başķi+lir+i+niğ ‘başkalarının’ (963), eza+lir+i+ģa ‘üyelerine’ (967), çaç+lir+i ‘saçları’ (970), köz+lir+i+de ‘gözlerinde’ (970), tuķķan+lir+i+din ‘akrabalarından’ (973), pişani+lir+i+ge ‘alınlarına’ (979), kör-gen+lir+i+ni ‘gördüklerini’ (982), şehir+lir+i+de ‘şehirlerinde’ (983), hoyli+lir+i ‘avluları’ (1002), miħman+lir+i+niğ ‘konuklarının, misafirlerinin’ (1002), vakaletħani+lir+i+niğ ‘ticaret hanlarının’ (1004), ĥadim+lir+i ‘çalışanları’ (1004-1261-1385-1447-1448), aģini+lir+i ‘arkadaşları’ (1004), kün+lir+i ‘günleri’ (1014), bez+i+lir+i+ge ‘bazılarına’ (1018-1019), ani+lir+imiz ‘analarımız’ (1027), ayal+lir+imiz ‘kadınlarımız’ (1028), çiçek+lir+i ‘çiçekleri’ (1040), oyli-

ğan+lir+i+ni ‘düşündüklerini’ (1045), örüm+lir+i+ni ‘örgülerini’ (1053), cazanihor+lir+i ‘tefecileri’ (1084), ham eşya+lir+i+ni ‘ham maddelerini’ (1089), mal+lir+i+ni ‘mallarını’ (1090), emeldar+lir+i ‘yetkilileri’ (1098), éyt-қан+lir+i+ni ‘söylediklerini’ (1128), top+lir+i+ni ‘toplarını’ (1136), put+lir+i+da ‘ayaklarında’ (1136), musabiki+lir+ni ‘karşılaşmaları’ (1137), déhқан+lir+imiz ‘ çiftçilerimiz’ (1141), putbolçi+lir+i ‘futbolcuları’ (1145), konsul+lir+i ‘konsolosları’ (1161-1265-1521), қаş+lir+i+ni ‘kaşlarını’ (1186), қайғу+lir+ni ‘kaygıları’ (1194), konsul+lir+i+niñ ‘konsoloslarının’ (1215), шағирт+lir+i ‘öğrencileri’ (1227), тамақ+lir+i ‘yemekleri’ (1234), нан+lir+i ‘ekmekleri’ (1235), ini+lir+i ‘küçük erkek kardeşleri’ (1245), терп+lir+i+ni ‘ taraflarını’ (1246), қирай+lir+i ‘yüzleri’ (1249), hizmet+çi+lir+i ‘hizmetçileri’ (1261-1402), тарқатқуچی+lir+i ‘misyonerleri’ (1261), beg+lir+i ‘beyleri’ (1263), һаним+lir+i ‘hanımları, eşleri’ (1265-1268), шаһ+lir+i+gi+mu ‘dallarına da’ (1267), һелқ+lir+i+niñ ‘halklarının’ (1271), аламет+lir+i ‘işaretleri, izleri’ (1290-1468), колуб+lir+i+da ‘kulüplerinde’ (1294), бел+lir+i+ge ‘bellerine’ (1299), put+lir+i+di+ki ‘ayaklarındaki’ (1300), peyit+lir+i+de ‘dakikalarında’ (1308), eza+lir+i+niñ ‘üyelerinin’ (1308-1412-1421), heriket+lir+i ‘hareketleri’ (1310-1429), сақал+lir+i+ni ‘sakallarını’ (1320), топ+çi+lir+i+din ‘topçularından’ (1322), өз+lir+i+di+ki ‘kendilerindeki’ (1341), eza+lir+i+ni ‘üyelerini’ (1369), орун+lir+i+din ‘yerlerinden’ (1386), сақал+lir+i+ға ‘sakallarına’ (1390-1420), муштум+lir+i+ni ‘yumruklarını’ (1392), туйғу+lir+i ‘duyguları’ (1393), қирай+lir+i+ni ‘yüzlerini’ (1398), доһтур+lir+i ‘doktorları’ (1401), beden+lir+i+ni ‘bedenlerini, vücutlarını’ (1402), реқиб+lir+imiz+ni ‘rakiplerimizi’ (1409), қол+lir+i+ға ‘ellerine’ (1414), palvan+lir+im ‘pehlivanlarım’ (1416), yaş+lir+i ‘yaşları’ (1420), көз+lir+i+mu ‘gözleri de’ (1421-1424), томур+lir+i+di+ki ‘damarlarındaki’ (1421), ümid+lir+i+ni ‘ümitlerini’ (1425), eza+lir+i+mu ‘üyeleri de’ (1447), mötiver+lir+i+niñ ‘ileri gelenlerinin, büyüklerinin’ (1453), топ+çi+lir+i+ni ‘topçularını’ (1486), тер+lir+i+ni ‘terlerini’ (1489), yurt+daş+lir+i+ni ‘yurtdaşlarını’ (1491), һадим+lir+i+din ‘elemanlarından’ (1502), топ+çi+lir+i+niñ ‘topçularının’ (1507), вақит+lir+i+da ‘vakitlerinde, zamanlarında’ (1513), yol+lir+i ‘yolları’ (1516), оқутқуچی+lir+i ‘öğretmenleri’ (1527).

Metinde çokluk ekinin bir şahsın bağlı olduğu aileyi, topluluğu göstermek için de kullanıldığı tespit edilmiştir:

Merigül+ler+niñ ‘Merigüllerin’ (310), Kérem+ler ‘Keremler’ (552),Uygur+lar+niñ ‘Uygurların’ (578-586), İngiliz+lar ‘İngilizler’ (1179-1259), Şivét+lar+ni ‘İsveçlileri’ (1179), Hindistan+lık+lar+din ‘Hindistanlılardan’ (1259), Éksak+lık+lar ‘İksaklılar’ (1311- 1368- 1376- 1404- 1427- 1433- 1507), Éksak +lık+lar+ğa ‘İksaklılara’ (1348-1498), Engiliyi+lik+ler+niñ ‘İngilterelilerin’ (1372-1435-1469), Engiliyi+lik+ler ‘İngiltereliler’ (1379-1400), Şivétsiyi+lik+ler ‘İsveçliler’ (1386), Éksak+lık+lar+niñ ‘İksaklıların’ (1528).

Çokluk ekinin saygı anlamında kullanıldığı da görülmüştür:

Musa Bay+lar ‘Musa Beyler’ (588), dotey aliy+lir+i ‘vali beyleri’ (618).

Çokluk ekinin yaklaşık anlamında kullanıldığı örnekler şunlardır: ahır+lir+i+din ‘sonlarından’ (588), çağ+lar+da ‘zamanlarda’ (695), baş+lir+i+da ‘başlarında’ (801).

Çokluk eki, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi iyelik ve hal eklerinden önce kullanılır:

kaidi+lir+i+ni ‘kaidelerini’ (54), alim+lir+imiz ‘alimlerimiz’ (856), pişani+lir+i+ge ‘alınlarına’ (979), östeñ+lir+i+de ‘kanallarında’ (309).

Bunun istisnası kalıplaşmış olarak iyeliksiz gibi görünen bez+i kelimesinde görülür:

bez+i+lir+i+ge ‘bazılarına’ (1018-1019).

4.2.2. İyelik Ekleri (İgilik Koşumçiliri)

İsmin karşıladığı nesnenin bir şahsa veya nesneye ait olduğunu ifade eden iyelik eklerinin Yeni Uygur Türkçesinde şahıslara göre çekimi şöyledir:

Çizelge 1. İyelik Ekleri

	Teklik	Çokluk
1. Kişi	+(I)m	+(I)miz
2. Kişi	+(I) ŋ +(I) ŋiz (nezaket)	+(I) ŋlar
3. Kişi	+(s)i	+(s)i, +liri

I. Teklik Şahıs (Birinçi Birlik San Şeşs)

Ünlüyle biten isimlere +m, ünsüz ile biten isimlere ise +Im şeklinde eklenir:

ependi+m ‘efendim, hocam’ (236-237-357-477-528-664-740-1125), bala+m ‘yavrum, çocuğum’ (320-1036), nevre+m ‘torunum’ (324), ana+m+ni ‘anamı’ (528), ana+m ‘annem’ (532), vaḳti+m+da ‘zamanımda’ (533), dada+m ‘babam’ (533-1033), Huda+yim+niḳ ‘Allahımın’ (604-669-671), Huda+yim ‘Allahım’ (1048), bala+m ‘çocuğum’ (979), tağa+m ‘amcam’ (1050).

peşmet+im+din ‘ceketimden’ (267), iş+im+ni ‘işimi’ (269), murad+im+ğa ‘muradıma’ (271), oğl+um ‘oğlum’ (338), bali+lir+im ‘çocuklarım’ (469-1416), ependi+lir+im ‘hocalarım’ (501), top+um ‘topum’ (542), kız+im+ğa ‘kızıma’ (560), helḳ+im+niḳ ‘halkımın’ (653-973), bali+lir+im ‘çocuklarım’ (699), sepir+im+din ‘yolculuğumdan, seferimden’ (865), ömr+üm+niḳ ‘ömrümün’ (1025), kén+im ‘kanım’ (1026), köz+üm+ge ‘gözüme’ (1029), yurt+um+ğa ‘memleketime’ (1030), vesiyit+im ‘vasiyetim’ (1036), kız+im ‘kızım’ (1048-1052), palvan+lir+im ‘pehlivanlarım’ (1416), ilah+im ‘İlahım’ (1419).

II. Teklik Şahıs (2-Şeşs Birlik)

Ünlüyle biten isimlere + ḳ, ünsüzle biten isimlere +İḳ şeklinde eklenir:

bende+ḳ+ni ‘kulunu’ (270), çoḳ ana+ḳ+ğa ‘büyük annene’ (320), çoḳ ana+ḳ+niḳ ‘büyük annenin’ (321), ana+ḳ ‘annen’ (325), ata+ḳ+ğa ‘babana’ (338-1328), ḳoşuma+ḳ+ni ‘kaşını’ (1044), tağa+ḳ+ni ‘amcanı’ (1052).

siniḳ+iḳ+din ‘sınavından, denemenden’ (269), öy+üḳ+ge ‘evine’ (325), ét+iḳ+ni ‘adını’ (326), keyn+iḳ+ge ‘arkana’ (326), put+lir+iḳ ‘ayakların’ (339), murad-meḳsit+iḳ+ge ‘murat ve maksadına’ (339), etrap+iḳ+ğa ‘etrafına’ (392), cén+iḳ ‘canın’ (487), iç+iḳ+ge ‘içine’ (487), keyn+iḳ+din ‘arkandan’ (734), oyli-ğan+lir+iḳ+ni ‘düşündüklerini’ (1045), béy+iḳ+niḳ ‘beyinin’ (1066).

Yeni Uygur Türkçesinde karşıdakine duyulan saygıyı ifade etmek için II. Teklik şahıs iyelik ekinin nezaket şekli kullanılır. Ünlü ile biten isimlere +ḳiz, ünsüzle biten isimlere ise +(I)ḳiz şeklinde eklenir: adem+lir+iḳiz ‘insanlarınız’ (1125).

III. Teklik Şahıs (Üçinçi Şehs Birlik)

Yeni Uygur Türkçesinde III. Teklik şahıs iyelik eki, ünlüyle biten isimlere +si, ünsüzle biten isimlere ise +i şeklinde eklenir:

musabıki+si ‘müsabakası’ (8-1163-1296), hammi+si ‘teyzesi’ (38), dünya+si ‘dünyası’ (49), teşebbusçı+si ‘teşebbüsçüsü, girişimcisi’ (53), katnaçkuçı+si ‘katılımcısı’ (53), ten terbiye+si+ni ‘beden eğitimini’ (65), dervazi+si+din ‘kapısından’ (79), arki+si+da ‘arkasında’ (88-1068), perenci+si+niñ ‘çarşafının’ (90), arki+si+ğa ‘arkasına’ (313-768), teri+si ‘derisi’ (112), pişani+si ‘alını’ (130), came+si+niñ ‘camisinin’ (139), resti+si ‘caddesi’ (139-173), resti+si+ge ‘caddesine’ (172-173), yaqi+si+ğa ‘yakasına’ (197), arki+si+din ‘arkasından’ (203-350), konsulhani+si ‘konsolosluğu’ (212), uyku+si+da ‘uykusunda’ (220), dervazi+si+din ‘kapısından’ (224), bina+si+ğa ‘binasına’ (232), tuygu+si ‘duygusu’ (233), şilepi+si+niñ ‘şapkasını’ (233), otturi+si+ğa ‘ortasına’ (240-251), kallı+si+di+ki ‘kafasındaki’ (242), nokti+si+din ‘noktasından’ (244), neğmi+si ‘nağmesi’ (252), musiki+si+ni ‘müziğini’ (254), koçi+si+di+ki ‘sokağındaki’ (256), müri+si+ge ‘omzuna’ (259-768-890), koçi+si+ni ‘sokağını’ (271), gevde+si+niñ ‘vücudunun’ (281), kite+si+niñ ‘kıtasının’ (302), dadi+si ‘babası’ (307-313-314-559), ana+si+ğa ‘anasına’ (317-323-494), çon ani+si+niñ ‘büyük annesinin’ (319-323-1513), dua+si+ni ‘duasını’ (321-1513), ani+si+niñ ‘annesinin’ (326-345), formi+si+ni ‘formasını’ (331), peşani+si+din ‘alından’ (339-694), komandi+si+di+ki+ler+ge ‘takımındakilere’ (341-1450), top hılti+si+din ‘top çantasından’ (359), muqeddimi+si ‘başlangıcı’ (384), sada+si ‘sesi’ (396-1285), kaidi+si ‘kuralı’ (412), ani+si ‘anası’ (474-494-503-510), taği+si ‘dayısı’ (482-484), aki+si+ğa ‘abisine’ (494), şori+si+din ‘su kanalından’ (524-555), dervazi+si+ğa ‘kapısına’ (534), arzu+si+niñ ‘arzusunun’ (570), méhmanhani+si+da ‘salonunda’ (596), iradi+si ‘iradesi’ (603-616), terbiyi+si+ge ‘terbiyesine’ (655), eķidi+si+ni ‘hedefini’ (712), dori+si ‘barutu’ (614), çoķi+si+da ‘zirvesinde’ (724), bali+si ‘çocuğu’ (725), menziri+si ‘manzarası’ (787-790), meydi+si+ge ‘göğsüne’ (767-1330-1414), aili+si+ge ‘ailesine’ (793), meni+si+ni ‘manasını’ (812), tetķikāt+çi+si ‘araştırmacısı’ (813), témi+si ‘konusu’ (861), macra+si ‘vakası, olayı’ (905), naħşi+si+ni ‘marşını, şarkısını’ (967), dadi+si+niñ ‘babasının’ (988), taği+si+niñ ‘amcasının’ (1069), koşumi+si+niñ ‘suratının’ (1070), konsulhani+si+niñ ‘konsolosluğunun’ (1084), himayi+si ‘himayesi’ (1084), néri+si ‘ötesi’ (1108),

derya+si ‘ırmağı’ (1192), komandi+si+di+ki+ler ‘takımındakiler’ (1260-1431-1457), tuyğu+si ‘duygusu’ (1273), komandi+si+niñ ‘takımının’ (1351-1447-1460-1465-1471-1474), hucum+çi+si ‘hücumcusu’ (1351), komandi+si ‘takımı’ (1370-1501), varata+si+ğa ‘kalesine’ (1474), ani+si+ğa ‘annesine’ (1512), türmi+si+de ‘hapishanesinde’ (1525).

herikit+i ‘hareketi’ (9), yil+i ‘yılı’ (11), cemiyit+i ‘cemiyeti’ (5), tür+i ‘türü’ (11), ayığ+i ‘ayığı’ (31), kızıkçılık+i ‘şakacılığı’ (33), çikişkaklık+i ‘herkesle kolay anlaştığı, geçimliliği’ (33), micez+i (karakteri’ (36), tapşuruk+i ‘emri’ (44), kaidi+lir+i+ni ‘kaidelerini’ (54), yurtluk+i hemşehrisi’ (56), yurt+i+ni ‘yurdunu’ (58-715), köz+lir+i+ge ‘gözlerine’ (63-975), hıyal+i+ni ‘hayalini’ (66), yürük+i+din ‘yüreğinden’ (66), tağ+lir+i ‘dağları’ (70-866), tarih+i+niñ ‘tarihinin’ (76), özgir-iş+lir+i+ge ‘değişmelerine’ (77), simovil+i ‘sembölü’ (77), süpit+i+de ‘sıfatında’ (77), bayriğ+i ‘bayrağı’ (80),), girvek+lir+i+ni ‘kenarlarını’ (90), barmağ+lir+i+ğa ‘parmaklarına’ (90), terip+i+ge ‘tarafına’ (91), öz+i+niñ ‘kendinin’ (92), put+lir+i ‘ayakları’ (93-564), köz+lir+i+ni ‘gözlerini’ (95-527), çet+i+ge ‘kenarına’ (97), etrap+i+ğa ‘etrafına’ (99), kız+i ‘kızı’ (99-559), kimlik+i+ni ‘kimliğini’ (100), yol+i+ğa ‘yoluna’ (102), hanim+i+mu ‘hanımı da’ (104), çebdeslik+i ‘çevikliği’ (105), halit+i ‘hali’ (106), sönek+lir+i ‘kemikleri’ (112), maharit+i+din ‘ustalığından, maharetinden’ (118), eşek+i ‘eşeği’ (120), tég+i+de ‘altında’ (120), tuğ-kan+lir+i ‘akrabaları’ (122), sevir-tağetçan+lık+i+ni ‘sabrını’ (122), iş+lir+i+din ‘işlerinden’ (125), kıyınlık+i ‘zorluğu’ (128), şarait+i+niñ ‘şartının’ (128), naçarlık+i ‘kötülüğü’ (128), salapit+i+ge ‘ağırbaşlılığına’ (130), koçi+lir+i+da ‘sokaklarında’ (138), burcik+i+ge ‘köşesine’ (139), pariñ+i+ni ‘sohbetini, sözünü’ (142), terep+i+di+ki ‘tarafındaki’ (143), bés+i+ğa ‘başına’ (148), horiz+i+ni ‘horozunu’ (149), koltuk+i+ğa ‘koltuk altına’ (149), bék+z+lir+i+ni ‘süslerini’ (156), etrap+i+da ‘etrafında’ (159-189), iç+i+de ‘içinde’ (162-627-905-940-1109-1274-1323), yer+i+ni ‘yerini’ (163), kapiğ+i+ni ‘suratını’ (167), eklär+i ‘aklı’ (170), ağz+i+din ‘ağzından’ (171-485), cay+i+din ‘yerinden’ (171-808), üst+i ‘üstü’ (174), kün nur+i ‘gün ışığı’ (176), yén+i+da ‘yanında’ (176-1472), hocayin+i ‘sahibi’ (182), cay+i+da ‘yerinde’ (188), kiyim+lir+i ‘kıyafetleri’ (194), köz+i+ni ‘gözünü’ (195), lev+lir+i+niñ ‘dudaklarının’ (196-622), şölgüy+i ‘salyayı’ (196), ton+i+niñ ‘gocuğunun’ (197), paynik+i ‘dipçiyi’ (200), ispat+i ‘ispatı’ (204), süpit+i+de ‘sıfatında’ (204), tén+i+ni ‘tenini’ (207), köñl+i ‘gönlü’ (209-273), terep+lir+i+din

' taraflarından' (219), iç+i+di+ki 'içindeki' (226), dohtur+i+niñ 'doktorunun' (229) öy+i+din 'evinden' (229-312), ald+i+da 'önünde' (229-484-1377-1478), ışık+i+ni 'kapısını' (230), dérizi+lir+i 'pencereleri' (231), kün nur+i+da 'gün ışığında' (231), kol+i+ğa 'eline' (233), peliy+i+ni 'eldivenini' (233), kol+i+di+ki 'elindeki' (234-524), söz+i+ge 'sözüne' (238-839), tam+lir+i+ğa 'duvarlarına' (238), müngüz+lir+i 'boynuzları' (238), söñek+lir+i 'kemikleri' (238), süret+lir+i 'resimleri, suretleri' (239), torus+i 'tavanı' (239), oy-pikr+i+ni 'düşünce ve fikrini' (242), söz+lir+i+ni 'sözlerini' (243), köñl+i+di+ki 'gönlündeki' (243), menpeet+i 'menfaati' (244), söz+lir+i+ge 'sözlerine' (247), ald+i+ğa 'önüne' (248-525-877-939-963), roman+lir+i 'romanları' (250), pilastinki+lir+i+ni 'plaklarını' (251), çapın+i+ni 'ceketini' (259), yüz+i+ge 'yüzüne' (260), bay+lik+i+ni 'zenginliğini' (261), köz+lir+i+ge 'gözlerine' (262), yürük+i 'yüreği' (262-1238), ald+i+di+ki 'önündeki' (263-287), köz+lir+i 'gözleri' (263), lev+lir+i 'dudakları' (265-977), etrap+i+ni 'etrafını' (272), ümid+i+ni 'ümidini' (272), çağgil+i+din 'avcundan' (275), ten+i+niñ 'teninin' (277), hararit+i+ni 'sıcaklığını' (277), tipirla-ş+lir+i+ni 'kıvrınmalarını' (278), öy+i 'evi' (279), titre-ş+lir+i+ni 'titremelerini' (281), köz+lir+i+di+ki 'gözlerindeki' (281), uyatçanlık+i+ni 'utangaçlığını' (282), iç+i+ge 'içine' (283-522), yürük+i 'yüreği' (284), kariş+i+ni 'bakışını' (285), hiyal+i+da 'hayalinde' (285), bölük+i+din 'bölüğünden' (286), hoşluk+i 'hoşnutluğu, memnuniyeti, mutluluğu' (287), iç-iç+i+ge 'içi içine' (287), kol+lir+i+ni 'kollarını' (288), terip+i+di+ki 'tarafındaki' (290-1381), tapan+lir+i 'ayakları, tabanları' (291-349), ast+i+din 'altından' (646), tam+lir+i 'duvarları' (293), naşşi+lir+i 'şarkıları' (294), köz+i+ge 'gözüne' (295), mazir+i+niñ 'mezarının' (296), munar+i 'minaresi' (296), kedim+i+ni 'adımını' (296), yén+i+di+ki 'yanındaki' (297-351-988), cism+i 'cismi' (298), roh+i 'ruhu' (298), ogul+lir+i 'oğulları' (298), kapkağ+lir+i 'panjurları' (300), çiray+i+din 'yüzünden' (304), kent+i+de 'köyünde' (306), ism+i 'ismi' (307-308), ism+i+ni 'ismini' (308), östeñ+lir+i+de 'kanallarında' (309), dukan+lir+i 'dükkânları' (314), öy+lir+i 'evleri' (314), terep+lir+i+ge ' taraflarına' (315), ayiğ+i+di+ki 'sonundaki, ayağındaki' (316), vaqıt+lir+i+din 'vakitlerinden' (317), öy+i 'evi' (319), kol+i+ğa 'eline' (324-340), çöçek+lir+i+di+ki 'masallarındaki' (327), üst+i+ge 'üstüne' (327-620), ogul+lir+i 'oğulları' (329), mektep+i+ge 'mektebine, okuluna' (330), kün+i 'günü' (330-893-985), és+i+din 'aklından' (332-1013), hayat+i+ğa 'hayatına' (332), paaliyit+i+de 'faaliyetinde' (333), bilim yurt+lir+i+da 'üniversitelerinde' (334), çetel til+i+ni 'yabancı dilini'

(335), baş köz+i+ni ‘baş gözünü’ (338), yad+i ‘aklı’ (342), vakit+lir+i+di+la ‘vakitlerinde’ (343), etrap+i+di+ki ‘etrafındaki’ (352-578-641-742-1208), bés+i+ni ‘başını’ (357-467-723-835-1070), cavab+i+ga ‘cevabına’ (358), pañil+i ‘lifi’ (361-513), put+i+niñ ‘ayağının’ (368), uç+i ‘ucu’ (368), tiz+i ‘dizi’ (368), tapin+i ‘tabanı’ (368), bedin+i+ge ‘bedenine’ (370-620), küçük+lik+i+ge ‘küçüklüğüne’ (372),pakar+lık+i+ga ‘kısıtlığına’ (372), boy+i+niñ ‘boyunun’ (372), herikit+i+ni ‘hareketini’ (374), meñz+i ‘benzi’ (378), top+i ‘topu’ (378), sada+lir+i ‘sesleri’ (382-1365), ders+i+ni ‘dersini’ (402-444), yol+i+da ‘yolunda’ (416-812), igi+lir+i+ni ‘sahiplerini’ (417), kéçi+lir+i ‘geceleleri’ (445), yol+i ‘yolu’ (447-564-581), yultuz+i ‘yıldızı’ (447), sirt+i+di+ki ‘dışındaki’ (450), kaç+lir+i ‘kaşları’ (453), boy+lir+i+ga ‘kenarlarına’ (455), erkin+lik+i+din ‘özgürlüğünden’ (474), kaçşir+i+ga ‘burnunun üstüne’ (483), kılık+i+din ‘kulağından’ (484),şölgey+lir+i+ni ‘tükürüklerini’ (485), meslihet+i ‘tavsiyesi’ (499), oğl+i+ni ‘oğlunu’ (499-514), ét+i ‘adı’ (509), gép+i ‘sözü’ (534-1206), lev+lir+i+ni ‘dudaklarını’ (542), işik+i ‘kapısı’ (545), nam+i ‘ismi’ (557-687-903), hotun+i+ga ‘karısına’ (562), kız+i+ni ‘kızını’ (563-1511), yırağ+lık+i ‘uzaklığı’ (570), bıkararlık+i ‘belirsizliği’ (570), cenub+i+di+ki ‘güneyindeki’ (573), helik+i+niñ ‘halkının’ (579), kurgak+lık+i ‘kuraklığı’ (580), alaқи+si ‘alakası’ (585), ahir+lir+i+din ‘sonlarından’ (588), bég+i+niñ ‘beyinin’ (594), çiray+i ‘yüzü’ (595-751-898-1068-1243), münğüz+i+de ‘boynuzunda’ (603), ağz+i+ga ‘ağızına’ (610), yén+i+di+ki ‘yanındaki’ (614), iş+lir+i ‘işleri’ (615), kés+i+ni ‘kaşını’ (622), yér+i+de ‘yerinde’ (624), karış+i+da ‘görüşünde’ (626), telimat+i+ni ‘görüşünü’ (628), ray+i+ni ‘isteğini’ (635), gem+i+ni ‘gamını, derdini’ (638), oğul+lir+i ‘oğulları’ (652), yérim+i ‘yarımı’ (684-916), meksit+i ‘maksatı’ (689), köñl+i+de ‘gönlünde’ (692-694), kaç+lir+i+niñ ‘kaşlarının’ (696), bés+i+di+ki ‘başındaki’ (696-1053), söz+lir+i+din ‘sözlerinden’ (698), vaqt+i ‘vakti’ (707-813), sait+i ‘saati’ (707), dost+lir+i ‘dostları’ (708), hizmetdaş+lir+i ‘iş arkadaşları’ (708), dil+i+din ‘gönlünden’ (715), arzu armin+i+ni ‘arzu isteğini’ (716), azab+i+ni ‘azabını’ (716), terip+i+din ‘tarafından’ (729), öy+i+ge ‘evine’ (734-1493), boy+i+ga ‘kenarına, boyuna’ (744), dereh+lir+i ‘ağaçları’ (744), boy+lir+i+di+ki ‘boylarındaki, kenarlarındaki’ (745), hoşluk+i+din ‘memnuniyetinden’ (749), gep+lir+i+ge ‘sözlerine’ (761), kaç+lir+i+ni ‘saçlarını’ (768), méhmin+i ‘misafiri, konuğu’ (771), baş+lık+i ‘başkanı’ (772), keyp+i+ni ‘keyfini’ (788), kur-ul-iş+i+ga ‘kuruluşuna, yapımına’ (790), lahiliyiş+i ‘tasarımı’ (791), mediniyit+i ‘medeniyeti’ (801),

miras+i+ni ‘ mirasını’ (804), konsul+i ‘konsolosu’ (807-1134-1164-1495-1497),
kol+i+din ‘elinden’ (808), ambul+i ‘idarecisi’ (816), yardım+i+de ‘yardımında’
(816), şerik+lir+i ‘işbirlikçileri’ (818), keğiz+i+ni ‘kağıdını’ (818), kıl-mış+i+ni
‘yaptığımı’ (826), söz+i+ni ‘sözünü’ (836-844-984-1068), kumlik+i ‘çölü’ (857-867),
dastiğin+i ‘sofrası’ (861), dostlık+i+ni ‘dostluğunu’ (861), halit+i+de ‘durumunda,
vaziyetinde’ (867), hanım+i ‘hanımı, eşi’ (882-1385), avaz+i ‘sesi’ (884-1115-1323),
boyn+i+ğa ‘boynuna’ (897), kelb+i+niñ ‘kalbinin’ (903), kêt+i+ğa ‘katına’ (903),
gunah+i ‘günahı’ (941), kayillik+i+ni ‘takdirini’ (950), köñl+i+ge ‘gönlüne’ (957),
hiyal+i+ni ‘hayalini’ (958), eza+lir+i+ğa ‘üyelerine’ (967), tuqqan+lir+i+din
‘akrabalarından’ (973), başlamçilik+i+da ‘öncülüğünde’ (976), bağır+i+ğa ‘bağına’
(979), sepir+i+de ‘yolculuğunda, seferinde’ (980), mazir+i ‘mezarı’ (988),
tupriq+i+ni ‘toprağını’ (988), éy+i ‘ayı’ (990), merkiz+i+di+ki ‘merkezindeki’ (994),
cimcitlik+i+ni ‘sakinliğini, sessizliğini’ (995), zérikışlik+i ‘sıkıcılığı, sıradanlığı’
(999), cimcitlik+i ‘sessizliği’ (999), ald+i ‘önü’ (1002), saklık+i ‘sağlığı’ (1013),
kısm+i ‘kısımı’ (1025), bég+i+di+ki ‘bahçesindeki’ (1040), namiz+i+din
‘namazından’ (1073), növit+i+de ‘sırasında’ (1076), hökümit+i ‘hükümeti’ (1087-
1103-1519), tövin+i ‘aşağısı’ (1107), diqqit+i+ni ‘dikkatini’ (1118), orn+i+da
‘yerinde’ (1123-1329), başlık+i ‘başkanı’ (1135), putbolçi+lir+i ‘futbolcuları’
(1145), dotey+i ‘valisi’ (1153), yol+i+di+ki ‘yolundaki’ (1171), bidilik+i+ni
‘yoncalığını’ (1171), öy+i+de ‘evinde’ (1177), kız+i+niñ ‘kızının’ (1184),
cahallık+i+ğa ‘cahilliğine’ (1184), çét+i+de ‘kenarında’ (1223), şagirt+lir+i
‘öğrencileri’ (1227), ceryan+i+da ‘sürecinde’ (1249), oyn+i ‘oyunu’ (1252),
hizmet+çi+lir+i ‘hizmetçileri’ (1261), etrap+i ‘etrafi’ (1266), téş+i ‘taşı’ (1272),
yurt+i ‘memleketi’ (1274), mahariti+i ‘mahareti’ (1276), casariti+i+ge ‘cesaretine’
(1276), dohtur+i ‘doktoru’ (1287), liéytnanit+i ‘subayı’ (1289), çét+i+di+ki
‘kenarındaki’ (1291), mahir+i ‘ustası’ (1295), meydan+i+ğa ‘meydanına’ (1305),
merkiz+i+din ‘merkezinden’ (1306), çét+i+din ‘kenarından’ (1318), saqal+lir+i+ni
‘sakallarını’ (1320), saqal+i ‘sakalı’ (1323), kol+i+niñ ‘elinin’ (1324), tol-
ğan+lık+i+ni ‘dolduğunu’ (1324), varatar+i ‘kalecisi’ (1336), signal+i ‘işareti’
(1337), ehval+i+din ‘durumundan’ (1340), oşuq+i+ğa ‘aşık kemiğine’ (1360),
hadim+lir+i ‘çalışanları’ (1385-1447), iç+i ‘içi’ (1393), sirt+i ‘dışı’ (1393), sirt+i+ğa
‘dışına’ (1400), baş+çi+lik+i+da ‘öncülüğünde’ (1404), put+i+di+ki ‘ayağındaki’
(1443-1478), ald+i+ni ‘önünü’ (1459), rayun+i+ğa ‘bölgesine, sahasına’ (1461),
put+i+da ‘ayağında’ (1471-1476), put+i+din ‘ayağından’ (1474), ald+i+din

‘önünden’ (1479), yüz+i+di+ki ‘yüzündeki’ (1489), oğl+i ‘oğlu’ (1510), küyoğl+i ‘damadı’ (1511), helk+i ‘halkı’ (1517), orn+i+din ‘yerinden’ (345), hemralık+i+da ‘eşliğinde’ (190).

I. Çokluk Şahıs (Birinçi Köplük Şeşs)

Ünlü ile biten isimlere +miz, ünsüzle biten isimlere +(I)miz şeklinde eklenir.

ikki+miz+niñ ‘ikimizin’ (268), dünya+miz+niñ ‘dünyamızın’ (1032).

til+imiz ‘dilimiz’ (405-407), öz+imiz+niñ ‘kendimizin’ (405), beş+imiz+ğa ‘başımıza’ (411), neps+imiz ‘nefsimiz’ (473), bali+lir+imiz+ğa ‘çocuklarımıza’ (490), kız+imiz ‘kızımız’ (561), medrisi+lir+imiz+niñ ‘medreselerimizin’ (599), bali+lir+imiz+ni ‘çocuklarımızı’ (599-608-676), din+imiz+ğa ‘dinimize’ (601-666), yén+imiz+da ‘yanımızda’ (606), yurt+imiz+niñ ‘memleketimizin’ (638), hedd+imiz ‘haddimiz’ (639), gép+imiz+ni ‘lafımızı’ (639), yurt+imiz+din ‘memleketimizden’ (652), bali+lir+imiz+niñ ‘çocuklarımızın’ (657), dihkan+lir+imiz+niñ ‘çiftçilerimizin’ (657), mubarek+lir+imiz+niñ ‘büyüklerimizin’ (661), örip adit+imiz+mu ‘örf adetimiz de’ (666), yol+imiz+mu ‘yolumuz da’ (666), namiz+imiz+ni ‘namazımızı’ (669), mektep+imiz+de ‘okulumuzda’ (678), yurt+imiz ‘memleketimiz’ (699), helik+imiz+ge ‘halkımıza’ (699), yurt+imiz+ğa ‘memleketimize’ (704), dölit+imiz+niñ ‘devletimizin’ (854), ecdad+lir+imiz+niñ ‘ecdadlarımızın’ (855), alim+lir+imiz ‘alimlerimiz’ (856), ald+imiz+di+ki ‘önümüzdeki’ (875), halit+imiz ‘durumumuz’ (956), maharit+imiz ‘maharetimiz’ (957), ani+lir+imiz ‘analarımız’ (1027), ayal+lir+imiz ‘kadınlarımız’ (1028), bovay+lir+imiz+niñ ‘dedelerimizin’ (1032), növit+imiz ‘sıramız’ (1057), déhkan+lir+imiz ‘çiftçilerimiz’ (1141), ald+imiz+ğa ‘önümüze’ (1158), helk+imiz+ni ‘halkımızı’ (1254), yalğan+lık+imiz ‘sahteliğimiz’ (1390), tirik+imiz ‘direğimiz’ (1407), küç-kuvvit+imiz+niñ ‘güç kuvvetimizin’ (1407), helk+imiz+niñ ‘halkımızın’ (1407), rekb+lir+imiz+ni ‘rakiplerimizi’ (1409).

II. Çokluk Şahıs (İkkinçi Köplük Şeşs)

Ünlüyle biten isimlere +ñlar, ünsüzle biten isimlere ise +Iñlar şeklinde eklenir.

ara+ñlar+da ‘aranızda’ (423), komanda+ñlar ‘takımımız’ (1130), cén+iñlar+ni ‘canınızı’ (1235), kol+uñlar+ğa ‘elinize’ (1418), yürük+iñlar+ni ‘yüreğinizi’ (1235).

III. Çokluk Şahıs (Üçünçü Köplük Şeşs)

Yeni Uygur Türkçesinde III. Çokluk şahıs iyelik eki +i, +si ve +liri'dir. Metinden tespit edilen +i ve +si şekline örnekler şunlardır:

teğdir+i+ni 'kaderini' (59), köp+lik+i+ge 'çokluğuna' (82), yüz+i+ni 'yüzünü' (146), til+i+ni 'dilini' (156), kol+i+ğa 'ellerine' (168), avaz+i 'sesi' (187), çiray+i+da 'yüzünde' (193), köz+i+ni 'gözünü' (201), kol+i+din 'elinden' (279), dil+i+ğa 'gönlüne' (299), öy+i+din 'evinden' (318), iç+i+ge 'içine' (361), sürit+i 'hızı' (442), cay+li-ş-iş+i 'yeleşimi' (448), herikit+i 'hareketi' (448), és+i+din 'aklından' (448), ald+i 'önü' (460), hemralık+i+da 'eşliğinde' (563), ald+i+da 'önünde' (564), çiray+i+ğa 'yüzüne' (634), roh+i+di+ki 'ruhundaki' (658), köz+i+ge 'gözüne' (661), dimik+i+ni 'burnunu' (663), kıyruq+i 'ucu' (696), can+i+ni 'canını' (719), kol+i+da 'elinde' (726), tirişcan+lık+i+da 'çalışmasında' (792), inkas+i 'tepkisi' (824), korsuq+i+din 'kursağında' (845), etrap+i+da 'etrafında' (1401), roh+i 'ruhu' (1249), hucum+i 'hücumu' (1315), çiray+i+di+mu 'yüzünde de' (1331), yürük+i+ge 'yüreğine' (1347), çiray+i+din 'yüzünden' (1468), çiray+i+di+ki 'yüzündeki' (1469), burcig+i+din 'köşesinden' (196), burcik+i+de 'köşesinde' (622), turmuş+i+ğa 'hayatına' (900), ders+i+ni 'dersini' (1016), uçkun+i 'kıvılcımı' (1370).

toğri+si+da 'hakkında' (136), sayé+si 'gölgesi' (143), ari+si+da 'arasında' (168-556-621-1293), ari+si+ğa 'arasına' (93- 216), yukiri+si+ğa 'yukarısına' (248), işhani+si 'ofisi' (301), arki+si+da 'arkasında' (486-492-725), neri+si+di+ki 'ötesindeki' (723), peşva+si 'darbesi' (1141), topi+si 'toprağı, tozu' (1202), ögzi+si 'çatısı' (1267), ipadi+si 'ifadesi' (1310), ari+si+di+ki 'arasındaki' (231-1306), hatiri+si+de 'hatırasında, aklında' (986).

Metinde tespit edilen +liri şekline örnekler şunlardır:

bel+liri+ni 'bellerini' (145), konguraq+liri+ni 'çingiraklarını' (153), boyun+liri+ni 'boyunlarını' (155), baş+liri+ni 'başlarını' (162), öy+liri 'evleri' (177), dukan+liri 'dükkanları' (177), kiyim-kıçek+liri+din 'giyselerinden' (179), ani+liri 'anaları' (361-365), şor+liri+din 'kanallarından' (347), köz+liri+din 'gözlerinden' (472-697-978), köñül+liri 'gönülleri' (480), gal+liri+ni 'boğazlarını, genizlerini' (663), er+liri 'erkekleri' (833), bovay+liri 'dedeleri, yaşlıları' (833), ayal+liri 'kadınları' (833), ussul+liri+mu 'dansları da' (834), muziki+liri 'müzikleri'

(834), put+liri+da ‘ayaklarında’ (1136), top+liri+ni ‘toplarını’ (1136), musabiki+liri+ni ‘müsabakalarını’ (947-1137), kaynaş+liri+ni ‘ kızgın konuşmalarını’ (623), iş+liri+ni ‘işlerini’ (491), çiray+liri ‘yüzleri’ (1249), beden+liri+ni ‘bedenlerini, vücutlarını’ (1402).hadisi+liri ‘hadiseleri, olayları’ (49), eğitim + liri ‘akımları’ (50), arman+lir+i+ni ‘isteklerini’ (66), mal+liri+ni ‘mallarını’ (1090), méniş+lir+i+ni ‘gitmelerini’ (108).

III. şahıs iyelik eki üzerine hal eki getirilmesi durumunda Yeni Uygur Türkçesinde zamir n’si ortaya çıkmamaktadır. Hal ekleri III. şahıs iyelik eki üzerine doğrudan doğruya eklenmektedir. Aynı durum tarihte Çağataycada, günümüzde ise Özbekçede de görülür (Ay, 2007, s. 131). Bu durum Doğu Türkçesinin karakteristik özelliğidir.

aldi+din ‘önünden’ (1479), put+i+da ‘ayağında’ (1471-1476), çét+i+di+ki ‘kenarındaki’ (1291), merkiz+i+din ‘merkezinden’ (1306), köz+liri+din ‘gözlerinden’ (472-697-978), put+liri+da ‘ayaklarında’ (1136), korsuk+i+din ‘kursağından’ (845), arki+si+da ‘arkasında’ (486-492-725), hemralik+i+da ‘eşliğinde’ (190), etrap+i+da ‘etrafında’ (159-189), iç+i+de ‘içinde’ (162-627-905-940-1109-1274-1323).

4.2.3. Aitlik Eki (Tevelik Kışumçisi)

Aitlik eki, bir nesneyi bağlı ve ait olduğu başka bir nesneye göre veya zaman ve mekân içindeki yerine işaret etmek suretiyle belirtir ve bu karakteriyle, aslında ikinci bir iyelik eki gibidir (Ergin, 1984, s. 161).

Yeni Uygur Türkçesinde aitlik eki +ki şeklinde ve tek şekilli olarak kullanılmaktadır:

Engliyi+di + ki ‘İngiltere’deki’ (5-775), yer+di + ki ‘yerdeki’ (19-825-949-982-992-1127), Ottura Asiya + di +ki ‘Orta Asya’daki’ (45-855), otturi + si + di +ki ‘ortasındaki’ (47-859), yer+di+ki ‘yerdeki’ (52), Kazan+di+ki ‘Kazan’daki’ (53), yer+di+ki+ler+ge ‘yerdekilere’ (54), yurt+ti+ki ‘memleketteki’ (63-518-617-899-902), yer+di+ki+dek ‘yerdeki gibi’ (64), ari+si+di+ki ‘arasındaki’ (70-231-1306), koçi+di+ki ‘sokaktaki’ (84), yaş+lar+di+ki ‘yaşlarındaki’ (113), Sokrat+niç+ki+ge ‘Sokrates’inkine’ (131), terep+ti+ki ‘taraftaki’ (139-565-748-763), aldi+di+ki ‘önündeki’ (140), etrap+ti+ki+ler+ni ‘etraftakileri’ (167-172-1334), Keşker+di+ki

'Kaşgar'daki' (173-212-360-563-685-793-937-1003-1081-1148-1521), yak+ti+ki 'taraftaki, yandaki' (174), iç+kir+si+di+ki 'içerisindeki' (181-302), bayi+ki 'deminki' (206), koçi+di+ki 'sokaktaki' (210), şehir+di+ki 'şehirdeki' (210-220-1176), pason+di+ki 'tarzdaki' (217), etrap+i+di+ki 'etrafındaki' (217-352-578-731-742-1208), ceziri+di+ki 'çöldeki' (222), iç+i+di+ki 'içindeki' (226), yéķ+i+di+ki 'tarafındaki' (228), dön+di+ki 'tepedeki' (229), iç+kiri+ki 'içeriki' (229), kol+i+di+ki 'elindeki' (234-524-1046), kevet+ti+ki 'kattaki' (239), kalli+si+di+ki 'kafasındaki' (242), köñl+i+di+ki 'gönlündeki' (243-480-748), şire+di+ki 'masadaki' (251), koçi+si+di+ki 'sokağındaki' (256), ald+i+di+ki 'önündeki' (263-287), köz+lir+i+di+ki 'gözlerindeki' (281), terip+i+di+ki 'tarafındaki' (290-1381), yén+i+di+ki 'yanındaki' (297-880-988), korsak+ti+ki 'karnındaki' (315), ayiğ+i+di+ki 'sonundaki, ayağındaki' (316), yıraķ+liķ+ti+ki 'uzaklıktaki' (318), çöçek+lir+i+di+ki 'masallarındaki' (327), mehelli+di+ki 'mahalledeki' (327-364-899), komandi+si+di+ki+ler+ge 'takımındakilere' (341-1450), dünya+di+ki 'dünyadaki' (344-407-413-441-449-586-811-821-930), yén+i+di+ki 'yanındaki' (351), komandi+si+di+ki 'takımındaki' (376-978), meydan+di+ki 'meydandaki' (385-986-1310-1382-1454), baş+çi+lik+i+di+ki 'liderliğindeki, öncülüğündeki' (386-1385), kün+di+ki 'gündeki' (388), insan+çi+liķ+ti+ki 'insanlıktaki' (407), el+ler+di+ki 'ülkelerdeki' (414-923), kêtim+ki 'seferki' (438), şehir+ler+di+ki 'şehirlerdeki' (440), boş+luk+i+di+ki 'boşluğundaki' (446), sirt+i+di+ki 'dışındaki' (450), boy+i+di+ki 'boyundaki' (521), Éksak+ti+ki 'İksak'taki' (556-1080), cenub+i+di+ki 'güneyindeki' (573), béş+i+di+ki 'başındaki' (577-696-1053), piyali+di+ki 'kasedeki' (605), yén+i+di+ki 'yanındaki' (614), cahan+di+ki 'dünyadaki' (650), roh+i+di+ki 'ruhundaki' (658), çetel+ler+di+ki 'yabancı ülkelerdeki' (675), ölki+di+ki+ler+mu 'ülkedekiler de' (685), néri+si+di+ki 'ötesindeki' (723), boy+lir+i+di+ki 'boylarındaki, kenarlarındaki' (745-1003),), bahar+di+ki 'bahardaki' (746), kora+di+ki 'avludaki' (749), bağ+di+ki 'bahçedeki' (749-1060), konsulhane+di+ki 'konsolosluktaki' (756), menziri+si+di+ki 'manzarasındaki' (762), Londun+di+ki 'Londra'daki' (765-1294-1520), pason+i+di+ki 'tarzındaki' (769), meydan+i+di+ki 'meydanındaki' (774), etrap+ti+ki 'etraftaki' (786-1004-1267-1397), toğri+si+di+ki 'hakkındaki' (789-806-1175), sorun+di+ki+ler+niņ 'ziyafettekilerin, sofradakilerin' (824), vucud+i+di+ki 'vücudundaki' (842-1301), bugün+ki 'bugünkü' (863-1270-1274-1514), kêtim+ki 'seferki' (865), ald+imiz+di+ki 'önümüzdeki' (875), çet+ti+ki 'kenardaki' (877),

keyn+i+di+ki ‘arkasındaki’ (889), kent+ti+ki ‘köydeki’ (903-909), iş+lir+i+di+ki ‘işlerindeki’ (916), meydi+si+di+ki ‘göğsündeki’ (934), medrisi+ler+di+ki ‘medreselerdeki’ (944), iç+kiri+di+ki ‘içerideki’ (948), hıl+di+ki ‘türdeki, çeşitteki’ (968), dölet+ler+di+ki ‘devletlerdeki’ (981), merkiz+i+di+ki ‘merkezindeki’ (994), arki+si+di+ki ‘arkasındaki’ (996), nahiye+ler+di+ki ‘nahiyelerdeki’ (1003), bég+i+di+ki ‘bahçesindeki’ (1040), Şıncañ+di+ki ‘Şincan’daki’ (1083), Hindistan+di+ki ‘Hindistan’daki’ (1087), këtım+ki ‘defaki, seferki’ (1134), otturi+di+ki ‘ortadaki, aradaki’ (1151), konsulhıni+di+ki+ler ‘konsolosluktakiler’ (1162), yol+i+di+ki ‘yolundaki’ (1171), yurt+ti+ki+ler ‘memlekettekiler’ (1179), éğil+di+ki ‘ağıldaki’ (1189), üst+i+di+ki ‘üstündeki’ (1194), mektep+ti+ki+ler ‘mektepekiler’ (1225), komandi+si+di+ki+ler ‘takımındakiler’ (1260-1299-1337-1395-1431-1457), terip+i+di+ki+ler ‘tarafındakiler’ (1268), küçeyt-iş+i+ti+ki ‘güçlendirmesindeki’ (1271), çét+i+di+ki ‘kenarındaki’ (1291), put+lir+i+di+ki ‘ayaklarındaki’ (1300), etrap+ti+ki+ler ‘etraftakiler’ (1328), sirt+i+di+ki+ler ‘dışındakiler’ (1332), öz+lir+i+di+ki ‘kendilerindeki’ (1341), komandi+si+di+ki+ler+mu ‘takımındakiler de’ (1343), esl+i+di+ki ‘aslındaki’ (1344), alem+di+ki ‘alemdaki’ (1349), tomur+lir+i+di+ki ‘damarlarındaki’ (1421), put+i+di+ki ‘ayağındaki’ (1443-1478), çiray+i+di+ki ‘yüzündeki’ (1469), ahır+ki ‘sonki’ (1471), yüz+i+di+ki ‘yüzündeki’ (1489).

4.2.4. Hâl Ekleri (Kéliş Koşumçiliri)

İsimler kelime grupları ve cümleler içinde diğer kelimelerle münasebetleri sırasında, münasebetin çeşidine göre, çeşitli hallerde bulunurlar. İsimlerin, kelime grupları ve cümleler içinde isimlerle, edatlarla ve fiillerle çeşitli münasebetleri olur. Bu münasebetler kurulurken isimler hep aynı durumda bulunmaz, münasebetin cinsine göre ayrı ayrı hallere girerler. İsmi halleri ismin diğer kelimelerle münasebeti sırasında içinde bulunduğu durumlardır (Ergin, 1984, s. 226).

İyelik ekleri ismi yalnızca isimlere bağlayan ekler iken hâl ekleri ise ismi isme, edatlara ve özellikle fiillere bağlayan eklerdir. Hâl eklerinin kapsamı çokluk ve iyelik eklerinden geniş, soru ekinden dardır (Ergin, 1984, s. 227).

4.2.4.1. Yalın Hâl (Baş Kéliş)

İsmin cümle içinde başka kelimeye bağlı bulunmadığı hâldir.

meşel ‘meşale’ (1), bağçe ‘bahçe’ (17), yigit ‘delikanlı’ (19-304-306), dünya ‘dünya’ (26), bazar ‘kasaba’ (25), oğul ‘oğul’ (28-544-1327), bala ‘çocuk’ (35-316-430-544-1184-1327), paraḥot ‘gemi’ (42-647), nasos ‘pompa’ (69), peytun ‘fayton’ (81-227), kız ‘kız’ (87-278-306-1050-1052-1184-1188), yoluçi ‘yolcu’ (102), çaç ‘saç’ (112-864-1259), yaḥak ‘yanak’ (112), beg ‘bey’ (124), yurt ‘memleket’ (136), déhkan ‘çiftçi’ (150-1127), mepe ‘kapalı at arabası’ (154-184-185-963), göş ‘et’ (160), ḥanım ‘hanım’ (164-192), katip ‘katip’ (165), peytunkeş ‘arabacı’ (167-172-229), koça ‘sokak’ (171-174), yağaç ‘ağaç’ (174), reḥt ‘kumaş’ (178-179), moyna ‘kürk’ (178), yipek ‘ipek’ (179-182), dukan ‘dükkan’ (182), perde ‘perde’ (184), ekser ‘asker’ (185-188-225), top ‘grup, kalabalık’ (185-206), yaş ‘genç’ (185-192-195-1289), kedem ‘adım’ (187-267-968-1100), ḥey ‘bir çeşit ayakkabı’ (191), gomuş ‘deli’ (195-204), er ‘erkek’ (195), ofitsér ‘askeri yetkili’ (202), konsulḥana ‘konsolosluk’ (223-229-232-1447), dervaza ‘kapı’ (226), pey ‘tüy’ (233), ḥizmetkar ‘hizmetçi’ (237), patifon ‘gramafon’ (240), yigit ‘delikanlı’ (259), yétim ‘yetim’ (269), bina ‘bina’ (300), munça ‘hamam’ (302), tiyatırḥana ‘tiyatro’ (302), bağ ‘bağ, bahçe’ (311-537-545), ana ‘anne’ (316-405), dereḥ ‘ağaç’ (327), öy ‘ev’ (328), böre ‘kurt’ (348), tumaḥ ‘şapka’ (361), saman ‘saman’ (361), zigir ‘keten’ (361-513), çapan ‘ceket’ (363), put ‘ayak’ (366-1324-1418), bel ‘bel’ (366), müre ‘omuz’ (366), top ‘top’ (370-374-521-726-727-941-1336-1462-1471-1480), varatar ‘kaleci’ (373-1381-1439-1441-1461-1478-), hepte ‘hafta’ (398), dada ‘baba’ (405-1179), ḥelḥ ‘halk’ (410), çaç ‘saç’ (435), radio ‘radyo’ (440), ayropilan ‘uçak’ (441-647), aptomobil ‘otomobil’ (441), poyiz ‘tren’ (441), ay ‘ay’ (447), kün ‘güneş’ (447), kent ‘kasaba, köy’ (450), toşkan ‘tavşan’ (456-481), namrat ‘fakir’ (458-1017-1510), kéyik ‘geyik’ (460-479-481), kavap ‘kebab’ (465), nan ‘ekmek’ (486-1028), ketmen ‘çapa’ (487), şégil ‘kırma taş, kum’ (513), mektep ‘okul’ (517), naḥşa ‘şarkı’ (556-557--891), yalaḥtöş ‘çıplak’ (561), yétim ‘yetim’ (561), oğlak ‘oğlak’ (561), aptap ‘güneş’ (575), kala ‘dana, öküz’ (603), maşına ‘makine’ (646), kelem ‘kalem’ (726), alma ‘elma’ (749), bağven ‘bahçıvan’ (751), konsul ‘konsolos’ (793-839-1127-1268), muḥbir ‘gazeteci’ (850-1288), paraḥ ‘sohbet’ (862), köz ‘göz’ (875-939-1259), bahar ‘bahar’ (875), tansa ‘dans’ (876-888), muzika ‘müzik’ (876), patifun ‘gramofon’ (885), avaz ‘ses’ (885-1318-1319), sépil ‘kale, sur’ (889-1200), déhkan

'çiftçi' (890), forma 'forma' (895), adem 'insan' (936-1029-1224-1261-1319-1454), yol 'yol' (945-1107-1490), putbol 'futbol' (949-1117-1230-1241), kadem 'adım' (968), çéke 'şakak' (970), ayal 'kadın' (974), şaptul 'şeftali' (992), kések 'kerpiç' (993), işik 'kapı' (1002), çüş 'düş' (1030), örük 'erik' (1040), çay 'çay' (1043), tağa 'amca' (1044), bay 'bey' (1052), kól 'el' (1055), yamğur 'yağmur' (1064), at 'at' (1107), derya 'ırmak, nehir' (1109), su 'su' (1109-1111), tulum 'tulum' (1111), ravak 'kameliya' (1114), musabiķe 'karşılaşma' (1131-1175-1209-1211-1295-1337-1466-1468-1484), zémin 'toprak' (1192), tuprak 'toprak' (1196), sodiger 'tüccar' (1202), şehir 'şehir' (1203-1208-1504), östeñ 'kanal, dere' (1208), ahañ 'kireç' (1211), belge 'işaret' (1211), dotey 'vali' (1214-1263-1268-1494), bazar 'pazar' (1220), héyit 'bayram' (1221), kéçe 'gece' (1232), doğap 'ayran' (1236), tağ 'dağ' (1237-1516), kavul 'iri yarı' (1239), çebdes 'çevik' (1239-1242), égiz 'uzun, yüksek' (1243-1259-1375), boy 'boy' (1243-1259-1375), saķal 'sakal' (1243), sérík 'sarı' (1243-1259), sadda 'saf, masum' (1244-1313), palvan 'pehlivan' (1245), yavaş 'sakin, uslu' (1247), cimğur 'sessiz' (1247), meşik 'antrenman' (1248), küç 'güç' (1250), karanğı 'karanlık' (1253), bilim 'bilim' (1255), meydan 'meydan' (1266-1400-1462-1481), yiğne 'iğne' (1266), netice 'netice, sonuç' (1276), kömüş 'gümüş' (1279), éger 'eyer' (1279), tilmaç 'tercüman' (1283), komanda 'takım' (1285-1308-1319), yıraķ 'uzak' (1291), yaħşi 'iyi' (1293-1362-1512), mezigil 'zaman, süre' (1293), yérim 'yarım, yarı' (1296-1343), pursat 'fırsat' (1297), köynek 'gömlek' (1299), puşteķ 'düdük' (1304-1366-1376-1396-1427-1484), doħtur 'doktor' (1305), terep 'taraf' (1308), çiray 'yüz' (1310), reķip 'rakip' (1312), deñiz 'deniz' (1312-1430), katta 'büyük' (1313), kaşila 'engel' (1314), pes 'süre' (1316), gelibe 'başarı' (1316), zapas 'yedek' (1319-1447), tembel 'iri' (1320), bovay 'dede' (1320), liéytnanit 'subay' (1351-1362), yolvas 'aslan' (1355), répir 'hakem' (1366-1375-1383-1395-1427-1463-1467), ottura 'orta' (1383-1395-1463), ğotun 'kadın' (1389), uşşuk 'şımarık' (1389), ğalayık 'halk' (1390), kişi 'kişi' (1391), köp 'çok' (1391), niyet 'niyet' (1391), meķset 'maksat' (1391), çin 'sağlam, sıkı, sert' (1392,1499), hakavur 'kibirli' (1417), uluğ 'ulu, yüce' (1418), hayacan 'heyecan' (1420), uzun 'uzun' (1420), aķ 'ak, beyaz' (1420), çaķķan 'çevik' (1429-1459), heriket 'hareket' (1445), pütkül 'bütün' (1445), ezimet 'yiğit' (1455), baraver 'eşit' (1455), oñ 'sağ' (1461), öz 'kendi' (1465-1472), vaķt 'vakit' (1467), minut 'dakika' (1467-1471), kuruķ 'boş' (1480), yalğuz 'yalnız' (1484), kehriman 'kahraman' (1486-1507), ikki 'iki' (1487-1498), égiz 'kelime' (1487), yoğan 'büyük' (1493), çoñ 'büyük' (1507),

toy ‘toy, kutlama, düğün’ (1508), tul ‘dul’ (1510), iyul ‘temmuz’ (1516), nurgun ‘çok’ (1519-1525), ölke ‘ülke’ (1523), kara ‘kara’ (1523), bulut ‘bulut’ (1523), tunci ‘ilk’ (1530).

4.2.4.2. İlgi Hâli (İgilik Kéliş)

İlgi hâli eki +niñ olup, ek tek şekillidir. Diğer tüm Türk lehçelerinde olduğu gibi bu ek ismi isme bağlayarak tamlama kurar:

İsim tabanlarına gelen ilgi hâli eki örnekleri: musabiği+niñ ‘müسابakanın’ (511), Üstünatuş + niñ ‘Üstünatuş’un’ (22-291-306),yoksuzlık + niñ ‘yoksulluğun’ (40), kişi + niñ ‘kişinin’ (41-558-884-959),hıocayın+niñ ‘sahibin, patronun’ (44),Sibiriye + niñ ‘Sibirya’nın’ (45), Rusiyi + niñ ‘Rusya’nın’ (45), yénilik+niñ ‘yeniliğin’ (53), bular+niñ ‘bunların’ (59), aşuruş+niñ ‘gerçekleştirmenin’ (67), Éksak+niñ ‘İksak’ın’ (73-1319-1322),tereğkiyat+niñ ‘gelişmenin’ (77),Keşker+niñ ‘Kaşgar’ın’ (79-433-534-564-1005), Engliye+niñ ‘İngiltere’nin’ (80-212-223-807-1132-1134),yol+niñ ‘yolun’ (91-97-227-289-570-732-1108-1231),at+niñ ‘atın’ (93), yigit+niñ ‘delikanlının’ (99), kız+niñ ‘kızın’ (99-277-281-285-294-308-518-566), bay+niñ ‘zenginin, beyin’ (99-524-973-975-977-1037-1054-1068-1510), konsul+niñ ‘konsolosun’ (104-1127-1283),uçri-ğuci+niñ ‘kazazedenin’ (121),kazi+niñ ‘kadının’ (124), turmuş+niñ ‘hayatın’ (128),bovay+niñ ‘dedenin’ (130-1420), Sokrat+niñ+ki+ge ‘Sokrates’inkine’ (131),cahan+niñ ‘dünyanın’ (142-602-615-1291),Héyitgah+niñ ‘Heytgah’ın’ (152), hacim+niñ ‘hacının’ (154), peytun+niñ ‘arabanın’ (163),adem+niñ ‘insanın’ (169-170-207-327-335-597-1075-1079-1203-1206), koçi+niñ ‘sokağın’ (176-181),Hoten+niñ ‘Hoten’in’ (179), bazar+niñ ‘pazarın’ (181), miltik+niñ ‘tüfeğin’ (187-200), mepi+niñ ‘arabanın’ (189-203-960), ofitsér+niñ ‘askeri yetkilinin’ (190),top+niñ ‘kalabalığın, grubun’ (194),veke+niñ ‘vakanın, olayın’ (204), qoru+niñ ‘villanın’ (212-229), bağ+niñ ‘bahçenin’ (213-293-522-524-552-554), cahan+niñ ‘dünyanın’ (219), Ottura Esir+niñ ‘Orta Asrın’ (220-588),peytun+niñ ‘arabanın’ (230), hanim+niñ ‘hanımın’ (230-1483), hizmetkar+niñ ‘hizmetçinin’ (237),kitab işkabi+niñ ‘kitaplığın’ (248),öy+niñ ‘evin’ (250), Mozart+niñ ‘Mozart’ın’ (253-254),ezrail+niñ ‘Azrail’in’ (275),Hemrah Bay+niñ ‘Hemrah Bey’in’ (292),mektep+niñ ‘okulun’ (304-384-935), oğul+niñ ‘oğulun, erkeğin’ (307), Kiçikağun+niñ ‘Kiçikahun’un’ (307), mehelli+niñ ‘mahallenin’ (309-

316), Mehriğülün 'Mehriğül'ün' (313-559-1509), Kérem+niğ 'Kerem'in' (314-319-350-494-503-509-555-564-1478-1511), Musa Hacim+niğ 'Musa Hacı'nın' (329), Tursun Ependi+niğ 'Tursun Efendi'nin' (330-403-436-692-1118-1404-1414), Türkiye+niğ 'Türkiye'nin' (334), Hezriti Hebib Ecem+niğ 'Hazreti Habip Ecem'in' (351), meydan+niğ 'meydanın' (371-1212-1214-1217-1223-1258-1270-1318-1340-1380-1449), Enver+niğ 'Enver'in' (378), vaqit+niğ 'zamanın' (398), kéyik+niğ 'geyiğın' (462), biçari+niğ 'çaresizin' (475), Kérem Kığık+niğ 'Kerem Kığık'in' (476--1512), şeytan+niğ 'şeytanın' (492), musulmançilik+niğ 'Müslümanlığın' (492), top+niğ 'topun' (497-511-1206-1383-1472-1476), ayal+niğ 'kadının' (504), ani+niğ 'annenin' (516), kız+niğ 'kızın' (524), nahşı+niğ 'şarkının' (557), hotun+niğ 'kadının' (566-1510), Éksak+niğ 'İksak'ın' (573-955-999), yurt+niğ 'memleketin' (577-637-643-1074), yer+niğ 'yerin, toprağın' (580), dünya+niğ 'dünyanın' (583-684-808-1028-1305), iş+niğ 'işin' (592), beg+niğ 'beyin' (596-734), Huda+niğ 'Allah'ın' (602-615), kim+niğ 'kimin' (610-1022), Taş Mesçit+niğ 'Taş Mescit'in' (614), Emrulla Ependi+niğ 'Emrulla Efendi'nin' (616), Galli+niğ+mu 'Galile'nin de' (628), alim+niğ 'alimin' (629), tağ+niğ 'dağın' (643), derya+niğ 'nehrin' (643-1113), alem+niğ 'alemin' (668), Bahavudun Bay+niğ 'Bahavudun Bey'in' (691-902-1001-1081-1155), papağ+niğ 'papahın' (696), maarip+niğ 'eğitimin' (714), Hüseyniye+niğ 'Hüseyniye'nin' (716-894-1031), meşel+niğ 'meşalenin' (725), at+niğ 'atın' (729), örük+niğ 'eriğın' (748-764), Géllian Hanim+niğ 'Géllian Hanım'ın' (757-861), usti+niğ 'ustanın' (765), konsolhani+niğ 'konsolosluğın' (771), cemiyet+niğ 'cemiyetin' (785), sahiphan+niğ 'ev sahibinin' (788), Havgirig+niğ 'Havgirig'in' (791), esir+niğ 'asrın' (800), Şincağ+niğ 'Şincan'ın' (801-866-1089), İslam Ahun+niğ 'İslam Ahun'un' (805-808-826), Pariğ+niğ 'Paris'in' (810), yéziğ+niğ 'yazının' (811), Fen Darin+niğ 'Fen Darin'in' (816), oçağ+niğ 'ocağın' (820), millet+niğ 'milletin' (845), pudıñ+niğ 'pudingin' (860), parañ+niğ 'sohbetin' (860), helğ+niğ 'halkın' (869-915-918-1066-1074-1409-1419-1422-1498), patifun+niğ 'gramofonun' (877), sépil+niğ 'kalenin, surun' (884-1198), Kayrak+niğ 'Kayrak'ın' (894), Asiya+niğ 'Asya'nın' (948), ecir+niğ 'emeğın' (956), Kerem Topçi+niğ 'Kerem Topçi'nin' (958-976), camaet+niğ 'cemaatin' (979), Türkiyi+niğ 'Türkiye'nin' (982), bahar+niğ 'baharın' (985), yıl+niğ 'yılın' (990), İmin Mezin+niğ 'İmin Mezin'in' (994), kent+niğ 'köyün' (995), méhman+niğ 'konuğın, misafirin' (1009), rehetlik+niğ 'rahmetlinin' (1033), ezimet+niğ 'delikanlının, yiğidin' (1038), bağven+niğ 'bahçıvanın'

(1068),Hindistan+niņ ‘Hindistan’ın’ (1083-1094),hökümet+niņ ‘hükümetin’ (1085),apiril+niņ ‘nisanın’ (1093), Uyğur+niņ ‘Uyğur’un’ (1099), Velihan Bay+niņ ‘Velihan Bey’in’ (1101), hemkarlıq+niņ ‘işbirliğinin’ (1103), ravaq+niņ ‘kamelyanın’ (1107),terep+niņ ‘tarafın’ (1137-1305-1339-1358-1371-1379-1440-1458-1464),ecdihar+niņ ‘ejderhanın’ (1200), musabıki+niņ ‘müsabakanın’ (1206-1271-1297-1308-1348-1396-1413-1465),Haşim Balihan+niņ ‘Haşim Balihan’ın’ (1227), Musa Palvan+niņ ‘Musa Pehlivan’ın’ (1245), bali+niņ ‘çocuğın’ (1247-1476), ceht+niņ ‘öfkenin, hiddetin’ (1252), dotey+niņ ‘valinin’ (1268),tilmaç+niņ ‘tercümanın’ (1281),répir+niņ ‘hakemin’ (1304-1377-1484),tamaşabin+niņ ‘seyircinin’ (1312), Naman Aka+niņ ‘Naman Aka’nın’ (1323),möcizi+niņ ‘mucizenin’ (1350),Béşirahun+niņ ‘Beşirahun’un’ (1360), ehval+niņ ‘durumun’ (1369),konsulhani+niņ ‘konsolosluğın’ (1448),Girgisin+niņ ‘Girgisin’in’ (1473), varatar+niņ ‘kalecinin’ (1478-1479).

1. teklik iyelik eki üzerine gelen ilgi hâli örnekleri: Huda+yim+niņ ‘Allahımın’ (604),ömr+üm+niņ ‘ömrümün’ (1025).

2. teklik iyelik eki üzerine gelen ilgi hâli örnekleri: çoņ ana+η+niņ ‘büyük annenin’ (321).

3. teklik iyelik eki üzerine gelen ilgi hâli örnekleri: musabıki+si + niņ ‘müsabakasının’ (11), hami+si + niņ ‘teyzesinin’ (29), yük parağut + i + niņ ‘yük gemisinin’ (41), tarih+i+niņ ‘tarihinin’ (76), perenci+si+niņ ‘çarşafının’ (90), öz+i+niņ ‘kendinin’ (92-1274), şarait+i+niņ ‘şartının’ (128), came+si+niņ ‘camisinin’ (139), lev+lir+i+niņ ‘dudaklarının’ (196-622), ton+i+niņ ‘gocuğunun’ (197), emeldar+lir+i+niņ ‘yetkililerinin, memurların’ (228), doğtur+i+niņ ‘doktorunun’ (229), Büyük Béritaniye İmperiye+si+niņ ‘Büyük Britanya İmparatorluğınun’ (244-1452),ten+i+niņ ‘teninin’ (277), gevde+si+niņ ‘vücudunun’ (281),mazir+i+niņ ‘mezarının’ (296), kite+si+niņ ‘kıtasının’ (302),çoņ ani+si+niņ ‘büyük annesinin’ (319-1513),ani+si+niņ ‘annesinin’ (326-484),put+i+niņ ‘ayağının’ (368-1491), tiz+i+niņ ‘dizinin’ (369),boy+++niņ ‘boyunun’ (372),meşğulat+i+niņ ‘programının’ (384),tağı+si+niņ ‘dayısının’ (483),aki+si+niņ ‘abisinin’ (495-499),oğl+i+niņ ‘oğlunun’ (504), pağil+i+niņ ‘lifinin’ (513),bedin+i+niņ ‘bedeninin’ (567),helik+i+niņ ‘halkının’ (579),béğ+i+niņ ‘beyinin’ (594),kaş+lir+i+niņ ‘kaşlarının’ (696),tür+lir+i+niņ ‘türlerinin’ (706),doğtorhani+si+niņ ‘hastanesinin’ (772),yilim+i+niņ ‘reçinesinin’ (819),reşt+i+niņ ‘bağının’ (852),şehir+i+niņ

‘şehrinin’ (880),cén+i+niñ ‘canının’ (887-1480),top+i+niñ ‘kalabalığının’ (895),
kelb+i+niñ ‘kalbinin’ (903), iskat+i+niñ ‘sadakasının’ (916),herikit+i+niñ
‘hareketinin’ (948),müsabiği+lır+i+niñ ‘karşılaşmalarının, müsabakalarının’
(983),dadi+si+niñ ‘babasının’ (988), komandi+si+niñ ‘takımının’ (990-1276-1338-
1341-1351-1439-1447-1460-1465-1471-1474),soda vakaletĥani+lır+i+niñ ‘ticaret
hanlarının’ (1004),ini+si+niñ ‘küçük erkek kardeşinin’ (1041),taĥi+si+niñ
‘amcasının’ (1069), ĥoşumi+si+niñ ‘suratının’ (1070), soda karĥani+lır+i+niñ
‘ticaret ofislerinin’ (1081),konsulĥani+si+niñ ‘konsolosluĥunun’ (1084-
1092),medeniyit+i+niñ ‘medeniyetinin’ (1128),doĥturĥani+si+niñ ‘hastanesinin’
(1135),çoĥ+lır+i+niñ+mu ‘büyüklerinin de’ (1165), kız+i+niñ ‘kızının’ (1184-
1185),konsul+lır+i+niñ ‘konsoloslarının’ (1215),armiyi+si+niñ ‘ordusunun’
(1289),ĥol+i+niñ ‘elinin’ (1324),terep+i+niñ ‘tarafının’ (1333),vaĥt+i+niñ ‘vaktinin’
(1468),Sovét İtipaĥ+i+niñ ‘Sovyet İttifakı’nın’ (1497),şirkit+i+niñ ‘şirketinin’
(1520).

1. çokluk iyelik eki üzerine gelen ilgi hâli örnekleri: ikki+miz+niñ
‘ikimizin’ (268), öz+imiz+niñ ‘kendimizin’ (405),medrisi+lır+imiz+niñ
‘medreselerimizin’ (599), bali+lır+imiz+niñ ‘çocuklarımızın’ (657),
dihĥan+lır+imiz+niñ ‘çiftçilerimizin’ (657), mubarek+lır+imiz+niñ ‘büyüklerimizin’
(661),dölit+imiz+niñ ‘devletimizin’ (854), ecdad+lır+imiz+niñ ‘ecdadlarımızın’
(855),dunya+miz+niñ ‘dünyamızın’ (1032), bovay+lır+imiz+niñ ‘dedelerimizin’
(1032),küç-ĥuvvit+imiz+niñ ‘güç kuvvetimizin’ (1407), ĥelĥ+imiz+niñ ‘halkımızın’
(1407), reĥib+imiz+niñ ‘rakibimizin’ (1410).

3. çokluk iyelik eki üzerine gelen ilgi hâli örnekleri: icad+çi+si+niñ
‘icatçısının’ (814), öz+liri+niñ ‘kendilerinin’ (841-870-891-1343-1486),
ĥelĥ+lır+i+niñ ‘halklarının’ (1271), top+i+niñ ‘kalabalığının, topluluĥunun’ (1488).

Çokluk eki üzerine gelen ilgi hâli örnekleri: yıl+lar niñ ‘yılların’ (76),
Éksaĥlıĥ+lar+niñ ‘İksaklıların’ (78), yol+çi+lar+niñ ‘yolcuların’ (83),
putbolçi+lar+niñ ‘futbolcuların’ (107), pul+lar+niñ ‘paraların’ (123), térek+ler+niñ
‘aĥaçların’ (143), er ĥişi+ler+niñ ‘erkeklerin’ (146), ĥişi+ler+niñ ‘kişilerin’ (164-
168-440-852-900-923-1021-1193-1313),cazaniĥor+lar+niñ ‘tefecilerin’ (177),
ekser+ler+niñ ‘askerlerin’ (187), ofitsér+lar+niñ ‘askeri yetkililerin’ (187),
er+ler+niñ ‘erkeklerin’ (193), kitab+lar+niñ ‘kitapların’ (248-814),cin+lar+niñ
‘cinlerin’ (328),baĥ+lar+niñ ‘baĥların’ (347), öy+ler+niñ ‘evlerin’ (348-996-1195-

1267), bali+lar+niñ ‘çocukların’ (361-362-420-434-471-502-556-986-995-1196-1423), şehir+ler+niñ ‘şehirlerin’ (440-534), okuğuçı+lar+niñ ‘öğrencilerin’ (448), tağ+lar+niñ ‘dağların’ (450), pereñ+ler+niñ ‘yabancıların, gavurların’ (491-609-624), qoruqçı+lar+niñ ‘korumaların’ (563), Uyğur+lar+niñ ‘Uygurların’ (578-586), hılpe+ler+niñ ‘hocaların’ (611), ependi+ler+niñ ‘efendilerin’ (619), munaziri+ler+niñ ‘tartışmaların’ (625), insan+lar+niñ ‘insanların’ (632), deñiz-okyan+lar+niñ ‘deniz ve okyanusların’ (644), yultuz+lar+niñ ‘yıldızların’ (646), kitab+lar+niñ ‘kitapların’ (817-822), sorun+di+ki+ler+niñ ‘ziyafettekilerin, sofradakilerin’ (824), missionér+lar+niñ ‘misyonerlerin’ (851), yoqsul+lar+niñ ‘yoksulların’ (920), bay+lar+niñ ‘zenginlerin’ (930), çérik+ler+niñ ‘askerlerin’ (938), top+çı+lar+niñ ‘topçuların’ (968-1413), at+lar+niñ ‘atların’ (1001-1111), yurt+lar+niñ ‘memleketlerin’ (1004-1202), muellim+ler+niñ ‘öğretmenlerin’ (1015), kim+ler+niñ ‘kimlerin’ (1020-1022), dereh+ler+niñ ‘ağaçların’ (1061), Musa Bay+lar+niñ ‘Musa Beylerin’ (1090), sodiger+ler+niñ ‘tüccarların’ (1090), tügmençi+ler+niñ ‘değirmencilerin’ (1114), Yavropalıq+lar+niñ ‘Avrupalıların’ (1132), Şivitsiyélik+ler+niñ ‘İsveçlilerin’ (1132-1163), Éksaklıq+lar+niñ ‘İksaklıların’ (1136-1370-1528), déhkan+lar+niñ ‘çiftçilerin’ (1149), sehra+lıq+lar+niñ ‘köylülerin’ (1292), komandi+si+di+ki+ler+niñ ‘takımındakilerin’ (1310), Engliyi+lik+ler+niñ ‘İngilterelilerin’ (1331-1435), yavayi+lar+niñ ‘yabanilerin’ (1354), Engliyi+lik+ler+niñ ‘İngilterelilerin’ (1372-1469), tamaşibin+lar+niñ ‘seyircilerin’ (1468), toy+lar+niñ ‘toyların, kutlamaların’ (1508), dua+lar+niñ ‘duaların’ (1514).

4.2.4.3. Yükleme Hâli (Çüşüm Kéliş)

Yükleme hâli için Yeni Uygur Türkçesinde +ni eki kullanılır.

İsim tabanlarına gelen yükleme hâli eki örnekleri: iş+ni ‘işi’ (32-657-852-1073-1152-1155-1165), Éksak+ni ‘İksak’ı’ (58), Haşim Balihan+ni ‘Haşim Balihan’ı’ (68), putbol+ni ‘futbolu’ (71-953), koçi+ni ‘sokağı’ (89), peytun+ni ‘arabayı’ (89-173-181), nersi+ni ‘şeyi’ (90-169-273), harvi+ni ‘arabayı’ (92), kız+ni ‘kızı’ (97-271-272-274-569), sual+ni ‘soruyu’ (102), heydeş+ni ‘kullanmayı’ (127), teveñ+ni ‘tepsiyi’ (148), at+ni ‘atı’ (156-741), peytunkeş+ni ‘arabacıyı’ (160), koçi+ni ‘sokağı’ (176), gomuş+ni ‘deliyi’ (199), köz+ni ‘gözü’ (202-1024),

hanım+ni ‘hanımı’ (202-245), şehir+ni ‘şehri’ (221-1198), ışık+ni ‘kapıyı’ (234), kobilhanı+ni ‘misafir odasını’ (239), öy+ni ‘evi’ (241), Gélian Ependi+ni ‘Gélian Ependi’yi’ (241-759), körüş+ni ‘görmeyi’ (241), petifun+ni ‘gramafonu’ (252-253), pilastinki+ni ‘plağı’ (253), muziki+ni ‘müziğı’ (255), yigit+ni ‘delikanlıyı’ (257), ot+ni ‘ateşi’ (268-420), Héyitgah+ni ‘Heytgah’ı’ (272), hayacan+ni ‘heyecanı’ (282), meni+ni ‘manayı’ (283), dali+ni ‘bozkırı’ (287), aş+ni ‘aşı, yemeğı’ (319-320-322-323-928), bir+inci+lik+ni ‘birinciliğı’ (337), Tursun Ependi+ni ‘Tursun Efendi’yi’ (354-736-1093-1439), top+ni ‘topu’ (359-365-366-368-373-487-492-504-515-520-523- 525- 537- 934-936- 953-1246- 1305-1321-1325-1328-1330-1335-1336-1344-1358-1367-1371-1372-1379-1380-1381-1396-1397-1444-1457-1458-1460-1461-1463-1473-1479-1511), tos-uş+ni ‘vurmayı, engellemeyi’ (367-1156), musabiki+ni ‘müsabakayı’ (381-1174-1366), til+ni ‘dili’ (404-410), çağır-ış+ni ‘çağırılmayı’ (406), alakiliş+ni ‘iletişim kurmayı’ (406), Huda+ni ‘Allah’ı’ (407), dünya+ni ‘dünyayı’ (407-415-632), iş+ni ‘işi’ (263-408-414-491), ders+ni ‘dersi’ (411), telep+ni ‘isteğı’ (412), het+ni ‘yazıyı’ (412-1240), yéz-ış+ni ‘yazmayı’ (413-1240), Şıncağ+ni ‘Sincan’ı’ (415), Keşker+ni ‘Kaşgar’ı’ (415), Atuş+ni ‘Artuş’u’ (415), tarih+ni ‘tarihi’ (416), yurt+ni ‘memleketi’ (420-936), veten+ni ‘vatanı’ (421), çüşün-üş+ni ‘anlamayı, bilmeyi’ (421), bér-ış+ni ‘gitmeyi’ (426), adem+ni ‘insanı’ (435-900-929), medrisi+ni ‘medreseyi’ (437), seper+ni ‘yolculuğı’ (438), coğrapiyi+ni ‘coğrafyayı’ (444), dori+ni ‘barutu’ (451), hadisi+ni ‘hadiseyi, olayı’ (451), tenterbiye+ni ‘sporu’ (454), kéyik+ni ‘geyiğı’ (462-465-469), göş+ni ‘eti’ (465), kavap+ni kebabı’ (471), yotқан+ni ‘yorganı’ (498), Kerem+ni ‘Kerem’i’ (501-508-510), bir+ni ‘biri’ (515-711), tumak+ni ‘şapkayı’ (520), bağ+ni ‘bağı, bahçeyi’ (523), gep+ni ‘sözü, lafi’ (546), muñdiş-ivat-kan+lık+ni ‘dertleştini, sohbet ettiğini’ (556), yer+ni ‘yeri’ (609-787-1027), beg+ni ‘beyi’ (613), kuyaş+ni ‘güneşi’ (625), sir+ni ‘sırrı’ (646), yol+ni ‘yolu’ (647-667), petva+ni ‘fetvayı’ (652), helk+ni ‘halkı’ (658-952-1406), hever+ni ‘haberi’ (674-692), yardım+ni ‘yardımı’ (679), hıracet+ni ‘masrafı’ (682), bali+ni ‘çocuğı’ (693-978), kéçi+ni ‘geceyi’ (712), asman+ni ‘gökyüzünü’ (720), işenç+ni ‘inancı’ (727), isim+ni ‘ismi’ (758), missonér+ni ‘misyoneri’ (760), turmuş+ni ‘hayatı’ (776), arholog+ni ‘arkeoloğı’ (821), ahali+ni ‘halkı’ (825), bağven+ni ‘bahçivanı’ (835), küç+ni ‘gücü’ (842), déñiz+ni ‘denizi’ (867), cahan+ni ‘cihanı’ (879), ketmen+ni ‘kazmayı, çapayı’ (890-1065), haltı+ni ‘torbayı’ (896), Bahavudun Bay+ni ‘Bahavudun Bey’i’ (902), su+ni ‘suyu’ (908-909-1059-1064-1113), keriz+ni ‘borcu’ (919), huşluk+ni ‘hoşnutluğı’

(934), y niliğ+ni ‘yeniliği’ (951), terekkiyat+ni ‘gelişmeyi, ilerlemeyi’ (952), sep+ni ‘sırayı, safı’ (967), méhman+ni ‘konuğu, misafiri’ (1007), mektep+ni ‘mektebi, okulu’ (1013), el+ni ‘ lkeyi’ (1025), Ağ Tağ+ni ‘Ak Dağı’ (1030), n vet+ni ‘sırayı’ (1067), mirab+ni ‘mirabı’ (1074), bac+ni ‘vergiyi’ (1089), meydan+ni ‘meydanı’ (1211-1256-1340-1365-1445-1463), bovay+ni ‘dedeyi’ (1228), K rem Kiik+ni ‘Kerem Kiik’i’ (1242-1492), Enver+ni ‘Enver’i’ (1243-1329), İbrahim+ni ‘İbrahim’i’ (1243), Ğopur+ni ‘Gaffur’u’ (1244), Biřrađun+ni ‘Beşirahun’u’ (1244), perdi+ni ‘perdeyi’ (1253), tamaşabin+ni ‘seyirciyi’ (1274), iki+ni ‘ikiyi’ (1283), y rek+ni ‘y reği’ (1302), keyser+lik+ni ‘direnliliğini, korkmazlığını’ (1303), sorun+ni ‘ortamı’ (1313), Hindistan+lığ+ni ‘Hindistanlıyı’ (1334), Girgisin+ni ‘Girgisin’i’ (1351), B k+ni ‘Bek’i’ (1366), Meil Ependi+ni ‘Meil Efendiyi’ (1373),  t-ken+ni ‘geeni’ (1433), pas+ni ‘pası’ (1438),  z+ni ‘kendini’ (1441), varatar+ni ‘kaleciyi’ (1444), inavet+ni ‘itibarı, g veni’ (1451), K rem Topi’ni ‘Kerem Topu’yu’ (1492), munasivet+ni ‘münasebeti, ilişkiyi’ (1521).

1. teklik iyelik eki üzerine gelen yükleme h li örnekleri: iş+im+ni ‘işimi’ (269), ana+m+ni ‘anamı’ (528).

2. teklik iyelik eki üzerine gelen yükleme h li örnekleri: bende+η+ni ‘kulunu’ (270),  t+iη+ni ‘adını’ (326-327), ana+η+ni+mu ‘anneni de’ (531), koşuma+η+ni ‘kaşını’ (1044), oyli-đan+lir+iη+ni ‘d ş nd klerini’ (1045), tağa+η+ni ‘amcanı’ (1052).

3. teklik iyelik eki üzerine gelen yükleme h li örnekleri: kulub+i+ni ‘kul b n ’ (4), loņkisi+ni ‘kupasını’ (15), musabiği+si+ni ‘müsabakasını’ (8-990), savad+i+ni ‘okumasını’ (30), n n+i+ni ‘ekmeğini’ (37), derd+i+ni ‘derdini’ (40), kaidi+lir+i+ni ‘kaidelerini’ (54), yurt+i+ni ‘yurdunu’ (58-653), ten terbiye+si+ni ‘beden eğitimini’ (65), h yal+i+ni ‘hayalini’ (66), arman+lir+i+ni ‘isteklerini’ (66), kur+lir+i+ni ‘satırlarını’ (76), girvek+lir+i+ni ‘kenarlarını’ (90), k z+lir+i+ni ‘g zlerini’ (95-527-1423), kimlik+i+ni ‘kimliğini’ (100), musabiği+lir+i+ni ‘müsabakalarını’ (107),  ek+lir+i+ni ‘masallarını’ (136), pariη+i+ni ‘sohbetini, s z n ’ (142), h riz+i+ni ‘horozunu’ (149), b zek+lir+i+ni ‘süslerini’ (156), yer+i+ni ‘yerini’ (163), kağığ+i+ni ‘suratını’ (167), k z+i+ni ‘g z n ’ (195-201), işik+i+ni ‘kapısını’ (230), şilepi+si+ni ‘şapkasını’ (233), peliy+i+ni ‘eldivenini’ (233), pilastinki+lir+i+ni ‘plaklarını’ (251), t n+i+ni ‘tenini’ (207), şekl+i+ni ‘şeklini’ (214), k rkem+lig+i+ni ‘g rkemliğini’ (214), oy-pikr+i+ni ‘d ş nce ve

fikrini' (242), söz+lir+i+ni 'sözlerini' (243-1037), musiki+si+ni 'müziğini' (254), çapın+i+ni 'ceketini' (259), bay+lik+i+ni 'zenginliğini' (261), koçı+si+ni 'sokağını' (271), etrap+i+ni 'etrafını' (272), ümid+i+ni 'ümidini' (272), hayat+i+ni 'hayatını' (275), hararit+i+ni 'sıcaklığını' (277), tipirla-ş+lir+i+ni 'kıvrınmalarını' (278), titre-ş+lir+i+ni 'titremelerini' (281), uyatçanlık+i+ni 'utangaçlığını' (282), karşı+i+ni 'bakışını' (285), kol+lir+i+ni 'kollarını' (288), bağ+lir+i+ni 'bağlarını' (291), kedin+i+ni 'adımını' (296), ism+i+ni 'ismini' (308), dua+si+ni 'duasını' (321-1513), formi+si+ni 'formasını' (331), çetel til+i+ni 'yabancı dilini' (335), baş köz+i+ni 'baş gözünü' (338), beş+i+ni 'başını' (357-467-694-723-835-1023-1070-1185), herikit+i+ni 'hareketini' (374), ders+i+ni 'dersini' (402-444), seveb+i+ni 'sebebini' (450), toğri+si+ni 'doğrusunu' (483), kol+lir+i+ni 'ellerini' (485), şölgey+lir+i+ni 'tükürüklerini' (485), oğl+i+ni 'oğlunu' (499), pariñ+i+ni 'sohbetini' (511), lev+lir+i+ni 'dudaklarını' (542-1050-1188), kız+i+ni 'kızını' (563-1511), kör-gin+i+ni 'gördüğünü' (568), gép+i+ni 'sözünü' (611), kış+i+ni 'kaşını' (622), telimat+i+ni 'görüşünü' (628-630), ray+i+ni 'isteğini' (635), gem+i+ni 'gamını, derdini' (638), yol+i+ni 'yolunu' (669), ziyaret+i+ni 'ziyaretini' (675), cavab+i+ni 'cevabını' (680), maharet+lir+i+ni 'maharetlerini' (710), girdab+i+ğa 'girdabına' (721), bir+lik+i+ni 'birliğini' (728), saç+lir+i+ni 'saçlarını' (768), keyp+i+ni 'keyfini' (788), çağ+lir+i+ni 'zamanlarını' (799), tesir+at+i+ni 'tesirlerini, etkilerini' (800), miras+i+ni ' mirasını' (804), meni+si+ni 'manasını' (812), vakt+i+ni 'vaktini' (813), keğiz+i+ni 'kağıdını' (818), kıl-mış+i+ni 'yaptığını' (826), söz+i+ni 'sözünü' (836-844-984-1068-1071-1270-1283-1487), dostlık+i+ni 'dostluğunu' (861), muziki+si+ni 'müziğini' (878), avaz+i+ni 'sesini' (885), nam+i+ni 'ismini' (899), kêt+i+ğa 'katına' (903), tertip+i+ni 'düzenini' (917), hıyal+lir+i+ni 'hayallerini' (932), hıyal+i+ni 'hayalini' (958), naşsi+si+ni 'marşını, şarkısını' (967), tüs+i+ni 'görünümünü, rengini' (969), bar-ğan+lık+i+ni 'gittiğini' (982), kör-gen+lir+i+ni 'gördüklerini' (982), ehval+i+ni 'durumunu' (983-1021), tupriğ+i+ni 'toprağını' (988), cimcitlik+i+ni 'sakinliğini, sessizliğini' (995), tumiğ+i+ni 'tumağını, şapkasını' (1023), doppi+si+ni 'şapkasını' (1053), ham eşya+lir+i+ni 'ham maddelerini' (1089), yardım+i+ni 'yardımını' (1092), éhtiram+i+ni 'ihtiramını, saygısını' (1097), éyt-қан+lir+i+ni 'söylediklerini' (1128), gelibi+si+ni 'başarısını' (1129-1498-1507), purset+ni 'fırsatı' (1133), tos-uş+lir+i+ni 'engellemelerini' (1152), bidilik+i+ni 'yoncalığını' (1171), kaş+lir+i+ni 'kaşlarını' (1186), aq-kin+i+ni 'aktığını' (1204), işin-idigan+lık+i+ni 'inandığını' (1277-1311), terip+i+ni

‘tarafını’ (1278), anlı-ğan+lık+i+ni ‘duyduğunu’ (1278), saçal+lir+i+ni ‘sakallarını’ (1320), tol-ğan+lık+i+ni ‘dolduğunu’ (1324), heterliklik+i+ni ‘tehlikeliliğini’ (1369), aza+lir+i+ni ‘üyelerini’ (1369), top+i+ni ‘topluluğunu’ (1412), ald+i+ni ‘önünü’ (1459), vakit+i+ni ‘vaktini’ (1471), ahir+la-ş-kan+lık+i+ni ‘sonlandığını’ (1485), boyn+i+ni ‘boynunu’ (1491), yurt+daş+lir+i+ni ‘yurtdaşlarını’ (1491), asmin+i+ni ‘asumanını, gökyüzünü’ (1523).

1. çokluk iyelik eki üzerine gelen yükleme hâli örnekleri: bali+lir+imiz+ni ‘çocuklarımızı’ (599-608), gép+imiz+ni ‘lafımızı’ (639), namiz+imiz+ni ‘namazımızı’ (669), reķib+lir+imiz+ni ‘rakiplerimizi’ (1409).

2. çokluk iyelik eki üzerine gelen yükleme hâli örnekleri: yürük+işlar+ni ‘yüreğinizi’ (1235), cén+işlar+ni ‘canınızı’ (1235).

3. çokluk iyelik eki üzerine gelen yükleme hâli örnekleri: teķdir+i+ni ‘kaderini’ (59), pılan+liri+ni ‘planlarını’ (67), musabiķi+liri+ni ‘müsabakalarını’ (947), méniş+liri+ni ‘gitmelerini’ (108), bali+liri+ni ‘çocuklarını’ (132-459), bel+liri+ni ‘bellerini’ (145), yüz+i+ni ‘yüzünü’ (146-281), ķonguraķ+liri+ni ‘çingiraklarını’ (153), boyun+liri+ni ‘boyunlarını’ (155), baş+liri+ni ‘başlarını’ (162-1200), ders+i+ni ‘dersini’ (1016), çoņ+lık+i+ni ‘büyüklüklerini’ (440), kaynaş+liri+ni ‘ kızgın konuşmalarını’ (623), cuşķunluk+i+ni ‘coşķunluğunu’ (658), dimiķ+i+ni ‘burnunu’ (663), gal+liri+ni ‘boğazlarını, genizlerini’ (663), yol+lir+i+ni ‘yollarını’ (923-1021), mal+lir+i+ni ‘mallarını’ (1090), oyni-ġin+i+ni ‘oynadığını’ (1145), ķolli-ş+i+ni ‘desteklemelerini’ (1165), kayġu+liri+ni ‘kaygıları’ (1194), kōmül-ġin+i+ni ‘gōmüldüğünü’ (1196), ķol+i+ni ‘elini’ (1240), micez+i+ni ‘karakterini’ (1246), terep+lir+i+ni ‘ taraflarını’ (1246), dost+luk+i+ni ‘dostluğunu’ (1271), estayidillik+i+ni ‘gōnülde yapma isteġini’ (1302), diķķit+i+ni ‘dikkatini’ (1313-1380-1413), hakavur+lık+i+ni ‘kibirliliğini’ (1344), çiray+lir+i+ni ‘yüzlerini’ (1398), beden+liri+ni ‘bedenlerini, vücutlarını’ (1402), harġan+lık+i+ni ‘yorgunluğunu’ (1402), ümid+lir+i+ni ‘ümitlerini’ (1425), pezilit+i+ni ‘faziletini’ (1453).

Çokluk eki üzerine gelen yükleme hâli örnekleri: medrisi+ler+ni ‘medreseleri’ (63), ders+ler+ni ‘dersleri’ (64-935), mektep+ler+ni ‘mektepleri, okulları’ (65), Asiya+lık+lar+ni ‘Asyalıları’ (114), Keşķer+lik+ler+ni ‘Kaşķarlıları’ (114), sehra+lık+lar+ni ‘köylüleri’ (116), adem+ler+ni ‘insanları’ (129-534-1049-1199), nersi+ler+ni ‘şeyleri’ (161-163-169-234), etrap+ti+ki+ler+ni ‘etraftakileri’

(167-172-1334), bali+lar+ni ‘ çocukları’ (193-459-613-925-977-1016-1017), işhane+lar+ni ‘ ofisleri’ (239), geşlik+ler+ni ‘ endişeleri, rahatsızlıkları’ (243), iş+lar+ni ‘ işleri’ (299-418-617-1104-1193-1248), kaç+lar+ni ‘ kuru kayısıları’ (324), sinip+lar+ni ‘ sınıfları’ (352), térek+ler+ni ‘ ağaçları’ (352), naşsi+lar+ni ‘ şarkıları’ (408-1256), bovağ+lar+ni ‘ yavruları, bebekleri’ (409), ezimet+ler+ni ‘ yiğitleri’ (417), bay+lar+ni ‘ zenginleri’ (418), tağ-derya+lar+ni+mu ‘ dağ ve nehirleri de’ (421), cay+lar+ni ‘ yerleri’ (433), tağ+lar+ni ‘ dağları’ (450), oğuğu+lar+ni ‘ öğrencileri’ (454-456-1016), begzadi+ler+ni ‘ beyzadeleri’ (560), koçi+lar+ni ‘ sokakları’ (565), kişi+ler+ni ‘ kişileri’ (591-910-1213-1338), petva+lar+ni ‘ fetvaları’ (602), bulut+lar+ni ‘ bulutları’ (632), téliskop+lar+ni ‘ teleskopları’ (645), bay+lık+lar+ni ‘ zenginlikleri’ (646), tirek+ler+niñ ‘ ağaçların’ (723), yopurmağ+lar+ni ‘ yaprakları’ (743-745), köñül+ler+ni ‘ gönülleri’ (747), isim+lar+ni ‘ isimleri’ (756), méhman+lar+ni ‘ konukları, misafirleri’ (763-769), çiçek+ler+ni ‘ çiçekleri’ (787), kitab+lar+ni ‘ kitapları’ (809), rivayet+ler+ni ‘ rivayetleri’ (850), eser+ler+ni ‘ eserleri’ (857), gep+ler+ni ‘ sözleri’ (875-1038), aili+ler+ni ‘ aileleri’ (909), çetel+ler+ni ‘ yabancı ülkeleri’ (914), ayal+lar+ni ‘ kadınları’ (925), senetkar+lar+ni ‘ sanatkârları’ (926), mañ-ğan+lar+ni ‘ yürüyenleri’ (963), yürek+ler+ni ‘ yürekleri’ (997), mehelli+ler+ni ‘ mahalleleri’ (1020), ériğ+lar+ni ‘ kanalları’ (1020), kuymağ+lar+ni ‘ pişileri’ (1028), namrat+lar+ni ‘ fakirleri’ (1201), işlemçi+ler+ni ‘ gündelikçileri’ (1202), begzadi+ler+ni ‘ beyzadeleri’ (1202), cahankezdi+ler+ni ‘ seyyahları, gezginleri’ (1203), aheñ+lar+ni ‘ melodileri’ (1213), orun+lar+ni ‘ yerleri’ (1216), Emet Kariy+lar+ni ‘ Emet Kariyları’ (1245), obzor+lar+ni ‘ gözlemleri’ (1294), Éksağ+lık+lar+ni ‘ İksaklıları’ (1323), yavayi+lar+ni ‘ yabanileri’ (1343), Engliyi+lik+ler+ni ‘ İngilterelileri’ (1346), tamaşibin+lar+ni ‘ seyircileri’ (1398), némi+ler+ni ‘ şeyleri’ (1398), putbol+çi+lar+ni ‘ futbolcuları’ (1504).

4.2.4.4. Yönelme Hâli (Yöniliş Kéliş)

Yönelme hâli için YUT’de +ğa, +ge; +ka, +ke ekleri kullanılır.

İsim tabanlarına gelen yönelme hâli eki örnekleri +ğa eki: Haşim Balihan+ğa ‘Haşim Balihan’a’ (32), İli+ğa ‘İli’ye’ (38), Encan+ğa ‘Encan’a’ (39), Kazan+ğa ‘Kazan’a’ (46), mezmun+ğa ‘konuya’ (64), yol+ğa ‘yola’ (68-960-1210-

1229-1507-1516), peytun+ğa ‘faytona’ (85-1483), hıyal+ğa ‘hayale’ (88), hanim+ğa ‘hanıma’ (106-162-225-227), harvi+ğa ‘arabaya’ (115), hal+ğa ‘hale’ (129), maymun+ğa ‘maymuna’ (166), koçi+ğa ‘sokağa’ (186-280-1173), kan+ğa ‘kana’ (201), dünya+ğa ‘dünyaya’ (221-672), hizmetkar+ğa ‘hizmetçiye’ (235), Asiya+ğa ‘Asya’ya’ (249), şamal+ğa ‘rüzgara’ (288), uyku+ğa ‘uykuya’ (298), mazar+ğa ‘mezara’ (300), tala+ğa ‘evin dışına, sokağa’ (312), dastihān+ğa ‘örtüye, sofraya’ (320-860), munçi+ğa ‘banyoya’ (331), métir+ğa ‘metreye’ (337), putbol+ğa ‘futbola’ (342-1294-1528), nam+ğa ‘nama, üne’ (343), namaz+ğa ‘namaza’ (345), meydan+ğa ‘meydana’ (375-387-1285-1321-1328-1427-1448-1485), otturi+ğa ‘ortaya’ (388-508-882-883-907), yol+ğa ‘yola’ (431), dala+ğa ‘doğaya’ (455), cira+ğa ‘çukura’ (461), tut-kun+ğa ‘tutsağa, ava’ (473), étiz+ğa ‘tarlaya’ (487), varata+ğa ‘kaleye’ (504-1380), cay+ğa ‘yere’ (563), zémin+ğa ‘yeryüzüne’ (574), su+ğa ‘suya’ (659), til+ğa ‘dile’ (687-1073), kazan+ğa ‘kazana’ (688), can+ğa ‘cana’ (719), qol+ğa ‘ele’ (720-1092), éğiz+ğa ‘ağza’ (758-1079), konsulhāni+ğa ‘konsolosluğa’ (759-796), Hıristian+ğa ‘Hristiyana’ (775), Şıncañ+ğa ‘Şincan’a’ (816), ahañ+ğa ‘sese’ (887), nañşi+ğa ‘şarkıya’ (889), pul+ğa ‘paraya’ (912), yéziq+ğa ‘köye’ (946), bay+ğa ‘beye’ (976), hasi+ğa ‘sopaya, değneğe’ (1015), Hindistan+ğa ‘Hindistan’a’ (1089), ziyān+ğa ‘zarara’ (1103), oyun+ğa ‘oyuna’ (1122), Bahavudun Bay+ğa ‘Bahavudun Bey’e’ (1148-1153), bali+ğa ‘çocuğa’ (1190), sépil+ğa ‘sura’ (1199), rayon+ğa ‘bölgeye’ (1358), Bişrahun+ğa ‘Béşrahun’a’ (1359), sema+ğa ‘dansa, semaya’ (1321), bovay+ğa ‘dedeye’ (1324), Gulci+ğa ‘Gulca’ya’ (1516), hucum+ğa ‘hücuma’ (1315-1346-1360), yan+ğa ‘yana’ (1441), varatar+ğa ‘kaleciye’ (1444-1480), varta+ğa ‘kaleye’ (1335), al+ğa ‘öne’ (1434).

+ge eki: söz+ge ‘söze’ (19), yer+ge ‘yere’ (37-199-349-450-709-1027-1052), Türkiye+ge ‘Türkiye’ye’ (40-693), emel+ge ‘emele’ (67), perenci+ge ‘çarşafa’ (87), hadisi+ge ‘olaya’ (121), mepi+ge ‘arabaya’ (203), Keşker+ge ‘Kaşgar’a’ (219-271-294-423-431-526-531-533-536-546-565-776-780-797-1000-1093), pelempey+ge ‘merdivene’ (234), köz+ge ‘göze’ (333), musabiği+ge ‘müsabakaya’ (381-457-1224-1228-1284-1292-1342-1503), muhasiri+ge ‘kuşatmaya’ (460), İmin Mezin+ge ‘İmin Müezzin’e’ (483), öy+ge ‘eve’ (500), şehir+ge ‘şehre’ (532-981-1113), perenci+ge ‘peçeye’ (566), hāraktér+ge ‘karaktere’ (578), teqdir+ge ‘kadere’ (857), menziri+ge ‘manzaraya, görüntüye’ (591-1107), ne+ge ‘neye’ (610), pen+ge ‘fene’ (648), tenterbiye+ge ‘beden eğitimine’ (654), bugün+ge ‘bugüne’ (667-762), biz+ge ‘bize’

(669), kün+ge ‘güne’ (671-1514), kişi+ge ‘kişiyeye’ (683-697-902), adem+ge ‘insana’ (686), veten+ge ‘vatana’ (707), meşel+ge ‘meşaleye’ (718), köz+ge ‘göze’ (747), üstel+ge ‘masaya’ (764), tür+ge ‘türe, çeşide’ (779), veke+ge ‘olaya’ (824), üstel+ge ‘masaya’ (877), mélodi+ge ‘melodiye’ (878), Tursun Ependi+ge ‘Tursun Efendiye’ (1120-1397-1442-1446), kül+ge ‘küle’ (1197), bir+ge ‘bire’ (1283), endişe+ge ‘endişeye’ (1417), kaidi+ge ‘kurala’ (1377), ikki+ge ‘ikiye’ (1494), merkez+le-ş-tür-iş+ge ‘bir yerde toplamaya’ (1314), Enver+ge ‘Enver’e’ (1457-1460).

+ka eki: iş+ka ‘işe’ (23), yurt+ka ‘memlekete’ (61-68-675-691), Éksak+ka ‘İksak’a’ (71-893-954-1136-1506), Héyitgah+ka ‘Heyitgah’a’ (80), yırağ+lık+ka ‘uzağa’ (121), sirt+ka ‘dışarıya’ (135), yırağ+ka ‘uzağa’ (221), terekkiyat+ka ‘gelişmeye’ (221), Atuş+ka ‘Artuş’a’ (259-1035), boşluk+ka ‘boşluğa’ (263), tavağ+ka ‘tabağa’ (319), yaş+ka ‘yaşa’ (329), yoru-t-uş+ka ‘aydınlatmaya’ (353), tağ+ka ‘dağa’ (456-459-481-1295), etrap+ka ‘etrafa’ (463-1422), bağ+ka ‘bağa, bahçeye’ (553-554), moysipit+ka ‘yaşlı dedeye’ (575), vucud+ka ‘vücuda’ (592-657), oğu-t-uş+ka ‘okutmaya’ (597), top+ka ‘topa’ (604-1479), kum+luğ+ka ‘kumluğa’ (614), Ak Tağ+ka ‘Ak Dağ’a’ (640-1023), maarip+ka ‘eğitime’ (648), at+lık+ka ‘atlıya’ (732), kitab+ka ‘kitaba’ (819), gunah+ka ‘günaha’ (826), mirablık+ka ‘mirablığa’ (mirablık: suyu kontrol eden kişi) (910), pakizlik+ka ‘temizliğe’ (924), ériğ+ka ‘kanala’ (1060).

+ke eki: peytunkeş+ke ‘arabacıya’ (111), söhbet+ke ‘sohbete’ (145), medeniyet+ke ‘medeniyete’ (220), terep+ke ‘tarafa’ (274-545-566-959-966-1053-1085-1319-1348), küç-kuvvet+ke ‘güç kuvvete’ (286), kökir-iş+ke ‘yeşermeye’ (289), terep+ke ‘tarafa’ (328), mektep+ke ‘okula’ (346-347-353-502-518-937-938), dereh+ke ‘ağaca’ (359), kısmet+ke ‘kadere’ (629), sayahet+ke ‘seyahate, gezmeye’ (780), sivet+ke ‘sepete’ (820), munasivet+ke ‘münasebete, ilişkiye’ (1151), burcek+ke ‘köşeye’ (1461), öçür-ivét-iş+ke ‘söndürmeye’ (1425), bédilik+ke ‘yoncalığa’ (1422), saet+ke ‘saate’ (1395-1467).

1. teklik iyelik eki üzerine gelen yönelme hâli örnekleri: murad+im+ğa ‘muradıma’ (271), kız+im+ğa ‘kızıma’ (560), köz+üm+ge ‘gözüme’ (1029), yurt+um+ğa ‘memleketime’ (1030).

2. teklik iyelik eki üzerine gelen yönelme hâli örnekleri: çon ana+η+ğa ‘büyük annene’ (320-323), öy+ün+ge ‘evine’ (325), ata+η+ğa ‘babana’ (338-1328), murad-meğsit+iη+ge ‘murat ve maksadına’ (339), etrap+iη+ğa ‘etrafına’ (392).

3. teklik iyelik eki üzerine gelen yönelme hâli örnekleri: nahayi+si+ge ‘nahiyesine’ (25), yardım+i+ge ‘yardımına’ (41), şehir+i+ge ‘şehrine’ (42), cay+i+ğa ‘bölgesine’ (45), dünya+si+ğa ‘dünyasına’ (49), bir bir+i+ge ‘birbirine’ (50-163-177-291-470-662-1286-1431), köz+lir+i+ge ‘gözlerine’ (63-262-476-975-1010-1018), özgir-iş+lir+i+ge ‘değişmelerine’ (77), barmak+lir+i+ğa ‘parmaklarına’ (90), terip+i+ge ‘tarafına’ (91-1033-1042-1214-1268), arki+si+ğa ‘arkasına’ (92-768), üst+i+ge ‘üstüne’ (92-620-672-1089), ari+si+ğa ‘arasına’ (513), keyn+i+ge ‘ardına, arkasına’ (94-209-735-1334), çet+i+ge ‘kenarına’ (97), etrap+i+ğa ‘etrafına’ (99-1371), yol+i+ğa ‘yoluna’ (102-475), yançuk+i+ğa ‘cebine’ (124), salapit+i+ge ‘ağırbaşlılığına’ (130), burcık+i+ge ‘köşesine’ (139), beş+i+ğa ‘başına’ (148-1299), koltuk+i+ğa ‘koltuk altına’ (149), öz+i+ge ‘kendisine’ (164-817-1311-1441), kol+i+ğa ‘eline’ (168-233-324-1023-1397), resti+si+ge ‘caddesine’ (172-173), ağz+i+ğa ‘ağızına’ (181), ışık+i+ge ‘kapısına’ (184), tağ+lir+i+ğa ‘dağlarına’ (218), bina+si+ğa ‘binasına’ (232), söz+i+ge ‘sözüne’ (238-839-1069), tam+lir+i+ğa ‘duvarlarına’ (238), otturi+si+ğa ‘ortasına’ (240-251), söz+lir+i+ge ‘sözlerine’ (247), ald+i+ğa ‘önüne’ (257-484-525-877-939-963-972-1334-1377-1412-1433-1490), müri+si+ge ‘omzuna’ (259-508-768-890), yüz+i+ge ‘yüzüne’ (260), yürük+i+ge ‘yüreğine’ (283), iç+i+ge ‘içine’ (283-522-696-993-1340), iç-iç+i+ge ‘içi içine’ (287), köz+i+ge ‘gözüne’ (295), öy+i+ge ‘evine’ (734-1493), arki+si+ğa ‘arkasına’ (313), terep+lir+i+ge ‘ taraflarına’ (315), ana+si+ğa ‘anasına’ (317), üst+i+ge ‘üstüne’ (327-451), mektep+i+ge ‘mektebine, okuluna’ (330), hayat+i+ğa ‘hayatına’ (332), hürmit+i+ge ‘hürmetine, saygısına’ (336), cavab+i+ğa ‘cevabına’ (358), bedin+i+ge ‘bedenine’ (370-620), küçük+lik+i+ge ‘küçüklüğüne’ (372), pakar+lik+i+ğa ‘kısalığına’ (372), san+i+ğa ‘sayısına’ (380), sada+si+ğa ‘sesine’ (387), könl+i+ge ‘gönlüne’ (940-957-1079-1153), boy+lir+i+ğa ‘kenarlarına’ (455), kaçşir+i+ğa ‘burnunun üstüne’ (483), dervazi+si+ğa ‘kapısına’ (534), sirt+i+ğa ‘dışına’ (537), hotun+i+ğa ‘karısına’ (562), iş+lir+i+ğa ‘işlerine’ (597-1088), oyniş+i+ğa ‘oynamasına’ (597), ağz+i+ğa ‘ağızına’ (610), terbiyi+si+ge ‘terbiyesine’ (655), helk+i+ge ‘halkına’ (711-897), boy+i+ğa ‘kenarına, boyuna’ (744), gep+lir+i+ge ‘sözlerine’ (761), ast+i+ğa ‘altına’ (764-1040-1196), meydi+si+ge

‘göğsüne’ (767-1330-1414), aili+si+ge ‘ailesine’ (793), etiği+lir+i+ge ‘antikalarına’ (802), su+yi+ge ‘suyuna’ (819), mori+si+ğa ‘bacasına’ (820), ekl+i+ge ‘aklına’ (901), kêt+i+ğa ‘katına’ (903), iskilat+i+ğa ‘deposuna’ (918-921), hemrah+lir+i+ğa ‘arkadaşlarına’ (933-943), herikit+i+ge ‘hareketine’ (955), toşkin+i+ğa ‘engeline’ (1009), eza+lir+i+ğa ‘üyelerine’ (967), bağı+i+ğa ‘bağrına’ (979), pişani+lir+i+ge ‘alınlarına’ (979), esl+i+ge ‘aslına’ (998), orn+i+ğa ‘yerine’ (1071), és+i+ge ‘aklına’ (1128), cahallık+i+ğa ‘cahilliğine’ (1184), turk+i+ğa ‘suretine, haline, durumuna’ (1186), sirt+i+ğa ‘dışına’ (1203), néri+si+ğa ‘ötesine’ (1217), yirak+lık++i+ğa ‘uzaklığına’ (1231), casarit+i+ge ‘cesaretine’ (1276), yarit-ala-ydiğan+lık+i+ğa ‘yaratılacağına’ (1276), meydan+i+ğa ‘meydanına’ (1305-1466), varta+si+ğa ‘kalesine’ (1333), obraz+i+ğa ‘suretine’ (1354), oşuk+i+ğa ‘aşık kemiğine’ (1360), ağriğ+i+ğa ‘acısına, ağrısına’ (1361), komandi+si+ğa ‘takımına’ (1367), saşal+lir+i+ğa ‘sakallarına’ (1420), sirt+i+ğa ‘dışına’ (1400), kol+lir+i+ğa ‘ellerine’ (1414), çét+i+ge ‘kenarına’ (1449), put+i+ğa ‘ayağına’ (1476), ani+si+ğa ‘annesine’ (1512), rayun+i+ğa ‘bölgesine, sahasına’ (1439-1461), varata+si+ğa ‘kalesine’ (1458-1474).

1. çokluk iyelik eki üzerine gelen yönelme hâli örnekleri: bés+imiz+ğa ‘başımıza’ (411), din+imiz+ğa ‘dinimize’ (601), helik+imiz+ge ‘halkımıza’ (699), yurt+imiz+ğa ‘memleketimize’ (704).

2. çokluk iyelik eki üzerine gelen yönelme hâli örnekleri: kol+uñlar+ğa ‘elinize’ (1418).

3. çokluk iyelik eki üzerine gelen yönelme hâli örnekleri: köp+lik+i+ge ‘çokluğuna’ (82), ari+si+ğa ‘arasına’ (93-1061), yukiri+si+ğa ‘yukarisına’ (248), yürük+i+ge ‘yüreğine’ (1347), dil+i+ğa ‘gönlüne’ (299), öy+i+ge ‘evine’ (310), iç+i+ge ‘içine’ (361), ani+lir+i+ğa ‘analarına’ (365), köñl+i+ge ‘gönlüne’ (420), muellim+i+ge ‘öğretmenine’ (466), çiray+i+ğa ‘yüzüne’ (634), telim-terbiye+liri+ge ‘eğitim ve terbiyelerine’ (638), dölet+liri+ge ‘devletlerine’ (804), turmuş+i+ğa ‘hayatına’ (900), perzent+liri+ge ‘oğullarına’ (928), herikit+i+ge ‘hareketine’ (1119), toşkin+i+ğa ‘engeline’ (964), kiyim+liri+ge ‘kıyafetlerine’ (1202), katar+i+ğa ‘arasına’ (1229), köp+i+ge ‘çoğuna’ (1240), top+çi+lir+i+ğa ‘topçularına, futbolcularına’ (1272), bel+lir+i+ge ‘bellerine’ (1299), meksit+i+ge ‘maksatına’ (1302), kişiler top+i+ğa ‘insan topluluğuna, insan kalabalığına’ (1489), kulik+i+ğa ‘kulağına’ (1496).

Çokluk eki üzerine gelen yönelme hâli eki örnekleri: el+ler+ge ‘ülkelere’ (10), kavran+lar+ğa ‘kervanlara’ (39), mal sétivalğuçi+lar+ğa ‘müşterilere’ (44), yer+di+ki+ler+ge ‘yerdekilere’ (54), musabiği+ler+ge ‘müsabakalara’ (54), bali+lar+ğa ‘çocuklara’ (61-496), sual+lar+ğa ‘sorulara’ (101), at+lar+ğa ‘atlara’ (126), öy+ler+ge ‘evlere’ (174), hénim+lar+ğa ‘hanımlara’ (195), karvan+lar+ğa ‘kervanlara’ (315), komandi+si+di+ki+ler+ge ‘takımındakilere’ (341-1450), mozdoz+lar+ğa ‘ayakkabıcılara’ (360), sinip+lar+ğa ‘sınıflara’ (396), yaş+lar+ğa ‘yaşlara’ (424-1046), mektep+ler+ge ‘okullara’ (489-921), ependi+ler+ge ‘hocalara, öğretmenlere’ (489), hıyal+lar+ğa ‘hayallere’ (594), yer+ler+ge ‘yerlere’ (664-746), hizmet+ler+ge ‘işlere’ (709), ziyankeşlik+ler+ge ‘zararlara’ (713), yırağ+lar+ğa ‘uzaklara’ (723-1024), çöl+ler+ge ‘çöllere’ (724), gül+ler+ge ‘güllere, çiçeklere’ (754), çetelik+ler+ge ‘yabancılara’ (756), orunduğ+lar+ğa ‘sandalyelere’ (770), iş+lar+ğa ‘işlere’ (792), maysi+lar+ğa ‘bitkilere’ (837), méhman+lar+ğa ‘misafirlere’ (880), hacetmen+ler+ge ‘ihtiyaç sahiplerine’ (919), kişi+ler+ge ‘kişilere’ (927-949), at+lar+ğa ‘atlara’ (1110), ögzi+ler+ge ‘çatılara’ (1114), kün+ler+ge ‘günlere’ (1176), dervazi+lar+ğa ‘kapılara’ (1200), Keşker+lik+ler+ge ‘Kaşgarlılara’ (1205), yigit+ler+ge ‘delikanlılara’ (1239), etrap+i+di+ki+ler+ge ‘etrafındakiler’ (1280), Éksak+lık+lar+ğa ‘İksaklılara’ (1348), toy+lar+ğa ‘toylara, kutlamalara’ (1508), orun+lar+ğa ‘yerlere’ (1400), top+çi+lar+ğa ‘futbolculara’ (1233), adem+ler+ge ‘insanlara’ (1428).

Aitlik eki üzerine gelen yönelme hâli eki örnekleri: Sokrat+niñ+ki+ge ‘Sokrates’inkine’ (131).

Yönelme hâli eki Türkiye Türkçesinden farklı olarak bazen vasıta hâli eki gibi kullanılabilir:

hayacan+ğa ‘heyecan ile’ (262), küç+ke ‘güç ile’ (1324).

4.2.4.5. Bulunma Hâli (Orun Kéliş)

Yeni Uygur Türkçesinde bulunma hâli için +da, +de; +ta, +te ekleri kullanılır:

İsim tabanlarına gelen bulunma hâli eki örnekleri +da eki: İli+da ‘İli’de’ (39), dukan + da ‘dükkanda’ (44), İzmir+da ‘İzmir’de’ (40), çağ+da ‘çağda, zamanda’ (69-273-315-694-707-1229-1266-1318-1358-1412-1421), yol+da ‘yolda’ (80-482), koçi+da ‘sokakta’ (81-181), Londun+da ‘Londra’da’ (131), canğal+da

‘ormanda’ (319), néri+da ‘ötede’ (185), bazar+da ‘pazarda, çarşıda’ (242), avaz+da ‘seste’ (294-477-976-1282), sehra+da ‘köyde’ (303-532), hoyli+da ‘evde, avluda’ (317-364), mata+da ‘kumaşta’ (331), meydan+da ‘meydanda’ (354-504-1117-1233-1409), ħalti+da ‘torbada’ (361), ħaman+da ‘harmanda’ (364), tağ+da ‘dağda’ (473), éyt-kan+da ‘söylediğinde’ (483), yan-ğan+da ‘döndüğünde’ (501), bağ+da ‘bağda, bahçede’ (524-763), bulun+da ‘köşede’ (542), k̇etim+da ‘seferde’ (553), dünya+da ‘dünyada’ (592-642), ceryan+da ‘süreçte’ (703-1226), zémin+da ‘toprakta’ (719), topĥani+da ‘stadyumda’ (738), hal+da ‘halde’ (790-795-1350-1448-1456-1463), cay+da ‘yerde’ (851), Şincañ+da ‘Şincan’da’ (1523), harvi+da ‘arabada’ (1020), sorun+da ‘sofrada, ziyafette, ortamda’ (863-922-1078-1095-1161-1171-1173-1521), asman+da ‘gökyüzünde’ (879), cahan+da ‘cihanda, dünyada’ (1519), may+da ‘mayısta’ (1501), konsulĥani+da ‘konsoloslukta’ (1095-1287), aĥir+da ‘sonda’ (1093-1278), Çinbağ+da ‘Çinbağ’da’ (1093), orun+da ‘yerde’ (1455), peytun+da ‘faytonda, arabada’ (1265), teleppuz+da ‘telaffuzda’ (1278).

+**de eki:** Engliyi+de ‘İngiltere’de’ (8-947), yer+de ‘yerde’ (42-204-206-241-254-268-674-796-1361-1375-1443), devr + de ‘devirde, zamanda’ (47), mezigil+de ‘zamanda’ (55), öy+de ‘evde’ (236-903), ipadi+de ‘ifadede’ (207), dem+de ‘anda’ (158-203), Keşker+de ‘Kaşgar’da’ (254-314-431-528-891-1084-1131-1134-1497), mehelli+de ‘mahallede’ (306), sekiz+de ‘sekizde’ (384), Hüseyniye+de ‘Hüseyniye’de’ (398-995), etigen+de ‘sabahta’ (399), şekil+de ‘şekilde’ (451), seher+de ‘seherde’ (574), çöl+de ‘çölde’ (573), netici+de ‘neticede’ (582-1481), Türkiye+de ‘Türkiye’de’ (702-708), Sultanem+de ‘Sultanem’de’ (703), mudapiye+de ‘müdafada’ (1466), adem+de ‘insanda’ (866), dékiki+de ‘dakikada’ (1483), musabiki+de ‘müsabakada, karşılaşmada’ (1275-1450), k̇edem+de ‘adımda’ (1088).

+ **ta eki:** yirağ+ta ‘uzakta’ (218), tap+ta ‘anda’ (241-259-284-475-897-1232-1392), aptap+ta ‘güneşte’ (161-755-898), doğmuş+ta ‘dönemeçte’ (183), etrap+ta ‘etrafta’ (200-352), iş+ta ‘işte’ (244), orunduk+ta ‘sandalyede’ (255), taş+ta ‘taşta’ (577), yurt+ta ‘memlekette’ (577-912), tarih+ta ‘tarihte’ (587), ot+ta ‘ateşte’ (630), k̇elip+ta ‘kalıpta’ (650), yéziğ+ta ‘yazıda’ (809-822-948), top+ta ‘topta’ (940-951), Éksak+ta ‘İksak’ta’ (911-915-1530), kırğak+ta ‘kıyıda, kenarda’ (1110), petnus+ta ‘tepside’ (1042-1105).

+te eki: heķ+te ‘hakta’ (35), peyt+te ‘anda’ (96-884), çek+te ‘kenarda’ (116), işek+te ‘eşekte’ (131), téz süret+te ‘hızlı surette’ (117-1379), yügür-üş+te ‘koşmada’ (337), ceheet+te ‘tarafta’ (412), cahalet+te ‘cehalette’ (653), güllük+te ‘çiçeklikte’ (751-835), kent+te ‘köyde’ (903), mesçit+te ‘mescitte’ (989), mektep+te ‘mektepte, okulda’ (1015), terep+te ‘tarafta’ (1115), bédilik+te ‘yoncalıkta’ (1211-1455).

1. teklik iyelik eki üzerine gelen bulunma hâli örnekleri: vaķt+im+da ‘zamanımda’ (533).

3. teklik iyelik eki üzerine gelen bulunma hâli örnekleri: ķol+i+da ‘elinde’ (29), vaķit+lir+i+da ‘vakitlerinde’ (38-308-317-732-1513), çağ+lir+i+da ‘çağlarında, zamanlarında’ (40), süpit+i+de ‘sıfatında, vasfında’ (77-843-1452), iç+i+de ‘içinde’ (86-162-311-574-627-676-905-940-1023-1109-1116-1184-1234-1274-1285-1323-1409-1423), arķi+si+da ‘arkasında’ (88),ald+i+da ‘önünde’ (185-229-1073-1371-1469-1478), uyķu+si+da ‘uykusunda’ (220), kün nur+i+da ‘gün ışığında’ (231), tég+i+de ‘altında’ (120), koçi+lir+i+da ‘sokaklarında’ (138), ertap+i+da ‘etrafında’ (159-189), yén+i+da ‘yanında’ (176-1472), iç+kir+si+di+ki ‘içerisindeki’ (181-302), cay+i+da ‘yerinde’ (188), çiray+i+da ‘yüzünde’ (1039), süpit+i+de sıfatında’ (204), köñl+i+de ‘gönlünde’ (232-692), hıyal+i+da ‘hayalinde’ (285), kent+i+de ‘köyünde’ (306), östeñ+lir+i+de ‘kanallarında’ (309), çağ+lir+i+da ‘zamanlarında, çağlarında’ (309-569), paaliyit+i+de ‘faaliyetinde’ (333), bilim yurt+lir+i+da ‘üniversitelerinde’ (334), béş+i+da ‘başında’ (371), iç+i+de ‘içinde’ (396), til+i+da ‘dilinde’ (1096), yol+i+da ‘yolunda’ (416-812), meydan+i+da ‘meydanında’ (445-1432-1472), üst+i+de ‘üstünde’ (464-1041), tüv+i+de ‘kenarında’ (552), boy+i+da ‘boyunda, kenarında’ (555-1109), hemralık+i+da ‘eşliğinde’ (566), peyt+i+de ‘vaktinde’ (574), kün+lir+i+de ‘günlerinde’ (575), yér+i+de ‘yerinde’ (583-624-1028), ķoyn+i+da ‘koynunda, içinde’ (590), méhmanhıani+si+da ‘salonunda’ (596), müñgüz+i+de ‘boynuzunda’ (603), ķariş+i+da ‘görüşünde’ (626), Rim Meydan+i+da ‘Roma Meydanında’ (630), ast+i+da ‘altında’ (713-1084), çoķi+si+da ‘zirvesinde’ (724), baş+lir+i+da ‘başlarında’ (801), miķyas+i+da ‘ölçeğinde’ (801), türmi+si+de ‘hapisanesinde’ (1525), yılname+lir+i+da ‘yılnamelerinde’ (855), halit+i+de ‘durumunda, vaziyetinde’ (867-953), namiz+i+da ‘namazında’ (922), arzu+si+da ‘arzusunda’ (900), köz+lir+i+de ‘gözlerinde’ (970), başlamçilik+i+da ‘öncülüğünde’ (976), sepir+i+de ‘yolculuğunda, seferinde’ (980), aķir+i+da ‘sonunda’ (1009-1465), vaķt+i+da ‘vaktinde’ (1014), ķol+i+da ‘elinde’ (1052), növit+i+de ‘sırasında’

(1076), orn+i+da ‘yerinde’ (1123-1329), vadi+si+da ‘vadisinde’ (1193), bağr+i+da ‘bağrında’ (1195), ağz+i+da ‘ağzında’ (1206), et+i+de ‘kenarında’ (1223), baş+i+liğ+i+da ‘önderliğinde, liderliğinde’ (1230-1495), etrap+i+da ‘etrafında’ (1239), ceryan+i+da ‘sürecinde’ (1249), sirt+i+da ‘dışında’ (1258-1488), tarih+i+da ‘tarihinde’ (1270), kolub+lir+i+da ‘kulüplerinde’ (1294), peyit+lir+i+de ‘dakikalarında’ (1308), deslip+i+de ‘başlangıcında’ (1413), devam+i+da ‘devamında’ (1449), put+i+da ‘ayağında’ (1476), u+i+da ‘ucunda’ (1491), heđđ+i+de ‘hakkında’ (448).

1. okluk iyelik eki üzerine gelen bulunma hâli örnekleri: yén+imiz+da ‘yanımızda’ (606).

3. okluk iyelik eki üzerine gelen bulunma hâli örnekleri: ari+si+da ‘arasında’ (18-168-479-504-556-621-1293-1319), ol+i+da ‘elinde’ (726), arđi+si+da ‘arkasında’ (492), toğri+si+da ‘hakkında’ (850-856-1128-1131), iray+i+da ‘yüzünde’ (193-933-1436), üst+i+de ‘üstünde’ (1111), arđi+si+da ‘arkasında’ (486), hemralığ+i+da ‘eşliğinde’ (563), burcık+i+de ‘köşesinde’ (622), otturi+si+da ‘ortasında’ (624-849-858-1220-1404), ömik+i+de ‘ekibinde’ (776), tirişan+liğ+i+da ‘alışmasında’ (792), ilk+i+de ‘elinde, altında’ (825-871), hemrahlığ+i+da ‘eşliğinde’ (938), şehir+liri+de ‘şehirlerinde’ (983), és+i+de ‘hafızasında, aklında’ (984), atiri+si+de ‘hatirasında’ (986), terip+i+de ‘tarafında’ (1111-1258), put+liri+da ‘ayaklarında’ (1136), etrap+i+da ‘etrafında’ (1401), ömr+i+de ‘ömründe’ (1313).

okluk eki üzerine gelen bulunma hâli eki örnekleri: mektep+ler+de ‘okullarda, mekteplerde’ (52-982), değiği+ler+de ‘dakikalarda’ (93), supı+lar+da ‘oturulacak yerlerde’ (144), ađ+lar+da ‘zamanlarda’ (293-1014), yol+lar+da ‘yollarda’ (364-1000-1209), vağit+lar+da ‘zamanlarda’ (400), kéçi+ler+de ‘gecelerde’ (574-575), yer+ler+de ‘yerlerde’ (617), yurt+lar+da ‘memleketlerde’ (1029), yıl+lar+da ‘yıllarda’ (807-817-1523), gep+ler+de ‘sözlerde’ (838), adem+ler+de ‘insanlarda’ (840), orman+lığ+lar+da ‘ormanlarda’ (880), etel+ler+de ‘yabancı ölkelerde’ (927), iş+lar+da ‘işlerde’ (1091), öy+ler+de ‘evlerde’ (993), ini+ler+de ‘kaselerde’ (1236), mepi+ler+de ‘arabalarda’ (1263), dukan+lar+da ‘dükkanlarda’ (178), kurs+lar+da ‘kurslarda’ (702).

Bulunma hâl ekinin üzerine aitlik eki +ki getirilince ek +di/+ti şekline dönüşür:

yer+di+ki ‘yerdeki’ (52-825-949-982-992-1127), Kazan+di+ki ‘Kazan’daki’ (53), yer+di+ki+ler+ge ‘yerdekilere’ (54), yer+di+ki+dek ‘yerdeki gibi’ (64), koçi+di+ki ‘sokaktaki’ (84-210), yaş+lar+di+ki ‘yaşlarındaki’ (113), ald+i+di+ki ‘önündeki’ (140-263-287), Keşker+di+ki ‘Kaşgar’daki’ (173-212-360-563-685-793-807-937-1003-1081-1148-1521), şehir+di+ki ‘şehirdeki’ (210-220-1176), pason+di+ki ‘tarzdaki’ (217), ceziri+di+ki ‘çöldeki’ (222), iç+i+di+ki ‘içindeki’ (226), yek+i+di+ki ‘tarafındaki’ (228), dön+di+ki ‘tepedeki’ (229), kol+i+di+ki ‘elindeki’ (234-524-1046), kalli+si+di+ki ‘kafasındaki’ (242), könl+i+di+ki ‘gönlündeki’ (243-748), koçi+si+di+ki ‘sokağındaki’ (256), yén+i+di+ki ‘yanındaki’ (297-351-614-880-988), terip+i+di+ki ‘tarafındaki’ (290), ayığ+i+di+ki ‘sonundaki, ayağındaki’ (316), çöçek+lir+i+di+ki ‘masallarındaki’ (327), mehelli+di+ki ‘mahalledeki’ (327-364-899), komandi+si+di+ki+ler+ge ‘takımındakilere’ (341), dünya+di+ki ‘dünyadaki’ (344-407-413-441-449-586-811-821-930), komandi+si+di+ki ‘takımındaki’ (376-978), meydan+di+ki ‘meydandaki’ (385-986-1310-1382-1454), baş+çi+lik+i+di+ki ‘liderliğindeki, öncülüğündeki’ (386-1385), kün+di+ki ‘gündeki’ (388), el+ler+di+ki ‘ülkelerdeki’ (414-923), şehir+ler+di+ki ‘şehirlerdeki’ (440), boş+luk+i+di+ki ‘boşluğundaki’ (446), sirt+i+di+ki ‘dışındaki’ (450), könl+i+di+ki ‘gönlündeki’ (480), boy+i+di+ki ‘boyundaki’ (521), cenub+i+di+ki ‘güneyindeki’ (573), bēş+i+di+ki ‘başındaki’ (577-696-1053), etrap+i+di+ki ‘etrafındaki’ (578-641-731-742-1208), yurt+i+di+ki ‘yurdundaki’ (585-1177), piyali+di+ki ‘kasedeki’ (605), cahan+di+ki ‘dünyadaki’ (650), roh+i+di+ki ‘ruhundaki’ (658), çetel+ler+di+ki ‘yabancı ülkelerdeki’ (675), ölki+di+ki+ler+mu ‘ülkedekiler de’ (685), neri+si+di+ki ‘ötesindeki’ (723), boy+lir+i+di+ki ‘boylarındaki, kenarlarındaki’ (745-1003), bahar+di+ki ‘bahardaki’ (746), kora+di+ki ‘avlundaki’ (749), bağ+di+ki ‘bahçedeki’ (749-1060), konsulhane+di+ki ‘konsolosluktaki’ (756), menziri+si+di+ki ‘manzarasındaki’ (762), Londun+di+ki ‘Londra’daki’ (765-1294-1520), meydan+i+di+ki ‘meydanındaki’ (774), toğri+si+di+ki ‘hakkındaki’ (789-806-818-1175), sorun+di+ki+ler+niñ ‘ziyafettekilerin, sofradakilerin’ (824), Ottura Asiya+di+ki ‘Orta Asya’daki’ (855-1129), meydi+si+di+ki ‘göğsündeki’ (934), vucud+i+di+ki ‘vücutundaki’ (842-1301), ald+imiz+di+ki ‘önümüzdeki’ (875), hil+di+ki ‘türdeki, çeşitteki’ (968),

medrisi+ler+di+ki ‘medreselerdeki’ (944), iç+kiri+di+ki ‘içerideki’ (948), tomur+lir+i+di+ki ‘damarlarındaki’ (1421), çiray+i+di+ki ‘yüzündeki’ (1469), iş+lir+i+di+ki ‘işlerindeki’ (916), dölet+ler+di+ki ‘devletlerdeki’ (981), arki+si+di+ki ‘arkasındaki’ (996), nahiye+ler+di+ki ‘nahiyelerdeki’ (1003), égil+di+ki ‘ağıldaki’ (1189), alem+di+ki ‘alemdaki’ (1349), öz+lir+i+di+ki ‘kendilerindeki’ (1341), merkez+i+di+ki ‘merkezindeki’ (994), bég+i+di+ki ‘bahçesindeki’ (1040), otturi+di+ki ‘ortadaki, aradaki’ (1151), konsulhane+di+ki+ler ‘konsolosluktakiler’ (1162), esl+i+di+ki ‘aslındaki’ (1344), yol+i+di+ki ‘yolundaki’ (1171), put+i+di+ki ‘ayağındaki’ (1443-1478), yüz+i+di+ki ‘yüzündeki’ (1489), komandi+si+di+ki+ler ‘takımındakiler’ (1260-1299-1337-1395-1431-1457), üst+i+di+ki ‘üstündeki’ (1194), etrap+i+di+ki+ler+ge ‘etrafındakiler’ (1280), çét+i+di+ki ‘kenarındaki’ (1291), keyn+i+di+ki ‘arkasındaki’ (889), ari+si+di+ki ‘arasındaki’ (1306), komandi+si+di+ki+ler+mu ‘takımındakiler de’ (1343), terip+i+di+ki+ler ‘tarafındakiler’ (1268), put+lir+i+di+ki ‘ayaklarındaki’ (1300), sirt+i+di+ki+ler ‘dışındakiler’ (1332).

yurt+ti+ki ‘memleketteki’ (63-518-899-902), terep+ti+ki ‘taftaki’ (139-565-748-763), etrap+ti+ki+ler+ni ‘etraftakileri’ (167-786-1334), yak+ti+ki ‘taftaki, yandaki’ (174), kevet+ti+ki ‘kattaki’ (239), yırağ+liğ+ti+ki ‘uzaklıktaki’ (318), insan+çi+liğ+ti+ki ‘insanlıktaki’ (407), Éksağ+ti+ki ‘İksak’taki’ (556-1080), yurt+ti+ki ‘memleketteki’ (617), çet+ti+ki ‘kenardaki’ (877), kent+ti+ki ‘köydeki’ (903-909), etrap+ti+ki ‘etraftaki’ (1004-1267-1397), mektep+ti+ki+ler ‘mekteptekiler’ (1225), yurt+ti+ki+ler ‘memlekettekiler’ (1179), küçeyt-iş+i+ti+ki ‘güçlendirmesindeki’ (1271), etrap+ti+ki+ler ‘etraftakiler’ (1328).

Bulunma hâl ekinin üzerine +mu pekiştirme edatı gelince ek +di/+ti şekline dönüşür:

yurt+i+di+mu ‘memleketinde de’ (1124), toğri+si+di+mu ‘hakkında da’ (1277), teğdir+di+mu ‘takdirde de’ (1150-1356-1408), çiray+i+di+mu ‘yüzünde de’ (1331), Éksağ+ti+mu ‘İksak’ta da’ (1525).

Bulunma hâl ekinin üzerine +la pekiştirme edatı gelince ek +di/+ti şekline dönüşür. İncelenen metinde sadece +di şeklinde örnekler tespit edilmiştir:

çağ+di+la ‘zamanda, anda’ (92), vakiit+lir+i+di+la ‘vakitlerinde’ (343).

4.2.4.6. Çıkma (Ayrılma) Hâli (Çıkış Kéliş)

Çıkma hâli için Yeni Uygur Türkçesinde ünsüz uyumuna bağlı olarak +din, +tin eki kullanılır.

İsim tabanlarına gelen çıkma (ayrılma) hâli +din eki örnekleri: yéni+din ‘yeniden’ (52), koçi+din ‘sokaktan’ (87-188-210), yer+din ‘yerden’ (39-1435), huda+din ‘Allah’tan’ (122), bazar+din ‘pazardan’ (149), yol+din ‘yoldan’ (152-436-486-501-889-1107), arki+din ‘arkadan’ (156-1269), Engiliye+din ‘İngiltere’den’ (164), peytun+din ‘faytondan’ (168), yer+din ‘yerden’ (175-210), ezel+din ‘ezelden’ (182-1391), kir+din ‘kirden’ (196), köz+din ‘gözden’ (203), sokna+din ‘kumaştan’ (224), Kęşker+din ‘Kaşgar’dan’ (259-440-1080), eti+din ‘sabahtan’ (311-491-1044-1177), cin+din ‘cinden’ (346), gimnastiki+din ‘jimnastikten’ (388), namaz+din ‘namazdan’ (501), seper+din ‘yolculuktan’ (438), musabiği+din ‘müsabakadan’ (507-1503), bugün+din ‘bugünden’ (508), mezigil+din ‘zamandan’ (516), Merigül+din ‘Merigül’den’ (545), asman+din ‘gökyüzünden’ (572), mepi+din ‘arabadan’ (964), siyasiy+din ‘siyasetten’ (775), terciman+din ‘tercümandan’ (753), Şerif Ependi+din ‘Şerif Efendi’den’ (771), zémin+din ‘zeminden, yerden’ (868), ari+din ‘aradan’ (871), ay+din ‘aydan’ (1248), peytun+din ‘arabadan’ (230), ölüm+din ‘ölümden’ (257), yékin+din ‘yakından’ (282-677), hadim+din ‘çalışandan’ (1290), dünya+din ‘dünyadan’ (1291), yil+din ‘yıldan’ (795), kişi+din ‘kişiden’ (691-1389), inkiraz+din ‘yok olmaktan, batmaktan’ (1254), meydan+din ‘meydandan’ (1321-1384-1396-1398), hayacan+din ‘heyecandan’ (1332), kol+din ‘elden’ (719-1133), égiz+din ‘ağızdan’ (1079), bay+din ‘beyden’ (1043), ezel+din ‘ezelden, eskiden’ (1091), iltipati+din ‘iltifatından’ (1372), ehval+din ‘durumdan’ (1382), alem+din ‘alemden’ (1526), şehir+din ‘şehirden’ (855), etigen+din ‘sabahtan’ (1205-1213).

+tin eki: ümit+siz+lik+tin ‘ümitsizlikten’ (95), uzaq+tin ‘uzaktan, uzun zamandan’ (113), kırkuniç+tin ‘korkudan’ (117), katip+tin ‘katipten’ (165), yıraq+tin ‘uzaktan’ (227-296-569-576), gezep+tin ‘gazaptan’ (264-560-595), yurt+tin ‘memleketten’ (418-649), heyran+lik+tin ‘hayranlıktan’ (435-1496), bağlak+tin ‘bağdan’ (479), reht+tin ‘kumaştan’ (365), seveb+tin ‘sebepden’ (661), muhabbet+tin ‘aşktan’ (265), tarih+tin ‘tarihten’ (577), top+tin ‘toptan’ (493-514), Éksak+tin ‘İksak’tan’ (576-1000), meşcit+tin ‘mescitten’ (994), kónaklık+tin ‘mısır tarlasından’ (996), tupraq+tin ‘topraktan’ (752), söhbet+tin ‘sohbetten’ (1134),

terep+tin ‘taraftan’ (1064), ravağ+tin ‘kamelyadan’ (1106), dokmuş+tin ‘köşeden’ (960), körenglik+tin ‘kibirlikten’ (1436), Atuş+tin ‘Artuş’tan’ (1223), sızığ+tin ‘çizgiden’ (1444).

1. teklik iyelik eki üzerine gelen çıkma (ayrılma) hâli örnekleri: peşmet+im+din ‘ceketimden’ (267), sepir+im+din ‘yolculuğumdan, seferimden’ (865).

2. teklik iyelik eki üzerine gelen çıkma (ayrılma) hâli örnekleri: siniğ+iğ+din ‘sınavından, denemenden’ (269).

3. teklik iyelik eki üzerine gelen çıkma (ayrılma) hâli örnekleri: yıl+i+din ‘yılından’ (15), ħeriti+si+din ‘haritasından’ (18), ata-ani+si+din ‘baba ve annesinden’ (29), yürük+i+din ‘yüreğinden’ (66), dervazi+si+din ‘kapısından’ (79-224), ald+i+din ‘önünden’ (82-595-1479), hayat+i+din ‘hayatından’ (109), maharit+i+din ‘ustalığından, maharetinden’ (118), iş+lir+i+din ‘işlerinden’ (125), ağz+i+din ‘ağzından’ (171-485), cay+i+din ‘yerinden’ (171-808), arki+si+din ‘arkasından’ (203), top ħalti+si+din ‘top çantasından’ (359), terep+lir+i+din ‘ taraflarından’ (219), öy+i+din ‘evinden’ (229-312-594), noğti+si+din ‘noktasından’ (244), çağgil+i+din ‘avcundan’ (275), bölük+i+din ‘bölüğünden’ (286), ast+i+din ‘altından’ (646-1114), üst+i+din ‘üstünden’ (538), çiray+i+din ‘yüzünden’ (304), vakit+lir+i+din ‘vakitlerinden’ (317), és+i+din ‘aklından’ (332), péşani+si+din ‘alnından’ (339-694), kol+i+din ‘elinden’ (340-766-808), orn+i+din ‘yerinden’ (345-1051-1332-1446), arki+si+din ‘arkasından’ (350), ari+si+din ‘arasından’ (369), paaliyet+lir+i+din ‘faaliyetlerinden’ (389), terip+i+din ‘tarafından’ (729-730), erkin+lik+i+din ‘özgürlüğünden’ (474), kuliğ+i+din ‘kulağından’ (484), yol+i+din ‘yolundan’ (492-714), gép+i+din ‘lafından, sözünden’ (497), oğl+i+din ‘oğlundan’ (507-511), şori+si+din ‘su kanalından’ (555), ħari-ş+i+din ‘bakışından’ (567), ħiyapet+lir+i+din ‘hareketlerinden’ (568), yer tég+i+din ‘yer altından’ (572), yurt+i+din ‘yurdundan’ (584), aħir+lir+i+din ‘sonlarından’ (588), niyét+i+din ‘niyetinden’ (634), tağ+din ‘dağdan’ (641), ulima+lir+i+din ‘ulemalarından’ (651), iskilat+i+din ‘vakfından’ (679), békış+lir+i+din ‘bakışlarından’ (697), söz+lir+i+din ‘sözlerinden’ (698), dil+i+din ‘gönlünden’ (715), ħoşluk+i+din ‘memnuniyetinden’ (749), aili+si+din ‘ailesinden’ (773), ömik+i+din ‘ekibinden’ (782), menziri+si+din ‘manzarasından’ (876), oğucu+lir+i+din ‘öğrencilerinden’ (894), çoğ+lir+i+din ‘büyüklerinden’ (961), tuğğan+lir+i+din ‘akrabalarından’ (973), namiz+i+din

‘namazından’ (1073), ezel+i+din ‘ezelinden’ (1084), dervazi+lir+i+din ‘kapılarından’ (1201), boy+lir+i+din ‘boylarından, kenarlarından’ (1208), orn+i+din ‘yerinden’ (1269), merkez+i+din ‘merkezinden’ (1306), çét+i+din ‘kenarından’ (1318), top+çi+lir+i+din ‘topçularından’ (1322), ehval+i+din ‘durumundan’ (1340), konsulhâni+si+din ‘konsolosluğundan’ (1365), rehmit+i+din ‘teşekküründen, rahmetinden’ (1419), bir-bir+i+din ‘birbirinden’ (1431), yén+i+din ‘yanından’ (1441), put+i+din ‘ayağından’ (1474).

1. çokluk iyelik eki üzerine gelen çıkma (ayrılma) hâli örnekleri: yurt+imiz+din ‘memleketimizden’ (652).

3. çokluk iyelik eki üzerine gelen çıkma (ayrılma) hâli örnekleri: kiyim-kıçek+liri+din ‘giyselerinden’ (179), arki+si+din ‘arkasından’ (881), köz+liri+din ‘gözlerinden’ (472-697-978), üst+i+din ‘üstünden’ (293), öy+i+din ‘evinden’ (318), şor+liri+din ‘kanallarından’ (347), arki+si+din ‘arkasından’ (348), ari+si+din ‘arasından’ (538-1226), bês+i+din ‘başından’ (438), terip+i+din ‘tarafından’ (460-847), korsuk+i+din ‘kursağından’ (845), otturi+si+di+ki ‘ortasındaki’ (859), vucud+i+din ‘vücudundan’ (943-1250), çiray+liri+din ‘yüzlerinden’ (944), keyn+i+din ‘arkasından, peşinden’ (962-1256-1346-1368), huda+si+din ‘Allahından’ (1352), köz+lir+i+din+mu gözlerinden de’ (1370), orun+lir+i+din ‘yerlerinden’ (1386).

Çokluk eki üzerine gelen çıkmama (ayrılma) hâli eki örnekleri: topçi+lar+din ‘topçulardan, futbolculardan’ (55-980), muz davan+lar+din ‘buz dağ yollardan’ (70), güzel+ler+din ‘güzellerden’ (132), koçi+lar+din ‘sokaklardan’ (174), kişi+ler+din ‘kişilerden’ (185-803), henim+lar+din ‘hanımlardan’ (197), adem+ler+din ‘insanlardan’ (210), oğuğuçi+lar+din+mu ‘öğrencilerden de’ (413-422), déñiz-okyan+lar+din ‘deniz ve okyanuslardan’ (583), el+ler+din ‘ülkelerden’ (802), tağ- davan+lar+din ‘dağ ve yokuşlardan’ (582), hever+ler+din ‘haberlerden’ (789), kaşa+lar+din ‘çitlerden’ (348), yéni+lik+lar+din ‘yeniliklerden’ (441), cazanihór+lar+din ‘tefecilerden’ (913), buz-ğan+lar+din ‘bozanlardan’ (917), kün+ler+din ‘günlerden’ (935), illet+ler+din ‘hastalıklardan’ (656), Hindistan+lik+lar+din ‘Hindistanlılardan’ (1259), çoñ+lar+din ‘büyüklerden’ (1020), ipadi+ler+din ‘ifadelerden’ (1039), sodiger+ler+din ‘tüccarlardan’ (1087), hucum+çi+lar+din ‘hücumculardan’ (1459), tosağ+lar+din ‘engellerden’ (1478), bali+lar+din ‘çocuklardan’ (944).

4.2.4.7.Vasıta Hâli (İnstrumental Kéliş-Vasite Kéliş)

Fiilin nasıl, ne ile ne zaman yapıldığını göstermek için ismin aldığı haldir. Yeni Uygur Türkçesinde vasıta hâli için “bilen” edatı kullanılır:

işçılar bilen ‘işçiler ile’ (20), terbiyilişi bilen ‘terbiyesi ile’ (30), micezi bilen ‘karakteri ile’ (36), hammisi bilen ‘teyzesi ile’ (38), paraşot bilen ‘gemi ile’ (42), tapşuruği bilen ‘emri ile’ (44), dünyasi bilen ‘dünyası ile’ (49), işi bilen ‘işi ile’ (55), Bahavudun Hacı bilen ‘Bahavudun Hacı ile’ (56), karvan+lar bilen ‘kervanlar ile’ (68), topi bilen ‘topu ile’ (69), Haşim Balihan bilen ‘Haşim Balihan ile’ (70), tekdiri bilen ‘kaderi ile’ (78), çebdeslik bilen ‘çeviklik ile’ (107-1315-1325), aq tenlikler bilen ‘beyaz tenliler ile’ (114), eşeki bilen ‘eşegi ile’ (120), éhtiyat bilen ‘ihtiyat ile’ (127), kelerenderler bilen ‘dilenciler ile’ (143), öyler bilen ‘evler ile’ (175), çetellikler bilen ‘yabancılar ile’ (182), bunıñ bilen ‘bunun ile’ (199), payniki bilen ‘dipçiği ile’ (200), heyvet bilen ‘heybet ile’ (218), hörmet bilen ‘hürmet ile, saygı ile’ (237), tenbih bilen+la ‘tembih ile’ (246), kadem+ler bilen ‘adımlar ile’ (260), mazarlar bilen ‘mezarlar ile’ (303), unıñ bilen ‘onun ile’ (310), çebdeslik+i bilen ‘çevikliği ile’ (333), put+lir+iñ bilen ‘ayakların ile’ (339), baş bilen ‘baş ile’ (367), tapani bilen ‘tabanı ile’ (368), kések bilen ‘kerpiç ile’ (371), sadaliri bilen ‘sesleri ile’ (383), ayaglışı biñ bilen ‘sonlandırması ile’ (390), töt közi bilen ‘dört gözü ile’ (403-700), başkılar bilen ‘başkaları ile’ (406), ana tilimiz bilen ‘ana dilimiz ile’ (407-408-409), hemraliri bilen ‘arkadaşları ile’ (437), oquğuçi+lar bilen ‘öğrenciler ile’ (445), közliri bilen ‘gözleri ile’ (463), ağıniliri bilen ‘abileri ile’ (482-520), kızatlar bilen ‘kadılar ile’ (490), anılar bilen ‘analar ile’ (511), tépişi bilen ‘tepmesi ile’ (521), megrur+luq bilen ‘gurur ile’ (530), dadam bilen ‘babam ile’ (533), heriket bilen ‘hareket ile’ (537-1479), Merigül bilen ‘Merigül ile’ (555), oğlaq bilen ‘oğlak ile’ (561), dünya bile ‘dünya ile’ (585), iradisi bilen ‘iradesi ile’ (603-615), öltürüşler bilen ‘öldürmeler ile’ (631), çirinde bilen ‘çürümüş şey ile’ (659), maarip bilen ‘eğitim ile’ (715), yet-küz-üş+i bilen ‘ulaştırması ile’ (720), çomak bilen ‘sopa ile’ (731), kir-iş+i bilen ‘girmesi ile’ (742), qoruqlar bilen ‘çizgiler ile’ (751), maysılar bilen ‘bitkiler ile’ (752), tapşuruği bilen ‘isteği ile, emri ile’ (763), hizmeti bilen ‘işi ile’ (779), ustilik bilen ‘usatalık ile’ (817), güller bilen ‘çiçekler ile’ (836), hayvanlar bilen ‘hayvanlar ile’ (836), alahidiliki bilen ‘özelliği ile’ (847), düşmenlik bilen ‘düşmanlık ile’ (852), kélişi bilen ‘gelişi ile’ (860), érinçeklik bilen ‘tembellik ile’ (879), növet bilen ‘sıra ile’ (909), maharitimiz bilen ‘maharetimiz ile’ (957), camaet

bilen ‘cemaat ile’ (964), avazi bilen ‘sesi ile’ (968-994), kélişi bilen ‘gelişi ile’ (999), amraqlık bilen ‘sevgi ile’ (1047), öz qoli bilen ‘kendi eli ile’ (1078), şehirleri bilen ‘şehirleri ile’ (1082), permani bilen ‘fermanı ile, emri ile’ (1086), yollar bilen ‘yollar ile’ (1089), çéyi bilen ‘çayı ile’ (1095), aldi bilen ‘öncelik ile’ (1151), aqılanilik bilen ‘akıllılık ile’ (1156), başlamçılık bilen ‘öncülük ile’ (1173), ademler bilen ‘insanlar ile’ (1207-1266), nan+lır+i bilen ‘ekmekleri ile’ (1235), diqqet bilen ‘dikkat ile’ (1301), mahirlik bilen ‘ustalıkla’ (1335-1358-1477), salmaqlık bilen ‘sakinlik ile’ (1336), can pidalik bilen ‘can feda etmesi ile’ (1339), vucudi bilen ‘vücudu ile’ (1344), qamqa bilen ‘kamçı ile’ (1356), dolisi bilen ‘omzu ile’ (1374), ölüm bilen ‘ölüm ile’ (1408), téz süret bilen ‘hızlı suret ile’ (1438), şiddet bilen ‘şiddet ile’ (1440), meqset bilen ‘maksat ile’ (1442), epçillik bilen ‘beceriklilik ile, mahirlik ile’ (1458), küç bilen ‘güç ile’ (1461), keyserlik bilen ‘direnc ile’ (1466), çakqan+lıq bilen ‘hızlılık ile’ (1473), piçak bilen ‘bıçak ile’ (1494), netice bilen ‘netice ile, sonuçla’ (1503), yiqa-zari bilen ‘aqlama zırlama ile’ (1517).

4.2.4.8. Eşitlik Hâli (Oqşatma Kéliş)

Eşitlik hâli için +çe eki kullanılır. Metinde eşitlik hâli ile ilgili tespit edilen örnekler şunlardır:

yeñi+çe ‘yenice’ (65-489), an+çe ‘onca, o kadar’ (81), mun+çe ‘bunca, bu kadar’ (159-981-1109) şun+çe ‘şunca, şu kadar’ (170-282-852-859-1070), tart-qin+i+çe ‘çektigince’ (484), öz+i+çe ‘kendince’ (568-756), başqi+çe ‘başkaca’ (581), koni+çe ‘eskice’ (599), yil+çe ‘yıl kadar, yıl boyu’ (702), bar+i+çe ‘yettiğince’ (887), artuq+çe ‘fazlaca’ (1006-1102), ménin+çe ‘bence, bana göre’ (1125-1133), bun+çe ‘bunca’ (1390).

4.2.4.9. Yön Gösterme Hâli (Yöniliş Kéliş)

Yön gösterme hâli eki olarak +qarı/+keri ekleri kullanılır:

iç+kiri+si+di+ki ‘içerisindeki’ (181-302), iç+kiri+di+ki ‘içerideki’ (948), iç+kiri+ki ‘içeriki’ (229), yu(k)+qiri+si+qa ‘yukarisına’ (248), yu(k)+qiri+si+giçe ‘yukarisına kadar’ (894), yu(k)+qiri ‘yukarı, yüksek’ (913-957-1064-1282), yu(k)+qiri+da ‘yukarıda’ (1104), il+giri ‘ileri, önce’ (624-905-906-912-1131).

4.2.4.10. Benzerlik Hâli (Oğşatma Kéliş)

Benzerlik hâli için +dek, +tek “gibi” eki kullanılır:

uç-kan+dek ‘uçmuş gibi, hızlı’ (48), öget-ken+dek ‘öğrettiği gibi’ (62), yer+di+ki+dek ‘yerdeki gibi’ (64), patkan+dek ‘dalmış gibi’ (88), möcizi+dek ‘mucize gibi’ (96), bürküt+tek ‘kartal gibi’ (96-257-1325), oğtek ‘ok gibi’ (105-504), herkaçanğidek ‘her zamanki gibi’ (140-232), sérkçi+dek ‘hokkabaz gibi’ (148), ħoroz+lar+dek ‘horozlar gibi’ (152), yip+tek ‘ip gibi’ (196), yüz bermigen+dek ‘olmamış gibi’ (206), canan çini+dek ‘canan çini gibi, canan porseleni gibi’ (214), nezer sél-ivat-kan+dek ‘bakıyormuş gibi’ (219), işen-mi-gen+dek ‘inanmamış gibi’ (238), séhirlengen+dek ‘büyülenmiş gibi’ (262), körüp turğan+dek ‘görüymüş gibi’ (264), sözlşivatkan+dek ‘konuşuyormuş gibi’ (264), ot+tek ‘ateş gibi’ (264-697-1011-1421), piçirlavatkan+dek ‘fısıldıyormuş gibi’ (265), dé-gen+dek ‘demiş gibi, dediği gibi’ (266-514-605), tartkan+dek ‘çekmiş gibi’ (267-274), tuy-ğan+dek ‘duymuş gibi’ (273), oğ tegken kiyik+tek ‘ok değmiş geyik gibi’ (77), parçiliğan+dek ‘parçalamış gibi’ (285), kuçağ+li-mağçi+dek ‘kucaklayacak gibi’ (288), süret+tek ‘fotoğraf gibi’ (290), kal-ğan+dek ‘kalmış gibi’ (295-439), cennet+tek ‘cennet gibi’ (311), kız bali+lar+dek ‘kız çocukları gibi’ (312), kuymağ+tek ‘pişi gibi’ (324), muş+tek ‘yumruk gibi’ (343), ümid+siz+le-n-gen+dek ‘ümitsizlenmiş gibi’ (350), tep-ken+dek ‘tepmiş gibi’ (369), itaet kıl-ivat-kan+dek ‘itaet ediyormuş gibi’ (370), iş+lar+dek ‘işler gibi’ (414), çöçek+tek ‘masal gibi’ (442), yaş tolup tur-ğan+dek ‘yaş dolmuş gibi’ (463), muştum+dek ‘yumruk gibi’ (496-1476), bulağ+tek ‘kaynak gibi’ (527), çüşüp kal-ğan+dek ‘düşüp kalmış gibi’ (572), ösüp çık-kan+dek ‘büyüyüp çıkmış gibi’ (573), kiristal+dek ‘kristal gibi’ (575), otkaş+tek ‘mücevher gibi’ (577), meşel+dek ‘meşale gibi’ (590), kozi+si+dek ‘kuzusu gibi’ (599), kuyaş+tek ‘güneş gibi’ (632), bol-ğın+i+dek ‘olduğu gibi’ (677), burun+ki+dek ‘önceki gibi’ (678), kuy-ul-ğan+dek ‘konulmuş gibi’ (688), meħmel+dek ‘ipek gibi’ (696-746), tapili-ğan+dek ‘tembihlediği gibi’ (704), sen+dek ‘sen gibi’ (709), yén-ivat-kan+dek ‘yanıyor gibi’ (724), kéréndiş+i+dek ‘kardeşi gibi’ (736), gep+li-ş-ivat-kan+dek ‘konuşuyor gibi’ (753), oy+li-ğan+dek ‘düşünülen gibi’ (831), bar+dek ‘var gibi’ (838), seyle kıl-ivat-kan+dek ‘gezinti yapıyormuş gibi’ (881), ispatlimakçi bol-gan+dek ‘ispatlamak istiyormuş gibi’ (886), anar+dek ‘nar gibi’ (898), şu+lar+dek ‘onlar gibi’ (930), çağmak+tek ‘çakmak gibi’ (946-1242), dada+m+dek ‘babam gibi’ (1030), kömüş+tek ‘gümüş gibi’ (1046), sizip koy-ğan+dek ‘çizmiş gibi’ (1046),

domsaygan+dek ‘somurtmuş gibi’ (1050), suret+tek ‘fotoğraf gibi’ (1117), üstün+dek ‘üstün gibi’ (1120), yarat-mi-gan+dek ‘beğenmemiş gibi’ (1188), ecdihar+dek ‘ejderha gibi’ (1198), eğiz+i+dek ‘ağzı gibi’ (1200), bugün+ki+dek ‘bugünkü gibi’ (1203-1391), su+dek ‘su gibi’ (1204), héyit bol-gan+dek ‘bayram olmuş gibi’ (1222), yüz+dek ‘yüz kadar’ (1224), tağ yüdi-val-gan+dek ‘dağ yükleniyormuş gibi’ (1237), küçük bali+dek ‘küçük çocuk gibi’ (1244), beş kol+dek ‘beş parmak gibi’ (1247), urğup tur-gan+dek ‘vuruyormuş gibi’ (1250), köñül+di+ki+dek ‘gönüldeki gibi’ (1276), şavkun+i+dek ‘dalgası gibi’ (1312), boran+dek ‘fırtına gibi’ (1318-1386), muşun+dağ ‘bunun gibi’ (1327), şamal+dek ‘rüzgar gibi’ (1333-1441), hencer+dek ‘hançer gibi’ (1348), şahit+i+dek ‘şahidi gibi’ (1350), medet al-gan+dek ‘medet almış gibi’ (1352), dereh+tek ‘ağaç gibi’ (1375), deniz+dek ‘deniz gibi’ (1394), özgerip kal-gan+dek ‘değişmiş gibi’ (1428), şir+dek ‘aslan gibi’ (1429), dolğun+lir+i+dek ‘dalgaları gibi’ (1430), héç iş bol-mi-gan+dek ‘hiçbir şey olmamış gibi’ (1434), kuvvet al-gan+dek ‘kuvvet almış gibi’ (1435), ok+tek ‘ok gibi’ (1458), maymun+dek ‘maymun gibi’ (1473), sihirger+dek ‘sihirbaz gibi’ (1479), sel+dek ‘sel gibi’ (1485), kes-ken+dek ‘kesmiş gibi’ (1494), arzu+si+dek ‘arzusu gibi’ (1500).

4.2.4.11. Sınırlama Hâli (Çek Kéliş)

Fiilin yapılışını çeşitli bakımlardan sınırlamak için ismin aldığı hâldir. Yeni Uygur Türkçesinde sınırlama hâli için +giçe, +giçe; kıçe, +kıçe ekleri kullanılır. Ünlü ve yumuşak ünsüzlerden sonra +giçe, +giçe; sert ünsüzlerden sonra +kıçe, +kıçe ekleri getirilir. Bu ek Türkiye Türkçesindeki “-e kadar” anlamını verir.

kün+giçe ‘güne kadar’ (118-755), ucur-bucur+lir+i+giçe ‘detaylarına kadar, köşe bucağına kadar’ (157), keç+kıçe ‘geceye kadar’ (311-491), öz+giçe ‘kendine özgü’ (578-786), ay+giçe ‘aya kadar’ (821), héli+giçe ‘bir süreye kadar’ (862), yuk+kiri+si+giçe ‘yukarisına kadar’ (894), dotey+ler+giçe ‘valilere kadar’ (938), yer+giçe ‘yere kadar’ (980), koça béşi+giçe ‘sokak başına kadar’ (1009), keç+kıçe ‘geceye kadar’ (1044-1177), dervazi+giçe ‘kapısına kadar’ (1208), Keşker+giçe ‘Kaşgar’a kadar’ (1231), Hanlık Medrisi+giçe ‘Hanlık Medreseye kadar’ (1504).

4.2.5. İsimlerde Soru Kategorisi (İsmlarniň So'al Katigoriyesi)

YUT'de Soru eki –mu'dur. Türkiye Türkçesinde çok şekilli olan ek, Yeni Uygur Türkçesinde –mu şeklinde daima yuvarlak şekillidir. Türkiye Türkçesinden farklı olarak soru eki, eklendiği isme bitişik olarak yazılır.

-kin, -ki ekleriyle birlikte kullanıldığı zaman anlama tereddüt, şüphe ifadesi katar. Bazen +mikin şeklinde de kullanıldığı görülür. Bu yapılar Eski Türkçedeki erki şüphe edatından ekleşmiştir. İncelenen metinde isimlerde soru kategorisinde bu eklere örnek tespit edilememiştir. Sadece fiillerin soru çekiminde –kin ekinin kullanıldığı örnekler bulunmaktadır: bér-i-di-kin 'verecek mi ki?, gelecek mi acaba?' (1280), bol-ar-mi-kin 'olur mu ki' (670).

Metinde isimlerde soru kategorisinde tespit edilen örnekler şunlardır: rastmu? 'doğru mu?' (526), medrise emesmu 'medrese değil mi?' (600), varmu 'var mı?' (236), amanlıkmı 'iyi mi?' (733), sevebidinmu 'sebebinden mi?' (853), iş emesmu 'iş değil mi?' (1149-1292).

4.2.6. İsimlerde Bildirme (Höküm)

Yeni Uygur Türkçesinde isimler, şimdiki zaman, görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman ve şart kipiyle çekimlenirler.

4.2.6.1. Şimdiki Zaman (Hazırkı Zaman)

Zamir kökenli şahıs eklerinin isme getirilmesi ile oluşturulur. i- fiili şimdiki zaman çekiminde tamamen düşer.

Geniş zaman aynı zamanda şimdiki zaman kavramını da içine aldığından bu eklerin yardımcı fiil yoluyla adlarla birleşen çekimi, aynı zamanda geniş zamanı da karşılar.

Yeni Uygur Türkçesinde isimlerin şimdiki zaman çekimini şöyle bir tabloda gösterebiliriz:

Çizelge 2. Şimdiki Zaman Çekimi

	Şekiller	Olumlu-Olumsuz Çekimler
I. Tekil Şahıs	+men	okutkuçi+men “öğretmenim” okutkuçi emes+men “öğretmen değilim”
II. Tekil Şahıs	+sen +siz (nezaket)	okutkuçi+sen “öğretmensin” okutkuçi emes+sen “öğretmen değilsin” okutkuçi+siz “öğretmensiniz” okutkuçi emes+siz “öğretmen değilsiniz”
III. Tekil Şahıs	+dur	okutkuçi+dur “öğretmendir” okutkuçi emes+dur “öğretmen değildir”
I. Çokluk Şahıs	+miz	okutkuçi+miz “öğretmeniz” okutkuçi emes+miz “öğretmen değiliz”
II. Çokluk Şahıs	+siler	okutkuçi+siler “öğretmensiniz” okutkuçi emes+siler “öğretmen değilsiniz”
III. Çokluk Şahıs	+dur	okutkuçi+dur “öğretmenlerdir” okutkuçi emes+dur “öğretmen değillerdir”

Bu konu ile ilgili olarak incelediğimiz metinden şu örnekler verilebilir:

I. Tekil Şahıs: yaratkuçi+men ‘yaratıcıyım’ (673), memnun+men ‘memnunum’ (865), Atuş+luğ+men ‘Artuşluyum’ (1029), Éksak+lık+men ‘İksaklıyım’ (1029).

II. Tekil Şahıs: oğli+sen ‘oğlusun’ (979).

III. Tekil Şahıs: nami ‘ismi(dir)’ (212), cay ‘yer(dir)’ (216), kerz+dur ‘borçtur’ (404), su+dur ‘sudur’ (659), zor ‘büyük(tür)’ (859), deniz+dur ‘denizdir’ (868), çiraylık+tur ‘güzeldir’ (1048), şert ‘şart(dır)’ (1076), yitekçisi ‘antrenörü(dür)’ (1125), ilim+dur ‘ilimdir’ (1254), baraver ‘aynı(dır)’ (1408), uttur-iş+imiz mümkün ‘yenilişimiz mümkün(dür)’ (1450).

I. Çokluk Şahıs: helğ+miz ‘halkız’ (671), ümid+de+miz ‘ümitteyiz’ (680).

II. Çokluk Şahıs: Metinde örnek bulunmamaktadır.

III. Çokluk Şahıs: sülketlik ‘narin(lerdir)’ (834), güzel ‘güzel(lerdir)’ (834), köp ‘fazla(lardır)’ (834-841).

Olumsuz şekli emes ile yapılır:

suyi emes ‘suyu değil’ (1066), adem emes ‘insan değil’ (684), çoŋlar emes ‘ileri gelenler değil’ (685), mumkin emes ‘mümkün değil’ (873-1150), iş emes ‘iş değil’ (658), köpeytiş emes ‘arttırma değil’ (682), nadan emes ‘cahil değil’ (832), rivayet emes ‘rivayet değil’ (854), hılap heriket emes ‘aykırı hareket değil’ (1378), boş emes ‘boş değil’ (1145).

Soru şeklinde ise şahıs ekinden sonra, soru eki –mu getirilir. Metinde soru şeklinin örneği bulunmamaktadır.

4.2.6.2. Görülen Geçmiş Zaman (Eniğ Ötken Zaman)

İsmin görülen geçmiş zaman çekimi, i- fiiline -dI görülen geçmiş zaman ekinin getirilmesi ile yapılır. Yeni Uygur Türkçesinde isimlerin görülen geçmiş zaman çekimini şöyle bir tabloda gösterebiliriz:

Çizelge 3. Görülen Geçmiş Zaman Çekimi

	Şekiller	Olumlu-Olumsuz Çekimler
I. Tekil Şahıs	idim	oğutkuçi idim “öğretmen idim” oğutkuçi emes idim “öğretmen değildim”
II. Tekil Şahıs	idiñ idiñiz (nezaket)	oğutkuçi idiñ “öğretmen idin” oğutkuçi emes idiñ “öğretmen değil idin” oğutkuçi idiñiz “öğretmen idiniz” oğutkuçi emes idiñiz “öğretmen değil idiniz”
III. Tekil Şahıs	idi	oğutkuçi idi “öğretmen idi” oğutkuçi emes idi “öğretmen değil idi”
I. Çokluk Şahıs	iduk	oğutkuçi iduk “öğretmen idik” oğutkuçi emes iduk “öğretmen değil idik”
II. Çokluk Şahıs	idiñlar	oğutkuçi idiñlar “öğretmen idiniz” oğutkuçi emes idiñlar “öğretmen değil idiniz”
III. Çokluk Şahıs	idi	oğutkuçi idi “öğretmen idiler” oğutkuçi emes idi “öğretmen değiller idi”

Bu konu ile ilgili olarak incelediğimiz metinde sadece III. tekil ve çokluk şahıslarda çekimlenmiş örnekler bulunmaktadır:

III. Tekil Şahıs: bazar i-di ‘kasaba idi’ (26), oğul i-di ‘oğul idi’ (28), şehir i-di ‘şehir idi’ (51), Asiyalık i-di ‘Asyalı idi’ (113), narazi i-di ‘hoşnutsuz idi’ (126), biri i-di ‘biri idi’ (174), sipta i-di ‘kusursuz idi’ (180), sodiger i-di ‘tüccar idi’ (183),

muzikisi i-di ‘müziği idi’ (253), razi i-di ‘razı idi’ (275), kara-ş i-di ‘bakış idi’ (283), Naman Aka i-di ‘Naman Aka idi’ (1322), mektep+i i-di ‘mektebi idi’ (303), bala ependi+si i-di ‘genç öğretmeni idi’ (305), Merigül i-di ‘Merigül idi’ (308), sodiger i-di ‘tüccar idi’ (314), kişi i-di ‘kişiydi’ (336), topçı i-di ‘topçu idi’ (336-1414), adem i-di ‘insandı’ (344), tere top i-di ‘deri top idi’ (360), yigit i-di ‘delikanlı idi’ (454-736), köñli yumşak i-di ‘yufka yürekli idi’ (457), égiz i-di ‘yüksekti’ (522), Gülmerem idi ‘Gülmerem idi’ (557), güzel i-di ‘güzel idi’ (557), yol i-di ‘yoldu’ (564), kavul i-di ‘iriyarı idi’ (695), yeşillik i-di ‘yeşillik idi’ (747), Kérem Topçı i-di ‘Kerem Topçı idi’ (897), çakmaktek i-di ‘çakmak gibi idi’ (946), yaşta i-di ‘yaşındaydı’ (991), kent i-di ‘köy idi’ (992), Kutluk Şevki i-di ‘Kutluk Şevki idi’ (1012), başkurguçisi i-di ‘baş yöneticisi idi’ (1081), huşal- i-di ‘mutluydu’ (1222), küçlük i-di ‘güçlü idi’ (1239), rohi kötüreñgü i-di ‘morali yüksekti’ (1250), komanda i-di ‘takımdı’ (1286), özgerip kalğandek i-di ‘değişmiş gibiydi’ (1428), çiraylık i-di ‘güzel idi’ (1429), musabıke i-di ‘karşılaşma idi, müsabaka idi’ (1456), arzu+si+dek i-di ‘arzusu gibiydi’ (1500), Merigülñiñ i-di ‘Merigül’ün idi’ (1509).

III. Çokluk Şahıs: yigitler i-di ‘yiğitler idiler, delikanlılar idiler’ (57-1120), balılar i-di ‘çocuklar idiler’ (307), baraver i-di ‘eşit idiler’ (309), topçılardin i-di ‘topçulardandılar’ (377), kan-kırındaşlırimiz i-di ‘kan kardeşlerimiz idiler’ (419), küçiyip kétip bar i-di ‘güçlenmeye başladılar’ (1353).

Olumsuz şekli “emes” ile yapılır:

mumkin emes i-di ‘mümkün değildi’ (284).

Soru şeklinde ise şahıs ekinden sonra, soru eki –mu getirilir. Metinde soru şeklinin örneği bulunmamaktadır.

4.2.6.3. Duyulan Geçmiş Zaman (Açlatma Ötken Zaman- Vasitilik Bayan Meylidiki Ötken Zaman)

Yeni Uygur Türkçesinde ismin duyulan geçmiş zaman çekimi, i- fiiline –ken fiil çekim ekinin getirilmesiyle yapılır. Yaygın olarak i-ken şeklinin yanı sıra i-miş şekli de az da olsa kullanılır.

Yeni Uygur Türkçesinde isimlerin duyulan geçmiş zaman çekimini şöyle bir tabloda gösterebiliriz:

Çizelge 4. Duyulan Geçmiş Zaman Çekimi

	Şekiller	Olumlu-Olumsuz Çekimler
I. Tekil Şahıs	iken+men imiş+men	oğutkuçi ikenmen “öğretmen imişim” oğutkuçi imişmen “öğretmen imişim” oğutkuçi emes ikenmen “öğretmen değilmişim”
II. Tekil Şahıs	iken+sen imiş+sen iken+siz (nezaket) imiş+siz (nezaket)	oğutkuçi ikensen “öğretmen imişsin” oğutkuçi imişsen “öğretmen imişsin” oğutkuçi emes ikensen “öğretmen değilmişsin” oğutkuçi ikensiz “öğretmen imişsiniz” oğutkuçi imişsiz “öğretmen imişsiniz” oğutkuçi emes ikensiz “öğretmen değilmişsiniz”
III. Tekil Şahıs	iken imiş	oğutkuçi iken “öğretmen imiş” oğutkuçi imiş “öğretmen imiş” oğutkuçi emes iken “öğretmen değil imiş”
I. Çokluk Şahıs	iken+miz imiş+miz	oğutkuçi ikenmiz “öğretmen imişiz” oğutkuçi imişmiz “öğretmen imişiz” oğutkuçi emes ikenmiz “öğretmen değilmişiz”
II. Çokluk Şahıs	iken+siler imiş+siler	oğutkuçi ikensiler “öğretmen imişsiniz” oğutkuçi imişsiler “öğretmen imişsiniz” oğutkuçi emes ikensiler “öğretmen değilmişsiniz”
III. Çokluk Şahıs	iken imiş	oğutkuçi iken “öğretmen imişler” oğutkuçi imiş “öğretmen imişler” oğutkuçi emes iken “öğretmen değilmişler”

Bu konu ile ilgili olarak incelediğimiz metinden şu örnekler verilebilir:

III. Tekil Şahıs: mukemmel i-ken ‘mükemmel imiş’ (823), sodiger i-ken ‘tüccar imiş’ (828), körkem i-ken ‘görkemli imiş’ (866), mecbur i-ken ‘mecbur imiş’ (913), éğir i-ken ‘ağırmış’ (1032).

III. Çokluk Şahıs: ati-ğan i-ken ‘adlandırılmışlar’ (215), kıttik i-ken ‘sertmişler’ (515), némiler i-ken ‘şeyler imişler’ (1389).

Olumsuz şekli “emes” ile yapılır:

bikar emes+ken ‘boş değilmiş’ (1034).

Soru şeklinde ise şahıs ekinden sonra, soru eki –mu getirilir. Metinde soru şekline örnek bulunmamaktadır.

4.2.6.4. Şart (Şert Meyli)

Yeni Uygur Türkçesinde ismin şart çekimi i- fiilinin şart çekimi ile değil bol-
“olmak” yardımcı fiiline –sA eki getirilerek çekimlenir.

şoĥ bolsa ‘yaramaz olsa’ (35), şoĥ bolmisa ‘yaramaz olmasa’ (35).

Özellikle kalıp ifadelerde ve üçüncü şahıs çekimlerinde er- fiilinin şart çekiminin getirilmesi ile yapılan şart şekillerine de rastlanmaktadır: hiçnerse ‘hiçbir şey’, nimerse ‘her ne, ne’.

4.3. Fiil Çekim Ekleri (Peilniĥ Türliñiĥ Koşumçiliri)

Bu bölümde, fiil çekimini oluşturan şahıs ekleri, şekil ve zaman ekleri ile soru kategorileri yer almaktadır.

4.3.1. Şahıs Ekleri (Şeĥs Koşumçiliri)

Çekimli fiildeki şahıs ekleri, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın hangi şahıslar tarafından yapıldığını bildiren bir gramer kategorisidir. Dolayısıyla bu ekler, fiildeki oluş ve kılışı, bir şekil ve zaman kalıbı içinde şahıslara bağlayan eklerdir (Korkmaz, 2014, s. 518). Yeni Uygur Türkçesinde de, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi zamir, iyelik ve emir kaynaklı şahıs ekleri kullanılmaktadır.

4.3.1.1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri (Şeĥs Zamirliri)

Zamir kökenli şahıs ekleri, Yeni Uygur Türkçesinde, şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman, duyulan geçmiş zaman ve istek çekimlerinde kullanılmaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan zamir kökenli şahıs ekleri şunlardır:

Çizelge 5. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-men	-miz
2. Şahıs	-sen -siz (nezaket)	-siler
3. Şahıs	Ø -Du	Ø -ş- -lAr

Yeni Uygur Türkçesinde, zamir kökenli şahıs eklerinin üçüncü şahsında bazen tur- yardımcı fiilinin ekleşmesi sonucu meydana gelmiş bir -du / -tu eki de bu şahıs ifade etmek için kullanılabilir. Bu yapıdaki kiplerin teklik üçüncü şahıs çokluk üçüncü şahıs ifadesi için de kullanıldığı görülmektedir.

4.3.1.2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri (İgilik Koşumçiliri)

İyelik kökenli şahıs ekleri, görülen geçmiş zaman, gereklilik ve -sA dilek eki çekimlerinde kullanılmaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan iyelik kökenli şahıs ekleri şunlardır:

Çizelge 6. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

	Teklik YUT	Çokluk YUT
1. Şahıs	-Im	-k/k (-miz)
2. Şahıs	-Iη -ηiz (nezaket)	-Iηlar
3. Şahıs	Ø (+i)	Ø -lAr -ş-

Görülen geçmiş zamanın ikinci tipinde ve gereklilik çekiminde şahıs eki olarak tamamen iyelik ekleri kullanıldığı için, bu çekimlerin teklik üçüncü şahsında -i, çokluk birinci şahsında ise -miz iyelik ekleri kullanılmaktadır (Ay, 2007, s. 165).

Birinci şahıs çokluk çekimindeki -k eki aslında bir iyelik eki değildir. Türkçenin tarihi devirlerinde bu şahıs için -miz (<biz) eki kullanıldığı hâlde, zamanla diğer bir geçmiş zaman eki olan ve bütün şahıslarla çekime giren -dUk çokluk birinci şahıs ekindeki -k'nin bulaşma yoluyla -DI geçmiş zaman kipine

aktarılması, -k'yi çokluk çekiminde şahıs eki durumuna getirmiştir (Korkmaz, 2014, s. 519).

4.3.1.3. Emir Kökenli Şahıs Ekleri (Buyruk Koşumçiliri)

Emir çekiminde kullanılan ekler hem şahıs hem de şekil ifade ederler. Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan emir çekimine özgü şahıs ekleri şunlardır:

Çizelge 7. Emir Kökenli Şahıs Ekleri

	Teklik YUT	Çokluk YUT
1. Şahıs	-ay/-ey/-y	-ayli/-eyli -ayluğ/-eylik -ili/-yli
2. Şahıs	-Ø -kın, -kin, -gin, -ğın -kıl, -kil, -gil, -ğil -iñ, -sila,-sile (nezaket)	-ñlar -ñ
3. Şahıs	-sun	-sun -(I)ş-sun

4.3.2. Şekil ve Zaman Ekleri (Zaman Koşumçiliri)

Kip, kök veya gövde durumundaki fiilin bildirdiği hareketin, oluş ve kılışın, konuşan, dinleyen veya kendisinden söz edilen açısından ne biçimde, ne tarzda yansıtıldığını gösteren bir gramer kalıbı, bir anlatım biçimidir. Fiiller şekil, zaman ve şahsa bağlı bir yargıya dönüşebilmek için belirli anlatım kalıplarına girerler. İşte bu anlatım kalıplarına kip, bu kavramı karşılayan eklere de kip ekleri denir(Korkmaz, 2014, s. 517).

Bu çalışmada fiil çekimleri, zaman ve kip olarak iki başlık altında ele alınmaktadır.

4.3.2.1. Fiillerde Zaman (Peillerde Zaman)

Fiiller, bir yargıyı iletirken hareketin, oluşun, kılışın, durumun, işin gerçekleştiği ya da gerçekleşeceği zamanı belirtirler. Yeni Uygur Türkçesinde

kullanılan zamanlar; görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman ve geniş zamandır.

4.3.2.1.1. Görülen Geçmiş Zaman (Eniğ Ötken Zaman)

Görülen geçmiş zaman -DI ve –KAN ekli görülen geçmiş zaman olmak üzere iki türdür.

4.3.2.1.1.1. –DI Ekli Görülen Geçmiş Zaman

Bu zamanın çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. Ek, hem tonlu-tonsuz uyumuna hem de düzlük yuvarlaklık uyumuna uyar.

Yeni Uygur Türkçesinde –DI ekli görülen geçmiş zaman çekimi, anlatıcının doğrudan deneyimleri yoluyla edindiği bilgilerine, bizzat şahit olduğu, geçmişte yaşanmış ve bitmiş olay ve durumlara işaret etmesi için kullanılır (Yazıcı Ersoy, 2012, s.386).

Bazen de bizzat tanık olunmasa da herkes tarafından bilinen, geçmişte gerçekleştiği kesin ve tarihî belgelere dayalı olay ve durumları da anlatmak için kullanılır (Yazıcı Ersoy, 2012, s. 386).

Çizelge 8. –DI Ekli Görülen Geçmiş Zaman Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	çik- ‘çik-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yaz-di-m	kör-dü-m	çik-ti-m	işli-di-m
	2.	yaz-di-ñ	kör-dü-ñ	çik-ti-ñ	işli-di-ñ
	3.	yaz-di	kör-di	çik-ti	işli-di
Çokluk	1.	yaz-du-ğ	kör-du-ğ	çik-tu-ğ	işli-du-ğ
	2.	yaz-di-ñiz	kör-dü-ñiz	çik-ti-ñiz	işli-di-ñiz
		yaz-di-ñlar	kör-dü-ñlar	çik-ti-ñlar	işli-di-ñlar
	3.	yaz-di	kör-dü	çik-ti	işli-di
		yéz-iş-ti	kör-üş-ti	çik-iş-ti	işle-ş-ti
		yaz-di-lar	kör-di-ler	çik-ti-lar	işli-di-ler

Teklik ikinci şahsın nezaket şekli genellikle -ñiz eki ile, bazen de hürmet ifadesi için -ñlar eki ile çekimlenir.

Teklik ve çokluk üçüncü şahsın çekiminde zaman eki daima düz-dar ünlülü (-di,-dı / -ti,-tı), çokluk birinci şahsın çekiminde ise daima kalın-yuvarlak-dar ünlülü (-duk / -tuk) şeklindedir.

I. Teklik Şahıs: tinç kop-tu-m ‘iyi kalktım, iyiyim’ (357), tep-ti-m ‘teptim’ (498), bol-du-m ‘oldum’ (529), çüşi-di-m ‘düş gördüm’ (1030), puçilinip yür-dü-m ‘yanıp tutuştum, pişmanlık duygusuyla yaşadım’ (1031), dé-di-m ‘dedim, söyledim’ (1065), dé-di-m-ğu ‘dedim ya?’ (-ğu edatı, getirildiği unsura soru anlamı katar ve bu soruda, tereddüt ve şüphe ifadesi vardır.) (1182), razi bol-di-m ‘razı oldum’ (1416).

II. Teklik Şahıs: aŋli-di-ŋ ‘duydun’ (546).

III. Teklik Şahıs: kur-di ‘kurdu’ (4), kör-di ‘gördü’ (8-282-506-524-556-835-960-976-990-1329-1423), tarçal-di ‘yayıldı’ (10), koşul-di ‘eklendi’ (12), karar kil-di ‘karar aldı’ (16), çoŋ bol-di ‘büyüdü’ (29-517), yétil-di ‘yetişti’ (31), adem bol-di ‘insan oldu’ (36), ket-ti ‘gitti’ (39-516-734-741), bol-di ‘oldu’ (42-274-295-439-443-673-763-824-1138-1147-1172-1173-1205-1481-1519), kal-di ‘kaldı’ (43-871-986-1008-1227-1337), bar-di ‘vardı, gitti’ (46), öget-ti ‘öğretti’ (54), katnaş-ti ‘katıldı’ (54), bopkal-di < bol-up kal-di ‘oldu’ (55-732-1080), kör-üş-ti ‘görüştü’ (57-964), közlirige yaş al-di ‘gözlerine yaş doldu’ (63), söz+li-di ‘söyledi’ (66), yolluk tut-ti ‘yolluk verdi, hediye etti’ (69), yétip kel-di ‘ulaştı, yetiştı, geldi’ (71-160-1062-1265), yaqturup kal-di ‘beğendi, sevdi’ (72), bar+liğ+ka kel-di ‘kuruldu’ (73), yaz-di ‘yazdı’ (76), birleşip ket-ti ‘birleşti’ (78), çıkıp kel-di ‘çıkıp geldi’ (88-192), kедem taşli-di ‘adım attı’ (91), bayki-di ‘gördü, farketti’ (93), қari-di ‘baktı, seyretti’ (94-943-1119-1280-1395), yüz ber-di ‘meydana geldi, oldu’ (96-202), yumili-di ‘yuvarladı’ (97), dé-di ‘dedi’ (102-237-436-477-529-541-828-850-854-874-1045-1052-1059-1078-1188-1406-1453), yoliğa ravan bol-di ‘yoluna devam etti’ (103), yarıp ket-ti ‘hoşuna gitti’ (105), eslet-ti ‘hatırlattı’ (108), tas kal-di ‘az kaldı’ (110), қарап қой-di ‘baktı’ (112-933), tohti-di ‘durdu’ (139-229-963), zor қızıқиш қозғи-di ‘büyük ilgi uyandırdı’ (158), peyda bol-di ‘ortaya çıktı’ (159-233-693-1478), dégili tur-di ‘demek için durdu’ (161), baş+li-di ‘başladı’ (167-636-770-883-968-1001-1270), yol éç-il-di ‘yol açıldı’ (172), heydi-di ‘sürdü’ (173), tohti-di ‘durdu’ (184), turup kal-di ‘durup kaldı’ (188-1477), hörmet+te tur-di ‘saygıda bulundu’ (189), ék-iş+ka baş+li-di ‘akmaya başladı’ (197), gayip bol-di ‘kayboldu’ (203-479), yan-di ‘döndü’ (209), көŋli élišқандек bol-di ‘midesi bulanmış gibi oldu’ (209), kel-mi-di ‘gelmedi’ (210-1057), salam ber-di ‘selam verdi’ (225-976), ihtiram

bil-dür-di 'saygıyla selamladı' (227), yardımleş-ti 'yardım etti' (230), çık-ti 'çık-tı' (234-431-462-690-1010-1516), sori-di 'sordu' (236-423-469-527-545), arili-di 'gezdi' (241), qarap tur-di 'baktı' (250), ahturuşka baş+li-di 'aramaya başladı' (251), koy-di 'koydu' (253-878), gelite tuyul-di 'tuhaf geldi' (254), külümsiri-di 'gülümsedi' (258-735-1121), iş bol-di 'iş oldu' (266), ket-mekçi bol-di 'gidecek oldu' (273), tartivaldi<tart-ip al-di 'çekip aldı' (275), qal-di 'kaldı' (278), qara-p koy-di 'baktı' (279), kir-ip ket-ti 'girip gitti' (280), ornap ket-ti 'yer aldı' (283), yiraqlap ket-ti 'uzaklaştı' (291), kör-ün-di 'göründü' (293-1030), téz+le-t-ti 'hızlandırdı' (297), çoñ bol-di 'büyüdü' (311), bol-up qal-di 'oldu' (313), kir-di 'girdi' (330-1480), boyi-di 'boyadı' (201), özliş-ip ket-ti 'alıştı' (332), kör-ün-di 'göründü' (334), tonu-ş-tur-di 'tanıştırdı' (342), bağ+la-n-di 'bağlandı' (342), ér-iş-ti 'erişti, elde etti' (343-519), aylan-dur-di 'gezdirdi' (433), ala-çekmen qil-ivet-ti 'hayran bıraktı' (-ivet süreklilik) (434), çıkıp qal-di 'çıkıverdi' (460), kapsivaldi<kapsi-p al-di 'kuşatıp aldı, kuşattı' (461), bağ+la-n-di 'bağlandı' (462), qal-di 'kaldı' (465-507), ayril-di 'ayrıldı' (474), yaş tol-di 'yaş doldu' (476), éçilip qal-di 'ferahladı' (480), uçra-p qal-di 'karşılaştı' (483), tillap ket-ti 'küfür etti' (485), payda tap-ti 'fayda buldu' (491), çık-ip ket-ti 'çık-tı' (492), başlap bar-di 'götürdü' (502), anli-di 'duydu' (506), alkışlap ket-ti 'alkışladı' (510), pehirlinidigan bol-di 'övünen oldu' (511), tikip ber-di 'dikiverdi' (515), qanimas bol-di 'kanamaz oldu' (516), endi bol-di 'hoca oldu' (518), çüşüp ket-ti 'düştü' (522), kir-di 'girdi' (524), bar-di 'gitti' (525), tep-ti 'tepti, vurdu' (537-1305-1330-1335-1360-1380-1480), ötüp ket-ti 'geçti' (539-1441-1459), kül-di 'güldü' (542-1047), kül-üvet-ti 'gülüverdi' (-üvet, süreklilik yardımcı fiili) (544-1186), bop qal-di<bol-up qal-di 'olup kaldı' (552), kir-ip tur-di 'girip durdu' (553), taril-ip ket-ti 'dağıldı, yaygınlaştı' (557), ket-küdek bol-di 'gidecek oldu' (560), yolğa sal-di 'yolladı' (564), yavayi+la-ş-tur-ivat-ti 'yabanileştirdi, yoldan çıkardı' (-ivat süreklilik tasviri fiili) (609), qaplap ket-ti 'kapladı' (610), qal-mi-di 'kalmadı' (611), bolup ket-ti 'oldu' (612), oltur-di 'oturdu' (623-1055), yan-di 'vazgeçti' (634), gemini yi-yiş-ti-le 'kederlendi' (638), yarat-ti 'yarattı' (672), köpey-di 'arttı' (678), sozul-di 'uzadı' (681), hel bol-di 'halloldu' (688), turup qal-di 'yaşadı, bulundu' (702), oqu-di 'okudu' (703), ögen-di 'öğrendi' (706), yétiş-ti 'yetişti' (707), köyüp piş-ti 'yanıp tutuştu' (712), çap-ti 'koştı' (712), işli-di 'çalıştı' (713), yan-di 'yandı' (720), yalkunci-di 'alevlendi' (722), ulğay-di 'büyüdü' (722), kör-ün-di 'göründü' (726), segekleş-ti 'irkildi' (730), yol ber-di 'yol verdi' (733), güzellişip ket-ti 'güzelleşti' (742), çık-ar-di 'çıkardı' (743), yür-di

‘yürüdü’ (756), tiz-di ‘dizdi’ (764), teyyar kıil-di ‘hazırladı’ (765), yötkel-di ‘değiştirildi, geçildi’ (795), eslen-di ‘anıldı’ (797), celip kıilivaldi<kil-ip al-di ‘ilgi çekti’ (800), tesir kıil-di ‘etkiledi, tesir etti’ (806), devam kıil-di ‘devam etti’ (836), koşul-di ‘katıldı’ (839), kat-ti ‘ekledi’ (844), özger-di ‘değiştirdi’ (861), başlap kıal-di ‘başladı’ (865), esle-t-ti ‘hatırlattı’ (867), beşş et-ti ‘bahsetti’ (881), bésip ket-ti ‘bastırdı’ (885), tohtap kıal-di ‘durup kaldı, durdu’ (888-1061), kıulaş sal-di ‘kulak verdi’ (889), kel-di ‘geldi’ (893-1042-1060-1080-1136-1232-1412), kütüvaldi<kütüp al-di ‘karşıladı’ (895), çin bas-ti ‘sağlam bastı’ (934), saye taşlı-di ‘korku geldi’ (940), éyit-ti ‘söyledi’ (950), böl-di ‘böldü’ (958), davalğup ket-ti ‘hareketlendi, dalgalandı’ (961-1463), kıarap kel-di ‘bakıp geldi’ (966), egişip ket-ti ‘katıldı’ (968), lerzige keltür-di ‘canlandırdı’ (969), tezim kıil-di ‘selam verdi’ (973), yaş kıoyul-di ‘yaş döküldü’ (978), söy-di ‘öptü’ (979), sözlep ket-ti ‘anlattı, söyledi’ (984), tiriş-ti ‘çalıştı, gayret etti’ (985), yokli-di ‘ziyaret etti’ (989), buz-ul-di ‘bozuldu’ (999), hoşlaş-ti ‘vedalaştı’ (1010), tur-di ‘kalktı, durdu’ (1051-1055), çıkıp ket-ti ‘çıkıp gitti’ (1060-1399), yügürüp kel-di ‘koşup geldi’ (1065), éç-il-di ‘açıldı’ (1068), çaykı-di ‘salladı’ (1070), eceplen-di ‘şaşırdı’ (1072), teripli-di ‘övdü’ (1074), kıy-güz-di ‘giydirdi’ (1078), taral-di ‘dağıldı’ (1079-1139), östür-di ‘arttırdı’ (1089), élip bar-di ‘götürdü’ (1093), tüs al-di ‘hal aldı’ (1101), bildür-di ‘bildirdi’ (1105-1156-1166-1272-1277), élip çık-ti ‘getirdi’ (1106), köz taşlı-di ‘göz attı’ (1107), tart-ti ‘çekti’ (1118), cavap ber-di ‘cevap verdi’ (1123-1283), kızikıp kıal-di ‘ilgi duydu’ (1127), oyli-di ‘düşündü’ (1129-1185-1356), gep bol-di ‘söz oldu’ (1130), kızikıp kör-di ‘ilgiyle izledi’ (1137), hever bol-di ‘haber oldu’ (1140), cavap kıaytur-di ‘cevap verdi’ (1160), cakarlap kıal-di ‘ilan etti’ (1164), kıolli-di ‘destekledi’ (1164), çüş-ti ‘düştü’ (1170), ber-di ‘verdi’ (1171), devet kıil-in-di ‘davet edildi’ (1174), éç-ti ‘açtı’ (1178), tür-ival-di ‘çattı’ (1190), taşal-di ‘kapandı’ (1207), çölderep kıal-di ‘bomboş kaldı’ (1207), inçikilep tali-di ‘detaylı düşünüp seçti’ (1226), uzat-ti ‘yolcu etti’ (1230-1517), zora-ydi ‘çoğaldı’ (1232), baş liñşit-ti ‘baş salladı’ (1269), amet tili-di ‘başarılar diledi’ (1273-1278), başla-n-di ‘başlandı’ (1284-1427-1454), kirip kel-di ‘girdi’ (1285), başlinip ket-ti ‘başladı’ (1307), öt-ti ‘geçti’ (1315-1526), yanrı-di ‘gür yükselen bir ses duyuldu’ (1318), segi-t-ti ‘kendine getirtti’ (1323), apirin oşu-di ‘aferin dedi’ (1324), hés kıil-di ‘hissetti’ (1324), üzüp al-di ‘aldı, kopardı’ (1326), eks et-ti ‘aks etti’ (1331), güldürlişip ket-ti ‘tezahurat etti’ (1332), tut-uv-al-di ‘tutup aldı’ (1336), keskinleş-ti ‘keskinleşti’ (1338), çokan kötür-güz-ivet-ti ‘tezahurat ettirdi’ (1339), élip kir-di ‘aldı, alıp girdi’ (1340-1439), temtirip kıoy-di

'endişelendirdi' (1347), t rik-t r-di ' fkelendirdi, kızdırdı' (1352), esebiy+li-ş+i+ke baş+li-di 'asabileşmeye başladı' (1357), yumılap ket-ti 'yuvarlandı' (1361-1375), vaķiri-di 'bağırđı' (1362), bir al-di 'kapladı' (1365), tohta-t-ti 'durdurdu' (1366), agahlandur-di 'uyardı' (1367), baş+la-t-ķuz-di 'başlattırdı' (1367-1376), yıķ-il-gili tur-di 'yılmaya başladı' (1368), hoşyar boluşķa  akir-di 'uyanık olmaya  ağırđı' (1369),  lip kel-di 'getirdi' (1371),  s-ti ' arptı' (1374), narazi bol-di 'memnun olmadı, itiraz etti' (1377), uķtur-di 'ilan etti' (1384-1397), naheķ bol-di 'haksızlık oldu' (1388), dua ķil-di 'dua etti' (1419),  kip  uş-ti 'aktı' (1420),  al-di ' aldı' (1427), igelli-di 'ele geçirdi, sahip oldu' (1437), al-di 'aldı' (1438),  tilip  ık-ti 'atılıp  ıktı' (1440),  ık-ir-ivet-ti 'çıkardı' (1444), y li-di 'ayaĝa kaldırdı, destek oldu' (1445), lertzige s l-ivet-ti 'heyecanlandırdı' (1445),  avak  al-di 'alkışladı' (1446), yügürüp ket-ti 'koştu' (1458), kirip ket-ti 'girdi' (1462), k rset-ti 'gösterdi' (1464), tartip al-di ' ekip), aldı' (1474), yügürüp ket-ti 'koşup gitti' (1474), ķetip ķal-di 'donup kaldı' (1475), at-ti 'attı' (1479),  lip ket-ti 'alıp gitti' (1479), orival-di ' evreledi' (1486), yol   il-di 'yol açıldı' (1494), k r- ş-kili kel-di 'g r şmeye geldi' (1496), teķdim ķil-di 'takdim etti' (1499), yeņ-di 'yendi' (1503), apirip ķoy-di 'g t rd ' (1505), ķayt-ti 'd nd ' (1506), vapat bol-di 'vefat etti' (1518),  t-iver-di 'ge iverdi' (1519), oltur-ma-ydiĝan bol-di 'oturamaz oldu' (1522), hâkimiyet almaş-ti 'hâkimiyet deĝiştii' (1523),  l-t r- l-di ' ld r ld ' (1525), keltür-di 'getirdi' (1526),  onay-di 'b y d ' (1526), tutul-di 'tutuklandı' (1527), ķirip  epil-di ' ld r ld , katledildi' (1527), taķilip ķal-mi-di 'kapanmadı' (1528),   mi-di 's nmedi' (1529), ķur-ul-di 'kuruldu' (1530).

I.  okluk Şahıs:  gen-du-ķ ' ĝrendik' (406), bil-du-ķ (407),  ušen-du-k 'anladık' (408), anlı-du-ķ 'dinledik' (408),  yit-tu-ķ 's yledik' (409), uzat-tu-ķ 'yolcu ettik' (409) bol-at-tu-k 'olurduk' (410), tut-tu-k 'yakaladık' (471), kel-du-ķ 'geldik' (667).

II.  okluk Şahıs: oyni-di-ņlar 'oynadınız' (1417), ķoy-du-ņlar 'koydunuz' (1417).

III.  okluk Şahıs: t z- ştii 'yaptılar' (67), varķirişip ket-ti 'bağırđılar' (91), olaş-ti 'toplandılar' (99), dessep ķet-iş-ti 'tekmelediler' (199), oltur-uş-ti 'oturdular' (425-1405), y r-di 'yürüdüler' (436), ş klep ķ l-iş-ti 'sakin kaldılar' (467), ķara-ş-ti 'baktılar' (470), d -yiş-ti 'dediler' (478-734-1152), ov+li-ma-ydiĝan bol-di 'avlamaz oldular' (481), cim boluşup ket-ti 'sustular' (662), s z baş+la-ş-ti 'konuşmaya

başladılar' (663), cim bop kêt-iş-ti 'sessizleştiler' (681), çédimay kél-iş-ti 'dayanamaz oldular' (708), epsuslin-iş-ti 'acıdılar' (709), tonuştur-uş-ti 'tanıttılar, sundular' (710), saqlap kél-iş-ti 'beklediler' (740), yéy-iş-ti 'açtılar' (745), çéçeklep kêt-iş-ti 'çiçeklendiler' (750), paraŋga çüşüp kêt-iş-ti 'sohbete başladılar' (784), eyib+le-ş-ti 'ayıpladılar' (827), apirin oku-ş-ti 'alkışladılar, aferin dediler' (830), kıl-iş-ti 'yaptılar' (862), bol-uş-ti 'oldular' (884), ilgirilep kêt-iş-ti 'ilerlediler' (962), yügür-di 'koştular' (963-1053-1333), salam+la-ş-ti 'selamlaştılar' (964), muhakime kıl-iş-ti 'tartıştılar' (1008), muŋdiş-iş-ti 'dertleştiler' (1009), meslihetige kél-iş-ti 'kararına vardılar' (1092), külüşüp ket-ti 'gülüştüler' (1169), intizar bol-uş-ti 'beklemeye başladılar' (1176), koy-uş-ti 'eklediler' (1229), yétip kél-iş-ti 'ulaştılar, geldiler' (1264), orun+la-ş-ti 'yerleştiler' (1268), kaçaqlap kül-üş-ti 'kahkaha atıp güldüler' (1281), çavak çélişip kêt-iş-ti 'alkışladılar' (1284), kara-ş-ti ' baktılar' (1319), talaş-iş-ti 'tartıştılar' (1378), haŋvékip kıl-iş-ti 'donup kaldılar' (1383), tentene kıl-iş-ti 'tantana yaptılar, kutladılar' (1386-1463), varķir-aş-ti 'bağırdılar' (1387), aram él-iş-ti 'dinlendiler' (1401), soķul-uş-ti 'çarpiştılar' (1442), yumilap kêt-iş-ti 'yuvarlandılar' (1443), çavak çélişip ket-ti 'alkışladılar' (1448), yügürüp kir-iş-ti 'koşup geldiler' (1449), pas bér-iş-ti 'pas verdiler' (1457), ötküzüp ber-di 'düzenlediler, yaptılar' (1508), ulişip ket-ti 'ulaşıp gittiler' (1508), sözlep yür-üş-ti 'söylediler, konuştular' (1514).

Soru şekli ise soru eki -mu'nun şahıs ekinden sonra kullanılması ile yapılır:

kör-diŋiz-mu 'gördünüz mü?' (131), kör-dünlarmu 'gördünüz mü?' (154), kıl-al-ma-m-du-k 'yapamadık mı' (-al yeterlilik tasviri fiili) (420), kel-mi-di-mu 'gelmedi mi?' (652), berpa kıl-mi-di-mu 'kurmadı mı?' (654), qal-di-kin 'kaldı mı acaba?' (-kin eki, soru cümlelerinin sonuna gelerek soru anlamına şüphe ve tereddüt ifadesi katan bir edattır.) (661), dé-mi-di-mu 'demedi mi?' (673), çikivaldiŋlarmu < çık-ıp al-di-ŋlar-mu 'çıktınız mı?' (754), diķket kıl-diŋlar+mi+kin 'dikkat ettiniz mi?' (-kin eki soru cümlelerinin sonuna gelerek soru anlamına şüphe ve tereddüt ifadesi katan bir edattır.) (832), çık-ali-di-ŋlar+mu (-ali eki, yeterlilik yardımcı fiili) 'çıkabildiniz mi?' (837), dé-mi-di-m-mu 'demedim mi?' (1063), çüş-ti-ŋ-mu 'çıkttın mı?' (1321).

Bu zamanın olumsuz şekli için fiilin sonuna -mA olumsuzluk eki getirilir.

kar kıl-mi-di ‘fayda etmedi, işe yaramadı’ (500), kıytur-al-mi-di ‘döndüremedi’ (-al yeterlilik tasviri fiili) (501), kıl-mi-di ‘kalmadı’ (714), kıl-ş-mi-di ‘gitmedi’ (862), oğşat-mi-di-m ‘benzetmedim’ (1027), tap-al-mi-di-m ‘bulamadım’ (-al yeterlilik yardımcı fiili) (1029), bér-el-mi-di-m ‘veremedim’ (-el yeterlilik yardımcı fiili) (1031), rava kör-mi-di ‘uygun görmedi’ (1102), ülgür-el-mi-di ‘yetişemedi’ (1381), eser kıl-mi-di ‘eser kalmadı’ (1436), yétiş-el-mi-di ‘yetişemedi’ (1460), körmey kıl-di ‘görmedi’ (1484), sez-mi-di ‘sezmedi’ (1485), til+ğa al-mi-di ‘bahsetmedi, dile almadı’ (1512), üzül-mi-di ‘kesilmedi, durmadı’ (1524).

4.3.2.1.1.2. -KAN Ekli Görülen Geçmiş Zaman

Yeni Uygur Türkçesinde yaygın olmamakla birlikte görülen geçmiş zamanı ifade eden bir şekil daha vardır. Bu şekil, -ğan (-gen/қан/-ken) ekine iyelik eklerinin eklenmesinden sonra yok “yok” veya bar “var” kelimelerinin getirilmesi ile yapılır. Bunlardan olumlu şekli bildiren bar kelimesiyle yapılan şekil nadiren görülür. Soru şekli bar/yok kelimelerinden sonra –mu soru ekinin getirilmesiyle yapılır. İncelenen metinde örnek tespit edilememiştir.

Çizelge 9. -KAN Ekli Görülen Geçmiş Zaman Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	kıl- ‘yap-‘
Teklik	1.	yaz-ğın-im bar	kör-ğın-im yok	kıl-ğın-im bar
	2.	yaz-ğın-ıñ bar	kör-ğın-ıñ yok	kıl-ğın-ıñ bar
	3.	yaz-ğın-i bar	kör-ğın-i yok	kıl-ğın-i bar
Çokluk	1.	yaz-ğın-imiz bar	kör-ğın-imiz yok	kıl-ğın-imiz bar
	2.	yaz-ğın-ıñlar bar	kör-ğın-ıñlar yok	kıl-ğın-ıñlar bar
	3.	yaz-ğın-i bar yéz-iş-kın-i bar	kör-ğın-i yok kör-iş-kin-i yok	kıl-ğın-i bar kıl-iş-kın-i bar

4.3.2.1.2. Duyulan Geçmiş Zaman (Anlatma Ötken Zaman- Vasitilik Bayan Meylidiki Ötken Zaman)

Duyulan geçmiş zaman çekimi, geçmişte yapılmış olan, yapıldığı anda görülmeyen, sonradan duyulan veya farkına varılan bir hareketi anlatmak için kullanılır. Geçmişte meydana gelmiş bir olayın, söyleyen veya anlatan tarafından

görülmeyişi, başkasından duyulduğu veya sonradan farkına varıldığı durumları ifade eden zamandır. Görülen geçmiş zaman ile duyulan geçmiş zaman arasındaki en önemli fark, gerçekleşen olayı görüp-görmeme, bilip-bilmeme ve duyuma dayanma noktasında toplanmaktadır (Korkmaz, 2014, s. 540).

Yeni Uygur Türkçesinde duyulan geçmiş zaman çekimi için üç farklı şekil kullanılmaktadır.

4.3.2.1.2.1. -KAn Ekli Duyulan Geçmiş Zaman

Yeni Uygur Türkçesinde duyulan geçmiş zamanı karşılamak için en çok kullanılan şekildir. Zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir.

Çizelge 10. -KAn Ekli Duyulan Geçmiş Zaman Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yaz-ğan-(di)-men	kör-gen-(di)-men	işli-gen-(di)-men
	2.	yaz-ğan-sen yaz-ğan-siz(nezaket)	kör-gen-sen kör-gen-siz(nezaket)	işli-gen-sen işli-gen-siz(nezaket)
	3.	yaz-ğan (-du)	kör-gen (-du)	işli-gen (-du)
Çokluk	1.	yaz-ğan-di-miz	kör-gen-di-miz	işli-gen-di-miz
	2.	yaz-ğan-siler	kör-gen-siler	işli-gen-siler
	3.	yaz-ğan-(du) yé-z-i-ş-қан	kör-gen-(du) kör-ü-ş-ken	işli-gen-(du) işle-ş-ken

Ekin çekimlenişinde şu hususlar göze çarpar:

Birinci teklik şahısta bazen, çokluk şahısta ise devamlı –KAn eki ile şahıs eki arasına –di eki getirilir (Ay, 2007, s. 174). İncelenen metinde örneğine rastlanmamıştır.

Teklik ikinci şahıs çekiminde -sen şeklinin yanında nezaket için -siz de kullanılır (Ay, 2007, s. 174). İncelenen metinde bu çekim örneği bulunmamaktadır.

Teklik ve çokluk üçüncü şahsın çekiminde, -KAn eki bazen üzerine -du ekini alarak çekime girer: қара-р тур-уш-қан-ду ‘bakıp durmuşlar’ (475), ket-ken-ду ‘gitmiş’ (739).

Bazen çokluk üçüncü şahıstaki çokluk ifadesi için -ş- fiilden fiil yapma ekinden de yararlanılır: Çara-p tur-uş-an-du ‘bakıp durmuşlar’ (475).

Ekin olumsuz şekli –ma/-me olumsuzluk eki ile yapılmaktadır: al-mi-an ‘kalmamış’ (1267), gep il-mi-an ‘söz etmedi’ (497). kör-mi-gen ‘görmemiş’ (1193-1204), untup al-mi-an ‘unutup kalmamış’ (585).

Soru şekli için -mu soru eki şahıs ekinden önce veya sonra getirilerek yapılır. Metinde soru şekline örnek bulunmamaktadır.

-KAn ekinin birinci şahıs çekimlerinde görülen geçmiş zamanı ifade ettiği de görülmüştür: anlı-an-men ‘duydum’ (850-1131), men kör-gen ‘gördüm’ (1145).

-KAn eki sadece sonradan farkına varma anlamıyla birinci şahıslarda duyulan geçmiş zamanı karşılamaktadır (Ay, 2007, s. 174).

I. Tekil Şahıs: anlı-an-men ‘duydum’ (850-1131), men kör-gen ‘gördüm’ (1145).

III. Tekil Şahıs: çüşürüp koy-an ‘düşürüp koymuş, düşürmüş’ (129), yaşı-an ‘yaşamış’ (579-584), mecbur il-an ‘mecbur bırakmış’ (581), aldur-an ‘bırakmış’ (583), körsitip kel-gen ‘göstermiş’ (587), bol-an ‘olmuş’ (587-731), ou-an ‘okumuş’ (617), ket-ken-du ‘gitmiş’ (739), yaz-an ‘yazmış’ (857), oyni-an ‘oynamış’ (953), ekkir-gen ‘getirmiş’ (954), bol-an ‘olmuş’ (955), kör-gen ‘görmüş’ (1199-1200-1203), yasal-an ‘yapılmış’ (1215), öget-ken ‘öğretmiş’ (1241), bildür-gen ‘öğretmiş’ (1241).

III. Çokluk Şahıs: Çara-p tur-uş-an-du ‘bakıp durmuşlar’ (475).

4.3.2.1.2.2. –Ip Ekli Duyulan Geçmiş Zaman

Yeni Uygur Türkçesinde duyulan geçmiş zamanı ifade etmek için –Ip eki ile yapılmış şekiller de vardır. Zamir kökenli şahıs eklerini alarak çekimlenir.

Çizelge 11. –İp Ekli Duyulan Geçmiş Zaman Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yéz-ip-(ti)-men	kör-üp-(ti)-men	işle-p-(ti)-men
	2.	yéz-ip-sen	kör-üp-sen	işle-p-sen
		yéz-ip-siz(nezaket)	kör-üp-siz(nezaket)	işle-p-siz(nezaket)
3.	yéz-ip-tu	kör-üp-tu	işle-p-tu	
Çokluk	1.	yéz-ip-ti-miz	kör-üp-ti-miz	işle-p-ti-miz
	2.	yéz-ip-siler	kör-üp-siler	işle-p-siler
	3.	yéz-ip-tu	kör-üp-tu	işle-p-tu
yéz-iş-ip-tu		kör-üş-üp-tu	işli-ş-ip-tu	

Sonu -l ile biten fiiller bu ekle çekimlendiklerinde, bazen -l sesi düşer. kapsiler (<kél-ip-siler).boptu<bol-up-tu ‘olmuş’ (911-921).

Soru şekli ise, şahıs ekinden sonra -mu soru ekinin getirilmesi ile yapılır: tinç kop-up-siz-mu ‘iyi kalktınız mı?, iyi misiniz?’ (357), tép-iş-ip-ti-mu ‘buluşmuş mu?’ (561).

-İp duyulan geçmiş zaman eki, süreklilik ifade eden tur-, oltur-, yür- ve yat-yardımcı fiilleriyle kullanıldığı zaman geçmişte başlamış ve o ana kadar devam etmiş olan bir hareketi ifade eder (Ay, 2007, s. 181). körüp oltur-upti-miz ‘görüyoruz’ (1406).

-İp duyulan geçmiş zaman ekinin üçüncü kişi olumsuz çekimi (-maptu) özellikle atasözlerinde olumsuz geniş zaman anlamı gibi bir anlam vermektedir (Ay, 2007, s. 182).

Bu çekimin olumsuz zaman ekinden önce getirilen –ma/-me olumsuzluk ekiyle yapılır: buzul-ma-p-tu ‘bozulmamış’ (911).

I. Tekil Şahıs: Birinci şahıslarda (teklikte genellikle, çoklukta daima) –ti ekiyle birleşir: kéz-ipti-men ‘gezmişim’ (1025), yaşa-pti-men ‘yaşamışım’ (1026).

III. Tekil Şahıs: Bu çekimde–İp eki üçüncü şahıslarda –tu(r) ekiyle birleşir: yür-üp-tu ‘anlatmış’ (615), tüzümleştür-üp-tu ‘düzenlemiş’ (909), talla-p-tu ‘seçmiş’ (910),boptu<bol-up-tu ‘olmuş’ (911-921),kur-up-tu ‘kurmuş’ (915), işliti-ip-tu‘kullanılmış’ (922), eke-p-tu ‘getirmiş’ (950), öt-üp-tu ‘geçmiş’ (1025),két-ip-tu ‘gitmiş’ (1056), de-p-tu ‘ demiş’ (1169), bol-ap-tu ‘oldu’ (1189).

Üçüncü çokluk şahıs çekiminde bazen çokluk ifadesi için –şfiilden fiil yapma ekinin de dâhil edildiği görülmektedir. İncelenen metinde bu duruma örnek tespit edilememiştir.

4.3.2.1.2.3. –miş Ekli Duyulan Geçmiş Zaman

Yeni Uygur Türkçesinde duyulan geçmiş zamanı ifade etmek için özellikle üçüncü şahıslarda –miş(-tur) ekinden faydalandığı görülse de kullanımı yaygın değildir. İncelenen metinde örneğine rastlanmamıştır.

Çizelge 12. –miş Ekli Duyulan Geçmiş Zaman Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.			
	2.			
	3.	yaz-miş(-tur)	kör-miş(-tur)	işle-miş(-tur)
Çokluk	1.			
	2.			
	3.	yaz-miş(-tur)	kör-miş(-tur)	işle-miş(-tur)

4.3.2.1.3. Şimdiki Zaman (Hazirki Zaman)

Fiilin gösterdiği oluş ve kılışın içinde bulunan zamanda başladığını ve sürmekte olduğunu gösteren kiptir (Korkmaz, 2014, s. 548).

Yeni Uygur Türkçesinde, şimdiki zamanı ifade etmek için kullanılan şekiller şunlardır:

4.3.2.1.3.1. -(I)vati Ekli Şimdiki Zaman

Yeni Uygur Türkçesinde şimdiki zaman çekiminde en çok kullanılan ektir. Ek, zamir kökenli şahıs eklerini alarak çekimlenir.

Ekin kökeni ile ilgili olarak, Türkiye Türkçesindeki –yor (-(I)yor <-Ayor <-A yoru <-A yorur) ekinin oluşumu gibi bir seyir izlediği söylenebilir. Ek, asıl fiile eklenen –p zarf-fiil eki üzerine getirilen yat- yardımcı fiilinin kaynaşması sonucunda oluşmuştur: -(I)vati<-ipati < ipyata < -ip yatar (Ay, 2007, s. 183).

Bu ek, ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya, ünsüzle biten kelimelere ise düzlük-yuvarlaklık uyumuna göre /-i/-u/-ü ünlülerinden birini alarak bağlanır.

Çizelge 13. -(I)vati Ekli Şimdiki Zaman Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yéz-i-vati-men	kör-üvati-men	işli-vati-men
	2.	yéz-i-vati-sen	kör-üvati-sen	işli-vati-sen
		yéz-i-vati-siz(nezaket)	kör-üvati-siz(nezaket)	işli-vati-siz(nezaket)
3.	yéz-i-vati-du	kör-üvati-du	işli-vati-du	
Çokluk	1.	yéz-i-vati-miz	kör-üvati-miz	işli-vati-miz
	2.	yéz-i-vati-siler	kör-üvati-siler	işli-vati-siler
		yéz-i-vati-la	kür-üvati-la	işli-vati-la
3.	yéz-i-vati-du	kör-üvati-du	işli-vati-du	
	yéz-i-ş-i-vati-du	kör-üş-üvati-du	işli-ş-ivati-du	

I. Teklik Şahıs: Birinci teklik kişi çekiminde –men eki alarak çekimlenir: oyla-vati-men ‘düşünüyorum’ (1049).

II. Teklik Şahıs: Yeni Uygur Türkçesinde ekin ikinci teklik şahıs çekiminde –sen, nezaket ifadesi için –siz kullanılmaktadır: oyla-vati-sen ‘düşünüyorsun’ (1044).

III. Teklik Şahıs: Üçüncü teklik şahıs çekimlerinde, -vati ekinden sonra her zaman -du (<<turur) eki kullanılır. bol-uvati-du ‘oluyor’ (588), oyğut-ivati-du ‘uyandırıyor’ (591), ümid+le-n-dür-vati-du ‘ümitlendiriyor’ (591), intildür-ivati-du ‘isteklerini arttırıyor’ (592), kıil-ivati-du ‘yapıyor’ (645-648), éç-ivati-du ‘ortaya çıkarıyor’ (646), kěz-ivati-du ‘kazıp çıkarıyor’ (646), bés-ivati-du ‘kat ediyor’ (647), heyvet kıil-ivati-du ‘korkutuyor’ (1067), kül-ivati-du ‘gülüyor’ (1071), telpün-ivati-du ‘ellerini sallıyor’ (1234), béķ-ivati-du ‘doyuruyor’ (1235).

I.Çokluk Şahıs: Birinci çokluk kişi çekiminde -miz ekini alarak çekimlenir: aňlap tur-uvati-miz ‘duyuyoruz’ (665), tur-ivati-miz ‘duruyoruz’ (676).

II. Çokluk Şahıs: İkinci çokluk şahıs çekiminde -siler eki kullanılmaktadır: tur-ivati-siler ‘duruyorsunuz’ (1452).

III. Çokluk Şahıs: Üçüncü çokluk şahsın çekiminde, -vati eki çoğunlukla çokluk eki olmadan, üzerine sadece -du ekini alarak çekime girer: de-vati-du ‘diyorlar’ (166),bér-iş-ivati-du ‘veriyorlar’ (1236).

Bazen bu çekime çokluk ifadesi için -ş- fiilden fiil yapma ekinin de dâhil edildiği görülür: di-yiş-ivati-du ‘diyorlar’ (740).

Olumsuz şekli kip ekinden önce –may/-mey eki getirilerek yapılır. Metinde olumsuz örnek tespit edilememiştir.

Soru şekli –mu ekiyle yapılır ve soru eki, birinci şahısta şahıs ekinden sonra, ikinci ve üçüncü şahısta ise önce getirilir. İkinci ve üçüncü şahıs çekiminde soru eki fonetik değişikliğe (-mu>-m) uğrar. Metinde –mu ekli soru şekline rastlanmamıştır.

-ğu pekiştirme edatı içinde bulunduğu cümleye soru anlamı katar. Bu soruda tereddüt ve şüphe ifadesi vardır. İncelenen metinde şu örnekler tespit edilmiştir: kızık-ivati-siz-ğu ‘ilgi duyuyor musunuz?, ilgi duyuyor musunuz acaba?’(1122), oyla-vati-du-ğu ‘düşünüyor musunuz?, düşünüyor musunuz acaba?’ (1126).

4.3.2.1.3.2. -mAKtA Ekli Şimdiki Zaman

Yeni Uygur Türkçesinde şimdiki zamanı karşılamak için kullanılan diğer bir çekim şeklidir. Konuşma anından daha önceden başlamış ve hâlâ devam eden iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için bu kip kullanılır. -(I)vati eki ile yapılan şimdiki zaman çekimine göre kullanım alanı daha sınırlıdır. Bu çekimde ekin ikinci hecesi, 1. ve 2. şahıslarda açık orta hecede kaldığı için /i/ olur. Ayrıca yine aynı fonetik eğilimden dolayı, ünlü ile biten fiillerden sonra bu ek geldiğinde, fiilin geniş ünlüsü de daralır. Bu zaman çekiminde de zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

Çizelge 14. -mAKtA Ekli Şimdiki Zaman Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yaz-maḳti-men	kör-mekti-men	işli-mekti-men
	2.	yaz-maḳti-sen	kör-mekti-sen	işli-mekti-sen
		yaz-maḳti-siz(nezaket)	kör-mekti-siz(nezaket)	işli-mekti-siz(nezaket)
3.	yaz-maḳta	kör-mekte	işli-mekte	
Çokluk	1.	yaz-maḳti-miz	kör-mekte-miz	işli-mekti-miz
	2.	yaz-maḳti-siler	kör-mekte-siler	işli-mekti-siler
	3.	yaz-maḳta yé-z-i-ş-maḳta	kör-mekte kör-üş-mekte	işli-mekte işle-ş-mekte

Bu zamanın çekiminde olumsuzluk şekli emes “değil” kelimesinin -maḳta/-mekte eklerinden sonra getirilmesi ile yapılır. Şahıs ekleri emes kelimesinden sonra

gelir. Soru çekimi ise soru eki –mu’nun şahıs ekinden sonra getirilmesi ile yapılır. Metinde soru ve olumsuz şekline rastlanmamıştır.

İncelenen metinde sadece III. Çokluk Şahıs çekiminde örnekler tespit edilmiştir: aç-maқта ‘akıyorlar’ (1210), celip kıl-maқта ‘çekiyorlar, celbediyorlar’ (1213), hayacan+la-n-dur-maқта ‘heyecanlandırıyorlar’ (1214).

4.3.2.1.4. Gelecek Zaman (Kelidiğan Zaman)

Henüz gerçekleşmemiş bulunan ancak, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın gelecekteki bir zaman kesiminde mutlaka gerçekleşeceğini bildiren kiptir (Korkmaz, 2014, s. 558). Yeni Uygur Türkçesi gelecek zaman çekiminde kullanılan şekiller şunlardır:

4.3.2.1.4.1. –i/-y Ekli Gelecek Zaman

Yeni Uygur Türkçesinde gelecek zamanı ifade etmek için en çok kullanılan çekimdir. Ünsüz ile biten fiillerden sonra –i (<-a,-e), ünlü ile biten fiillerden sonra –y eki getirilerek gelecek zaman çekimi yapılır. Bu zaman çekiminde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

Çizelge 15. –i/-y Ekli Gelecek Zaman Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yéz-i-men	kör-i-men	işle-y-men
	2.	yéz-i-sen	kör-i-sen	işle-y-sen
		yéz-i-siz(nezaket)	kör-i-siz(nezaket)	işle-y-siz(nezaket)
3.	yéz-i-du	kör-i-du	işle-y-du	
Çokluk	1.	yéz-i-miz	kör-i-miz	işle-y-miz
	2.	yéz-i-siler	kör-i-siler	işle-y-siler
	3.	yéz-i-du	kör-i-du	işle-y-du
yéz-i-ş-i-du		kör-üş-i-du	işle-ş-i-du	

–i/-y ekli gelecek zaman çekimi ile ilgili metinde şu hususlar tespit edilmiştir:

I. Tekil Şahıs: Birinci teklik şahıs çekiminde –men eki ile çekimlenir: kör-i-men ‘görüyorum, görürüm’ (134), bar-i-men ‘varacağım’ (322), hâla-y-men ‘isterim, istiyorum’ (427-428), de-y-men ‘diyorum’ (513-1122-1126), terbiyi+le-y-

men'eğiteceğim' (529), dora-y-men 'taklit edeceğim' (668), musabikiliş-i-men 'yarışacağım' (1143), küt-i-men 'bekliyorum, bekleyeceğim' (1160).

II. Tekil Şahıs: İkinci teklik şahıs çekiminde –sen eki, nezaket şeklinde –siz eki kullanılır: dé-me-ysiz 'demiyorsunuz, demiyorsun' (nezaket anlamında) (132), al-i-sen 'kalırsın' (321), yét-i-sen 'erişirsin' (339), két-i-sen 'gidersin' (709), il-i-sen 'yapacaksın' (1183).

III. Tekil Şahıs: Üçüncü şahıs çekimlerinde, -i / -y ekinden sonra her zaman -du (<<turur) eki kullanılır: de-y-du 'diyor' (838), hésab+li-n-i-du 'sayılırdı, sayılıyordu' (222-660), bopalidu< bol-up al-i-du 'olacak' (342), tur-i-du 'duruyor' (474), de-y-du 'diyor' (502-533), al-i-du 'kalır' (528-1077), titrep két-i-du 'titriyor' (535), ed kötürüp tur-i-du 'göze çarpıp dururdu' (573), aç-i-du 'saçardı' (576), körün-i-du 'görünür, görünüyor' (577-641), kötürüp tur-i-du 'taşınır, taşınıyor' (603), bil-i-du 'bilir, biliyor' (604-1191-1198), oşa-y-du 'benziyor' (604), örgilep tur-i-du 'dönüp duruyor' (605), oltur-ala-y-du 'oturabiliyor' (-ala yeterlilik tasviri fiili) (607), partila-y-du 'patlar, patlıyor' (615), étibar bér-i-du 'değer veriyor' (655), bol-i-du 'olur' (656-1327), küt-i-du 'bekliyor' (701), kél-i-du 'gelecek' (755), serp il-i-du 'sarf eder, sarf ediyor' (814), kör-iş-i-du 'görüşür, görüşüyor' (816), gep al-i-du 'ağzını arar, ağzını arıyor' (818), gepliş-i-du 'konuşuyor' (836), tuy-ul-i-du 'geliyor, hissediliyor, duyuluyor' (838), muvapi kél-i-du 'münasip geliyor' (848), ötüp két-i-du 'geçecek' (873), tuyup tur-i-du 'hissediyor' (1035), tenlep tur-i-du 'sallayıp duruyor' (1065), kötür-ül-i-du 'götürülür' (1077), aç-i-du 'kaçar' (1078), üş-i-du 'katılacak' (1228), il-i-du 'yapıyor' (1237), izik bol-i-du 'ilgi çekici oluyor' (1510).

I. Çokluk Şahıs: Birinci çokluk şahıs çekiminde -miz şahıs eki ile çekimlenir: emel il-i-miz 'yerine getireceğiz' (639), ötün-i-miz 'rica ediyoruz, istiyoruz' (640), bil-i-miz 'biliyoruz' (664), küt-i-miz 'bekleyeceğiz' (700), ümid il-i-miz 'ümit ediyoruz' (1152), vede il-i-miz 'söz veriyoruz' (1280), öl-i-miz 'öleceğiz' (1409).

II. Çokluk Şahıs: İkinci çokluk şahıs çekiminde ise -siler ekleri kullanılmaktadır: razi bol-a-m-siler 'razı olur musunuz?' (469).

III. Çokluk Şahıs: Üçüncü şahıs çekimlerinde, -i / -y ekinden sonra her zaman -du (<<turur) eki kullanılır: de-y-du 'diyorlar' (165), ati-ş-i-du 'zikrederler'

(252), sétivalidu<sat-ip al-i-du ‘satın alırlardı’ (810), peyda bol-i-du ‘ortaya çıkarlar, ortaya çıkıyorlar’ (811), körsit-i-du ‘gösterirler, gösteriyorlar’ (812), cavab bér-i-du ‘cevap verirler’ (846), itaetmen kél-i-du ‘itaat ederler’ (847), oyğın-i-du ‘uyanacaklar’ (870-873), tonup yét-i-du ‘tanıyacaklar, anlayacaklar’ (870).

Üçüncü çokluk şahısta zaman ekinden önce getirilen –ş- fiilden fiil yapma ekinin dâhil edildiği çekimler de görülür. Metinde örneğine rastlanmamıştır.

Gelecek zamanın bu ekle çekiminde olumsuz yapılrken zaman ekinden önce –ma,-me olumsuzluk eki getirilir: ket-me-m-du ‘gitmez mi?’ (602), çık-may-du ‘çıkılmayacak’ (332), kön-el-me-y-men ‘alışmam, alışamıyorum’ (-el yeterlilik tasviri fiili) (533-536), oyni-yal-ma-y-du ‘oynayamıyor, oynayamaz’ (541), ket-me-m-du ‘gitmez mi?’ (602), midirli-may-du ‘kıvıldamıyor, hareket etmiyor’ (606), oğşi-ma-y-du ‘benzemiyor’ (666), bol-ma-y-du ‘olmuyor, olmaz’ (683-1067-1451), dé-yel-me-y-du ‘diyemiyor’ (-yel eki yeterlilik tasviri fiili) (685), çüş-me-y-du ‘düşmüyor, düşmez’ (686), éyt-al-ma-y-du ‘söyleyemiyordu’ (-al eki yeterlilik tasviri fiili) (686), kel-tür-me-y-du ‘getirmiyor’ (815), çüşen-me-y-miz ‘anlamıyoruz’ (831), oy+li-ma-y-du ‘düşünmüyorlar’ (845), bér-el-me-y-du ‘açıklayamıyor’ (757), tesevvur kıil-al-may-men ‘tasavvur edemiyorum’ (869), işlet-me-y-miz ‘çalıştırmıyoruz, kullanmıyoruz’ (908), yüz-ğatire kıil-ma-y-du ‘yüz vermiyor, yüz vermez’ (1064), ħali-ma-y-du ‘istememez’ (1133), yéñ-el-me-y-du ‘yenilmez’ (1180-1182), çüş-me-y ‘katılmayacak’ (1228), yol koy-uş+ka bol-ma-y-du ‘yol verme olmaz’ (1355).

Soru eki, şahıs ekinden önce veya sonra getirilebilir. Şahıs ekinden önce kullanıldığında fonetik değişikliğe uğrar ve ekin ünlüsü düşer (-m<-mu): ket-me-m-du ‘gitmez mi?’ (602), koy-ivit-i-miz-mu ‘salıvereceğiz mi?’ (470), bol-a-m-du ‘oluyor mu?’ (615-616), bol-ma-m-du ‘olmaz mı?’ (1045), dez ket-me-m-du ‘bozulmayacak mı?’ (1151), deħli-teruz yet-me-m-du ‘engel ve güçlük olmayacak mı?’ (1152), ħuşal bol-ma-m-sen ‘memnun olmayacak mısınız?’ (1179).

İncelenen metinde –kin edatı kullanılarak cümleye soru anlamı verildiği de görülmüştür. Fakat bu soruda şüphe ve terddüt ifadesi vardır: bér-i-di-kin ‘verecek mi ki?, verecek mi acaba?’ (1280).

Bu ekle yapılan çekim, gelecek zamandan başka söz dizimine bağlı olarak geniş zamanı veya şimdiki zamanı da ifade eder (Öztürk, 2010, s. 81). İncelenen

metinde bu duruma pek çok örnek tespit edilmiştir: h sab+li-n-i-du ‘sayılırdı, sayılıyordu’ (222-660), ati-Ŗ-i-du ‘zikrederler’ (252), tur-i-du ‘duruyor’474), de-y-du ‘diyor’ (502-533), de-y-men ‘diyorum’ (513), titrep k t-i-du ‘titriyor’ (535), ked kötürüp tur-i-du ‘g ze  arpıp dururdu’ (573),  a -i-du ‘sa ardı’ (576), k r n-i-du ‘görünür, g r n yor’ (577-641), kötürüp tur-i-du ‘taŖınır, taŖınıyor’ (603), bil-i-du ‘bilir, biliyor’ (604-1191-1198), o Ŗa-y-du ‘benziyor’ (604),  rgilep tur-i-du ‘d n p duruyor’ (605), oltur-ala-y-du ‘oturabiliyor’ (-ala yeterlilik tasviri fiili) (607), partıla-y-du ‘patlar, patlıyor’ (615),  tibar b r-i-du ‘değer veriyor’ (655), bol-i-du ‘olur’ (656-1327), bil-i-miz ‘biliyoruz’ (664), k r-iŖ-i-du ‘g r Ŗ r, g r Ŗ yor’ (816), gep al-i-du ‘ağzını arar, ağzını arıyor’ (818), gepliŖ-i-du ‘konuŖuyor’ (836), tuy-ul-i-du ‘geliyor, hissediliyor, duyuluyor’ (838).

4.3.2.1.4.2. -mAK i Ekli Gelecek Zaman

Yeni Uygur Türkçesinde arzu ve niyet bildiren gelecek zaman ekidir. Zamir kökenli Ŗahıs ekleri ile çekime girmektedir.

Çizelge 16. -mAK i Ekli Gelecek Zaman  ekimi

	Ŗahıs	yaz- ‘yaz-‘	k�r- ‘g�r-‘
Teklik	1.	yaz-ma��i-men	k�r-mek�i-men
	2.	yaz-ma��i-sen yaz-ma��i-siz(nezaket)	k�r-mek�i-sen k�r-mek�i-siz(nezaket)
	3.	yaz-ma��i	k�r-mek�i
�okluk	1.	yaz-ma��i-miz	k�r-mek�i-miz
	2.	yaz-ma��i-siler	k�r-mek�i-siler
	3.	yaz-ma��i yüz-i-Ŗ-ma��i	k�r-mek�i k�r-�Ŗ-mek�i

-mAK i ekli gelecek zaman  ekimi Ŗu Ŗekildedir:

Teklik 2. Ŗahısın nezaket Ŗekli –siz ekiyle karŖılanır.  okluk 3. Ŗahıs çekiminde  okluk ifadesi için –Ŗ- fiilden fiil yapım ekinin kullanıldığı görülür. Bu zamanın olumsuz Ŗekli Ŗahıs eklerinden önce emes “değil” kelimesinin getirilmesi ile yapılır. Soru Ŗekli –mu soru ekinin kip ekinde sonra getirilmesiyle yapılır. İncelenen metinde bu zaman çekimine örnek tespit edilememiŖtir.

4.3.2.1.4.3. –idigan/-ydiğan Ekli Gelecek Zaman

Yeni Uygur Türkçesinde gelecek zaman ifadesi taşıyan bu ek, ünsüz ile biten fiillere -idigan (<-adigan / -edigan), ünlü ile biten fiillere -ydiğan şeklinde eklenmektedir. Ek, belirsiz gelecek zamanı ifade etmekte ve süreklilik anlamı taşımaktadır. Zamir kökenli şahıs eklerini alarak çekimi yapılmaktadır.

Çizelge 17. –idigan/-ydiğan Ekli Gelecek Zaman Çekimi

	Şahıs	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	kör-idigan(-di)-men	işle-ydiğan(-di)men
	2.	kör- idigan -sen kör- idigan -siz(nezaket)	işle-ydiğan -sen işle-ydiğan -siz(nezaket)
	3.	kör- idigan(-du)	işle- ydiğan(-du)
Çokluk	1.	kör- idigan -miz	işle-ydiğan-di-miz
	2.	kör-idigan-siler	işli-ydiğan -siler
	3.	kör- idigan kör-üş-idigan kör- idigan-lar	işle-ydiğan işli-ş-idigan işle-ydiğan-lar

-idigan/-ydiğan ekli gelecek zaman çekiminde şu şekildedir:

Bazen birinci ve üçüncü şahıslarda tur-‘dan (<turur) eklenen –di, -du kullanılmaktadır.

Teklik ikinci şahısta nezaket ifadesi -siz şahıs eki ile sağlanmaktadır.

Çokluk üçüncü şahısta çokluk eki olarak genellikle –ş ekinden az ölçüde ise –lar ekinden faydalanılmaktadır.

Bu gelecek zaman ekinin olumsuzu –ma, -me olumsuzluk eki ya da şahıs eklerinden sonra emes “değil” kelimesi getirilerek yapılır. Soru şekli ise şahıs ekinden sonra getirilen –mu soru eki ile yapılmaktadır.

Metinde sadece III. tekil şahıs çekiminde örnekler tespit edilmiştir: sél-ip tur-idigan-du ‘salıp duracak’ (299), kör-ivat-idigan-la ‘görecek’ (-la eki pekiştirme eki) (658), bol-ma-ydiğan-du ‘olmayacak’ (931), yarat-idigan-du ‘yaratılır’ (1049).

4.3.2.1.4.4. –KU Ekli Gelecek Zaman

Yaygın olarak kullanılmasa da, -KU sıfat fiil eki ile yapılmış şekillerin de gelecek zaman ifade ettiği görülür. Bu şekiller şunlardır:

4.3.2.1.4.4.1. –KU+İyelik Eki

-KU sıfat fiil ekine iyelik eklerinin getirilmesiyle karşılanan gelecek zaman şekli yaygın olmayıp, arkaik bir özellik gösterir. Ek, kalınlık incelik uyumuna ve tonlu tonsuz uyumuna uyar. –KU ekli gelecek zaman çekimi örneklerine üçüncü şahısta daha çok rastlanır. Olumsuzluk şekli “yok” kelimesi ile yapılır. Soru şekli ise kullanılmamaktadır. Metinde bu çekimin örneği tespit edilememiştir.

Çizelge 18. –KU+İyelik Ekli Gelecek Zaman Çekimi

	Şahıs	çık- ‘çık-‘	kil- ‘yap-‘
Teklik	1.	çık-ku-m	kil- gu-m
	2.	çık-ku-η	kil-gu-η
	3.	çık-ku-si	kil- gu-si
Çokluk	1.	çık-ku-miz	kil- gu-miz
	2.	çık-ku-ηlar	kil- gu-ηlar
	3.	çık-ku-si çık-iş-ku-si	kil- gu-si kil- iş-ku-si

4.3.2.1.4.4.2. –KU+dek

-KU sıfat fiil eki ile +dek isimden isim yapma ekinin birleşmesinden oluşmuş bu şekil yer yer fiil çekim eki gibi kullanılmaktadır. -KUdek şekli ile yapılan gelecek zaman çekiminde şüphe ve şaşkınlık ifadesi vardır. Metinde sınırlı sayıda örnek bulunmaktadır.

III. Teklik Şahıs: yétip kel-güdek ‘gelecek’ (675).

I. Çokluk Şahıs: yi-mi-güdek-miz ‘yemeyeceğiz’ (471).

III. Çokluk Şahıs: öti-kidek ‘öğretecekler’ (605).

4.3.2.1.5. Geniş Zaman (Keñ Zaman)

Geniş zaman çekimi, geçmişten geleceğe uzanan geniş bir zaman kesimindeki oluş ve kılışları içine alır. Her üç zaman arasında gidip gelen bir esnekliğe sahiptir. Ekte esas itibariyle “her zamanı” içine alan bir süreklilik işlevi vardır. Bu işlevi dolayısıyla, sık sık yapılan, alışkanlık ya da âdet hâline gelen veya her zamanı kapsayan ve genellik taşıyan oluş ve kılışlar hep bu zamanla anlatılır. Deyim yerinde

ise, kipin zaman üstü bir anlatıma sahip olduğu söylenebilir. Bu özelliği dolayısıyla “genel yargılar, kanunlar, kurallar, hikmetler, vecizeler ve atasözleri” ifadesini hep bu kipte bulur (Korkmaz, 2014, s. 569).

Yeni Uygur Türkçesinde geniş zaman çekimi –r, -Ar ekleriyle yapılmaktadır. Ünlüyle biten fiil köklerine –r eki getirilirken, ünsüzle biten fiillerden sonra –ar/-er ekleri getirilir. Geniş zaman, zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmektedir.

Çizelge 19. Geniş Zaman Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yaz-ar-men	kör-er-men	işle-r-men
	2.	yaz-ar-sen yaz-ar- siz(nezaket)	kör-er-sen kör-er-siz(nezaket)	işle-r-sen işle-r-siz(nezaket)
	3.	yaz-ar	kör-er	işle-r
Çokluk	1.	yaz-ar-miz	kör-er-miz	işle-r-miz
	2.	yaz-ar-siler	kör-er-siler	işli-r-siler
	3.	yaz-ar yaz-ar-lar yéz- iş-er	kör-er kör-er-ler kör-üş-er	işle-r işle-r-ler işle-ş-er

Yeni Uygur Türkçesinde geniş zaman çekimi ile ilgili metinde şunlar tespit edilmiştir:

I. Teklik Şahıs: Teklik birinci şahsın çekiminde –men şahıs eki kullanılır: bér-er-men ‘veririm’ (1187), méhman kıl-ar-men ‘misafir ağırlarım’ (1189).

II. Teklik Şahıs: İkinci şahsın çekiminde –sen şahıs eki kullanılır: kör-er-sen ‘görürsün’ (393).

III. Teklik Şahıs: kütquz-ur ‘kurtarır’ (1255).

İncelenen metinde geniş zamanın çokluk şahıslarda çekimlerine rastlanmamıştır.

Geniş zamanın olumsuzu –mas/-mes ekleri ile yapılır: tur-mas ‘durmaz’ (676), yari-mas ‘yaramaz, dayanamaz’ (1142), muvapiq bol-mas ‘uygun olmaz’ (1159), bol-mas ‘olmaz’ (649-650-657).

Soru şekli, soru eki –mu ile yapılır. Metinde soru anlamına şüphe ve tereddüt ifadesi katan –kin edatının kullanıldığı bir örnek tespit edilmiştir:bol-ar-mi-kin ‘olur mu ki’ (670).

4.3.2.2. Fiillerde Kip (Peillerde Meyl)

Kipler, fiilin olumlu veya olumsuz yöndeki gerçekleşmesini; tasarlanan istek, emir, şart ve gereklilik kavramları içinde verirler. Bu ekler, fiillerde zaman çekiminde olduğu gibi açık ve belirli bir zaman kavramı taşımazlar. Ancak, zaman ögesinden de tümüyle yoksun değildirler. Çünkü kipler, konuşana ait bir eğilimi, bir isteği, bir emri ya da bir gerekliliği dile getirdikleri için, gerçekleşme şartları bakımından dolaylı da olsa yine belirsiz bir gelecek ya da şimdiki zamanı içerirler (Korkmaz, 2014, s. 577).

Yeni Uygur Türkçesinde kipler, emir, şart, istek ve gereklilik olmak üzere dört başlıkta incelenmektedir.

4.3.2.2.1. Emir Kipi (Buyruk-Telep Meyli)

Yeni Uygur Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi kendine özgü bir emir eki yoktur. Her şahıs için ayrı ayrı ekler kullanılır. Bu ekleri şöyle bir tabloda gösterebiliriz:

Çizelge 20. Emir Ekleri

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-ay/-ey/-y	-aylı/-eyli -aylık/-eylik -ili/-yli
2. Şahıs	-Ø -kın, -kin, -gin, -ğın -kıl, -kil, -gil, -ğil -ŋ, -sile (nezaket)	-ŋlar -ŋ
3. Şahıs	-sun	-sun -(I)ş-sun

Örnek olması açısından aşağıdaki tabloda şahıslara göre emir kipi çekimi yapılmıştır:

Çizelge 21. Emir Kipi Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘
Teklik	1.	yaz-ay	kör-ey
	2.	yaz- yaz-ğın yaz-gil yaz-ıñ, yazıñız, yaz-sile (nezaket)	kör- kör-gin kör-gil kör-ün, kör-sile (nezaket)
	3.	yaz-sun	kör-sun
Çokluk	1.	yaz-aylı yaz-aylık	kör-eyli kör-eylik
	2.	yez-ıñlar	kör-ünlar
	3.	yaz-sun yaz-sun-lar yéz- iş-sun	kör-sun kör-sun-lar kör-üş-sun

Bu ekler, tasarlanan hareketin yapılmasını emir şeklinde ifade ederler. Emir dışında bu eklerin, istek fonksiyonu da vardır. İstek fonksiyonu, özellikle birinci şahıs çekimlerinde ve hitaplarda ortaya çıkmaktadır.

Emir kipi çekimi ile ilgili metinde şu hususlar tespit edilmiştir:

I. Tekil Şahıs: Teklik birinci şahısta ünlü ile biten fiillerden sonra –y, ünsüz ile biten fiillerden sonra ise –ay, -ey eki getirilir: yet-küz-ey ‘iletelim’ (674).

II. Tekil Şahıs: Teklik ikinci şahısta emir eki kullanılmayabilir: apir-ip ber-Ø ‘götürüp ver’ (320), yügür-üp kel-Ø ‘koşup gel’ (321), kóp- Ø ‘kalk’ (391), tur-Ø ‘kalk’ (391), bağ-Ø ‘bak’ (392), yaşap ket-Ø ‘yaşa’ (505).

Bunun yanı sıra teklik ikinci şahısta -kın, kin, -gin, -ğın veya -kıl, -kil, -gil, -gil ekleri ile çekimlenen şekilleri de vardır: ket-kin ‘git’ (325), kári-mi-gin ‘bakma’ (326), oyli-gin ‘düşün’ (394), éçiver-gin ‘açıver’ (1059).

–e edatı, II. şahıs emir çekiminden sonra rica ve istek bildirir: çaķır-ivít-e ‘çağır’ (-ivít süreklilik yardımcı fiili) (1052), çüş-e ‘çık’ (1320), al-e ‘al’ (1329), tikip ber-gin-e ‘dikiver’ (514).

Teklik ikinci şahsın nezaket şekli için -ñ, -ñlar, -ñız eklerinin yanı sıra –sıla, -sile ekinden de nezaket ifade etmek için faydalanılır: karanñ ‘bakınız, bakın’ (130).

III. Tekil Şahıs: Teklik Üçüncü şahısta –sun eki getirilir: ҡal-mi-sun ‘kalmasin’ (325), kel-sun ‘gelsin’ (505-1191), bol-sun ‘olsun’ (509-1167), eç-il-sun ‘açılsın’ (653), bol-sun ‘olsun’ (1075), çénip ҡal-mi-sun ‘belli olmasın’ (1390).

I. Çokluk Şahıs: Çokluk birinci şahıs çekimi için, ünlü ile biten fiillere –yli eki, ünsüz ile biten fiillere ise –ayli, -eyli eki getirilir. Bundan başka özellikle folklor metinlerinde -ayluğ veya –ili eklerine de rastlanır (Öztürk, 2010, s.90).

ҡoy-ivít-eyli ‘bırakalım’ (477), çüş-me-yli ‘düşmeyelim’ (668), mañ-ayli ‘gidelim’ (741), hozur+li-n-ayli ‘huzur bulalım’ (876), aña-yli ‘dinleyelim’ (876), oyna-yli ‘oynayalım’ (876-1131), ҡoy-ayli ‘gösterelim’ (956), huşal ҡil-ayli ‘memnun edelim’ (957), bér-eyli ‘verelim’ (957), de-yli ‘diyelim’ (1168), toplin-ayli ‘toplanalım’ (1252).

II. Çokluk Şahıs: Çokluk ikinci şahısta genellikle –ñlar, nadiren de –ñ eki kullanılır. Ek, ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya, ünsüzle biten fiillere ise uyuma göre yardımcı ünlü alarak eklenir: ҡara-ñlar ‘bakın’ (473), öginivélinñlar<ögün-üp él-inñlar ‘öğrenip alın’ (700), ҡorq-ma-ñlar ‘korkmayın’ (754-838), ös-ünñlar ‘büyüyün’ (755), keçür-ünñlar ‘affedersiniz’ (875), ҡara-ñlar ‘bakın’ (1390), körsitip ҡoy-uñlar ‘gösteriniz’ (1453).

III. Çokluk Şahıs: ҡal-mi-sun ‘kalmasinlar’ (653), oқu-sun ‘okusunlar’ (936), oyni-sun ‘oynasinlar’ (1169).

Emir çekiminin olumsuz şekli –ma, -me ekinin fiil köküne getirilmesi ile yapılır: ҡil-iş-ma-yli ‘konuşmayalım’ (875), parakende ҡil-mi-sun ‘karıştırmasin’ (936), Һarab bol-mi-sun ‘harap olmasın’ (1036), oyni-mi-sun ‘oynamasinlar’ (1364).

Soru şeklinde ise emir eklerinden sonra -mu soru eki getirilir. Metinde soru şeklinin örneğine rastlanmamıştır.

Emir ifadelerinde kullanılan emir ekinden sonra –çu ekinin kullanımı, bütün şahıslarda fiillere istek anlamı katar. Çekimden sonra kullanılan –A eki de yine çekime rica anlamı katmaktadır (Yazıcı Ersoy, 2012, s. 398).

4.3.2.2.2. Şart Kipi (Şert Meyli)

Yeni Uygur Türkçesinde şart çekimi, –sA ekine iyelik kökenli şahıs ekleri getirilerek yapılır. İkinci şahısların nezaket şekillerinin dışında kalınlık incelik

uyumuna uyan ek, nezaket çekimlerinde daima incedir. İkinci teklik şahsın nezaket ifadesi –ñiz eki ile karşılanır.

Herhangi bir iş, oluş ya da hareketin yapılmasının şartını ifade eden bu kip, kimi zaman hareketin zamana bağlı şartına da işaret edebilir. İkinci bir harekete bağlı olarak kullanılmayıp tek başına yargı ifade ettiği durumlarda ise, istek ifade eder. İstek ifade ettiği yapılarda bazen –çu eki ile desteklenir. Ayrıca bu ek kimi zaman, karşılaştırma, rica, sebep gibi kiplik anlamlar da ifade edebilir (Yazıcı Ersoy, 2012, s.394). -sA eki, -çu kuvvetlendirme eki ile birlikte kuvvetli bir isteği veya emri ifade eder. Bunun yanı sıra -çu edatı, getirildiği unsura şüphe ve tereddüt bildiren soru anlamı da katar: yérjival-si-çu ‘ya yenilse?’ (1181), al-si-çu ‘kalsa ya’ (1185).

Çizelge 22. Şart Kipi Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yaz-sa-m	kör-se-m	işli-se-
	2.	yaz-sa-ñ yaz-si-ñiz(nezaket)	kör-se-ñ kör-si-ñiz(nezaket)	işli-se-ñ işli-si-ñiz(nezaket)
	3.	yaz-sa	kör-se	işli-se
Çokluk	1.	yaz-sa-	kör-se-k	işli-se-k
	2.	yaz-sa-ñlar	kör-se-ñlar	işli-se-ñlar
	3.	yaz-sa yaz-si-lar yéz- iş-sa	kör-se kör-se-ler kör-üş-se	işli-se işli-si-ler işle-ş-se

I. Tekil Şahıs: ket-se-m ‘gitsem’ (680-1035),bar-sa-m ‘varsam, vardığımda’ (734),kör-se-m ‘görsem’ (1030), oylap ba-sa-m ‘düşünsem’ (1031),dé-se-m ‘desem’ (1066).

II. Tekil Şahıs: ketmen çap-sa-ñ ‘çapa kazsan’ (488),ket-se-ñ ‘gitsen’ (531),al-sa-ñ-mu ‘kalsan da’ (544),ber-se-ñ ‘versen’ (1045), suurivet-se-ñ ‘sulasan’ (-ivet süreklilik yardımcı fiili) (1056).

III. Tekil Şahıs: sori - sa ‘sorsa’ (21), söz éçil – sa ‘söz açılrsa’ (35), yerge bar-sa ‘yere varsa’ (37),çaknap ket-se ‘parlasa’ (264), sovu-p ket-se ‘soğuyup gitse, soğursa’ (321), çakır-sa ‘çağırrsa’ (326), tep-se ‘teirse’ (371), kör-se ‘görse’ (459-493-1017),çık-sa ‘çıkrsa’ (481-534),oltur-sa ‘otursa’ (496), op-sa ‘kalksa’ (496),oşı-sa

'benzese' (575), tarķitip yür-se 'yaysa' (602), bol-sa 'olsa' (605-858), ħari-sa 'baksa' (610), ħal-sa 'kalsa' (683), ħal-si-mu 'kalsa da' (721),baş bolup ber-se 'baş oluverse' (740),emse< ya bol-mi-sa 'ise' (741),oħu-sa 'okusa' (935),mañ-sa 'yürüse' (945), ber-se 'verse' (1019),dé-se 'dese' (1059-1230),iş bol-si-mu 'iş olsa da' (1067), buzul-sa 'bozulsa' (1076),yéñival-sa 'yenilse' (1179-1183),kel-se 'gelse' (1187), bol-si-mu 'olsa da' (1249), ut-iv-al-sa 'kazansa' (1279),yığ-il-sa 'yıkılsa' (1433-1434).

I. Çokluk Şahıs: ħoy-ivet-se-k 'salıversek' (-ivet süreklilik tasviri fiili) (469),ħari-sa-ķ 'baksak' (641-650),kel-se-k 'gelsek' (654), oħşa-t-sa-ķ 'benzetsek' (659),közet-se-k 'baksak, gözetsek' (840),yür-se-k 'yürüsek' (942),çişiġa téġip ħoy-sa-ķ 'kızdırsak' (1150), ħal-dur-sa-ķ 'kaldırsak' (1158),ut-iv-al-sa-ķ 'kazansak' (1280).

II. Çokluk Şahıs: Metinde örneġine rastlanmamıştır.

III. Çokluk Şahıs: tap-si-la 'bulsalar' (-la pekiştirme edatı) (168),dé-se 'deseler' (845).

Şart çekiminin olumsuz fiil kökünden sonra -ma, -me (>mi) eki getirilerek yapılır: bol-mi-sa 'olmasa' (88),töli-yel-mise 'ödeyemese' (920),oyni-yal-mi-sa-ñ 'oynayamazsan' (1320).

Soru şekli, şahıs ekinden sonra –mu soru ekinin getirilmesiyle yapılır. Metinde örnek tespit edilememiştir.

4.3.2.2.3. İstek Kipi (Arzu-Tilek Meyli)

İstek kipi, söz konusu hareketi istek halinde ifade eder, dilek bildirir. Yeni Uygur Türkçesinde istek çekimi iki şekilde yapılmaktadır.

4.3.2.2.3.1. –KAy Ekli İstek Kipi

Sahası son derece dar olan bu istek çekiminin örneklerine edebî dilde pek rastlanmaz. Bu çekim, belirsiz bir gelecek zamana ait istek ve niyeti ifade eder (Öztürk, 2010, s. 86). -KAy eki, zamir kökenli şahıs eklerini alarak çekime girmektedir.

Çizelge 23. –KAY Ekli İstek Kipi Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yaz-ğay-men	kör-gey-men	işli-gey-men
	2.	yaz-ğay-sen yaz-ğay-siz(nezaket)	kör-gey-sen kör-gey-siz(nezaket)	işli-gey-sen işli-gey-siz(nezaket)
	3.	yaz-ğay	kör-gey	işli-gey
Çokluk	1.	yaz-ğay-miz	kör-gey-miz	işli-gey-miz
	2.	yaz-ğay-siler yaz-ğay-sizler	kör-gey-siler kör-gey-sizler	işli-gey-siler işli-gey-sizler
	3.	yaz-ğay yaz-ğay-lar	kör-gey kör-gey-ler	işli-gey işli-gey-ler

-KAY ekli istek kipi çekiminde metinden elde edilen örnekler şunlardır:

II. Tekil Şahıs: asan kı-l-ğay-sen ‘kolaylaştırsan’ (269), yetküz-gey-sen ‘ulaştırsan, kavuştursan’ (270).

III. Tekil Şahıs: ber-gey ‘versin’ (1418), kı-l-ğay ‘bağışlasın’ (1419), yar bol-ğay ‘yar olsun’ (1453).

II. Çokluk Şahıs: köklep ket-key-siler ‘çoğalıp gidin’ (1419).

Olumsuz çekim –ma, -me ekiyle yapılır. Ancak Yeni Uygur Türkçesinin fonetik kurallarına göre ek orta hecede daralır ve –mi şeklinde kullanılır. Soru şekli ise –mu soru ekiyle yapılır. Olumsuz ve soru şekillerinde metinde örnek tespit edilememiştir.

4.3.2.2.3.2. –KU Ekli İstek Kipi

Bu çekim, -KU sıfat fiil ekinin iyelik eki almış şekillerine bar “var”, yok “yok” veya kel- “gel-“ fiilinin çekimlenmiş halinin getirilmesi ile yapılır.

-KU + iyelik eki + bar/yok veya -KU + iyelik eki + kel-

Çizelge 24. –KU Ekli İstek Kipi Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	küt- ‘bekle-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yaz-ğu-m bar	küt-kü-m yok	işli-gü-m kelidu
	2.	yaz-ğu-ŋ bar	küt-kü-ŋ yok	işli-gü-ŋ kelidu
		yaz-ğu-ŋiz bar(nezaket)	küt-kü-ŋiz yok(nezaket)	işli-gü-ŋiz kelidu(nezaket)
		yaz-ğu-liri bar(nezaket)	küt-kü-liri yok(nezaket)	işli-gü-liri kelidu(nezaket)
3.	yaz-ğu-si bar	küt-kü-si yok	işli-gü-si kelidu	
Çokluk	1.	yaz-ğu-miz bar	küt-kü-miz yok	işli-gü-miz kelidu
	2.	yaz-ğu-ŋlar bar	küt-kü-ŋlar yok	işli-gü-ŋlar kelidu
	3.	yaz-ğu-si bar	küt-kü-si yok	işli-gü-si kelidu

kel- fiili ile yapılan çekimde, bu fiil, şimdiki zaman veya geçmiş zamanda üçüncü teklik şahısta çekime girebilir. Bu kipin olumsuzu, kel- fiili ile yapılan şekilde –ma, -me olumsuzluk eki ile, bar ile yapılan şekilde ise yok kelimesiyle yapılır. Soru şekli ise –mu soru ekinin çekimden veya bar/yok kelimelerinden sonra kullanılması biçimindedir.

İncelenen metinde örnek tespit edilememiştir.

4.3.2.2.4. Gereklilik Kipi (Zörüriyet Meyli)

Tasarlanan hareketin gerekliliğini gösterir; gerekli olan, gerekli şekline bürünen bir tasarlama ifade eder (Ergin, 1984, s. 312).

Yeni Uygur Türkçesinde gereklilik kipini karşılayan belirli bir ek yoktur. Genellikle kérek “gerek”, bazen de lazim “lazım” kelimeleri ile yapılan şekiller, gereklilik çekimi için kullanılır.

4.3.2.2.4.1. –sA Ekli Gereklilik Kipi

Dilek ifade eden –sA çekimine kérek “gerek” kelimesinin getirilmesiyle bu çekim yapılır. –sA + şahıs eki + kérek şeklindedir.

Bu kip, bir iş, oluş ya da hareketin gelecekte mutlaka yapılması gerektiğini, herhangi bir tahmin veya varsayımı ifade etmek için kullanılır (Yazıcı Ersoy, 2012, s. 396).

Olumsuzluk şekli iki şekilde yapılır. İlki –mi(<-mA) olumsuzluk ekinin şart çekimine getirilmesi, ikincisi ise çekimin sonuna emes “değil” kelimesinin getirilmesi ile yapılır. Soru şekli, çekimin sonuna –mu soru eki getirilerek oluşturulur.

Çizelge 25. –sA Ekli Gereklilik Kipi Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yaz-sa-m kérek	kör-se-m kérek	işli-se-m kérek
	2.	yaz-sa-ŋ kérek yaz-sa-ŋız kérek (nezaket)	kör-se-ŋ kérek kör-se-ŋız kérek (nezaket)	işli-se-ŋ kérek işli-se-ŋız kérek (nezaket)
	3.	yaz-sa kérek	kör-se kérek	işli-se kérek
Çokluk	1.	yaz-sa-ķ kérek	kör-se-k kérek	işli-se-k kérek
	2.	yaz-sa-ŋlar kérek	kör-se-ŋlar kérek	işli-se-ŋlar kérek
	3.	yaz-sa kérek yaz-sa-lar kérek yéz-iş-sa kérek	kör-se kérek kör-se-ler kérek kör-üş-se kérek	işli-se kérek işli-si-ler kérek işle-ş-se kérek

Metinde sadece III. tekil şahısta bir örnek tespit edilmiştir: bol-sa kérek ‘olsa gerek’ (114-579-1113).

4.3.2.2.4.2. –ş ve -mAsliK Ekli Gereklilik Kipi

Yeni Uygur Türkçesinde gereklilik kipi çekiminde kullanılan diğer ekler, –ş ve –mAsliK ekleridir. –ş isim fiil eki, ünlü ile biten fiillere doğrudan, ünsüzle biten fiillere yardımcı ünlü alarak bağlanır. Bu eklerle gereklilik çekimi şu şekilde yapılır:

–ş + iyelik eki + kérek (lazim)

–mAsliK + iyelik eki + kérek (lazim)

Bu iki şekilde de bazen iyelik ekinin kullanılmadığı görülmektedir. –ş eki ile yapılan gereklilik çekiminin olumsuzu emes “değil” kelimesi ile yapılır.

–ş eki ile yapılan gereklilik kipiyle, kişi gerekli gördüğü herhangi bir olay ya da durumu, veya herhangi bir konudaki tavsiyesini anlatabilir.

–mAsliK eki ile yapılan gereklilik çekimi olumsuzluk bildirir. Bu yüzden ayrı bir olumsuzluk şekli yoktur. Soru şekli için kérek kelimesinden sonra –mu soru eki

getirilir. –mAsliK eki ile çekimlenen gereklilik kipi gelecekte gerçekleşmemesi gerekli olan iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için kullanılır (Ercilasun, 2012, s. 398).

Çizelge 26. -ş ve -mAsliK Ekli Gereklilik Kipi Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yéz-iş-im kérek	kör-meslig-im kérek	işli-ş-im kérek
	2.	yéz-iş-iş kérek	kör-meslig-iş kérek	işli-ş-iş kérek
		yéz-iş-işiz kérek	kör-meslig-işiz kérek	işli-ş-işiz kérek
3.	yéz-iş-i kérek	kör-meslig-i kérek	işli-ş-i kérek	
Çokluk	1.	yéz-iş-imiz kérek	kör-meslig-imiz kérek	işli-ş-imiz kérek
	2.	yéz-iş-işlar kérek	kör-meslig-işlar kérek	işli-ş-işlar kérek
	3.	yéz-iş-i kérek	kör-meslig-i kérek	işli-ş-i kérek
yéz-iş-liri kérek		kör-meslik-liri kérek	işli-ş-liri kérek	

Metinde I. çokluk şahısta çekimlenmiş örnekler bulunmuştur: etivar+li-ş-imiz kérek ‘itibar etmemiz gerek’ (411), yéñ-iş-imiz kérek ‘yenmemiz gerek’ (1354), küç+lük bol-iş-imiz kérek ‘güçlü olmamız gerek’ (1411).

Yeni Uygur Türkçesinde fiil isimlerinin iyelik eki almadan da kérek “gerek” kelimesiyle birlikte gereklilik ifade ettiği görülür (Öztürk, 2010, s. 89). koy-uş kérek ‘koymak gerek’ (1362), baş eg-dür-üş kérek ‘baş eğdirme gerek’ (1356).

4.3.2.3. Fiillerin Birleşik Çekimi (Murekkep Zaman)

İki çekimli fiilin bir araya gelmesi ve birlikte kullanılmasıyla yapılan çekimdir. Birleştirilen iki çekimden biri bir şekil ve zamanı, diğeri de başka bir şekil ve zamanı karşılayarak birbirine bağlanan iki şekil ve zamanı birlikte ifade ederler (Ergin, 1984, s. 320).

Yeni Uygur Türkçesinde birleşik çekim hikâye, rivayet ve şart olmak üzere üç çeşittir. Hikâye ve rivayet çekimi é- (bazen i-, çok az er-) fiiliyle yapılır. Ek fiilin tamamen kaynaşmış düştüğü örneklere de rastlanır. Şart çekiminde é- fiilinin yerine bol- fiili kullanılır.

4.3.2.3.1. Hikâye Birleşik Çekimi (Ötken Zamanniñ Hékeyisi)

Birleşik çekimin hikâye şekli asıl fiil kipinin gösterdiği hareketin görülen geçmiş zamanda meydana gelmiş olduğunu bildirir. Bu çekim konuşanın geçmiş zamanda gördüğü hareketleri hikâye etmek için kullanacağı fiil şeklidir. Asıl fiilin kipleri ile i- fiilinin görülen geçmiş zamanının veya ekleşmiş şeklinin birleşmesi ile ortaya çıkar (Ergin, 1984, s. 321-322).

Yeni Uygur Türkçesinde hikâye çekimi, i- fiilinin görülen geçmiş zaman çekiminin asıl fiildeki kip ekleri üzerine getirilmesi ile yapılır.

4.3.2.3.1.1. Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi (Eniğ Ötken Zamanniñ Hékeyisi)

Yeni Uygur Türkçesinde görülen geçmiş zamanın hikâyesi sık kullanılan bir çekim değildir. “-ğan,-gen,-қан, -ken (sıfat fiil eki) + iyelik eki +bar-yoq” şeklindeki çekimin sonuna “i-di+şahıs ekleri”nin getirilmesi ile meydana getirilir. İncelenen metinde örnek tespit edilememiştir.

kel-gin-im yoq i-di (gelmediydim)

kel-gin-iñ yoq i-di (gelmediydin)

kel-gin-i yoq i-di(gelmediydi)

4.3.2.3.1.2. Duyulan Geçmiş Zamanın Hikâyesi (Añlatma Ötken Zamanniñ Hékeyisi - Vasitilik Bayan Meylidiki Ötken Zamanniñ Hékeyisi)

-KAN ekli ve -Ip ekli olmak üzere Yeni Uygur Türkçesinde iki şekilli duyulan geçmiş zamanın hikâye çekimi vardır.

4.3.2.3.1.2.1. -KAN Ekli Duyulan Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Duyulan geçmiş zamanın hikâye çekimi, -қан, -ken, -ğan, -gen + i-di + şahıs eki şeklinde yapılır.

Çizelge 27. -KAn Ekli Duyulan Geçmiş Zamanın Hikâye Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yaz-ğan i-di-m	kör-gen i-di-m	işli-gen i-di-m
	2.	yaz-ğan i-di-ñ	kör-gen i-di-ñ	işli-gen i-di-ñ
	3.	yaz-ğan i-di	kör-gen i-di	işli-gen i-di
Çokluk	1.	yaz-ğan i-du-ğ	kör-gen i-du-ğ	işli-gen i-du-ğ
	2.	yaz-ğan i-di-ñlar	kör-gen i-di-ñlar	işli-gen i-di-ñlar
	3.	yaz-ğan i-di	kör-gen i-di	işli-gen i-di

I. Tekil Şahıs: kel-gen i-dim ‘gelmiştim’ (267),di-mi-gen-ti-m ‘dememiş idim’ (550).

III. Tekil Şahıs: ögen-gen-di ‘öğrenmişti’ (20-710), ket-ken i-di ‘gitmiş idi’ (104), hayacan+la-n-ğan i-di ‘heyecanlanmıştı’ (105), çüş-ken i-di ‘düşmüştü’ (121), kıy-mi-ğan i-di ‘kıymamış idi’ (127), tol-ğan i-di ‘dolmuş idi, dolmuştu’ (143), söhbetke çüş-ken i-di ‘sohbete dalmıştı’ (145), cavab ber-gen i-di ‘cevap vermişti’ (166), rayi yan-ğan i-di ‘ gönlü soğumuştü’ (211), ket-ken i-di ‘gitmişti’ (237), hayacan+ğa tol-ğan i-di ‘heyecanla dolmuştu’ (262), uyku+ğa ket-ken i-di ‘uyumuştü’ (298), bol-mi-ğan i-di ‘olmamıştı’ (316), baş+li-ğan i-di ‘başlamıştı’ (318-1345), söy-gen i-di ‘öpmüştü, sevmişti’ (339), bop ıalğan idi< bol-up ıal-ğan i-di ‘olup kalmıştı, olmuştu’ (347), çüşendür-gen i-di ‘anlatmıştı’ (452), teg-ken i-di ‘değmişti’ (484), di-gen-di ‘demiş ti’ (509),pat-қан i-di ‘dalmıştı’ (595), kaytur-ğan i-di ‘geri çevirmişti, döndürmüştü’ (635), peyda bol-ğan i-di ‘ortaya çıkmış idi’ (695), dé-gen i-di ‘demiş idi’ (701), birleştür-vet-ken-di ‘ birleştirmişti’ (-vet eki süreklilik tasviri fiili) (717), yétil-dür-gen i-di ‘yetiştirmiş idi’ (728),kötür-üvet-ken i-di ‘artmıştı’ (-üvet süreklilik yardımcı fiil eki) (788), kel-gen i-di ‘gelmişti’ (892), kızirip ket-ken i-di ‘kızarmıştı’ (898), sinjip ket-ken i-di ‘sinmişti’ (903), ipadi+li-gen i-di ‘ifade etmiş ti’ (950),bol-ğan i-di ‘olmuştu’ (1086), kasat+la-ş-tur-ivet-ken i-di ‘değersizleştirmiş ti’ (1091), küt-iv-al-ğan i-di ‘karşılammıştı, ağırlammıştı’ (1095), ıal-ğan i-di ‘kalmıştı’ (1099-1497),tilli-ğan i-di ‘küfretmiş idi’ (1178), tevrep ket-ken i-di ‘hareketlenmiş ti’ (1206), yigil-iş-қан i-di ‘toplanmış ti’ (1212),şekil+le-n-dür-gen i-di ‘oluşturmuştu’ (1219), orival-ğan i-di ‘çevrelemiş ti’ (1262), çık-iv-al-ğan i-di ‘çıkmiş ti’ (1267),özger-gen i-di ‘değişmiş ti’ (1455), teñşilip ıal-ğan i-di

‘eşitlenmişti’ (1464), kirip al-an i-di ‘girmişti’ (1467), yokil-iş+a baş+li-an i-di ‘kaybolmaya başlamıştı’ (1470).

III. Çokluk Şahıs: tépiş-an-di ‘buluşmuşlardı’ (437), oturup bol-uş-an i-di ‘oturmuşlardı’ (1217), bağlivéliş-an i-di ‘bağlamışlardı’ (1301).

Olumsuz çekimi için duyulan geçmiş zaman ekinden sonra –ma, -me eki getirilir: lgür-el-mi-gen-i-di ‘yetişememişti’ (749), kel-mi-gen i-di ‘gelmemişti’ (1083), küt-mi-gen i-di ‘beklememişti’ (1100), sekreş-mi-gen i-di ‘zıplamamıştı’ (1392).

Soru şekli ise zaman ve şahıs eklerinden sonra getirilen –mu ekiyle oluşturulur: bol-an-midu ‘olmuşmuydun’ (269), aylan-mi-an-mi-di ‘dolaşmamış mıydı?’ (272), kel-mi-gen-mi-di ‘gelmemiş miydi?’ (271), al-an-mi-di- ‘kalmış mıydın?’ (541).

4.3.2.3.1.2.2. -Ip Ekli Duyulan Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Duyulan geçmiş zamanı karşılamak için kullanılan asıl şekillerden biri olan - (I)p eki üzerine i- fiilinin görülen geçmiş zaman çekiminin getirilmesi ile oluşmuş bir şekildir. İki ünlü arasında kalan /p/ sesi /v/ sesine dönüşmüştür (Ay, 2007, s.228).

-(I)p + i-di > -(i)v-idi + şahıs ekleri

Çizelge 28. -Ip Ekli Duyulan Geçmiş Zamanın Hikâye Çekimi

	Şahıs	ket- ‘git-‘	tök- ‘dök-‘
Teklik	1.	két-iv-i-di-m	tök-üv- i-di-m
	2.	két-iv-i-di	tök-üv- i-di
	3.	két-iv-i-di	tök-üv- i-di
Çokluk	1.	két-iv-i-du	tök- üv-i-du-
	2.	két-iv-i-di-lar	tök-üv- i-di-lar
	3.	két-iv-i-di	tök-üv- i-di

Metinde sadece III. tekil şahısta iki çekimi tespit edilmiştir: kül-üv-idi ‘gülmüştü’ (195), di-v-i-di ‘demişti’ (1169).

4.3.2.3.1.2.3. -miş Ekli Duyulan Geçmiş Zamanın Hikâyesi

-miş ekli duyulan geçmiş zamanın az kullanılan bu şeklinin hikâye şekline de az rastlanmaktadır. Özellikle üçüncü şahıslarda kullanılır.-miş + i-di + şahıs ekleri şeklinde çekimi yapılır. Metinde örneğine rastlanmamıştır.

Çizelge 29. -miş Ekli Duyulan Geçmiş Zamanın Hikâye Çekimi

	Şahıs	yaz- 'yaz-'	kör- 'gör-'
Teklik	1.	yaz-miş i-di-m	kör-miş i-di-m
	2.	yaz-miş i-di-ŋ	kör-miş i-di-ŋ
	3.	yaz-miş i-di	kör-miş i-di
Çokluk	1.	yaz-miş i-du-ŋ	kör-miş i-du-ŋ
	2.	yaz-miş i-di-ŋlar	kör-miş i-di-ŋlar
	3.	yaz-miş i-di	kör-miş i-di

4.3.2.3.1.3. Geniş Zamanın Hikâyesi (Keñ Zamanniñ Hékayisi)

Yeni Uygur Türkçesinde geniş zamanın hikâye çekimi iki şekilde yapılır. Bunlar –ar, -er, -r + i-di ve –atti şeklindedir. İlk şeklin fonetik değişikliklere uğraması sonucunda -ar er-di> -ar i-di> -ar-di> -atti şekli ortaya çıkmıştır.

Yeni Uygur Türkçesi yazı dilindeki bu ikilik, ağız özelliklerinin sonradan yazı diline geçirilmesinin sonucudur (Kaşgarlı, 1991, s. 50) . Geniş zamanın hikâyesi için kullanılan bu şekillerin Yeni Uygur Türkçesinde kişilere göre çekimi şöyledir:

Çizelge 30. Geniş Zamanın Hikâye Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘alış-‘
Teklik	1.	yaz-ar (i)-di-m yaz-atti-m	kör-er (i)-di-m kör-etti-m	işle-r (i)-di-m işle-tti-m
	2.	yaz-ar (i)-di-ñ yaz-ar (i)-di-ñiz yaz-atti-ñ yaz-atti-ñiz	kör-er (i)-di-ñ kör-er (i)-di-ñiz kör-etti-ñ kör-etti-ñiz	işle-r (i)-di-ñ işle-r (i)-di-ñiz işle-tti-ñ işle-tti-ñiz
	3.	yaz-ar (i)-di yaz-atti	kör-er (i)-di kör-etti	işle-r (i)-di işle-tti
Çokluk	1.	yaz-ar (i)-du-ķ yaz-attu-ķ	kör-er (i)-du-ķ kör-ettu-ķ	işle-r (i)-du-ķ işle-ttu-ķ
	2.	yaz-ar (i)-di-ñlar yaz-atti-ñlar	kör-er (i)-di-ñlar kör-etti-ñlar	işle-r (i)-di-ñlar işle-tti-ñlar
	3.	yaz-ar (i)-di yéz-iş-ar (i)-di yaz-atti yéz-iş-atti	kör-er (i)-di kör-üş-er (i)-di kör-etti kör-üş-etti	işle-r (i)-di işli-ş-er (i)-di işle-tti işli-ş-etti

Yeni Uygur Türkçesinde bu çekimin olumsuz şekli için, hem -mas (i)-di şekli, hem de -maytti şekli kullanılmaktadır. Bu şeklin (-mAytti / -mAtti), -mAz idi'den geliştiği yaygın bir kanıdır. Ancak (Ay, 2007, s. 232) -mAz idi >> -mA(y)tti gelişmesinin mümkün olmadığını, ekin gelişiminin -mA- + -(A)tti < -mA- + -Ar +i-di olması gerektiğini söylemektedir.

Türk dilinin genel eğilimleri düşünüldüğünde çok farklı olan bu kullanılışın, Uygur Türkçesi ağızlarının eseri olduğu açıktır. Muhtemelen, Uygur ağızlarında, geniş zamanın hikâyesinin olumlu çekimi olarak -ar (i)-di yapısından fonetik değişikliklerle gelişmiş -(A)tti şekli kullanılırken, olumsuz çekimi olarak da, -mas (i)-di yapısının yerine, bu -(A)tti şekline -mA- olumsuzluk eki getirilerek yapılmış -mA(y)tti şekli kullanılmıştır. Bugün Yeni Uygur Türkçesi yazı dilinde -ar (i)-di ve -mas (i)-di yapılarının yanında -(A)tti ve -mA(y)tti yapılarının kullanılması ise, muhtemelen bu ağız özelliğinin sonradan yazı diline geçirilmesi ile oluşmuştur (Ay, 2007, s. 233).

Metinde geniş zamanın hikâye çekimi ile ilgili I. ve III. teklik şahıs ile III. çokluk şahıs çekimlerine örnekler bulunmuştur:

I. Tekil Şahıs: ħala-yttim ‘isterdim’ (429), oylap tur-atti-m ‘düşünüyordum’ (1057).

III. Tekil Şahıs: cavab bér-etti ‘cevap verirdi’ (22), söy-etti ‘severdi, seviyordu’ (58), çık-atti ‘çıkardı’ (60), kil-atti ‘yapıyordu’ (88-1120), baykığan bol-atti ‘farketmiş olurdu’ (89), pes kör-etti ‘ alçak görürdü, alçak görüyordu, aşağılıyordu’ (115), yahşi kör-etti ‘iyi görürdü, severdi’ (117), ötüp kêt-etti ‘geçerdi, geçiyordu’ (118), köreñlep yür-etti ‘kibirilenip yürürdü’ (118), ipadi+le-ytti ‘ifade ederdi, gösterirdi’ (123), cikilep tur-atti ‘tembihlerdi, uyarırdı’ (128), hésablangan bol-atti ‘sayılırdı’ (132), sözlep kêt-etti ‘söylerdi, söylüyordu’ (135), mulahize kıil-atti ‘düşünürdü’ (137), körünüp tur-atti ‘görünüyordu, görünürdü’ (147), köz+ge taşlin-atti ‘göze çarpıyordu, göze çarpardı’ (150), de-ytti ‘diyordu, söylüyordu’ (155-753-760), yorutup tur-atti ‘aydınlatıp duruyordu’ (176), sét-il-atti ‘satılırdı, satılıyordu’ (179), toħta-tti ‘dururdu’ (181), tur-atti ‘duruyordu’ (185-1432), tamaşa körüp tur-atti ‘izleyip duruyordu’ (186), ipadi+li-n-etti ‘ifadeleniyordu’ (194), inrap yat-atti ‘ inleyip yatıyordu’ (204), şükründür-etti ‘ürpertiyordu’ (208), nezer sélivatķandek kıil-atti ‘bakıyor gibi dururdu’ (219), ħala-ytti ‘isterdi, istiyordu’ (243), peskoyğa çüşürüp koy-atti ‘sakinleştirirdi, sakinleştiriyordu’ (246), kayıl bol-atti ‘kabul ederdi’ (247), teselli tap-atti ‘teselli bulurdu, teselli buluyordu’ (247-1039), titre-ytti ‘kıpırdanıyordu’ (266), cilvilin-etti ‘parlıyordu’ (265), al-atti ‘alıyordu’ (286), ķanaetlendür-etti ‘şükrettiriyordu, şükrettirirdi’ (287), kêt-etti ‘gidiyordu’ (288), kêtip bar-atti ‘gidiyordu’ (292), aņlin-atti ‘duyulurdu, işitilirdi’ (294), çık-atti ‘çıkardı’ (310), de-ytti ‘derdi’ (322), maņ-atti ‘yürürdü’ (323), erkilit-etti ‘okşardı’ (324), tapıla-ytti ‘tembihlerdi, tembihliyordu’ (326), çap-atti ‘koşardı’ (329), tur-atti ‘kalkardı, kalkıyordu’ (346-1434-1435), yügre-ytti ‘koşardı, koşuyordu’ (346-1434), kir-etti ‘girerdi, giriyordu’ (347), kéc-etti ‘geçerdi, geçiyordu’ (348), koğla-p kêt-etti ‘koyalardı’ (349), yét-ip kél-etti ‘varıyordu, varırdı’ (353), kör-etti ‘görürdü’ (354), sora-ytti ‘sorardı’ (356-357), kül-üp kêt-etti ‘gülerdi’ (358), él-ip kél-etti ‘alıp gelirdi’ (359), bol-atti ‘olurdu, oluyordu’ (363-372-677-738-928), körsit-etti ‘gösterirdi’ (369), kör-in-etti ‘görünürdü’ (370), tutuvélişķa tér-iş-atti ‘tutmaya çalışırdı’ (373), tüzit-ip tur-atti ‘düzeltiyordu, düzeltirdi’ (374), çömül-etti ‘dönüşürdü’ (383), baş+li-n-atti ‘başlanırdı’ (385-397), kir-etti ‘girerdi’ (387), çık-ir-atti ‘çıkardı’ (389), teķdir+li-n-etti ‘ödüllendirilirdi’ (389), tenķid kıil-in-atti ‘eleştirilirdi’ (390), aram él-in-atti ‘dinlenilirdi’ (399), ötül-etti ‘verilirdi’ (401), öti-

tti ‘verirdi, öğretirdi’ (402), anla-ytti ‘dinlerdi, dinliyordu’ (402-1016-1023-1037), de-ytti ‘derdi’ (411), koy-atti ‘olurdu’ (412), yaz-atti ‘yazardı’ (413), telep kıl-atti ‘isterdi’ (413), sözlep bér-etti ‘söylerdi, anlatırdı’ (415-448), sél-ip koy-atti ‘salarđı, salıyordu’ (420), teşebbus kıl-atti ‘teşebbus ederdi’ (421), söy-etti ‘severdi, seviyordu’ (455), teşkil+le-ytti ‘düzenlerdi, düzenliyordu’ (456), musabıķige sal-atti ‘yarıştırırđı’ (457), titre-ytti ‘titriyordu’ (463), kara-ytti ‘bakıyordu’ (464-1467), eks étip turr-atti ‘yansıtıyordu’ (472), öçlük kıl-atti ‘nefret ederdi’ (489), vez éyt-atti ‘vaaz ederdi, vaaz ediyordu’ (493), pend-nesihet kıl-atti ‘öğüt ve nasihat verirdi, veriyordu’ (494), bol-atti ‘olurdu’ (494), yigla-ytti ‘ağlardı’ (495), karanğulaştırur tur-atti ‘karanlıklaştırırđı’ (523), arila-ytti ‘dolaşırdı’ (565), çıķıp al-atti ‘çıķıyordu, çıkardı’ (566), séz-etti ‘seziyordu, hissediyordu’ (568-1238), arap al-atti ‘bakıp kalırdı, bakıp kalıyordu’ (569), ıķ-íp tur-atti ‘belli oluyordu’ (698), işin-etti ‘inanıyordu’ (715), közi yét-etti ‘inanıyordu’ (715), tavlın-atti ‘parlıyordu’ (746), işlep yür-etti ‘çalışıyordu’ (752), koyuvalatti < koy-up al-atti (-ala yeterlilik yardımcı fiili) ‘koyardı’ (756), aķır-atti ‘çağırırđı’ (759), hésab+li-n-atti ‘sayılırdı, sayılıyordu’ (797), tovla-ytti ‘bağırđıyordu’ (887), két-ivat-atti (-ivat eki, süreklilik yardımcı fiili) ‘gidiyordu’ (896), soķ-atti ‘atıyordu’ (901), buzup tur-atti ‘bozuyordu’ (996), öt-etti ‘geçerdi, geçiyordu’ (997-998), kél-etti ‘gelirdi, geliyordu’ (998), tolup tur-atti ‘doluyordu’ (1002), peyda bol-atti ‘peyda oluyordu, ortaya ıkıyordu’ (1015), maħtap két-etti ‘övüyordu’ (1017), yaş al-atti ‘yaş doluyordu’ (1018), yardım kıl-atti ‘yardım ediyordu’ (1019), sürüştür-etti ‘araştırđıyordu’ (1021), söz+le-ytti ‘söylüyordu, konuşuyordu’ (1024), yat-atti ‘yatıyordu’ (1041), başkur-atti ‘yönetiyordu’ (1083), aķti-soķti kıl-atti ‘soyup soğana çeviriyordu’ (1088), aķ-atti ‘akıyordu’ (1109), oltur-atti ‘oturuyordu’ (1111), sat-atti ‘satıyordu’ (1113), körün-etti ‘görünüyordu’ (1114-1117-1250), anlınip tur-atti ‘duyuluyordu’ (1115), talaş-tartış kıl-iş-atti ‘tartışıyordu’ (1146), kotuldap yür-etti ‘homurdanıp yürüyordu’ (1177), kıl-atti ‘yapıyordu’ (1221), üşüp al-atti ‘ediyordu’ (1238), işin-etti ‘güveniyordu, inanıyordu’ (1240), üşün-etti ‘anıyordu’ (1246), bil-etti ‘biliyordu’ (1247-1248), ıķıp tur-atti ‘belli oluyordu, çıkıyordu’ (1291-1468), hés kıl-ala-ytti ‘hissediordu’ (1303), periklin-etti ‘fark ediliyordu’ (1309), ipadilep tur-atti ‘ifade ediyordu’ (1311), temtirep tur-atti ‘tedirgin duruyordu’ (1312), tovli-ş-atti ‘bağırđıyordu’ (1328), zerbe bér-etti ‘darbe vuruyordu’ (1348), oķan süren séliş-atti ‘tezahurat ediyordu’ (1350), teñ soķ-atti ‘aynı hareket ediyordu’ (1393), davalgu-ytti ‘dalgalanıyordu’ (1394), tügitişke tiriş-atti ‘gidermeye çalışıyordu’ (1403), étıl-atti

'hücum ediyordu, atılıyordu' (1429-1434), hucum kı-l-atti 'hücum ediyordu' (1430), ulişip kél-etti 'ulaşım geliyordu' (1431), tip-etti 'tekme atıyordu' (1432), put+la-ytti 'çelme takıyordu' (1432), tartip yı-k-it-atti 'çekip düşürüyordu' (1433), kı-op-atti 'kalkıyordu' (1433), arzu kı-l-atti 'arzu ediyordu' (1488), aylinip yür-etti 'dolaşım yürüyordu' (1489) öt-mekçi bol-atti 'geçmek istiyordu' (1490), éyit-makçi bol-atti 'söylemek istiyordu' (1494).

III. Çokluk Şahıs: bol-uş-atti 'uğraşırlandı, oluyorlandı' (24-737), di-yiş-etti 'derlerdi' (37), oyla-ytti 'düşünürlerdi' (59), oyna-ytti 'oynarlandı, oynuyorlandı' (74), öt-iş-etti 'geçerlerdi, geçiyorlandı' (84), kı-al-atti 'kalırlandı, kalıyordu' (85-757), bil-etti 'bilirlerdi, biliyorlandı' (100), yür-iş-etti 'yürüyorlandı, dolaşımıyorlandı' (152), ötüp tur-atti 'geçiyorlandı, geçerlerdi' (153-1108), kari-ş-atti 'bakarlandı, bakıyorlandı' (156), mahti-ş-atti 'övüyorlandı, överlerdi' (157), köñlini hoş kı-l-iş-atti 'gönlünü eğlendiriyorlandı, gönlünü eğlendirirlerdi' (157), kı-zıkıp kı-ri-ş-atti 'ilgi ile bakıyorlandı, ilgi ile bakarlandı' (162), de-ytti'diyorlandı, söylüyorlandı' (163), bé-k-iş-atti 'bakıyorlandı' (164), két-iş-etti 'gidiyorlandı' (169), nale kı-l-iş-atti 'sızlanıyorlandı, inliyorlandı' (205), kı-arap tur-aş-atti 'bakıyorlandı' (207), çakır-iş-atti 'çağırırlandı' (308), oyna-ytti 'oynarlandı' (311), yaşa-ytti 'yaşarlandı' (317-993), kı-l-iş-atti 'kalırlandı' (350), oyn+a-ytti 'oynarlandı' (364-387), oyn+a-p yür-üş-etti 'oynarlandı' (365), meşik kı-l-atti 'alıştırma yaparlandı' (367), yigil-atti 'toplanırlardı' (376), çüş-üp két-etti 'başlıyorlandı, başlarlandı' (381), çüş-etti 'inerlerdi' (382), tiz-il-atti 'dizilirlerdi' (386), mañ-atti 'yürürlerdi' (396), küt-iş-etti 'beklerlerdi' (403), perk+li-n-etti 'farklı olurlardı fark edilirlerdi' (945), mañ-atti 'yürürlerdi' (945), yé-yiş-etti 'yiyorlandı' (1221), oltur-uş-atti 'oturuyorlandı' (1224), tur-uş-atti 'duruyorlandı, dururlardı' (1260), pay-pétek bol-uş-atti 'koşuştıruyorlandı' (1401), kütüp tur-uş-atti 'bekliyorlandı' (1507).

Geniş zamanın hikâye çekiminin şimdiki zamanın hikaye çekimi anlamında da kullanıldığı görülmektedir. Bu durum geniş zamanın geçmiş ve gelecek arasında çok geniş bir zaman dilimini kapsamasından kaynaklanmaktadır: pay-pétek bol-uş-atti 'koşuştıruyorlandı' (1401), nale kı-l-iş-atti 'sızlanıyorlandı, inliyorlandı' (205), çık-ıp tur-atti 'belli oluyordu' (698), tavlin-atti 'parlıyordu' (746), işlep yür-etti 'çalışıyordu' (752).

Geniş zamanın hikâyesinin olumsuz şeklinin kişilere göre çekimi şöyledir:

Çizelge 31. Geniş Zamanın Hikâyesinin Olumsuz Şeklinin Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yaz-mas (i)-di-m yaz-maytti-m	kör-mes (i)-di-m kör-meytti-m	işli-mes (i)-di-m işli-meytti-m
	2.	yaz-mas (i)-di-η yaz-mas (i)-di-ηiz yaz-maytti-η yaz-maytti-ηiz	kör-mes (i)-di-η kör-mes (i)-di-ηiz kör-meytti-η kör-meytti-ηiz	işli-mes (i)-di-η işli-mes (i)-di-ηiz işli-meytti-η işli-meytti-ηiz
	3.	yaz-mas (i)-di yaz-maytti	kör-mes (i)-di kör-meytti	işli-mes (i)-di işli-meytti
Çokluk	1.	yaz-mas (i)-du-κ yaz-mayttu-κ	kör-mes (i)-du-κ kör-meyttu-κ	işli-mes (i)-du-κ işli-meyttu-κ
	2.	yaz-mas (i)-di-ηlar yaz-maytti-ηlar	kör-mes (i)-di-ηlar kör-meytti-ηlar	işli-mes (i)-di-ηlar işli-meytti-ηlar
	3.	yaz-mas (i)-di yé-z-iş-mas (i)-di yaz-maytti yé-z-iş-maytti	kör-mes (i)-di kör-üş-mes (i)-di kör-meytti kör-üş-meytti	işli-mes (i)-di işli-ş-mes (i)-di işli-meytti işli-ş-meytti

Metinde geniş zamanın olumsuz çekimi ile ilgili şu örnekler tespit edilmiştir:

bolmaytti ‘olmazdı, olmuyordu’ (26-378-1006-1426), eyibke buyrimaytti ‘ayıplamazdı’ (34), boluver-meytti ‘oluvermezdi’ (119), bil-meytti ‘bilmezdi, bilmiyordu’ (124), yet-me-ytti ‘yetmiyordu’ (170), kızi-ma-ytti ‘eğlenceli olmazdı’ (379), çık-ma-ytti ‘çıkamazdı, çıkmıyordu’ (449-558-1007), tutup ket-meytti ‘tutmuyordu’ (1006), çık-ar-ma-ytti ‘çıkarmıyordu’ (1013), tapşur-ma-ytti ‘vermiyordu’ (1085), ħali-ma-ytti ‘istemiyordu’ (1104), kırk-ma-ytti ‘korkmuyordu’ (1428), parķirap tur-atti ‘parlıyordu’ (1499).

Geniş zamanın hikâyesinin soru şekli –mu soru eki ile yapılır: yaz-ar i-di-ηlarmu (yazar mıydınız?) Soru eki -mu bazen sona eklenmeyip, geniş zaman ekinden sonra da kullanılabilir: bol-mas-midi ‘olmaz mıydı?’ (488), bol-a-m-ti ‘olur muydu?’ (942).

İncelenen metinde –ar, -er, -r + i-di şekilli örneğe rastlanmamıştır.

4.3.2.3.1.4. Şimdiki Zamanın Hikâyesi (Hazırkı Zamannın Hékayisi)

Yeni Uygur Türkçesinde şimdiki zamanın hikâye çekimi iki şekilde yapılmaktadır.

4.3.2.3.1.4.1. -(I)vati Ekli Şimdiki Zamanın Hikâyesi

Yeni Uygur Türkçesinde şimdiki zamanın hikâyesi için kullanılan bu şekil, -ip yat-ar er-di şeklinden çeşitli fonetik olaylar neticesinde oluşmuştur:

-(i)p+yat-ar+er-di -(i)vatatti

Örnek: yéz-ip yat-ar er-di yézivatatti ‘yazıyordu, yazardı’

Ekin geçirdiği fonetik değişikliği(Kaşgarlı, 1991, s. 51) -ip gerundium ekindeki p konganantı düşmüş, yat- yardımcı fiilindeki y konganantı v’ye, -ar geniş zaman ekindeki r konganantı t’ye dönüşmüş, er- isim fiili düşmüş, zaman eki -di’deki sedalı konganantı sedasız olan t’ye düşmüş ve sonunda bugünkü şekline girmiştir, şeklinde açıklamıştır.

Ay’a (2007, s. 236) göre, S. Mahmut Kaşgarlı’nın bu açıklamasına şu açılardan itiraz edilebilir: /p/ sesi Yeni Uygur Türkçesinde pek çok örnekte olduğu gibi iki ünlü arasında /v/ olmaktadır. Ayrıca bu olay, Türk dilinin genel temayülleri düşünüldüğü zaman doğal bir gelişmedir. Diğer taraftan /y/ sesi, /p/ sesine oranla düşmeye daha meyilli bir sestir. Burada düşen ses /p/ değil, /y/ olabilir. Muhtemelen de, düşme esnasında yanındaki vokali uzatmış olmalıdır. Uygur ağızları incelendiğinde ekin muhtemelen -ivâtatti şeklinde uzun telaffuz edildiği örneklere de rastlanacaktır. Yine bu açıklamada er- filinini düşmesi -ar geniş zaman ekindeki /r/’nin /t/ olmasından sonra verilmiştir. Eğer bu gelişme yaşanmış olsaydı, ekteki hece tekleşmesi olayı muhtemelen olmazdı. Diğer taraftan hece tekleşmesinden önce /r/’nin /t/ olmasını sağlayacak fonetik şartlar da yeterli değildir (Ay, 2007, s. 236).

Tüm bu açıklamaları yaptıktan sonra (Ay, 2007, s. 237) bu ekin oluşumu şu şekilde açıklamaktadır:

-(i)p+yat-ar+er-di -(i)vatatti

Birinci yol:

1. y > Ø -(i)p+at-ar + er-di
2. p > v -(i)vat-ar + er-di
3. hece teklesmesi -(i)vat-ar-di
4. r > t (t ve d etkisiyle) -(i)vat-at-di
5. d > t -(i)vatatti
6. Bundan sonra beklenebilecek muhtemel gelişme de -(i)vat-ti olmalıdır.

İkinci yol:

1. py > pp -(i)p+pat-ar + er-di
2. pp > p -(i)p+at-ar + er-di 2. p > v -(i)vat-ar + er-di
3. hece teklesmesi -(i)vat-ar-di
4. r > t (t ve d etkisiyle) -(i)vat-at-di
5. d > t -(i)vatatti
6. Bundan sonra beklenebilecek muhtemel gelişme de -(i)vat-ti olmalıdır (Ay, 2007, s. 236-237).

Yeni Uygur Türkçesinde şimdiki zamanın hikâyesi için kullanılan -(i)vatatti şeklinin çekimi şöyledir:

Çizelge 32. -(I)vati Ekli Şimdiki Zamanın Hikâye Çekimi

	Şahıs	yaz- 'yaz-'	kör- 'gör-'	işle- 'çalış-'
Teklik	1.	yéz-i-vatatti-m	kör-ü-vatatti-m	işli-vatatti-m
	2.	yéz-i-vatatti-ŋ	kör-ü-vatatti-ŋ	işli-vatatti-ŋ
	3.	yéz-i-vatatti	kör-ü-vatatti	işli-vatatti
Çokluk	1.	yéz-i-vatattu-k	kör-ü-vatattu-k	işli-vatattu-k
	2.	yéz-i-vatatti-ŋlar	kör-ü-vatatti-ŋlar	işli-vatatti-ŋlar
	3.	yéz-i-vatatti yéz-iş-i-vatatti	kör-ü-vatatti kör-üş-i-vatatti	işli-vatatti işle-ş-ivatatti

Metinde sadece III. şahıs çekim örneklerine rastlanmıştır.

III. Tekil Şahıs: kobil kılın-ivatatti ‘kabul ediliyordu’ (52), k t-ivatatti ‘gidiyordu’ (81-260), s zivatatti ‘seziyordu, hissediyordu’(284), k t r-ivatatti ‘götürüyordu, taşıyordu’ (458), b r-ivatatti ‘veriyordu’ (459), oyna-vatatti ‘oynuyordu’ (521), k l-ivatatti ‘geliyordu’ (733), i -ivatatti ‘içiyordu’ (1110), bol-uvatatti ‘oluyordu’ (1316), vark r-avatatti ‘bağıyordu’ (1322), küreş k l-ivatatti ‘savaşıyordu’ (1456).

III.  okluk Şahıs: kirişip k t-ivatatti ‘girişiyorlardı’ (1342).

-(I)vatatti ekli Şimdiki zamanın hikâyesinin olumsuz Şekli –mA, soru Şekli –mu soru eki getirilerek yapılır. Metinde bu çekimin olumsuz ve soru Şekline rastlanmamıştır.

4.3.2.3.1.4.2. -mAKtA Ekli Şimdiki Zamanın Hikâyesi

-mAKtA eki üzerine i- fiilinin görülen geçmiş zaman çekiminin getirilmesiyle yapılır. Sınırlı bir kullanıma sahiptir.

-mAKtA + i-di+şahıs ekleri

Bu çekimin olumsuz Şekli kullanılmaz. Soru Şekli için –mu soru eki çekimin sonuna getirilir.

-mAKtA ekli Şimdiki zamanın hikâyesinin şahıslara göre çekimi şu Şekilde yapılır:

Çizelge 33. -mAKtA Ekli Şimdiki Zamanın Hikâye  ekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	k�r- ‘g�r-‘	işle- ‘�alış-‘
Teklik	1.	yaz-ma�ta (i)-di-m	k�r-mekte (i)-di-m	işli-mekte (i)-di-m
	2.	yaz-ma�ta (i)-di-ŋ	k�r-mekte (i)-di-ŋ	işli-mekte (i)-di-ŋ
		yaz-ma�ta (i)-di-ŋiz	k�r-mekte (i)-di-ŋiz	işli-mekte (i)-di-ŋiz
3.	yaz-ma�ta (i)-di	k�r-mekte (i)-di	işli-mekte (i)-di	
�okluk	1.	yaz-ma�ta (i)-du-k	k�r-mekte (i)-du-k	işli-mekte (i)-du-k
	2.	yaz-ma�ta (i)-di-ŋlar	k�r-mekte (i)-di-ŋlar	işli-mekte (i)-di-ŋlar
	3.	yaz-ma�ta (i)-di	k�r-mekte (i)-di	işli-mekte (i)-di
y�z-iş-ma�ta (i)-di		k�r-�ř-mekte (i)-di	işle-ř-mekte (i)-di	

III. Tekil Şahıs: kaşıla kıl-maқта i-di ‘engel olmaktadır’ (1314), aқ-maқта i-di ‘akmakta idi’ (1422).

III. Çokluk Şahıs: öt-mekte i-di ‘geçmekte idiler’ (598), lerzi+ge sal-maқта i-diler ‘çoşkulandırmaktaydılar’ (1257), çaçır-maқта i-di ‘saçmakta idiler’ (1370),yür-mekte i-di ‘koşmakta idiler’ (1472).

4.3.2.3.1.5. Gelecek Zamanın Hikâyesi (Kelidiğan Zamanniñ Hekayisi)

Yeni Uygur Türkçesinde gelecek zamanın hikâye çekimi dört farklı şekilde yapılmaktadır.

4.3.2.3.1.5.1. -mAKçi Ekli Gelecek Zamanın Hikâyesi

Gelecek zamanı karşılamak için kullanılan şekillerden biri olan -mAKçi eki üzerine i- fiilinin görülen geçmiş zaman çekiminin getirilmesi ile yapılır. Soru şekli -mu soru eki ile meydana getirilir. Metinde bu çekimin örneğine rastlanmamıştır.

-mAKçi ekli gelecek zamanın hikâyesinin kişilere göre çekimi şu şekildedir:

Çizelge 34. -mAKçi Ekli Gelecek Zamanın Hikâye Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yaz-maқçı (i)-di-m	kör-mekçi (i)-di-m	işli-mekçi (i)-di-m
	2.	yaz-maқçı (i)-di-ñ	kör-mekçi (i)-di-ñ	işli-mekçi (i)-di-ñ
		yaz-maқçı (i)-di-ñiz	kör-mekçi (i)-di-ñiz	işli-mekçi (i)-di-ñiz
3.	yaz-maқçı (i)-di	kör-mekçi (i)-di	işli-mekçi (i)-di	
Çokluk	1.	yaz-maқçı (i)-du-қ	kör-mekçi (i)-du-қ	işli-mekçi (i)-du-қ
	2.	yaz-maқçı (i)-di-ñlar	kör-mekçi (i)-di-ñlar	işli-mekçi (i)-di-ñlar
	3.	yaz-maқçı (i)-di yéз-иш-maқçı (i)-di	kör-mekçi (i)-di kör-üş-mekçi (i)-di	işli-mekçi (i)-di işle-ş-mekçi (i)-di

4.3.2.3.1.5.2. -idiğan / -ydiğan Ekli Gelecek Zamanın Hikâyesi

Yeni Uygur Türkçesinde gelecek zamanın hikâye çekiminde kullanılan diğer şekil, –idiğan/-ydiğan ekine i- fiilinin görülen geçmiş zaman çekiminin getirilmesi ile yapılır. Olumsuz çekimi, gelecek zaman ekinden önce –ma/-me ekiyle, soru şekli ise

zaman ve şahıs eklerinden sonra eklenen – mu soru ekiyle oluşturulur. Metinde bu çekime örnek tespit edilememiştir.

-idiğan/-ydiğan ekli gelecek zamanın hikâye çekimi kişilere göre şöyledir:

Çizelge 35. -idiğan / -ydiğan Ekli Gelecek Zamanın Hikâye Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yaz-idiğan (i)-di-m	kör-idiğan (i)-di-m	işle-ydiğan (i)-di-m
	2.	yaz- idiğan (i)-di-η	kör-idiğan (i)-di-η	işle-ydiğan (i)-di-η
		yaz- idiğan (i)-di-ηiz	kör-idiğan (i)-di-ηiz	işle-ydiğan (i)-di-ηiz
3.	yaz- idiğan (i)-di	kör-idiğan (i)-di	işle-ydiğan (i)-di	
Çokluk	1.	yaz- idiğan (i)-du-ķ	kör-idiğan (i)-du-ķ	işle-ydiğan (i)-du-ķ
	2.	yaz- idiğan (i)-di-ηlar	kör-idiğan (i)-di-ηlar	işle-ydiğan (i)-di-ηlar
	3.	yaz- idiğan (i)-di yéz-iş- idiğan (i)-di	kör-idiğan (i)-di kör-üş-idiğan (i)-di	işle-ydiğan (i)-di işli-ş-idiğan (i)-di

4.3.2.3.1.5.3. –i/-y Ekli Gelecek Zamanın Hikâyesi

Yeni Uygur Türkçesinde gelecek zamanın hikâye çekimi, -i/-y ekine i-fiilinin görülen geçmiş zaman çekiminin getirilmesi ile yapılır. Olumsuz çekim için gelecek zaman ekinden önce -ma/-me eki getirilir. Yeni Uygur Türkçesinde –i/-y ekli gelecek zaman hikâyesinin kişilere göre çekimi şu şekildedir:

Çizelge 36. -i / -y Ekli Gelecek Zamanın Hikâye Çekimi

	Şahıs	oyla- ‘düşün-‘	küt- ‘bekle-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	oyla-y-tti-m	küt-e-tti-m	işle-y-tti-m
	2.	oyla-y--tti-η	küt-etti-η	işle-y-tti-η
		oyla-y-tti-ηiz	küt-e-tti-ηiz	işle-y-tti-ηiz
3.	oyla-y-tti	küt-e-tti	işle-ytti	
Çokluk	1.	oyla-y-ttu-ķ	küt-e-ttu-ķ	işle-y-ttu-ķ
	2.	oyla-y-tti-ηlar	küt-e-dtti-ηlar	işle-y-tti-ηlar
	3.	oyla-y-tti	küt-e-tti	işle-y-tti

Metinde tespit edilen örnekler şunlardır:

I. Teklik Şahıs: oyla-y-ti—m ‘düşünüyordum’ (1048).

III. Teklik Şahıs: bol-i-di-ğu ‘olurdu’ (531), oħşa-y-ti ‘benziyordu’ (718).

Soru şekli -mu soru eki ile yapılır: bilemtiŋ < bil-e-m-tiŋ ‘bilir miydin?, biliyor muydun?’ (101), de-y-di-ŋu ‘diyorlardı?’ (-ŋu eki soru anlamı katar. Bu soruda tereddüt ve şüphe vardır.) (526), yéŋ-e-le-m-ti-ki ‘yenebilir miydi ki?’(-le yeterlilik tasvir fiili) (1180).

-i/-y ekli gelecek zamanın hikâyesinin geniş zaman ve şimdiki zamanın hikâyesi anlamında kullanıldığı görülmektedir.

4.3.2.3.1.5.4. –KU Ekli Gelecek Zamanın Hikâyesi

Yeni Uygur Türkçesinde gelecek zamanın hikâye çekiminde kullanılan -KU eki+iyelik eklerine i- fiilin görülen geçmiş zaman çekiminin getirilmesi ile yapılır. Olumsuzluk şekli yok kelimesi ile yapılır. Soru şekli ise kullanılmamaktadır.

Yeni Uygur Türkçesinde –KU ekli gelecek zaman hikâyesinin kişilere göre çekimi şu şekildedir:

Çizelge 37. -KU Ekli Gelecek Zamanın Hikâye Çekimi

	Şahıs	ber- ‘ver-‘	kel- ‘gel-‘	çik- ‘çık-‘
Teklik	1.	ber-gü-m	kel-gü-m	çik-ku-m
	2.	ber-gü-ŋ	kel-gü-ŋ	çik-ku-ŋ
	3.	ber-gü-si i-di	kel-gü-si	çik-ku-si
Çokluk	1.	ber-gü- miz	kel-gü-miz	çik-ku-miz
	2.	ber-gü-ŋlar	kel-gü-ŋlar	çik-ku-ŋuz
	3.	ber-gü-si	kel-gü-si	çik-ku-si

Metinde sadece bir örnek tespit edilmiştir: ber-gü-si yok i-di ‘verecekleri yok idi’ (682).

4.3.2.3.1.6. Şart Kipinin Hikâyesi(Şert Meyliniŋ Hékeyisi)

Yeni Uygur Türkçesinde şart kipinin hikâyesi şu şekilde yapılır:

-sA + şahıs ekleri + i-di

Şart kipinin hikâyesinin olumsuz şekli, zaman eklerinden önce getirilen –ma/-me olumsuzluk eki ile, sorusu ise şahıs ve zaman eklerinden sonra getirilen –mu soru eki ile oluşturulmaktadır. bol-sa-ŋlar i-di-mu?, tap-mi-sa-ŋ i-di.

Yeni Uygur Türkçesinde şart kipinin hikâyesinin kişilere göre çekimi şu şekildedir:

Çizelge 38. Şart Kipinin Hikâye Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yaz-sa-m (i)-di	kör-se-m (i)-di	işli-se-m (i)-di
	2.	yaz-sa-η (i)-di	kör-se-η (i)-di	işli-se-η (i)-di
		yaz-sa-ηiz (i)-di	kör-se-ηiz (i)-di	işli-se- ηiz (i)-di
3.	yaz-sa - (i)-di	kör-se (i)-di	işli-se- (i)-di	
Çokluk	1.	yaz-sa-ķ (i)-di	kör-se-k (i)-di	işli-se-k (i)-di
	2.	yaz-sa-ηlar (i)-di	kör-se-ηlar (i)-di	işli-se-ηlar (i)-di
	3.	yaz-sa (i)-di yéz-iş-sa (i)-di	kör-se (i)-di kör-üş-se (i)-di	işli-se (i)-di işle-ş-se (i)-di

İncelenen metinde şart kipinin hikâyesine örnek bulunmamaktadır.

4.3.2.3.1.7. İstek Kipinin Hikâyesi (Arzu-Tilek Meyliniñ Hékayisi)

-KAy istek kipi ekinin üzerine i- fiilinin görülen geçmiş zamanda çekimi ile istek kipinin hikâye çekimi yapılır. Bu şeklin kişilere göre çekimi şöyledir:

Çizelge 39. İstek Kipinin Hikâye Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yaz-ğay (i)-di-m	kör-gey (i)-di-m	işli-gey (i)-di-m
		yaz-ğé-di-m	kör-ge-di-m	işli-ge-di-m
	2.	yaz-ğay (i)-di-η	kör-gey (i)-di-η	işli-gey (i)-di-η
yaz-ğay (i)-di- ηiz		kör-gey (i)-di-ηiz	işli-gey (i)-di- ηiz	
3.	yaz-ğay (i)-di	kör-gey (i)-di	işli-gey (i)-di	
Çokluk	1.	yaz-ğay (i)-du-ķ	kör-gey (i)-du-ķ	işli-gey (i)-du-ķ
	2.	yaz-ğay (i)-di-ηlar	kör-gey (i)-di-ηlar	işli-gey (i)-di-ηlar
	3.	yaz-ğay (i)-di yéz-iş-kay (i)-di	kör-gey (i)-di kör-üş-key (i)-di	işli-gey (i)-di işle-ş-key (i)-di

İncelenen metinde istek kipinin hikâye çekimi tespit edilmemiştir.

4.3.2.3.1.8. Gereklilik Kipinin Hikâyesi (Zörüriyet Meyliniñ Hékayisi)

Yeni Uygur Türkçesinde gereklilik kipinin hikâye çekimi -sA ekli, -mAsliK ve -ş ekli şekillerde yapılmaktadır.

4.3.2.3.1.8.1. -sA Ekli Gereklilik Kipinin Hikâyesi

Gereklilik ifadesini karşılamak için kullanılan -sA + şahıs ekleri + kérek şekline i- fiilinin görülen geçmiş zaman çekiminin getirilmesi ile -sA ekli gerklilik kipinin hikâye çekimi yapılır:

-sA+ şahıs ekleri + kérek + i-di

Yeni Uygur Türkçesinde bu şeklin kişilere göre çekimi şu şekildedir:

Çizelge 40. - sA Ekli Gereklilik Kipinin Hikâye Çekimi

	Şahıs	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	kör-se-m kérek (i)-di	işli-se-m kérek (i)-di
	2.	kör-se-η kérek (i)-di kör-se-ηiz kérek (i)-di	işli-se-η kérek (i)-di işli-se-ηiz kérek (i)-di
	3.	kör-se kérek (i)-di	işli-se kérek (i)-di
Çokluk	1.	kör-se-k kérek (i)-di	işli-se-k kérek (i)-di
	2.	kör-se-ηlar kérek (i)-di	işli-se-ηlar kérek (i)-di
	3.	kör-se kérek (i)-di kör-üş-se kérek (i)-di	işli-se kérek (i)-di işle-ş-se kérek (i)-di

İncelenen metinde bu çekimle ilgili örneğe rastlanmamıştır.

4.3.2.3.1.8.2. -ş ve -mAsliK Ekli Gereklilik Kipinin Hikâyesi

Gereklilik ifadesini karşılamak için kullanılan -ş + iyelik eki + kérek ve -mAsliK+ iyelik eki + kérek şekillerine i- fiilinin görülen geçmiş zaman çekiminin getirilmesi ile -ş ve -mAsliK ekli gereklilik kipinin hikâye çekimi yapılır:

-ş + iyelik eki + kérek+ i-di

-mAsliK + iyelik eki + kérek + i-di

Bu şeklin kişilere göre çekimi şu şekilde yapılmaktadır:

Çizelge 41. -ş ve -mAsliK Ekli Gereklilik Kipinin Hikâye Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘
Teklik	1.	yéz-iş-im kérek i-di	kör-meslig-im kérek i-di
	2.	yéz-iş-iñ kérek i-di yéz-iş-iñiz kérek i-di	kör-meslig-iñ kérek i-di kör-meslig-iñiz kérek i-di
	3.	yéz-iş-i kérek i-di	kör-meslig-i kérek i-di
Çokluk	1.	yéz-iş-imiz kérek i-di	kör-meslig-imiz kérek i-di
	2.	yéz-iş-iñlar kérek i-di	kör-meslig-iñlar kérek i-di
	3.	yéz-iş-i kérek i-di yéz-iş-liri kérek i-di	kör-meslig-i kérek i-di kör-meslig-liri kérek i-di

Metinde sadece III. teklik şahıs çekiminde bir örnek bulunmaktadır: teğdim kııl-iş-i kérek i-di ‘takdim etmesi gerek idi’ (711).

4.3.2.3.2. Rivayet Birleşik Çekimi (Ötken Zamaniñ Rivayeti)

Yeni Uygur Türkçesinde rivayet çekimi, basit çekimden sonra i- yardımcı fiiline öğrenilen geçmiş zamanın –KAn ekli şekli bazen de –miş ekli şeklinin getirilmesiyle yapılır. Rivayet birleşik çekiminde şahıs eki, şart ve gereklilik çekiminin dışında hep ek fiile getirilir ve zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. -miş eki ile yapılan rivayet çekiminin örnekleri daha çok üçüncü şahıslarda karşımıza çıkar. -miş eki şahıs ekinden önce de sonra da getirilebilir (Öztürk, 2010, s. 95).

–miş ekli rivayet birleşik çekimine –Kan ekli duyulan geçmiş zaman, -Ip ekli duyulan geçmiş zaman, geniş zaman, -mAKçi ekli gelecek zaman ve –Ku ekli gelecek zaman rivayet çekimlerinde daha çok rastlanmaktadır.

4.3.2.3.2.1. Duyulan Geçmiş Zamanın Rivayeti (Açlatma Ötken Zamaniñ Rivayiti- Vasitilik Bayan Meylidiki Ötken Zamaniñ Rivayiti)

Duyulan geçmiş zamanın rivayeti –KAn ekli ve –Ip ekli duyulan geçmiş zamanın rivayet çekimi olmak üzere iki şekillidir.

4.3.2.3.2.1.1.-KAn Ekli Duyulan Geçmiş Zamanın Rivayeti

-KAn ekli duyulan geçmiş zamanın rivayeti şu şekilde yapılır:

-KAn + i-ken + şahıs ekleri

-KAn + i-miş + şahıs ekleri

Soru şekli zaman ve şahıs eklerinden sonra eklenen –mu soru ekiyle yapılır:
yaz-mi-ğan i-ken-men?, yaz-ğan i-ken-siler-mu?

Yeni Uygur Türkçesinde -KAn ekli duyulan geçmiş zamanın rivayetinin kişilere göre çekimi şöyledir:

Çizelge 42. -KAn Ekli Duyulan Geçmiş Zamanın Rivayet Çekimi

	Şahıs	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Tekil	1.	kör-gen i-ken-men	işli-gen i-ken-men
	2.	kör-gen i-ken-sen kör-gen i-ken-siz(nezaket)	işli-gen i-ken-sen işli-gen i-ken-siz(nezaket)
	3.	kör-gen i-ken	işli-gen i-ken
Çokluk	1.	kör-gen i-ken-miz	işli-gen i-ken-miz
	2.	kör-gen i-ken-siler	işli-gen i-ken-siler
	3.	kör-gen i-ken kör-ü-ş-ken i-ken	işli-gen i-ken işle-ş-ken i-ken

İncelenen metinde sınırlı sayıda örnek bulunmaktadır:

III. Tekil Şahıs: bol-ğan- i-ken ‘olacaktı’ (503), veyran bolup ket-ken i-ken ‘mahvolup gitmiş imiş’ (914).

Olumsuz şeklini yapmak için zaman eklerinden önce –mA olumsuzluk eki getirilir: tessevvur kı-l-mi-ğan i-ken-men ‘düşünememiştim’ (949).

4.3.2.3.2.1.2. -Ip Ekli Duyulan Geçmiş Zamanın Rivayeti

Duyulan geçmiş zamanı karşılamak için kullanılan şekillerden biri olan -Ip eki üzerine i- fiilinin genellikle -KAn ekli, nadir olarak da -miş ekli duyulan geçmiş zaman çekiminin getirilmesi ile yapılır:

-Ip(ti) + (i)-ken+şahıs ekleri

-Ipti + -miş+ şahıs ekleri

-Ip i-ken şeklinde iki ünlü arasında kalan /p/ sesinin, bazen /v/’ye dönüştüğü ve şeklin -Iv i-ken haline girdiği de görülmektedir: kı-l-i-v-iken-men “yapmışım”. Süreklilik bildiren yat-, tur-, yür- gibi yardımcı fiiller çekimlendiğinde şimdiki

zamanın rivayeti gibi bir anlam verir. Üçüncü şahısta bazen –duğ eki, şahıs eki gibi kullanılır.

Yeni Uygur Türkçesinde geçmiş zamanın rivayeti için kullanılan bu şeklin, kişilere göre çekimi şu şekildedir:

Çizelge 43. -Ip Ekli Duyulan Geçmiş Zamanın Rivayet Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yéz-ipti-ken-men yé-z-íp i-ken-men	kör-üpti-ken-men kör-üp i-ken-men	işle-pti-ken-men işle-p i-ken-men
	2.	yéz-ipti-ken-sen yé-z-ipti-ken-siz(nezaket)	kör-üpti-ken-sen kör-üpti-ken-siz(nezaket)	işle-pti-ken-sen işle-pti-ken-siz(nezaket)
	3.	yéz-ipti-ken(duğ)	kör-üpti-ken(duğ)	işle-pti-ken(duğ)
Çokluk	1.	yéz-ipti-ken-miz	kör-üpti-ken-miz	işle-ti-miz
	2.	yéz-ipti-ken-siler	kör-üpti-ken-siler	işle-pti-siler
	3.	yéz-ipti-ken yé-z-iş-ipti-ken	kör-üpti-ken kör-üş-üpti-ken	işle-pti-ken işli-ş-ipti-ken

Metinde sadece III. tekil şahıs çekimine örnek bulunmaktadır: de-pti-ken ‘ demişmiş ’ (36), kit-ipti-ken ‘ gitmiş imiş ’ (534), boptiken<bol-up(ti)iken ‘ olmuş imiş ’ (544).

4.3.2.3.2.2. Geniş Zamanın Rivayeti (Keñ Zamanniñ Rivayiti)

Yeni Uygur Türkçesinde geniş zamanın rivayeti şu şekilde yapılır:

-(A)r + i-ken + şahıs ekleri

-(A)r + i-miş + şahıs ekleri

Olumsuz çekimi ise –mAs + i-ken + şahıs ekleri veya –mAs + i-miş + şahıs ekleri şeklinde meydana getirilir. Yeni Uygur Türkçesinde geniş zamanın rivayeti için kullanılan bu şeklin, kişilere göre çekimi şöyledir:

Çizelge 44. Geniş Zamanın Rivayet Çekimi

	Şahıs	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	kör-er (i)-ken-men kör-er (i)-miş-men	işle-r (i)-ken-men işle-r (i)-miş-men
	2.	kör-er (i)-ken-sen kör-er (i)-ken-siz(nezaket)	işle-r (i)-ken-sen işle-r (i)-ken-siz(nezaket)
	3.	kör-er (i)-ken(-duğ)	işle-r (i)-ken(-duğ)
Çokluk	1.	kör-er (i)-ken-miz	işle-r (i)-ken-miz
	2.	kör-er (i)-ken-siler	işli-r (i)-ken-siler
	3.	kör-er (i)-ken kör-üş-er (i)-ken	işle-r (i)-ken işle-ş-er (i)-ken

Metinde bu çekimle ilgili örnekler bulunmamaktadır.

4.3.2.3.2.3. Şimdiki Zamanın Rivayeti (Hazirki Zamanni Rivayiti)

Yeni Uygur Türkçesinde şimdiki zamanın rivayet çekimi –Ivati ekli ve –mAKtA ekli olmak üzere iki şekillidir.

4.3.2.3.2.3.1. -(I)vati Ekli Şimdiki Zamanın Rivayeti

Yeni Uygur Türkçesinde şimdiki zamanın rivayetinin çekimi iki şekilde yapılır. -(I)vati ekli şimdiki zamanın rivayeti çekimi şu şekildedir:

-(I)vatidi + -ken + şahıs ekleri

Bu şeklin kişilere göre çekimi şöyledir:

Çizelge 45. -(I)vati Ekli Şimdiki Zamanın Rivayet Çekimi

	Şahıs	yéz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yéz-ivatidi-ken-men	kör-üvatidi-ken-men	işli-vatidi-ken-men
	2.	yéz-ivatidi-ken-sen yéz-ivatidi-ken- siz(nezaket)	kör-üvatidi-ken-sen kör-üvatidi-ken- siz(nezaket)	işli-vatidi-ken-sen işli-vatidi-ken- siz(nezaket)
	3.	yéz-ivatidi-ken	kör-üvatidi-ken	işli-vatidi-ken
Çokluk	1.	yéz-ivatidi-ken-miz	kör-üvatidi-ken-miz	işli-vatidi-ken-miz
	2.	yéz-ivatidi-siler	kör-üvatidi-ken-siler	işli-vatidi-ken-siler
	3.	yéz-ivatidi-ken yéz-iş-ivati-ken	kör-üvatidi-ken kör-üş-üvatidi-ken	işli-vatidi-ken işli-ş-ivatidi-ken

Olumsuz çekimi zaman eklerinden önce –mA olumsuzluk eki ile, soru şekli ise zaman ve şahıs eklerinden sonra –mu soru ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır: yaz-may-vatidi-ken-men “yazmıyormuşum”, bil-ivatidi-ken-sen-mu? “biliyormuş musun?”

Bu çekimle ilgili metinde örneğe rastlanmamıştır.

4.3.2.3.2.3.2. -mAKtA Ekli Şimdiki Zamanın Rivayeti

Şimdiki zaman için kullanılan –mAKtA eki üzerine i- yardımcı fiilin –ken ekli duyulan geçmiş zaman çekiminin yapılması ile oluşturulur:

-mAKtA + i-ken + şahıs ekleri

Yeni Uygur Türkçesinde şimdiki zamanın rivayeti için kullanılan bu -mAKtA i-ken şeklinin kişilere göre çekimi şöyledir:

Çizelge 46. -mAKtA Ekli Şimdiki Zamanın Rivayet Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yaz-maқта i-ken-men	kör-mekte i-ken-men	işli-mekte i-ken-men
	2.	yaz-maқта i-ken-sen yaz-maқта i-ken- siz(nezaket)	kör-mekte i-ken-sen kör-mekte i-ken- siz(nezaket)	işli-mekte i-ken-sen işli-mekte i-ken- siz(nezaket)
	3.	yaz-maқта i-ken	kör-mekte i-ken	işli-mekte i-ken
Çokluk	1.	yaz-maқта i-ken-miz	kör-mekte i-ken-miz	işli-mekte i-ken-miz
	2.	yaz-maқта i-ken-siler	kör-mekte i-ken-siler	işli-mekte i-ken-siler
	3.	yaz-maқта i-ken yéz-i-ş-maқта i-ken	kör-mekte i-ken kör-üş-mekte i-ken	işli-mekte i-ken işle-ş-mekte i-ken

Metinde bu çekimin örneğine rastlanmamıştır.

4.3.2.3.2.4. Gelecek Zamanın Rivayeti (Kelidiğan Zamanniñ Rivayiti)

Yeni Uygur Türkçesinde gelecek zamanın rivayet çekimi dört farklı şekilde yapılmaktadır.

4.3.2.3.2.4.1. -i/-y Ekli Gelecek Zamanın Rivayeti

Yeni Uygur Türkçesinde -i/-y ekli gelecek zamanın rivayet çekimi şu şekilde yapılmaktadır:

-idi/-ydi + ken + şahıs ekleri

-i/-y ekli gelecek zamanın rivayetinin çekiminin kişilere göre çekimi şöyledir:

Çizelge 47. -i/-y Ekli Gelecek Zamanın Rivayet Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yéz-idi-ken-men	kör-üdi-ken-men	işle-ydi-ken-men
	2.	yéz-idi-ken-sen yé-z-idi-ken-siz(nezaket)	kör-üdi-ken-sen kör-üdi-ken-siz(nezaket)	işle-ydi-ken-sen işle-ydi-ken-siz(nezaket)
	3.	yéz-idi-ken(-duğ)	kör-üdi-ken(-duğ)	işle-ydi-ken(-duğ)
Çokluk	1.	yéz-idi-ken-miz	kör-üdi-ken-miz	işle-ydi-ken-miz
	2.	yéz-idi-ken-siler	kör-üdi-ken-siler	işle-ydi-ken-siler
	3.	yéz-idi-ken(-duğ) yé-z-i-ş-idi-ken	kör-üdi-ken(-duğ) kör-üş-idi-ken	işle-ydi-ken(-duğ) işle-ş-idi-ken

Bu şeklin, pek çok örnekte gelecek zamanın rivayetinden çok şimdiki zamanın rivayeti yerine kullanıldığı görülür. Üçüncü şahısta bazen –duğ ekinin şahıs eki gibi kullanıldığı metinlere rastlanabilir. Bu çekimin olumsuz zaman ekinden önce –mA olumsuzluk ekinin getirilmesiyle yapılır: kel-me-ydi-ken-men “gelmeyecekmişim”.

Metinde tespit edilen örnekler şimdiki zamanın rivayeti anlamı taşımaktadır ve III. tekil şahıs çekimindedir:

oğşa-ydi-ken ‘benziyormuş’ (131), çık-a-m-di-ken ‘çıkılmıyormuş’ (493), bar-idi-ken ‘geliyormuş’ (502), uni-ma-ydi-ken ‘razı olmuyormuş, istemiyormuş’ (532), koy-idi-ken ‘koyuyormuş’ (820-821), kızga-ydi-ken ‘uyandırıyormuş’ (867), yaşa-ydi-ken ‘yaşıyormuş’ (906), tur-idi-ken ‘oluyormuş’ (906), yigil-idi-ken ‘toplaniyormuş’ (918), tökül-idi-ken ‘dökülüyormuş’ (918), ünde-ydi-ken ‘davet ediyormuş, çağırıyormuş’ (926), koy-idi-ken ‘koyuyormuş’ (929), yoruk bol-idi-ken ‘aydınlık oluyormuş’ (1033), hiyal kı-l-idi-ken-sen ‘hayal kuruyormuşsun’ (1044).

4.3.2.3.2.4.2. -mAKçi Ekli Gelecek Zamanın Rivayeti

Yeni Uygur Türkçesinde gelecek zamanı karşılamak için kullanılan asıl şekillerden biri olan -mAKçi eki üzerine i- fiilinin çoğunlukla –ken, bazen de -miş ekli duyulan geçmiş zaman çekimlerinin getirilmesi ile yapılır:

-mAKçi + (i)-ken + şahıs ekleri

-mAKçi + (i)-miş + şahıs ekleri

-mAKçi ekli gelecek zamanın rivayetinin kişilere göre çekimi şöyle yapılmaktadır:

Çizelge 48. -mAKçi Ekli Gelecek Zamanın Rivayet Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘
Teklik	1.	yaz-mağçi (i)-ken-men yaz-mağçi (i)-miş-men	kör-mekçi (i)-ken-men kör-mekçi (i)-miş-men
	2.	yaz-mağçi (i)-ken-sen yaz-mağçi (i)-ken-siz	kör-mekçi (i)-ken-sen kör-mekçi (i)-ken-siz
	3.	yaz-mağçi (i)-ken(-duğ)	kör-mekçi (i)-ken(-duğ)
Çokluk	1.	yaz-mağçi (i)-ken-miz	kör-mekçi (i)-ken-miz
	2.	yaz-mağçi (i)-ken-siler	kör-mekçi (i)-ken-siler
	3.	yaz-mağçi (i)-ken yé-z-i-ş-mağçi (i)-ken	kör-mekçi (i)-ken kör-üş-mekçi (i)-ken

Metinde bu şeklin çekim örneğine rastlanmamıştır.

4.3.2.3.2.4.3. -idiğan/-ydiğan Ekli Gelecek Zamanın Rivayeti

Gelecek zamanı karşılamak için kullanılan –idiğan / -ydiğan eki üzerine i- fiilinin -ken ekli duyulan geçmiş zaman çekiminin getirilmesi ile yapılır:

–idiğan / -ydiğan + i-ken + şahıs ekleri

Yeni Uygur Türkçesinde gelecek zamanın rivayeti için kullanılan bu şeklin kişilere göre çekimi şöyledir:

Çizelge 49. -idiğan/-ydiğan Ekli Gelecek Zamanın Rivayet Çekimi

	Şahıs	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	kör-idiğan i-ken-men	işle-ydiğan i-ken-men
	2.	kör-idiğan i-ken-sen kör-idiğan i-ken-siz	işle-ydiğan i-ken-sen işle-ydiğan i-ken-siz
	3.	kör- idiğan i-ken	işle-ydiğan i-ken
Çokluk	1.	kör-idiğan i-ken-miz	işle-ydiğan i-ken-miz
	2.	kör- idiğan i-ken-siler	işli-ydiğan i-ken-siler
	3.	kör-idiğan i-ken kör-üş-idiğan i-ken	işle-ydiğan i-ken işli-ş-idiğan i-ken

Olumsuz çekimi zaman ekinde önce –mA olumsuzluk ekinin getirilmesiyle oluşturulur. İncelenen metinde hiçbir örnek tespit edilmemiştir.

4.3.2.3.2.4.4. -KU Ekli Gelecek Zamanın Rivayeti

Yeni Uygur Türkçesinde bu şekilde yapılan gelecek zamanın rivayeti şöyledir:

-KU + dek + (i)-miş + şahıs ekleri

İncelenen metinde bu şeklin örneği bulunmamaktadır.

Çizelge 50. -KU Ekli Gelecek Zamanın Rivayet Çekimi

	Şahıs	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	kör-güdek (i)-miş-men	işli-gidek (i)-miş-men
	2.	kör-güdek (i)-miş-sen	işli-gidek (i)-miş-sen
	3.	kör-güdek (i)-miş	işli-gidek (i)-miş
Çokluk	1.	kör-güdek (i)-miş-miz	işli-gidek (i)-miş-miz
	2.	kör-güdek (i)-miş-siler	işli-gidek (i)-miş-siler
	3.	kör-güdek (i)-miş kör-üş-küdek (i)-miş	işli-gidek (i)-miş işle-ş-gidek (i)-miş

4.3.2.3.2.5. Şart Kipinin Rivayeti (Şert Meylinin Rivayeti)

Şart çekiminde kullanılan –sA ekinin üzerine i- fiilinin –ken ekli duyulan geçmiş zamanda çekiminin yapılmasıyla meydana getirilir:

-sA + şahıs eki + i-ken

Yeni Uygur Türkçesinde şart kipinin kişilere göre çekimi şöyle yapılır:

Çizelge 51. Şart Kipinin Rivayet Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yaz-sa-m i-ken	kör-se-m i-ken	işli-se-m i-ken
	2.	yaz-sa-ŋ i-ken yaz-si-ŋiz i-ken	kör-se-ŋ i-ken kör-si-ŋiz i-ken	işli-se-ŋ i-ken işli-si-ŋiz i-ken
	3.	yaz-sa i-ken	kör-se i-ken	işli-se i-ken
Çokluk	1.	yaz-sa-ķ i-ken	kör-se-k i-ken	işli-se-k i-ken
	2.	yaz-sa-ŋlar i-ken	kör-se-ŋlar i-ken	işli-se-ŋlar i-ken
	3.	yaz-sa i-ken yé-z- iş-sa i-ken	kör-se i-ken kör-üş-se i-ken	işli-se i-ken işle-ş-se i-ken

Metinde sadece I. tekil şahısta çekimlenmiş bir örnek tespit edilmiştir: bak-ma-sa-m i-ken ‘büyütmeseymişim’ (562).

4.3.2.3.2.6. İstek Kipinin Rivayeti (Arzu-Tilek Meylinin Rivayiti)

İstek ifadesini karşılamak için kullanılan -KAy eki üzerine i- fiilinin –ken ekli duyulan geçmiş zaman çekiminin getirilmesi ile yapılır:

-KAy + i-ken + şahıs ekleri

Yeni Uygur Türkçesinde bu şeklin kişilere göre çekimi şöyledir:

Çizelge 52. İstek Kipinin Rivayet Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yaz-ğay i-ken-men	kör-gey i-ken-men	işli-gey i-ken-men
	2.	yaz-ğay i-ken-sen yaz-ğay i-ken-siz	kör-gey i-ken-sen kör-gey i-ken-siz	işli-gey i-ken-sen işli-gey i-ken-siz
	3.	yaz-ğay i-ken	kör-gey i-ken	işli-gey i-ken
Çokluk	1.	yaz-ğay ken-miz	kör-gey i-ken-miz	işli-gey i-ken-miz
	2.	yaz-ğay i-ken-siler	kör-gey i-ken-siler	işli-gey i-ken-siler
	3.	yaz-ğay i-ken yé-z- iş-ğay i-ken	kör-gey i-ken kör-üş-key i-ken	işli-gey i-ken işle-ş-key i-ken

Metinde bu çekim ile ilgili hiç örnek bulunmamaktadır.

4.3.2.3.2.7. Gereklilik Kipinin Rivayeti (Zörüriyet Meyliniñ Rivayiti)

Gereklilik kipinin rivayet çekimi –sA ekli, -ş ekli ve –mAsliK ekli olmak üzere üç şekilde yapılmaktadır.

4.3.2.3.2.7.1. -sA Ekli Gereklilik Kipinin Rivayeti

Gereklilik ifadesini karşılamak için kullanılan -sA + şahıs ekleri + kérek şekline i- fiilinin -ken ekli duyulan geçmiş zaman çekiminin getirilmesi yapılıır:

-sA + şahıs ekleri + kérek + i-ken

Bu çekimin soru şekli, i-ken zaman ekinin üzerine getirilen –mu soru ekiyle yapılıır. Yeni Uygur Türkçesinde bu şeklin kişilere göre çekimi şöyledir:

Çizelge 53. -sA Ekli Gereklilik Kipinin Rivayet Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘
Teklik	1.	yaz-sa-m kérek i-ken	kör-se-m kérek i-ken
	2.	yaz-sa-ñ kérek i-ken	kör-se-ñ kérek i-ken
		yaz-sa-ñız kérek i-ken	kör-se-ñız kérek i-ken
3.	yaz-sa kérek i-ken	kör-se kérek i-ken	
Çokluk	1.	yaz-sa-ķ kérek i-ken	kör-se-k kérek i-ken
	2.	yaz-sa-ñlar kérek i-ken	kör-se-ñlar kérek i-ken
	3.	yaz-sa kérek i-ken	kör-se kérek i-ken
yéz-iş-sa kérek i-ken		kör-üş-se kérek i-ken	

4.3.2.3.2.7.2. -ş ve -mAsliK Ekli Gereklilik Kipinin Rivayeti

Gereklilik ifadesini karşılamak için kullanılan -ş + iyelik kökenli şahıs ekleri + kérek ve -mAsliK + iyelik kökenli şahıs ekleri + kérek şekillerine i- fiilinin -ken ekli duyulan geçmiş zaman çekiminin getirilmesi ile bu çekim yapılıır:

-ş + iyelik kökenli şahıs ekleri + kérek + i-ken

-mAsliK + iyelik kökenli şahıs ekleri + kérek + i-ken

Yeni Uygur Türkçesinde –ş ve –mAsliK ekli gereklilik kipinin rivayetinin kişilere göre çekimi şöyledir:

Çizelge 54. -ş ve -mAsliK Ekli Gereklilik Kipinin Rivayet Çekimi

	Şahıs	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	kör-meslig-im kérek i-ken	işli-ş-im kérek i-ken
	2.	kör-meslig-ij kérek i-ken kör-meslig-ijiz kérek i-ken	işli-ş-ij kérek i-ken işli-ş-ijiz kérek i-ken
	3.	kör-meslig-i kérek i-ken	işli-ş-i kérek i-ken
Çokluk	1.	kör-meslig-imiz kérek i-ken	işli-ş-imiz kérek i-ken
	2.	kör-meslig-ıñlar kérek i-ken	işli-ş-ıñlar kérek i-ken
	3.	kör-meslig-i kérek i-ken kör-meslik-liri kérek i-ken	işli-ş-i kérek i-ken işli-ş-liri kérek i-ken

Metinde bu çekimin örneğine rastlanmamıştır.

4.3.2.3.3. Şart Birleşik Çekimi (Şert Koşumçisi)

Yeni Uygur Türkçesinde şart çekimi, ek fiil yerine bol- yardımcı fiiline –sA eki getirilerek yapılır. Şahıs ekleri, şart çekiminde olduğu gibi kullanılır.

4.3.2.3.3.1. Duyulan Geçmiş Zamanın Şartı(Añlatma Ötken Zamanniñ Şerti-Vasitilik Bayan Meylidiki Ötken Zamanniñ Şerti)

Duyulan geçmiş zamanın şart çekimi için -KAn eki üzerine bol- yardımcı fiilinin –sA şart çekiminin ve iyelik kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile yapılır:

-KAn + bol- + -sA + İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Yeni Uygur Türkçesinde duyulan geçmiş zamanın şartının kişilere göre çekimi şöyledir:

Çizelge 55. Duyulan Geçmiş Zamanın Şart Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yaz-ğan bol-sa-m	kör-gen bol-sa-m	işli-gen bol-sa-m
	2.	yaz-ğan bol-sa-η	kör-gen bol-sa-η	işli-gen bol-sa-η
	3.	yaz-ğan bol-sa	kör-gen bol-sa	işli-gen bol-sa
Çokluk	1.	yaz-ğan bol-sa-ķ	kör-gen bol-sa-ķ	işli-gen bol-sa-ķ
	2.	yaz-ğan bol-sa-ηlar	kör-gen bol-sa-ηlar	işli-gen bol-sa-ηlar
	3.	yaz-ğan bol-sa yéz-i-ş-ķan bol-sa	kör-gen bol-sa kör-ü-ş-ken bol-sa	işli-gen bol-sa işle-ş-ken bol-sa

Olumsuz şekli –mA olumsuz eki ile yapılır: bol-mi-ğan bol-sa ‘olmamış olsa’ (410), körüp baķ-mi-ğan bol-si+mu ‘görmemiş olsa da’ (902), ķil-mi-ğan bol-si-mu ‘söylememiş olsa da’ (1038).

Bu çekimin soru şekli –mu soru ekinin getirilmesiyle olur: işli-gen bol-sa-mmu, yaz-ğan bol-sa-mu. Metinde soru şekline örnek bulunmamaktadır.

İncelenen metinde tespit edilen örnekler şunlardır:

I. Tekil Şahıs: kécik-ken bol-sa-m+ze ‘gecikmiş olsam’ (-ze pekiştirme edatı, sitemle karışık kuvvetlendirme yapar.) (267), ötken bol-sa-m ‘geçmiş olsam’ (269).

III. Tekil Şahıs: ķal-ğan bol-sa ‘kalmış olsa’ (487).

4.3.2.3.3.2. Geniş Zamanın Şartı (Keñ Zamanniñ Şerti)

Geniş zamanı karşılamak için kullanılan -(A)reki üzerine bol- yardımcı fiilinin –sA şart çekiminin ve iyelik kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile yapılır:

-(A)r + bol- + -sA + İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Geniş zamanın şartının olumsuz çekimi şu şekildedir:

-mAs + bol- + -sA + İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Yeni Uygur Türkçesinde geniş zamanın şartı için kullanılan bu şeklin kişilere göre çekimi şöyledir:

Çizelge 56. Geniş Zamanın Şart Çekimi.

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yaz-ar bol-sa-m yaz-mas bol-sa-m	kör-mes bol-sa-m	işle-r bol-sa-m işli-mes bol-sa-m
	2.	yaz-ar bol-sa-ŋ	kör-mes bol-sa-ŋ	işle-r bol-sa-ŋ
	3.	yaz-ar bol-sa	kör-mes bol-sa	işle-r bol-sa
Çokluk	1.	yaz-ar bol-sa-ķ	kör-mes bol-sa-ķ	işle-r bol-sa-ķ
	2.	yaz-ar bol-sa-ŋlar	kör-mes bol-sa-ŋlar	işle-r bol-sa-ŋlar
	3.	yaz-ar bol-sa yé-z-i-ş-er bol-sa	kör-mes bol-sa kör-üş-mes bol-sa	işle-r bol-sa işli-ş-er bol-sa

İncelenen metinde geniş zamanın şart çekimine hiç örnek tespit edilememiştir.

4.3.2.3.3.3. Gelecek Zamanın Şartı (Kelidiğan Zamanniş Şerti)

Yeni Uygur Türkçesinde gelecek zamanın şart çekimi –mAKçi ekli, -KU ekli ve -idiğan/-ydiğan ekli şekillerde yapılmaktadır.

4.3.2.3.3.3.1. -mAKçi Ekli Gelecek Zamanın Şartı

Gelecek zamanı karşılamak için kullanılan –mAKçi ekinin üzerinebol-yardımcı fiilin –sA şart çekiminin ve iyelik kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile yapılır:

-mAKçi + bol- + -sA + İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Yeni Uygur Türkçesinde –mAKçi ekli gelecek zamanın şartı için kullanılan bu şeklin kişilere göre çekimi şöyledir:

Çizelge 57. -mAQçi Ekli Gelecek Zamanın Şart Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yaz-maqçi bol-sa-m	kör-mekçi bol-sa-m	işli-mekçi bol-sa-m
	2.	yaz-maqçi bol-sa-ŋ	kör-mekçi bol-sa-ŋ	işli-mekçi bol-sa-ŋ
	3.	yaz-maqçi bol-sa	kör-mekçi bol-sa	işli-mekçi bol-sa
Çokluk	1.	yaz-maqçi bol-sa-ķ	kör-mekçi bol-sa-ķ	işli-mekçi bol-sa-ķ
	2.	yaz-maqçi bol-sa-ŋlar	kör-mekçi bol-sa-ŋlar	işli-mekçi bol-sa-ŋlar
	3.	yaz-maqçi bol-sa yéz-iş-maqçi bol-sa	kör-mekçi bol-sa kör-üş-mekçi bol-sa	işli-mekçi bol-sa işle-ş-mekçi bol-sa

Metinde bu şeklin çekimine rastlanmamıştır.

4.3.2.3.3.3.2. –idiğan / -ydiğan Ekli Gelecek Zamanın Şartı

Yeni Uygur Türkçesinde gelecek zamanı karşılamak için kullanılan –idiğan / -ydiğan eki üzerine bol- yardımcı fiilinin –sA şart çekiminin ve iyelik kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile yapılır:

-idiğan / -ydiğan + bol- + -sA + İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Yeni Uygur Türkçesinde -idiğan / -ydiğan ekli gelecek zamanın şartı için kullanılan bu şeklin kişilere göre çekimi şöyledir:

Çizelge 58. –idiğan / -ydiğan Ekli Gelecek Zamanın Şart Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yaz-idiğan bol-sa-m	kör-idiğan bol-sa-m	işle-ydiğan bol-sa-m
	2.	yaz-idiğan bol-sa-ŋ	kör-idiğan bol-sa-ŋ	işle-ydiğan bol-sa-ŋ
	3.	yaz-idiğan bol-sa	kör-idiğan bol-sa	işle-ydiğan bol-sa
Çokluk	1.	yaz-idiğan bol-sa-ķ	kör-idiğan bol-sa-ķ	işle-ydiğan bol-sa-ķ
	2.	yaz-idiğan bol-sa-ŋlar	kör-idiğan bol-sa-ŋlar	işle-ydiğan bol-sa-ŋlar
	3.	yaz-idiğan bol-sa yéz-iş-idiğan bol-sa	kör-idiğan bol-sa kör-üş-idiğan bol-sa	işle-ydiğan bol-sa işli-ş-idiğan bol-sa

Metinde bu çekimle ilgili olarak tespit edilen örnekler şu şekildedir:

I. Tekil Şahıs: tepele-ydiğan bol-sa-m ‘vurabilen olsam’ (513).

III. Tekil Şahıs: bol-idiğan bol-sa ‘olacak olsa’ (132), aŋlap ƙal-idiğan bol-si-ğü ‘duyacak olsa’ (-ğü eki getirildiği unsura soru anlamı katar ve bu soruda, tereddüt ve şüphe ifadesi vardır. Ayrıca getirildiği unsurun anlamını pekiştirir.) (618).

I. Çokluk Şahıs: kara-ydığan bol-si-ñiz ‘bakacak olsanız’ (129).

4.3.2.3.3.3. -KU Ekli Gelecek Zamanın Şartı

Gelecek zamanı karşılamak için kullanılan –KU+dek eki üzerine bol-yardımcı fiilinin –sA şart çekiminin ve iyelik kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile yapılır:

-KU dek + bol- + -sA + İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Yeni Uygur Türkçesinde gelecek zamanın şartı için kullanılan bu şeklin kişilere göre çekimi şöyledir:

Çizelge 59. -KU Ekli Gelecek Zamanın Şart Çekimi

	Şahıs	yaz- ‘yaz-‘	kör- ‘gör-‘	işle- ‘çalış-‘
Teklik	1.	yaz-gidek bol-sa-m	kör-güdek bol-sa-m	işli-gidek bol-sa-m
	2.	yaz-gidek bol-sa-ñ	kör-güdek bol-sa-ñ	işli-gidek bol-sa-ñ
	3.	yaz-gidek bol-sa	kör-güdek bol-sa	işli-gidek bol-sa
Çokluk	1.	yaz-gidek bol-sa-k	kör-güdek bol-sa-k	işli-gidek bol-sa-k
	2.	yaz-gidek bol-sa-ñlar	kör-güdek bol-sa-ñlar	işli-gidek bol-sa-ñlar
	3.	yaz-gidek bol-sa yé-z-iş-gidek bol-sa	kör-güdek bol-sa kör-üş-küdek bol-sa	işli-gidek bol-sa işle-ş-gidek bol-sa

İncelenen metinde bu çekimin örneği tespit edilememiştir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

5.1. Sonuç

Çağdaş Uygur edebiyatı yazarı Halide İsrail'e ait olan "Meşel Kötürgen Kişiler" (Meşale Taşıyan Kişiler) adlı esere bağlı olarak Çekim Ekleri ile ilgili yaptığımız çalışmada metnin, Yeni Uygur Türkçesinin standart dil özelliklerini yansıttığını görmekteyiz. Çalışmada hiç bulunmayan, az veya sıklıkla kullanılan çekim ekleriyle ilgili sonuçları şu şekilde verebiliriz:

İsim Çekimi İle İlgili Sonuçlar: +lAr çokluk eki Yeni Uygur Türkçesinde +lar, ler görünümündedir. Kendisinden sonra başka bir ek gelip açık orta hece konumunda olursa +lir şekline dönüşmektedir. +lAr eki Türkiye Türkçesinde büyük ünlü uyumuna uyarken Yeni Uygur Türkçesinde uymadığı durumlar görülür. Bunun nedeni Türkiye Türkçesinde ince sıradan olarak gösterilen sesler (i, é) Uygur Türkçesinde ara ünlü olarak da gösterilmekte ve bu seslerin ardından hem ince hem kalın sıradan ünlüler gelebilmektedir. Eserde çokluk ekinin bu durumu ile ilgili birçok örneğe rastlanmaktadır. Metinde çokluk ekinin bir şahsın bağlı olduğu aileyi, topluluğu göstermek, saygı ifade etmek ve yaklaşık anlamlarında kullanıldığı tespit edilmektedir.

Yeni Uygur Türkçesindeki iyelik ekleri şu şekildedir:

Çizelge 60. Yeni Uygur Türkçesi İyelik Ekleri

	Teklik	Çokluk
1. Kişi	+(I)m	+(I)miz
2. Kişi	+(I) η +(I) ηiz (nezaket)	+(I) ηlar
3. Kişi	+(s)i	+(s)i, +liri

Metinde tüm iyelik eklerine örnekler tespit edilmiştir. En fazla 3. teklik kişi iyelik eki örnekleri görülmektedir. 3. teklik kişi iyelik eki üzerine hal eki getirildiği durumlarda Türkiye Türkçesinde zamir n'si ortaya çıkarken Yeni Uygur Türkçesinde ortaya zamir n'si çıkmadığı metinde de tespit edilmektedir. Bu durum Doğu Türkçesinin karakteristik özelliğidir.

Aitlik eki, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi tek şekilli olarak kullanılmaktadır.

Yeni Uygur Türkçesinde isimlere getirilen hâl eklerini şu şekilde bir tabloda gösterebiliriz.

Çizelge 61. Yeni Uygur Türkçesi Hâl Ekleri

	Ekler
Yalın hâli (Nominatif)	-
İlgi hâli (Genitif)	+niñ
Yükleme hâli (Akkuzatif)	+ni
Yönelme hâli (Datif)	+ğa, +ge, +қа, +ke
Bulunma hâli (Lokatif)	+da, +de, +ta, +te
Çıkma(Ayrılma) hâli (Ablatif)	+din, +tin
Vasıta hâli (İnstrumental)	bilen
Eşitlik hâli (Equatif)	+ça, +çe
Yön gösterme hâli	+қarı/+keri
Benzerlik hâli	+dek, +tek
Sınırlama hâli	+ғиçe, +giçe, +қиçe, +kiçe

Hâl eklerinin tüm kategorilerinden örnekler, metinden tespit edilmektedir. Hâl ekleri ile ilgili yapılan incelemede, yönelme hâli ekinin Türkiye Türkçesinden farklı olarak bazen vasıta hâli eki gibi kullanıldığı örnekler görülmektedir: hayacan+ğa 'heyecan ile' (262), küç+ke 'güç ile' (1324). Bulunma hâl ekinin üzerine aitlik eki (+ki), pekiştirme edatlarından +la ve + mu getirilince ek, +di/+ti şekline dönüşmektedir: yer+di+ki 'yerdeki' (52-825-949-982-992-1127), koçi+di+ki 'sokaktaki' (84), yurt+ti+ki 'memleketteki' (63-513-899-902), etrap+ti+ki 'etraftaki' (1004-1267-1397), yurt+i+di+mu 'memleketinde de' (1124), toğri+si+di+mu 'hakkında da' (1277), çağ+di+la 'zamanda, anda' (92), vaқit-lir+i+di+la 'vakitlerinde' (343).

Yeni Uygur Türkçesinde isimlerde soru kategorisi eki –mu’dur. Türkiye Türkçesinden farklı olarak ek tek şekilli olup kelimeye bitişik yazılmaktadır. Metinde az da olsa örneklere rastlanmıştır. –kin ve -ki ekleriyle birlikte kullanıldığı zaman bu ekler, anlama tereddüt, şüphe ifadesi katar. Metinde bu duruma örnek tespit edilememiştir.

İsimlerde bildirmenin şimdiki zamanın 3. teklik ve çoklukşahıs çekiminde bazen bildirme ekinin (+Dİr) kullanılmadığı görülmüştür: nami ‘ismi(dir)’ (212), cay ‘yer(dir)’ (216), uttur-iş+imiz mumkin ‘yenilişimiz mümkün(dür)’ (1450), sülketlik ‘narin(lerdir)’ (834), güzel ‘güzel(lerdir)’ (834).

İsimlerde bildirmenin şart çekimi şekli ile ilgili metinde az sayıda örneğe rastlanmıştır.

Fiil Çekimi İle İlgili Sonuçlar: Fiil çekimi ile ilgili üç ana bölümde değerlendirme yapılmıştır: Fiillerde zaman, fiillerde kip ve birleşik zaman çekimi.

Fiillerde Zaman İle İlgili Sonuçlar: Görülen geçmiş zaman çekiminde metinde daha çok –Dİ ekli görülen geçmiş zaman çekimi tespit edilmiştir. –KAN ekli görülen geçmiş zaman çekimi örneği tespit edilememiştir.

Metinde duyulan geçmiş zaman çekimi ile ilgili olarak –KAN ekli duyulan geçmiş zaman, -İp ekli duyulan geçmiş zaman çekimi örnekleri yer alırken, -miş ekli duyulan geçmiş zaman çekimine rastlanmamıştır.

Şimdiki zaman çekiminde daha çok –İvati ekli şimdiki zaman çekimli örneklere rastlanırken –mAKtA ekli şimdiki zaman çekimi örnekleri daha sınırlı sayıdadır.

Gelecek zaman çekiminde metinde şunlar tespit edilmiştir: -i/-y ekli gelecek zaman çekimi gelecek zamandan çok geniş zaman ve şimdiki zamanı ifade etmede kullanılmıştır. –MAKçi ekli gelecek zaman çekimi örneğine rastlanmamıştır. –idiğan/-ydiğan ekli gelecek zaman çekimi örneğine az rastlanmıştır. –KUEkli gelecek zaman çekiminde –KU+iyelik eki ile yapılan çekim örneği bulunmazken –KU+dek ekli gelecek zaman çekimi örneği de oldukça az sayıdadır.

Geniş zaman çekimi ile ilgili metinde sınırlı sayıda örnek bulunmaktadır.

Fiillerde Kip İle İlgili Sonuçlar: -mAslik ekli gereklilik kipi ve –KU ekli istek çekimi dışında diğer kip çekimlerine metinde örnekler tespit edilmiştir. –sA ekli

gereklilik kipi çekimi örneği bir tane olup, –ş ekli gereklilik çekimi ise sınırlı sayıdadır.

Emir kipi çekiminde teklik II. Şahısta emir eki kullanılmayan ve –Kin ekli örneklere rastlanmıştır: apir-ip ber-Ø ‘götürüp ver’ (320), yügür-üp kel-Ø ‘koşup gel’ (321), ket-kin ‘git’ (325), qarî-mi-gin ‘bakma’ (326), oyli-ğın ‘düşün’ (394).

Metinde II. şahıs emir çekiminde –e edatının rica, istek anlamında kullanıldığı görülmüştür: çağır-ivî-e ‘çağır’ (-ivî süreklilik yardımcı fiili) (1052), çüş-e ‘çık’ (1320), al-e ‘al’ (1329), tikip ber-gin-e ‘dikiver’ (514).

Metinde isim fiillerin iyelik eki almadan kérek “gerek” kelimesiyle birlikte gereklilik ifade ettiği örneklere rastlanmıştır: koy-uş kérek ‘koymak gerek’ (1362), baş eg-dür-üş kérek ‘baş eğdirme gerek’ (1356).

Birleşik Zaman Çekimi İle İlgili Sonuçlar: Metinde görülen geçmiş zamanın hikâyesi çekimine rastlanmamıştır.

-KAn ekli duyulan geçmiş zamanın hikâye çekimine metinde birçok örnek tespit edilmiştir.

-Ip ekli duyulan geçmiş zaman çekiminde iki ünlü arasında kalan /p/ sesi /v/ sesine dönüşmüştür.: -(I)p + i-di > -(i)v-idi + şahıs ekleri

-Ip ekli duyulan geçmiş zamanın hikâyesi sınırlı sayıdadır: kül-üv-idi ‘gülmüştü’ (195), di-v-i-di ‘demişti’ (1169).

–miş ekli duyulan geçmiş zamanın hikâyesi ile çekimlenen örnek bulunmamaktadır.

-Ivati ve -mAKtA ekli şimdiki zamanın hikâyesi çekimi ile ilgili metinde örnekler tespit edilmiştir. –Ivati ekli şimdiki zamanın hikâye çekimi, -mAKtA ekli şimdiki zamanın hikâye çekimine göre daha fazla kullanılmıştır.

Metinde –mAKçi ekli gelecek zaman ve –idiğan/ydiğan ekli gelecek zamanın hikâye çekimi ile ilgili örnek tespit edilememiştir. –i/-y ekli gelecek zamanın hikâye çekimi ile ilgili tespit edilen örneklerin geniş zaman ve şimdiki zamanın hikâyesi anlamında kullanıldığı görülmüştür. –KU ekli gelecek zamanın hikâye çekimine metinde bir örnek bulunmuştur.

Şart çekimi ve istek kiplerinin hikâye çekimine metinde rastlanmamıştır.

-sA ve -mAsliK ekli gereklilik kiplerinin hikâye çekimleri metinde bulunmazken, -ş ekli gereklilik kipinin hikâye çekimine metinde bir örnek tespit edilmiştir.

-KAn ve -Ip ekli duyulan geçmiş zamanın rivayeti çekimine metinde sınırlı sayıda örnek bulunmuştur.

Şimdiki zaman, geniş zaman, -mAKçi ve -idiğan/ydiğan ekli gelecek zaman, istek ve gereklilik kiplerinin rivayet çekimlerine metinde rastlanmamıştır.

Metinde -i/-y ekli gelecek zamanın rivayet çekiminin şimdiki zamanın rivayeti anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Şart kipinin rivayet çekimi ile ilgili metinde bir örnek yer almaktadır.

Metinde duyulan geçmiş zaman ve -idiğan/-ydiğan ekli gelecek zamanların rivayet çekimleri sınırlı sayıda yer alırken, geniş zaman, -mAKçi ekli ve -KU ekli gelecek zamanların şart çekimleri tespit edilmemiştir.

5.2. Öneriler

Yaptığımız çalışma sonrasında elde edilen bulgular, bu alanda aşağıda öneride bulunacağımız konularda da çalışmaların yapılabileceğini göstermektedir:

- -sA şart ekinin istek ve şart bildirme işlevi ile ilgili araştırma yapılabilir.
- Yeni Uygur Türkçesindeki zaman kaymaları incelenebilir.
- Halide İsrail'in Keçmiş ve Altun Keş romanları Türkiye Türkçesine aktarılarak, dil incelemesi yapılabilir.
- Yeni Uygur Türkçesine yabancı dillerden giren söz varlığı araştırılabilir.

KAYNAKÇA

- Abduréhim, K. ve Sultan, A.T. (2006). *Uygur bugünkü zaman edebiyatı tarihi*. Beijing: Milletler Neşriyatı.
- Adıbelli, B. (2008). *Doğu Türkistan*. (1. baskı). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Ay, Ö. (2007). *Abdurahim Ötkür'ün "İz" romanı (inceleme-metin-aktarma-dizin)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ayup, A. (2020). *Çin zindanında Doğu Türkistanlı bir aydın*. (1. baskı). İstanbul: İleri Yayınları.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin grameri*. (10. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Besir, G. (2005). Halide İsrail ve Rizvangül Yüsüpniñ edebiy icadiyeti hekkinde kişkiçe muhakime. *Şiñcan Pédagogika Univérsitétii İlmii Journili*, (3), 61-67.
- Buğra, M.Y. (2019). *Haturalarım-Doğu Türkistan'ın gerçek hikâyesi*. (2. baskı). İstanbul: Siyer Yayınları.
- Demir, C. (2018). *Yeni Uygurca gramerleşmiş fiillerin Türkiye Türkçesine çevirisi üzerine bir inceleme*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğan, L. (2014). *Uygur Türkçesi grameri*. (1. baskı). Edirne: Parafiks Yayınevi.
- Emet, E. (2015). *Doğu Türkistan Uygur ağızları*. (2. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (1984). *Türk dil bilgisi*. (12. Baskı). İstanbul: Boğaziçi Yayınları A. Ş.
- Gürsoy Naskali, E. (1997). *Türk dünyası gramer terimleri kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları-667.
- Hacaloğlu, Y. (1995). *21. asra girerken Doğu Türkistan*. Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Hacaloğlu, Y. (1997). *Doğu Türkistan çağdaş Uygur edebiyatında milli mücadele*. Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Haji Moh Naseem, M. (2016). *Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde fiil işletimi (kişi- olumsuzluk-zaman-soru)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Harbalioğlu, N. (2016). *Çağdaş Uygur hikâyelerinden seçmeler*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Harbalioğlu, N. (2017). *Çağdaş Uygur edebiyatı tarihi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Harbalioğlu, N. (2017). Yeni Uygur Türkçesindeki +IAr ekine bir bakış. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 44. Sayı, 173-186.
- Harbalioğlu, N. (2019). *Uygur şair Nimşehit ve şiirleri*. Kayseri: Kimlik Yayınevi.
- Hasancan, A. (2018). Günümüz uygur yazarı Halide İsrail ve eserleri. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (11), 1-8.

- Tömür, H. (2011).*Hazirki zaman Uygur tili grammatikisi*. Şincaç: Milletler Neşriyatı.
- Yazıcı Ersoy, H. (2012). Yeni Uygur Türkçesi. A.B. Ercilasun (Ed.), *Türk lehçeleri grameri* içinde (s. 355-428). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yılmaz, C. (2009).*Zunun Kadiri eserleri (giriş-inceleme-metin-çeviri)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldız, M. (2016). Yeni Uygur Türkçesinde “-al-“ fiilinin yardımcı fiil olarak kullanımı ve fonksiyonları. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (39), 199-211.
- Zeki, İ. (2019). *Türkistan ceditçileri*. Ankara: Çizgi Kitabevi.

EKLER

EK-1. Transkripsiyon Metni Hakkında

Tez çalışmasında Çağdaş Uygur Edebiyatında yer alan Halide İsrail'in 2006 yılında yayımlanan "Meşel Kötürgen Kişiler" (Meşale Taşıyan Kişiler) adlı eseri ele alınmıştır. Eser, 75 sayfadan oluşmaktadır. Transkripsiyon metni oluşturulurken sayfa sayıları koyu karakterle parantez içinde belirtilmiştir. Bulgular ve Yorumlar bölümünde satır numaralandırma yönteminin kolaylık sağlayacağı düşünülerek metnin başından sonuna kadar satır numaraları verilmiştir.

Metnin Arap alfabesinden, Latin alfabesine aktarımı sırasında "é, ħ, ŋ, k ve ğ" transkripsiyon harfleri kullanılmıştır. Metinde Arap harflerine karşılık gelen ses değerleri şu şekilde gösterilebilir.

Çizelge 62. Metinde Kullanılan Transkripsiyon Alfabeti

Arap	Latin	Arap	Latin	Arap	Latin	Arap	Latin
ئا	Aa	د	Dd	ق	Ƙƙ	ئو	Oo
ئە	Ee	ر	Rr	ك	Kk	ئۇ	Uu
ب	Bb	ز	Zz	گ	Gg	ئۆ	Öö
پ	Pp	ژ	Jj	ڭ	Ɖɳ	ئۈ	Üü
ت	Tt	س	Ss	ل	Ll	ۋ	Vv
ج	Cc	ش	Şş	م	Mm	ئى	Éé
چ	Çç	غ	Ğğ	ن	Nn	ئاپ	İi
خ	ƦƦ	ف	Ff	ھ	Hh	ي	Yy

EK-2. Meşale Taşıyan Kişiler Adlı Eserin Transkripsiyon Metni Meşel Kötürgen Kişiler-(Povést)-Halide İsrail

- 1857 - yili Engliye işçileri dünya boyıçe tunci putbol kulubini kurdı.
- 5 1863 - yili Engliyidiki 11 putbol komandisi birleşip tunci putbol cemiyitini kurdı. (s. 1)
- 1870 - yili Engliye putbol cemiyiti Engliye ve dünya boyıçe tunci putbol musabıkisi - “ Yeñgüçi ” putbol musabıkisini kördi. Şunıñdin keyin Engliyide putbol herikiti keñ kanat yeyip, Avstiriye, Avstraliye, İspaniye, İtaliye, Fransiye, Bělgiye, 10 Gollandiye katarlık ellerge tarkaldı.
- 1896 - yili putbol herikiti helkara olimpik tenheriket musabıkisiniñ bir türü kılıp koşuldi.
- 1904 - yili Mayda Parijda helkara putbolçılar birleşmisi “ FIFA “ kuruldi.
- 1928 - yili helkara putbolçılar birleşmisi
- 15 1930 - yilidin tartip töt yilda bir ketime dünya putbol loñkisini talışış musabıkisi ötküzüşni karar kildi.
- 1870 - yilliri Engliyenin Mançéstér şehiridiki bağçe, meydanlarda top tepip yürgen Piristan işçileri arisida bir Uyğur yigitimu bar idi. Bestlik, çaqqan, intayın zerek bu yigit yenila öginivalğan bir neçe egiz İngilizçe sözge tayınıp bu yerdiki 20 işçılar bilen çıkışivalğan ve putbol oynaşni nahayiti obdan ögengendi. Kişiler unıñdin: “ sen keyerlik? “ dep sorisa, u oylinip turup ketip:
- Men Üstünatışluq, Üstünatışniñ Éksaq dégen yeridin, - dep cavab beretti. Hemme işka kızıkıdığan Engliyelikler dünya heritisidin Üstünatış, Éksaq dégen şherlerni izdep avare boluşatti.
- 25 U çağlarda Üstünatış Keşker Konişer nahayisige qaralıq kiçikkine bazar idi. Uni dünya heritisidin hekişeten tapkili bolmaytti.
- Bu yigit aşu Üstünatışniñ Éksaq kentilik Haşim Baliğan dégen yetim (s. 2) oğul idi.
- 30 Ata - anisidin kiçik qalğan Haşim Baliğan hammisiniñ qolida çoñ boldı. U, hammisiniñ köñül koyup terbiyilişi bilen “ Kuran “ savadini çıkargandin başka, köçet ulaqçılığa usta bolup yétildi. Ayıgi çaqqan, pakiz, çiraylıq kiyinip yürüşni yaqturıdığan, her qandaq işni ipige keltürüp kılıdığan Haşim Baliğanga hammisila emes, kulum - hoşnillirimu amraq idi. Sözmen - kızıkçılıqı, çıkışkaklıqı üçün unıñ körgenla işni kılıp baqqusi kelidığan her dem hiyal micezinimu eyibke buyrimaytti.

35 U hekte söz eçilsa bovaylar külüşüp: “ Oğul bala şöğ bolsa, şöğ bolmisa yok bolsa “
deptiken, Haşim balize şöğ, kilişimlik adem boldi, u aşu micezi bilen her qandaq
yerge barsa nénini tépip yiyeleydu “ diyişetti.

Haşim Balihan 17 - 18 yaş vaqitlirida yaşinip qalğan hammisi bilen İliga
çikip ketti. Hammisi İlida ölüp ketkendin kéyin karvanlarğa eğişip Encanga, u yerdin
40 Türkiyege bardı. İzmirda musapirlik ve yoqsuzliqniñ derdini tartip yürgen çağlirida
Zerif Bay deydiğan kişiniñ yardimige érişip, helkara yük parahtuniñ yademçi yük
tizimliguçisi boldi ve parahtot bilen Engliyenin Mançéstér şehirige bérip u yerde bir
yil turup qaldi. İkkinçi yili Türkiyege kaytip moyna (yavayi hayvan térisi) satidiğan
45 bir dukanda işlep bir mezigil ötkende, hocayinniñ tapşuruqi bilen mal sétivalğuçilarğa
yol başlap Sibiriyenin bir kısım cayığa, Ottura Asiyadiki Almuta, Rusiyinin Şemey
şehirlirige, kéyin yine Qazanğa bardı.

Qazan eyni devrde gerb ve şerq otturidiki muhim iqtisadi tügen bolupla (s.
3) qalmaq medeniyet - maarip ve ilim - pen uçqandek terekkiy kilivatqan, Ğerb
dunyasi bilen Şerq dunyasığa teve hilmu - hil din ve medeniyet hadisiliri, pikir
50 ékimliri öz ara uçrişip tokunuşudiğan hem bir - birige tesir körsitidiğan, güllengen
zamanivi şehar idi. Rikabet tüsi koyuq kızikarlik tenterbiye türü bolğan putbol bu
yerdiki mekteplerde yénidin qobulkilinivatatti.

Haşim Balihan Qazandiki bu yénilikniñ aktip teşebbusçisi ve qatnaşquçisi
boldi. U bu yerdikilerge Engliye oynaş qaidilirini ogetti, musabikilerge qatnaştı ve
55 nahayiti tézla bu yerdiki dañliq topçılardin bopqaldi. Şu mezigilde u soda işi bilen
Qazanğa kelgen bir yurtluqi, Ottura Asiyadiki dañliq bay Bahavudun Haci bilen
körüşti. Ular yaş - qurami teñ, zihni küçi, pikir - hisyati urğup turğan yigitler idi,
ikkisila yurtini, Éksakni qizgin söyetti, namratlik, nadanlik ilikide yaşavatqan
yurtdaş, qan - qirindaşlirini, bularnin teqdirini köp oylaytti. Şuqa, oy - pikri köpinçe
60 bir yerdin çikatti. Haşim Balihan uzaq yil musapirlik derdini tartip yurtini
siğinganlıqini, yurtqa ketküsi barliqini, muşu yerdiki balilarğa putbol oynaşni
ögetkendek, yurtdiki oşuq oynap yürgen balilargimu putbol ögetküsi barliqini
éytqanda, Bahavudun Bay közlrige yaş aldı. Umu yurttiki qarañgu medrisilerni
islah kiliş, okutuş mezmungä peni derslerni kirgüzüş, şarait yaritip, bu yerdikidek
65 yéniçe mekteplerni quruş, ten terbiyesini yolğa koyuş qatarlik helidin béri oy -
hiyalini çirmap yürikidin çikmay kelivatqan arzu - armanlirini sözlidi. Ular köp
qetim ene şundaq sirdişip, arzu - armanlirini emelge aşuruşniñ pilanlirini tüzüşti.
Bahavudun Bay Haşim Balihani yurtqa kaytidigan karvanlar bilen yolğa (s. 4)

70 salidiĝan aĝda uniĝa u putbol topi bilen bir nasos yolluĝ tutti. Bu toplar Pamir taĝliri arisidiki tik - heterlik muz - davanlardin saĝ - salamet tp Haşim Baliĝan bilen bille ksaĝka ytip keldi. Tevekklcilik rohiĝa bay ksaĝ dhkanliri putbolni yaĝturup aldı.

75 1880 - yıllarda ksaĝniĝ eĝ deslepki putbol komandisi barlıĝka keldi. Ular deslepte tt adem bir guruppa bolup oynaytti. Haşim Baliĝan, Tayaĝun, Namankam, Helemkam, Nespahun, Sopikam, Nudukkam, Nebikam atarlıĝ topilar ksaĝ putbolilik tarihiniĝ tunci urlirini yazdı. Yıllarniĝ tşi, tarihniĝ boran - apĝunluĝ zgirişlirige eĝiřip putbol herikiti yniliĝ - terekkiyatniĝ simovili spitide ksaĝlıĝlarniĝ teĝdiri bilen emberes birleşip ketti.

80 1927 – yıl niĝ April ayliri. edimiy şehir eřķerniĝ Nobişi dervazisidin Hyitgahka arap sozulĝan oĝul - doĝul yolda Engliyenin kiik bayriki adalĝan tt aklıĝ İngilize peytun irĝanlap tz ktivatattı. Ane keĝ bolmiĝan bu koıda at - ulaĝ ve yolilarniĝ kplikige arımaya uĝandaĝ ktivatĝan peytun aldidin pat - patla doĝaĝlap mniĝp yařanĝan bovalar, iştansız kiik balılar ya ki perencilik ayallar hodqup ygrp tişetti. Koıdiki ademler aĝ tozitip yiraĝlap ktivatĝan bu alipte 85 peytunĝa heyranlıĝ, iziĝsiniř, eyminiş ve nepret arilişip ketken mrekkep hssiyat iide arişip alattı.

Tar koıdın uzun perencige yngen yaş, nazuk bir ız yerge ariĝinie asta mniĝp ikiĝip keldi. ariĝanda u oĝur hiyalĝa patkandek ilattı, bolmisa arķisida koını bir lip taraĝlap basturup klivatĝan u atlıĝ peytunni baykiĝan bolattı. Emma 90 u h nersini sezmeyle almastın, perencisiniĝ girveklirini nazuk (s. 5) barmaĝliriĝa ygep tutĝinie yolniĝ arşi teripige arap edem taşlıdı. Kişiler varķiriřip ketti. şu aĝdila ız arķisiĝa arap stige basturup klivatĝan yoĝan harvini, ziniĝ yoĝan ara atniĝ giz putliri arisiĝa kirip alĝanlıĝni baykıdı. Aşu aĝirki deĝikilerde u kimdur izdigendek keynige aradı. Uniĝ tatarĝan emma tenĝařsız gzel irayni, 95 mitsizliktin hireleşken ara kzlrini krgenler “vay sit!” dep ilişti.

Del şu peypte mcizidek bir iş yz berdi. Nedindur brkttek tilip kelgen yařķına bir yiĝit izni arķisidin uaklıĝinie yolniĝ tige arap yumilidi. Atlar hrkp, peytunni taraĝsitip srep ketti. Heyran alĝan hem hayacanlanĝan kişiler iz bilen yigitniĝ etrapıĝa olaşti. Bu koıdiki kişiler izniĝ oĝ bir bayniĝ yaĝuz izi 100 ikenlikini biletti. řuĝa ular yigitni “sen kim? eyerlik sen?” , “sen zn utulduĝan bu kiřiniĝ kimlikini bilemtiĝ?” dgendek suallarıĝa kmplivetti.

Men bir yoluçi, dédi yigit ve kişilerinîñ téhimu köp sualni cavabsız koyup yoluğa ravan boldi. Kız bolsa alıkaçan baya çıqqan tar koçığa kécip kirip ketkenidi.

105 Peytunda olturğan Engliye konsulniñ hanimimu bu körünüştin hayacanlanganidi. Bolupmu yigitniñ çebdesliki uniña yarap ketti. Uniñ oqtek kélip kızni kuçaklap yumuliğan haliti hanımğa Engliyede pat - pat ötküzülüp turidiğan putbol musabıqilirini, dañlıq putbolçılarniñ çebdeslik bilen étılıp kélip topni élip ménşilirini esletti. Bu Engliyede emes, bu yerde putbol musabıqisiniñ boluşimu mumkin emes, bu bir heterlik hadise, bayıla bu yerde yaş bir kız hayatidin (s.6)

110 ayrılğili tas qaldı. Çıraylıq bir kız....

Géllian Hanım honzarlıq peytunkeşke narazılıq arılaşqan endişe içide qarap koydi. Kara çaç térisi sarğuç karamtul kelgen, yañaq söñekliri börtüp çıkip turidiğan 30 neççe yaşlardiki bu adem tipik Asiyalıq idi. Emma u uzaqtin buyan aq tenlikler bilen arılışip ötkenликтin bolsa kérek, Asiyalıqlarnı, bolupmu Keşkerliklerni pes

115 köretti. Peytunni uçkandek téz heydep, bu geliti harviğa hanvakkiniçe qarap kélip, özini çekte élišini unutqan kişilerni bolupmu sehalıqlarnı “ çöçötüp” koyuşni yahşi köretti. U, kırkuniçtin alağ - calağ bopketken kişilerniñ yénidin téz sürette, sürkişip déğüdek ötüp kététti ve öziniñ maharitidin söyünüp neççe küngiçe körenlep yüretti. Emma bu sinax davamlıq muveppekiyetlik boluvermeytti. Bir kétim eşeklik bir

120 bovay eşiki bilen peytun tégide qaldı. Yene bir kétim bala kötürvalğan bir ayal yikilip, balisi neççe métir yiraqlıqqa uçup çüşkenidi. Her kétim hadisige uçriğuçiniñ tuğqanliri bu işni hudadin körüp, kişini heyran qaldurğidek sevir - taqetçanlıqini ipadileytti. Hetta konsul Géllian Ependi hal soraş yüzisidin bergen pullarniñmu qaysi beg, qaysi qaziniñ yançuқиğa çüşüp ketkininimu bilmeytti. Géllian Hanım kızil

125 ciyeklik forma kiyip, peytunda gidiyip olturidiğan peytunkeşniñ mundaq işliridin narazi idi. Uniñ peytunni pakiz tutidiğanlıqı, atlarğa yahşi qaraydiğanlıqı üçünla iştin boşitivişke kıymıganidi. Şuña davamlıq uniña peytunni éhtiyat bilen heydeşni cikilep turatti: - Bularmu ademğu, turmuşniñ kıyinlıqı, tirikçilik şaraitiniñ naçarlıqı bu ademlerni muşu halğa çüşürüp koyğan. İnçikilep qaraydiğan bolsıñız bularda bir

130 hil ésil süpet bar. Avu apaq saqallıq bovayniñ (s. 7) salapitige qarax, uniñ pişanisi huddi Sokratniñkige oğşaydiken.... Avu işekte turğan ayalni kördiñizmu. Londunda bolidiğan bolsa çoqum dañlıq güzellerdin hésablangan bolatti. Balilirini démeysiz, némidégen söyümlük, némidégen çéçen - he. Men Uyğur balilirini bek yahşi körimen.....

135 Hanim şundaķ sızlep k tetti. Ocuķ zeņger közlerini sirtķa tikip, “ Miņ Bir K çe “   eķlerini eslitidiğan bu acayıp yurt ve uniņda yaşıydiğan kişiler toğrisida tinmay mulahize kılatti.

Peytun Keşķeriniņ oņgul - doņgul kočilirida bir pes maņgandin k yin H yitg h Camesiniņ Encan restisi tereptiki burcikige k lip toętidi. H yitg h
140 Camesiniņ aldidiki keņri meydan herķaķanķidek y mek - içmek, yel - y miş, kiyim - kiçek satidiğan uşsaķ ticaretçiler, h ridarlar, iş kütüp turuşķan hamal - medikarlar,  oridişip oturup cimi cahanniņ pariņini soķidięan bikaŗilar, sapayi çelip tilem ilik kilitidiğan kelenderler bilen tolęanidi. Caminiņ ikki terepidiki  giz t reklerniņ sayesi     p turidiğan supilarda yoğan sellilik apaķ saķallik mollilar ķatar oturuşup kizik
145 s hbetke   şkenidi. Doppilik, tumaklık, beķesem yaki  ekmen ton kiyip bellirini bağliğan er kişilerinĭ arisida keņ, uzun perice kiyip, yüzini yapķan, balilirini egeşt rivalęan ayallar anda - sanda körünüp turatti. Lik girde toldurulęan yumilaķ, yoğan tevenĭni beşiğa  lip usta s rk idek miğ - miğ ademler arisida h raman aylinip yürgen şagirt bala, h lila bazardin s tivalęan kızil horizini ķoltuķięa ķisturuvalęan
150 tağlik d hķan alahide közge taşlinatti. Kama tumak, tavar ton kiygen çirayi parkirap turidiğan, keynide  aparmenleri eğişip yürgen bayvet iler alaman (s. 8) içide soķuşķak h razlardek gidiyişip y rişetti. H yitg hniņ ikki teripidiki  oņ yoldin  sil atlar koşulęan yasidaķ mepiler koņguraķlirini cirinlitip toğtimay ötüp turatti. Kattiraķ birer mepe  tken  ağda, bikaŗilardın birersi: K rd nlarmu palan i hacimniņ yaki
155 palan i begniņ mepisi deytti. K lęanlar boyunlirini sozuşup taki mepiniņ ķarisi yitki e ķarişatti. Arķidin tilini  akilditip atni yaki mepiniņ b zeķlirini bir haza mağtişatti. T himu i kirlep mepiniņ ucır - bucurliriği e s zlişip k nlini hoş kilişatti. Ecnebiy e peytun elvette bu yerde hemmidin zor kizikiş kozęidi. Bir demde peytun etrapida bir mun e bikaŗ telep bilen tilem i peyda boldi. Pakar, doęilaķ, kızil yüzlük
160 k ssap  zidin g ş alidiğan peytunkeşni körüp yügürüp y tip keldi ve tezim k lip, uniņęa şert arilaş bir nersilerni d gili turdi.  irayi aptapta k y p ķaridap ketken er kişiler başlirini  gip peytun içide olturęan yaş hanimęa kizikişip ķarişatti ve külüşüp bir - birige bir nersilerni deytti. Beziliri peytunniņ u yer, bu y rini tutup silap b kişatti. Hanim Engiliyedın yeni kelgende kişilerinĭ özige ķarap k l şķinini körüp
165 Uygur e s zleşni bilidiğan katiptin: “Ular n me deydu?” dep soriginida katip uniņęa: “Ke ursiz Hanim, ular sizni maymunęa oğşaydiken devatidu” dep cavab bergenidi.

Peytunkeş ķapikini t r p etraptikilerni koęlaşķa başlidi. D misimu bu kişilerinĭ arisida acayıp  ever oğrilar bar idi. Ular p rset tapsila peytundın k liğa

170 çıkkın nersini oğrilap kétéştetti. Ularnıñ ademniñ karitip turup aşu nersilerni
kandaqlarçe şunçe téz oğrilap ketkinige ademniñ eklı yetmeytti.

Koça ağızidin tikilişip turğan bir neççe mepe cayidin qozgılıp Encan (s. 9)
restisige ötidigan yol éçildi, peytunkeş etraptikilerni “haramtamaq oğrilar, yalkavlar”
dep tillap, peytunni Encan restisige heydidi. Encan restisi Keşkerdiki keşrek,
retlikrek koçılardin biri idi. Koça üsti yağaç, borilar yaki ikki yaqtiki öylerge
175 artildurup silingan balihana öyler bilen yipilgan bolup, u yer - bu yerdin çüşüp turğan
kün nuri koçini hire yorutup turatti. Koçiniñ ikki yénida Özbék, Hindi ve yerlik bay
sodigerler, cazanihorlarnıñ ikki kevetlik hiş öyliri ve dukanliri, bir - birige uluşup
ketken zerger baziri bar idi. Bu dukanlarda çet ellerniñ ésil reht moyna, kiyim -
kiçekliridin tartip İnan gilemliri, Hañcu ve Hotenniñ yipek reht, etlesleri sétilatti.
180 Yerlik zergerler yasigan altun - kömüş, zibu - zinetlirimu héli sipta idi. Gélian
Hanim peytunni bazarnıñ içkirsidiki bir tar koçiniñ ağıziga tohtatti. Aşu tar koçida
héli çoñ bir yipek mal dukkini bar idi. Dukkan hocayini ezeldin çet ellikler bilen soda
kılıp kelgen oqumuşluk yerlik sodiger idi. Doqmuştı kızıl sirlangan éviz çaklık
işikige çilteklilik tavar perde tutulgan mepe tohtidi.

185 Mepe aldida qorallik ikki esker turatti. Sel nérida yerlik kişilerdin bir top yaş
er bilen uşşak balilar tamaşa körüp turatti. Tar koçiga piyade kirmekçi bolup turğan
Hanim, eskerlerniñ retlik kadem tivişi, ofitsérlarnıñ buyruk avazi, miltikniñ şarak -
şuruk kılginini anlap cayida turup kaldı. Tar koçidin yette - sekkiz esker yügürüşüp
çikip mepiniñ etrapida ikki katar bolup hórmette turdi. Arkidinla bir neççe yaş
190 ofitsérniñ hemralikida kızıl, havaren köñlek, zerlik tavar kemzul, kiçik putliriğa gül
bézilgan hey kiygen altun - kömüş, Kaştéşi zibu - zinetlerini boluşiga taqap kénik
girim kılğan ikki yaş hanim erkilep, (s. 10) tolganginiçe çikip keldi. Tamaşa körüp
turğan erler bilen uşşak balilarni körüpla yupurlup keldi. Erlerniñ çirayida aşkara bir
heves, éçirkaş ipadilincti. Bolupmu topniñ eñ aldida turğan kiyimliri cul - cul, yüz
195 közini kasmak başkan gomuş çiray bir er yaş hénimlarğa qarap hiñgiyip külüvidi,
kéliñ levliriniñ burcigidin sirgiğan şölgiiyi yiptek uzun sozulup, kirdin parkirap
ketken toniniñ yakisiğa ékişka başlidi. Erke - naynak hénimlardin biri uni körüp:

- Eyyu, cigi, siñku! Éşin silé, diyişige, ofitsérlar bilen eskerler yügürüşüp
kélip héliki gomuşni yerge yikitip muştlap dessep kétéşti. Buniñ bilen puhardin
200 çikmay etrapta turğanlardin üç - tötni tartip ekélip miltikniñ payniki bilen urup baş
közini kanğa boyidi.....

Bu veçe közni yumup açkıçe yüz berdi. Ofitsér - eskerler ikki hanimni yölep mepige çikirip, mepiniñ arkisidin yügürüp, bir demde közdin gayip boldi. Bu veçeniñ ispati süpitide héliki gomuş téhiçe yerde inrap yatatti. Tayaq yégen bir
205 neççisi deldenşiginiçe “vaycan - vaycan” dep nale kilişatti. Dukkan hocayinliri, héridarlar, bayıki bir top tamaşa körgüçi bu yerde héç iş yüz bermigendek bir hil soğuk ipadide qarap turuşatti. Bu soğukluk némişkidur ademniñ ténini şürkündüretti.....

Géllian Hanım birdinla keynige yandi. Uniñ köñli éliškandek boldi. Uniñ bu
210 yerdin mal sétivalğusi kelmidi. Bu koçidin, bu koçidiki, bu şeherdiki ademlerdin rayi yanganidi.

Çinbağ - Engiliyeniñ Keşkerdiki konsulhanisi caylaşkan bağlık koruniñ nami. Éytişlarğa qariganda isim qoyuşka mahir Keşkerlikler bu bağniñ pelempeysiman yer
(s. 11) şeklini ve canan çinidek çiraylık körkemligini süpetleş için Çinbağ dep
215 atıganiken.

Çinbağ hekişeten güzel bir cay. Bükkide del - derehler arisiğa caylaşkan éviz pasondiki imaretler ve ravak şehar etrapidiki çeksiz étiz - bağlarğa, egri - bügri ketken derya – ékinlarğa yiraқта heyvet bilen ked kötürüp turğan Pamir Tagliriğa nezer sélivatkandek kılatti. U cahanniñ terep - terepliridin Keşkerge kelgüçüler için
220 Ottura Esirniñ süt uykusida yatқан bu kedimki şeherdiki zamanivi medeniyetke, bu şeherni yiraққа taşlap kétivatқан şavқun - sürenlik keñ dunyağa ve tereқkiyatқа vekillik kılıdigan kiçikkine aral, çöl - ceziridiki hiyali cennet hésablinidu.

Peytun Engiliyeniñ qalkан şekillik dölet gérbi қadalğan konsulhana dervazisidin kirip kelgende soknadin forma kiygen kızil sellilik, bombur saқallıq ikki
225 Hindi esker tik turup konsul hanımğa salam berdi.

Dervaza içidiki top meydanda hadimler bilen putbol oynavatқан yaş yademçi konsul Corc. Şerif Ependi hanımğa yiraқtin ihtiram bildürdi. Peytun yolniñ ikki yékidiki retlik sélingan yallanma hizmetçiler öyi, Hindistan emeldarlıriniñ, konsulhana dohturiniñ öyidin ötüp döndiki içkiriki koruniñ aldida tohtidi. Peytunkeş
230 avval sekrep çüşüp peytunniñ işikini éçip hanimniñ peytundin çüşüşige yademleşti. Géllian Hanım derehler arisidiki balkonluk, yogan dériziliri kün nurida valildap turğan konsulhana binasiğa nezer salginida her qaçanқidek köñlide memnunluk ve қanaet tuyğusi peyda boldi. U, pey қistorulğan şilepisini қoliğa élip aқ tor peliyini yeşkeç keñ pelempeyge (s. 12) çıktı. Қolidiki nersilerni işikni éçip bergen
235 Hindistanlıq hizmetkarğa bérip:

- Ependim öyde barmu? dep soridi.

- Ependim hazirla atlik çikip ketkenidi, dédi hizmetkar hörmət bilen. U, hizmetkarniñ söziğe işenmigendek tamliriğa hayvan müngüzliri ve baş söñekliri çonaytilğan süretliri ésilğan qobulhanini, torusi éviz, tiptiniç, sürlük işhanilarni, ikkinçi qevettiki
240 çirayliq bézelgen, otturisiğa bilyart şiresi, patifun, tam boylap éviz eyneklik kitab işkapliri qoyulğan çon öyni arilidi. U şu tapta Géllian Ependini bu yerde körüşni, bugün bazarda körgenlirini, kallisidiki hilmu - hil oy - pikrini éytip bérişni, uniñ teselli sözlirini anlap köñlidiki geşliklerni untup kėtişni şu qeder halayitti - he. Her qaçan, her qandaq işta Büyük Bérítaniye İmperiyesiniñ menpeeti noqtisidin pikir
245 yürgüzidigan Géllian Ependi heddidin artuq hisyatçan hanimni bir neççe éviz mahtap uçurup ve yénikkine tenbih bilenla peskoyğa çüşürüp qoyatti. Hanimmu uniñ sözlirige qayil bolatti ve uniñdin teselli tapatti.

U kitab işkabiniñ aldiga bérip kitablarniñ yukirisiga çaplangan “Ottura Asiyağa Ait Qimmetlik Höcsetler ve Eserler”, “Ovçilik Qamusi”, “Razvédka
250 Romanliri” dep yézilğan kiçik baqaçılarga bir dem qarap turdi. Arkidin öyniñ otturisiğa kélip kiçik şirediki patifun pilastinkilirini ahturuşqa başlidi. Némidégen kizik - he! Keşkerlikler patifunni “şeytan neğmisi” dep atışidu.

U patifunni écip kona bir pilastinkini qoydi, u Mozartniñ muzikisi idi. U bu yerde - Keşkerde Mozartniñ muzikisini anlaş tolimu gelite tuyuldi. (s. 13)

255 U tevrenme orunduqta muhebbet küylengen yékimlik muzikini anlap olturup némişkidur Nobéşi koçisidiki héliki kiçikkine qsturmini - nazuk, latapetlik, güzel kız bilen uni ölümün qutulduğan bürkütdek çebdes yigitni köz aldiga keltürüp ihtiyarsiz külümsiridi.

U yigit şu tapta Keşkerdin Atuşqa qarap sozulğan yolda çapinini mürisige
260 sélip téz qedemler bilen kétivatatti. Uniñ buğday öñ, yumilakraq kelgen yüzige yarişip, ekil ve hésiyat bayliqini ipadilep turidigan uzun kirpiklik yoğan kara közlige çonqur hiyal ve muñ çökken, yüriki hayacanga tolğanidi. Séhirlengendek aldidiki namelum boşluqqa tikilgen közliri goya qanduktur hiyali bir işni körüp turğandek yaki kim bilendur sözleşivatqandek gah gezeptin ottek qaçnap ketse, gah
265 muhebbetin mulayim, humarliq cilvilinetti. Levleri némilernidur piçirlavatqandek biliner - bilinmes titreytti.... Eceb bir iş boldi - he. Huddi birsi iştik bol dégendek peşmetimdin tartqandek yügürüp kelgenidim. Bir qedem kéçikken bolsamze.... Karametlik Huda ikkimizniñ diliga bu otni özün salğan bugün bu yerde méni bir

sinimaqçı bolğanmidin? Sinikindin ötken bolsam işimni özün asan kılğaysen, yétim
270 bendeñni muradimğa yetküzgeysen, ah, Huda!

U bugün Keşkerge aşu kızni bir körüveliş için kelmigenmidi, uniñ koçisini
öyiniñ etrapini neççe aylanmığanmidi. Añır kızni körüş ümidini üzüp Héyitgahni bir
pes aylinip qayıtip ketmekçi boldi. Aşu çağda köñli bir nersini tuyğandek, bir nerse
uni aşu mehelle terepke tartqandek boldi. U aşu yügürek putliriğa tayinip kızni
275 ezrailniñ çağgilidin tartivaldi. U kız için öz hayatini qurban kilişkimu razi idi. (s.
14)

U kızniñ yumşaq téniniñ hararitini, qattıq hasırap, oq tegken kiyikte
tipirlaşirini sezginide birdinla qattıq hoduqup néme kılarini bilmey qaldı. Kız uniñ
kolidin acrap uniña leppide bir qarap qoydı – de tézlikte özini oñşap öyi bar tar
280 koçığa kirip ketti.

U, kızniñ kızarğan yüzini, hasıraştın nazuk gevdisiniñ titreşirini, közliridiki
vehime ve hayacanni, uyatçanlığını şunçe yékindin kördi. Uniñ aşu leppide bir qarap
koyuşı uniñ yürükige çoñqur ornap ketti. U hésabsız menini öz içige alğan qarashı idi.
Uni til tesvirleş mumkin emes idi. Peket aşık yürüki arkilik sézivattı. Şu tapta u
285 huddi béhil pul parçiligandek kızniñ aşu qarışını öz hiyalida parçilap uniñ her bir
bölükidin özgıçe zevk - lezzet alattı. Bu zevk ve lezzet teñdassız küç - kuvvetke
aylinip uni qanaetlendüretti. Uniñ hoşluğu iç - içige sigmay köz aldidiki yeşil dalini,
yer ve asmanini kuçaklımaqçidek kollirini kirip şamalğa qarşı yügürüp kettetti. Egri -
toqay yollar, égiz - pes sarguç döñler, kökirişke başlığan ot - çöp çatqallar, yolniñ
290 ikki teripidiki sürettek reñdar tağlar Hezret, Avat, Beşkiremniñ bağliri uniñ uçqur
tapanliri astidin yıraqlap ketti. Emdi u Üstünatuşniñ tağ bağlirini boylap bir - birige
tutişip ketken yurt - mehelliri içide kétip barattı. Ene Hemrah Bayniñ hüveyni
örüklük bağlirimu köründi. Bir çağlarda bu bağıniñ égiz Encan tamliri üstidin u yahşi
köridiğan kızniñ zil avazda éytқан naşsiliri anlinattı. Kız Keşkerge ketkendin béri bu
295 çoñ bağ uniñ közige çölderep qalğandek köridiğan boldi.

Yıraqtın Hezriti Hebib Ecem maziriniñ égiz munari körüngende u qedimini
(s. 15) tézletti. Hebib Ecem maziri yénidiki addiy qebride acayip bir adem mengülük
uykuğa ketkenidi, yaq, uniñ cismi ölgen bilen rohi hayattur, ogulliri kilivatkan
hasiyetlik işlarni aşu roh ularniñ dilige selip turidiğandu.....

300 Mazarğa yandap sélingan bir korpus apaq bina, kapqaklıri havareñ sirlangan
çoñ dérizilik siniplar, oqutquçılar işhanisi, yéniden sélingan oqutquçılar yataqliri, taş
munça, tiyatırhana, keñ ketken top meydanı... Mana bu Asiya kıtesiniñ içkirsidiki

mazarlar bilen tolğan bir sehrada yüz bergen möcize “Hüseyniye” mektipi idi. İllik
çirayidin sebilik, aq niyet parlap turğan bu yigit bolsa muşu mektepniñ bala ependisi
305 idi.

Qız bilen yigit eslide bir mehellige – Üstünatuşniñ Éksaq kentide bille oynap
çoñ bolğan balilar idi. Oğulniñ ismi Kérem bolup kişiler uni dadisi Kiçikağunniñ
ismini qoşup Kérem Kiçik dep çaqirişatti, qızniñ ismi Merigül idi. Kiçik vaqitlirida
mehelliniñ ériq - östenliride çömülüp, lay oynap yürgen çağlirida ular baraver idi.
310 Kérem Merigüllerniñ öyige kirip uni oynigili çaqirip çiqatti yaki uniñ bilen aşu
cennettek bağ içide etidin - keçkiçe bille oynaytti. Ular asta - asta çoñ boldi.
Mehrigülmu başqa qız balilardek öyidin talağa çiqmaydığan, ular körüşmeydiğan
bolup qaldi. Merigülniñ dadisi pat - pat tağ arkisiğa soda kılıgılı bérıp turidiğan çoñ
sodiger idi. Uniñ Keşkerdimu katta dukanliri, öyliri bar idi. Kéremniñ dadisi
315 Kiçikağun bolsa Kérem qorsaktiki çağda karvanlarğa eğişip Encan tereplerige çikip
ketkiniçe het - hevri bolmiğan idi. Ana - bala ikkisi mehelliniñ ayigidiki kiçik bir
hoylida yalguz yaşaytti. Kérem nahayiti kiçik vaqitliridin tartipla anisiğa
yardemlişişka (s. 16) başliğan idi. Ularniñ öyidin bir - ikki çaqirim yiraqlıktiki
cañgaldı Kéremniñ çoñ anisiniñ öyi bar idi. Anisi her küni aşni tavaqqa usup
320 dastihañğa çin çigip: “Obdan balam, yügürüp mavu aşni çoñ anañğa apirip ber. Aş
sovup ketse çoñ anañniñ duasini alalmay qalisen, yügürüp bérıp, yügürüp kel!”
deytti. Quliki yumşaq Kérem aşni issik Pete élip barimen dep pildirlap yügürüp
mañatti. Çoñ anisi issik aşni içip uniñğa ve anisiğa atap dua kılıp bolup “tatlıq
nevrem, qara köz nevrem” dep erkilitetti. Qolğa quymaktek sépsériq, şirin qaqlarni
325 tutkuzup: “ Biçare anañ ensirep qalmisun, yügürüp - yügürüp öyünge ketkin, bir
kimler étiñni çaqirsa aldi - keyniñge qarimiğın” dep tapilaytti. Kérem anisiniñ
çöçekliridiki dereh üstige çikip olturivaldığan, mehelligidiki hemme ademiñ étini
bilidiğan cinlarniñ özni tutuvélişidin qorqup, aldi - keynige qarimay udul öy terepke
çapatti. U yette yaşqa kirgen yili Musa Hacimniñ oğulliri açqan “Hüseyniye”
330 mektipige oquşqa kirdi. U mektepke kirgen tunci küni Tursun Ependiniñ uni yétilep
issik munçığa ekirip yuyundurgini, sarğuç matada tikilgen mektep formisini
kiydürüp qoygini uniñ ésidin zadi çiqmaydu. U, mektep hayatığa tézla özlişip ketti.
Bolupmu öziñniñ yügürüp çebdesliki bilen türlüq tenterbiye paaliyitide alahide közge
köründi. Mektep mudiri Tursun Ependi Türkiyeniñ dañliq bilim yurtlirida on yillap
335 oqup kelgen aliy melumatlıq bir neççe hil çetel tilini pişşik bilidiğan hemme ademiñ
hürmitige sazaver kişi idi. U yene çeniqqan tenterbiyiçi, usta topçi idi. Bir ketime

Kérem Kiçik 100 métirğa yügürüşte birinçilikni alganda, şu endim uniñ baş - közini silap: “barikalla oğlum, atañğa rehmet, Huda halisa muşu (s. 17) yügürük putliriñ bilen hemme murad - meksitiñge yétisen” dep péşanisidin söygenidi. U sel 340 çoñ bolğanda Tursun Ependi uni qolidin yétilep apirip mektep putbol komandisidikilerge; “Mana bu yigit uzaqqa barmayla nahayiti yaqşi bir hucumçi bopqalidu” dep tonuşturdi. Ene şuniñdin tartip uniñ es - yadi putbolğa bağlandi. U, “Kérem Topçı” dégen namğa aşu muşteq vaqitliridila érişti. Tursun Ependi uniñ üçün bu dunyadiki eñ méhriban, eñ qedirlik, şundaqla köz yetküsiz uluğ adem idi.

345 Her küni etigini anisi namazğa qopqanda Kérem Kiçikimu teñla ornidin turatti. Aldirap naşta qlivélipla mektepke yügreytti. U emdi cindin qorqmaydığan bop qalğan idi. Mektepke baldurraq bériş üçün bağlarniñ şorliridin ömilep kiretti. Qaşalardin atlap, östeñlerni kéçetti. Bezide öylerniñ arqisidin yoğan böre itlar çıkıp uni qoqlap kétetti. Tapanliri yerge téger - tegmey déğüdek yügürüp kétivatқан 350 Kéremniñ arqisidin bir dem qoqlap béqip, ümidsizlengende tohtap qélişatti. Tañ nuri Hezriti Hebib Ecemniñ asman - pelek peştiqini, peştaq yénidiki apak aqartilğan siniplarni, top meydanini, mektep ve meydan etrapidiki qoyuq téreklerni guva yorutuşqa başlığanda u mektepke yétip kéletti. U her qançe baldur kelsimu meydanda özidin burun kelgen Tursun Ependini köretti. Aq köñlek kiygen, ottura 355 boy, huşpiçim kelgen Tursun Ependi uni körüp:

- Tinç qopupsenmu oğlum? - dep soraytti.

- Tinç qoptum, endim, sizmu tinç qopupsizmu? - dep soraytti Kérem Kiçik béşini 360 kötürüp qarap. Tursun Ependi uniñ cavabiğa memnun bolup külüp kétetti. Kérem yügürüp bérip derehke ésip qoyulğan top haltisidin topni élip kéletti. Bu, Tursun Ependi özi Qeşkerdiki mozdozlarğa buyrutup tikküzgen sarğuç tére top (s. 18) idi. Haltida yene topçi balilarniñ aniliri kona tumaq, böklerniñ içige saman, zigir pañili sélip tikip bergen toplarmu bar idi. Adette top oynaydığan her qandaq baliniñ çekmen çapan tikidığan qil rehte yaki qélin matada tikilgen topi bolatti. Ular uni hoylida, yollarda, hamanda tépiş oynaytti. Mehellidiki uşşaq balilarmu ularni dorap 365 aniliriğa her hil buruq rehtin gül tepçilengen toplarni tiktürüp oynap yürişetti.

Tursun Ependi bilen Kérem Kiçik bir - birige pas bérip, topni put, bel, müre baş bilen tosuşni meşiq qilatti.

Tursun Ependi topni pirkiritip putiniñ uçi dümbisi, tizi, tapini bilen tepküç tepkende tépip, gah tiziniñ arisidin, gah müre, qoltuqidin çıkirip hüner körsitetti. 370 Top huddi uniñ bedinige çaplışıp, uniñğa ünsiz itaet qlivatқandek körinetti.

Meydanniñ ikki béşida kések bilen yasalğan varata bar idi. Tursun Ependi top tepse, Kérem varatar bolatti. Kiçiklikige, boyiniñ pakarlıkığa bakmay yikilip - kopup, domilap yürüp topni tutuvélişka térişatti. U top tepkende Tursun Ependi varatar bolup, uniñ her bir top, her bir herikitini mahtap yaki tüzitip turatti. Bara - bara
375 meydanga Abdiraħman Ependi, Aziz Ependi, Mesud Ependiler, putbol komandisidiki Enver, İbrahim, Ğopur, Peħridin, Tursun Ğari, Béşiraħunlar yigilatti. Abdiraħman Ependi bilen Envermu ƣaltis topçılardin idi. Bolupmu ƣaş - közi tökülüp turidiğan menzi ƣizil kelgen Enverniñ tepken topi zaye bolmaytti. Şuña héçƣandaƣ musabiƣe Enversiz ƣizimaytti.

380 Yigilğanlar adem saniğa ƣarap beş - altidin yaki sekkizdin komanda bolup musabikige çüşüp kétetti. Bezide musabikini körgili kelgen déhƣan yaşlarmu (**s. 19**) meydanga çüşetti. Adem bargançe köpiyip, meydan ƣıƣas - çokaƣ, barikalla sadaliri bilen ƣaynam - taşƣinliƣƣa çömületti.

Etigen saet sekkizde mektepniñ bir künlük meşğulatiniñ muƣeddimisi bolğan
385 gimnastika başlinatti. Her - bir oƣuğuçılar meydandiki muƣim ornini tépip retlik tizilatti. Abdiraħman Ependi başçılıkidiki duħovoy muzika etriti nağra - sunay, ney çélip meydanga kiretti. Oƣuğuçılar muzika sadasiğa tenkeş ƣilip gimnastika oynaytti. Gimnastikidin kéyin növetçi ependiler otturiğa çikişip aldinki kündiki, tertip - intizam, tenterbiye paaliyetliridin ģulase çikişatti, elaçi - ilğar oƣuğuçılar teƣdirinetti,
390 sevenlikler tenƣid ƣilinatti. Ģulase ayağlışı bilen yene muzika yaƣrap oƣuğuçılar:

Ƙop i adaş tur,
Etrapińğa baƣ.
Baƣ ne körer sen,
Oyliğın uzak!

395 ...

Marş sadasi içide siniplarğa ƣarap maƣatti. “Hüseyniye” niñ yéni bir küni ene şundaƣ başlinatti.

“Hüseyniye” de şu vaƣitniñ aditi boyıçe şenbe hepte béşi hésablinip, cüme küni aram élinatti. Çarşenbe etigende Ƙuran tecivit ötilip peyšenbe pütün күn
400 “Ƙuran” oƣulğandin başƣa vaƣitlarda şipahiye, yad imla, hésab, yurt teshili, tebiet, Rus tili, Erep tili, cuğrapiye ƣatarlıƣ dersler ötületti. Tursun Ependi şipahiye, yad imla ve tariğ ötitti. Oƣuğuçılar uniñ dersini özini unutƣan halda (**s. 20**) aƣlaytti, ƣaƣan Tursun Ependiniñ dersi kélerkin, dep töt közi bilen kütişetti. Tursun Ependi “ana tilni toluğ biliş, toğra ƣolliniş her - bir insan perzenti üçün perz ve ƣerzdur. Bizniñ

405 çiraylıq, yékimlik ana tilimiz bolğaça, biz özimizniñ tilida ana, dada dep çakirişni, başqılar bilen alaqlılışni, cahandarçılık kılışni ögendük.

Ana tilimiz bilen Hüdani, dunyani bildük. Dunyadiki, insançılıqtiki nurgun - nurgun işni çüşendük. Ana tilimiz bilen şundaq çiraylıq naşılarnı anlıdük hem éyittük. Ana tilimiz bilen bovaqlarnı égizlandurup, ölgenlerni uzattuk. Ana tilimiz
410 bolmiğan bolsa biz biçare helk bolup qalğan bolattuk. Şuğa ana tilni yaşşı öginişimiz, uni béşimizğa élip, etivarlışimiz kérek” deytti. Dersni bek estayidil ötüpla qalmay, imla ve til kaidisi cehette telepni kattık koyatti. Özi hetni çiraylıq, ölçemlik yazatti. Oquğuçılardinmu şundaq yézişni telep kılatti. Tarih ötkende, dunyadiki, yırağ ellerdiki zor işlarnı huddi muşu yurtta bolğan işlardek kıziqarlıq, çüşinişlik
415 kılıp sözlep béretti. Dunyani sözlep bolup Şıncañni, Keşkerni, Atuşni, seltenetlik, azap - okubetlik hem éçinişlik tarihni, erkinlik, azadlıq yolida küreş kılğan, kan tökken batur ezimتلerni, dañdar bilim - meripet igilirini sözlep, öz növitide muşu yurttin çikip cahan kézip, közi éçilip pul ve yüz tépip zor işlarnı kılğan katta baylarnı bir - birlep sanap, “eşular bizniñ yurtluq, bir mehellik qan - kırındaşlirimiz idi, ular
420 kılğanni biz kılalmamduk?” dep balılarnıñ köñlige bir otni sélip koyatti. Yurtni, vetenni, uniñ tarihnila emes, tağ - deryalarnimu çüşünişni teşebbus kılatti. Bir kétim u Keşker toğrisida (s. 21) sözlep kélip okuğuçılardin:

Arañlarda Keşkerge bérip baqqanlar barmu? - dep soridi.

13 - 14 yaşlarğa kirip qalğan bu balılar közlerini yoğan éçip, ündimey
425 olturuşti. U yene:

Keşkerge bérişni halaydiganlar barmu? - dédi.

--- Men halaymen!

--- Menmu halaymen!

--- Mengü halayttim, lékin şu... Aşu...

430 Peşenbe küni Tursun Ependi başlıq on neççe bala ozuq - tülük ve yépinça élip piyade Keşkerge qarap yolğa çikti. Keşkerde Tursun Ependi ularni başlap Héyitgah Camesi, Hanlıq Medrise, Yüsüp Has Hacıp Meķberisi, Bulak Béşi, Kılıç Buğrahan Maziri, Hezret qatarlıq caylarnı aylandurdi. Keşkerniñ avat baziri, miğ - miğ ademler Éksaqlıq balılarnıñ közni ala - çekmen kılıvetti. Şu küni Kérem Kiçik
435 bilen Enver égiz boy, sérik çaç, közliri köpkök bir ademni körüp heyranlıktin ağızini açkançe arkisidin egişip yürdi, yoldin ézip qalganda, Tursun Ependiniñ ogetkini boyıçe Hanlıq Medrisini izdep sorap yürüp hemraliri bilen ahiri tépişkandi. Şu kétimki seperdin keyin bu seperni béşidin ötküzgen balılar birdinla çoñ bolup

440 kalgandek boldi. Tursun Ependi ularga Qazan, Istanbul, Parij, Berlin degendek
seherlernin Qeskerdin nece hesse conlikini, u seherlardiki kishilerin radio arkilik
dunyadiki yeniliklardin heverdar bolalaydiganlikini, ayropilan, aptomobil, poyiz
parahotlarnin suriti hekkide sozlep bergende, bu sozler ularga cöcektek
tuyulmaydigan boldi. (s. 22)

445 Tebiet dersini Mesud Ependi, cograpiyini Emrulla Ependi otitti. Mesud
Ependi yaz kechiliri okuguchilar bilen mektep meydanida tunep, ularga kapkarangu
asman boslukidiki saman ve unchiler cecilip ketken yeza yoliga ohsas akirip
kornidigan saman yoli hekkide yultuzlar, ay, kun, colpan yultuzi ve ularnin
caylishi, herikiti hekkide sozlep beretti. Mundaq otulgen dersler okuguchilarnin esidin
omurvayet cikmaytti. Cugrapiye otidigan Emrulla Ependi dunyadiki danlik yanar
450 taglarni ve yanar taglarnin partilas sebebini otkende kent sirtidiki kumsan yerge dora
komup, ustige tag sekilde kum dovilep, dorini partilitis arkilik yanar tag hadisini
canlik chushendurgen idi.

Abdurahman Ependi kashliri kapkara, kasharlik, egiz boy, canlik, tetik yigit
idi. U tenterbiyeni kizgin soyetti. Ozi tenterbiye dersi beridigan okuguchilarni tethimu
455 kizgin soyetti. Ularni daim dalaqa, osten boyliriga elip chikip yugurus, su uzus, chelish
paaliyetlirige teskilleytti. Okuguchilarni yugurtup Ak Tagka apirip tagka chikis, toskan
koglasta musabikige salatti. U bek hisyatlik, konli yumshak idi, herip kalgan micezi
yok bolup kalgan balilarni hapas kilip koturivatatti. Kembegel - namrat balilarni
korse cidap turalmay, qolda neme bolsa berivatatti. Bir ketim u balilarni baslap tagka
460 chikip ketivatqanda, ularnin aldi teripidin bir keyik chikip qaldi. Balilar uni muhasirige
elip koglap conkur bir ciraqa kapsivaldi. Abdurahman Ependi ozi ciraqa chushup
keyikni tutup chikti. Keyiknin put - koli baglandi. Baglakka chushken keyik dir - dir
titreytti, yas tolup turgandek bolup kornidigan kapkara kozliri bilen etrapka gemkin
telmurep karaytti. Sunindin keyin ular tag ustide dem elip olturganda Abdurahman
465 Ependi (s. 23) nemishkidur echilalmay hiyal surup qaldi. Keyikni soyup, goshni kavap
kilişka tekezzar bolup turgan balilarnu muellimige karap shohluklirini kilalmay
shuklep keshiti. Abdurahman Ependi bir dem cim olturgandin keyin birdinla besini
koturup:

Balilirim, keyikni koyivetsek razi bolamsiler? dep soridi.

470 Balilar bir - birige karasti. "Koyivitimizmu?" Emse nemishka capa tartip
tuttuk? Korsak echip turganda, teyyar kavapni nemishka yimigudekmiz?" Balilarnin
sebiy kozliridin asu mene eks etip turatti.

Bu biçare tutkunğa qarañlar. Muşu tağda erkin yaylap yürgen bizniñ nepsimiz tüpeyli erkinlikidin ayrıldı. Emdi cénidinmu ayrılış aldida turidu. Uniñmu ata - anisi,
475 aka - ini, aç - aça – siñilliri bar idi, ular şu tapta bu biçariniñ yoliğa qarap turuşqandu.

Kérem Kiçikniñ yoğan, қаққара көзлirige yaş toldi.

--- Ependim, қойiviteyli, dédi u titrek avazda.

--- Қойiviteyli! Déyişti қалған balilarmu.

--- Kéyik bağlaқtin azad bolup taқlap - taқlap қiyalar arisida gayip boldi.
480 Hemmeylenniñ көñlidiki geşlik yoқap, көñülliri eçilip қaldi. Şuniñdin kéyin ular tağқа çiqsa toşқан, kéyik ovlimaydigan boldi.

Bir күni Kérem aғiniliri bilen yolda top tépip oynap kétivitip tağisi İmin Mezinge uçrap қaldi. Toğrisini éytқanda, uniñ tepken top del tağisiniñ қаñşiriğa béririp tegken idi. Mezin tağisi uni қulikidin tartқiniçe anisiniñ aldığa élip kirip
485 қollirini şiltap, көзlirini alaytip, aғzidin şölgeylirini (s. 24) қаçratқiniçe tillap ketti;

--- Hu coyud, murtet imansizlarniñ arқisida yürüp yoldin çiqқан nan képi!
Céniñ içinge patmay қалған bolsa, muşu eski topni tépip yürğüçe étizğa çiqip ketmen қаpsañ bolmasmidi!

İmin Mezin yéniçe mekteplerge ve ependilerge céniniñ bériçe oçlük қilatti.
490 Yurt bégi ve bir қisim қази қozatlar bilen birlişip: “Musa baylar balilirimizğa porenlerniñ işlirini oğitip néme payda tapti. Balilar etidin keçkiçe ependilerniñ arқisida şeytanniñ topni talşip yürüp musulmançilikniñ yolidin çiqip ketti. U eski toptin aş - nan çikamdiken?” dep vez éytatti. Tağisi Kéremni nede körse tutivélip pend - nesihet қilatti yaki tillap vez éytip қorқutmaqçi bolatti. Kéremniñ anisi akisiğa
495 bolışıñni yaki oğliğa bolışıñni bilelmey mişildap yiglaytti. Akisiniñ digenlirimu heқ démisimu muşu muştumdek balığa néme cin қаplaştikin, oltursa, қopsa Tursun Ependi bilen topniñ gépidin başқа gep қilmigan. Kéçiliri némilernidur dep varқirap cöylüp adem қorқutivatқан, çüşekep, top teptim dep yotқanni tépip, yotқан toşatmigan.... U, akisiniñ mesliheti boyiçe oğlini oқutup, dimide suyi içküzüpmu
500 baқti, nesihet қilipmu, öyge solap қoyupmu baқti, lékin kar қilmidi, héç nerse Kéremni yoldin қayaturalmidi. Téhi, bir cüme namazdin yanganda, ependilirim sini mektepke kelsun deydu, hemme baliniñ aniliri baridiken, dep mektepke başlap bardı. Eslide u күni çoñ musabike bolğaniken. Kéremniñ anisi özige oħşaş yüzini yapқан bir top ayalniñ arisida olturup, oğliniñ meydanda oқtek téz yürürüp, topni varatarğa
505 қандақ tépip кирgüzginini, top көrivatқанlarniñ “Kérem Kiçik, yaşap ket!”, “oğul bala!” (s. 25) dep tovlaşқанlirini añlidi, hem kördi. Özimu hayacanlınip gahida

oğludin ensirep neççe k̇etim varkırıp salgınini tutmayla k̇aldı. Musabıķıdın k̇eyin
Tursun Ependi otturiĝa çikıp K̇eremni ṁürisige olturguziv̇elip: “Halayık, ḃügündin
étibaren K̇eremniĝ étı K̇erem Topçi bolsun!” digendi, hemme adem çavak çélip
510 alkışlap ketti. Anisi řuniĝdın k̇eyin K̇eremni tosmaydıĝan, téhi özige oĝřaş anılar
bilen topniĝ, musabıķiniĝ pariĝini séliřidiĝan, oğludin peĝirlinidiĝan boldı. K̇erem bir
k̇üni uniĝĝa: “Ana, anlısam ṗerenlerniĝ topi bizniĝkidın k̇attık iken. Men her k̇andaķ
k̇attık topnimu tepeleydiĝan bolsam deymen. Sen maĝa zigir paĝiliniĝ arisiĝa řéĝil
arılaşturup bir top tikip bergine” dégende neççe k̇ün baş k̇aturup oĝli dégendek toptin
515 birni tikip berdi. Bu topni tepken deslepki k̇ünlerde K̇eremniĝ yalaĝayaĝ putliri
k̇ızrip, k̇anapmu ketti. Biraķ bir mezgildin k̇eyin k̇animas boldı, aniniĝ k̇öĝlimu
cayıĝa çüşti. K̇erem ene şundak top tépip yürüp çon boldı. Mektep ṗüttürüp téhi şu
mektepe endi boldı. Top tépip yürüp muşu yurttiki eĝ çiraylık k̇ızniĝ
muhebitigimu ériřti.

520 Bir k̇üni K̇erem aĝiniliri bilen kona tumaķni özgeritip yasivalĝan topni tépip
oynavatatti. Kimdur birniĝ küçep tépiři bilen top yol boyidiki Encan tamlık çon
baĝniĝ içige çüşüp ketti. Baĝniĝ tamliri éĝiz idi. Tam boylap asman - pelek k̇ed
k̇ötürĝen k̇oyuķ segü tirekler baĝni k̇araĝulařturup turatti. K̇erem topni élivéliř üçün
baĝniĝ şorisidin ömilep kirdi. Baĝda u bayniĝ k̇ızı Merigülni k̇ördi. U k̇ızniĝ k̇olidiki
525 topni élivalmaķçi bolup uniĝ aldıĝa bardı.

---- K̇erem Kiçik, séni K̇eřkerĝe bérip okuydiken deydıĝu, rastmu? - dep
soridi Merigül bulaktek k̇özlirini uniĝa tikip. (s. 26)

--- Ependim méni K̇eřkerĝe okutmaķçi bolĝan, lékin anamni yalĝuz k̇alidu
dep barmaydıĝan boldum. Ependim undaķ bolsa séni özüm terbiyileymen, dédi, -
530 dédi K̇erem meĝrurluķ bilen.

--- K̇eřkerĝe anaĝnimu bile élip ketsen bolidiĝu?

--- Anam unimaydiken. Sehrada azade yaşap öĝinip k̇alĝan adem řeherĝe
k̇önelmeymen, deydu. Men tuĝulmiĝan vaķtimda dadam bilen K̇eřkerĝe bérip,
řeherniĝ dervazisiĝa ésilĝan ademlerni k̇örüp k̇orķup kitiptiken, K̇eřkerĝiniĝ gépi çıkşa
535 hazırmu titrep k̇étidu.

--- Uĝu rast, menmu K̇eřkerĝe k̇önelmeymen, - Merigül şundak devitip
nahayiti çiraylık hem çebdes heriket bilen topni baĝ sirtıĝa k̇arıtıp tepti. Top éĝiz
Encan téminiĝ üstidin halkıp, k̇öküç parkırıp turĝan segü tirekler arisidin ĝuyuldap
ötüp ketti.

540 --- Néme, sen.... Sen?

--- Kandaq mendin başka adem top oyniyalmaydu, dep qalğanmidin, - dedi Merigül levlirini domsaytip ve birdinla küldi, - meniñmu bir topum bar, avu bulunđa bir varatamu bar téhi.

Oğul bala bolup qalsañmu boptiken, - şundaq dep Kéremmu külüvetti.

545 Kérem bağ işiki terepke kétévitip, birdinla tohtap Merigöldin soridi:

--- Rast, sen hélikki méni Qeşqerge baridiken dégen gepni nedin anlıdin? Men héçkimge dimigentim.

--- Kalva, - Merigül sedep tek çişlirini körsitip yene küldi, - hemme ademniñ ağızida séniñla gépiñ, téhi séni Encanlıq bir endi bilen Encanga (s. 27) kétédiken 550 dégen gepmu bar!

.....

Kéremler şuniñdin kéyin daim muşu bağniñ tüvide top tépidiğan bop qaldı. Kérem her kétémda bir - ikki növet top élip çikçili bağka kirip turdi. Kérem her kétémda bağka kirip ketse némişka pat çikmaydiğanlığa eceblengen ağıniliri bağniñ 555 şorisidin ömilep kirip Kéremniñ Merigül bilen ériş boyida yanmu - yan olturup muñdişivatқанlıqni kördi. Şuniñdin kéyin Éksaktiki yaş balılarniñ arisida bir naşşa tarilip ketti. Naşşiniñ nami “ Gülmerem” idi. Bu naşşa şunçilik muñluq, güzel idi ki, anlığanla kişiniñ yürek tarini çekip, uzakkiçe ésidin çikmaytti.

Bir künlerde Mehriğülniñ dadisi Hemrabay kızi bilen Kérem Topçı toğrisiki 560 geplerni anlap nomus ve gezeptin bérilip ketküdek boldi. “Ni ni begzadilerni kızımğa layıq körmey yürsek, kızımız bir yalañtöş yétim oğlaq bilen tépişiptimu? Vay ésit, kız bala digennimu baqmasamiken!” dep nale - peryad çekip, hotuniğa yetküçe kayıp ahiri hotuni bilen kızini qoruqçılarniñ hemralıqida Qeşqerdiki pinhan qoru cayğa yolğa saldı. Kéremniñ putliri aldida Qeşqerniñ yoli qañçilik yol idi. U hepte, on 565 künde bir Qeşqerge bérip Nobéşi tereptiki koçılarni arılaytti. Merigülmu bezide yalguz, bezide bir kéri hotunniñ hemralıqida koça terepke çikip qalatti. U, perencege yögelgen kızniñ burulup leppide bir qarışidin, nazuk bedininiñ alahide bir kıyapetliridin özini körginini sézetti ve öziçe kızirip, hayacanlinip, şérin hiyallar içide arkisidin uzak qarap qalatti. Kızni yiraqtin bolsimu bir köreligen çağlırida 570 uniñğa yolniñ yiraqlıqı, harğinilik ve açlıq (s. 28) visal arzusiniñ bıqararlıqı bilinmey qalatti.

Aq Tağ huddi asmandin tokkide çüşüp qalğandek yaki yer tégidin ösüp çikçandek Éksağniñ cenubidiki qum taşlıq çölde sirlik ked kötürüp turidu. Qarañgu kéçilerde, tañ seherde ve gugum peytide u süküt içide zéminga nezer sélip turğan

575 moysipitka oħşisa, aydıñ kécilerde yaki aptap kaynıǵan yaz künliride kiristaldek yaltirap nur çaçıdu. Téhimu yiraqtin nezer taşlıǵanda u huddi Éksaqtin ibaret bu kedimi yurtniñ béşidiki otqaşteñ körünidu. Tarihtin buyan bu şéǵil taşta bu yurtta, bu yurt etrapidiki kiçik - kiçik bostanlıqlarda Uyǵurlarñ özǵıçe haraktérge ige bir kevmi yaşıǵan. Bu yurt helikiniñ eñ gevdilik alahidiliki cahan kéziş bolsa kérek.

580 Yerniñ ünümsiz, qurǵaqlıǵı ve qıstañçılıq ularni başqiliridin tirişçan çidamlıq kilip yitildürüpla qalmay, cahan kézip başkiçe tirikçilik yoli tépişka mecbur qilǵan. Neticide ular evladmu - evlad taǵ - davanlardin éşip çöl - bayavan, déñiz - okyanlardin halkıp dunyanıñ hemmıla yéride ayaǵ izlirini qaldurǵan. Barganla yéride ronax tépip öz yurtidin köp yaħşı yaşıǵan. Emma ular aşu kiçikkine namrat, taşlıq

585 zéminini zadi untup qalmıǵan. Şuña u yer Uyǵurlar yurtidiki taşki dünya bilen alaķisi eñ ziç, dunyadiki yéñiliklar eñ asan özlişidıǵan közñek bolup, pütkül Uyǵurlarñ tarihi ve tekdırge tesir körsitip kelgen. Tarihta şundaq bolǵan, bugünmu şundaq boluvatıdu. 19 - esirniñ aħirliridin tartıp Musa baylar açqan “Hüseyniye”, “Hebibizade Darilmuellimin” mektepliri, maaripperver baylar açqan ve éçivatqan

590 téhimu köpligen mektep huddi qarañǵuluk qoynida lavuldap yangan meşeldek kişilerni oyǵutivatıdu, ümidlendürvatıdu, téhimu güzel menzirige (s. 29) intildürivatıdu..... Lékin dunyada yaħşı, güzel işniñ vucudqa çıkmıķi neķeder müşkül, uniñ reķibleri neķeder köp ve rezil he.....

Yurt béǵiniñ öyidin atlıq çıķıp kelgen Tursun Ependi çoñqur hiyallarǵa

595 patqanıdi. Uniñ köz aldidin çirayi gezeptin kıysiyip, saķalliri titirep turǵan Yunus Beg ve begniñ méhmanhanisida tükürüklerini çaçirtip sözlep “Hüseyniyeniñ” oķutuşka, tenterbiye işliriǵa, bolupmu çoñ - kiçik hemme ademiñ putbol oynişiǵa til - ahanet yaǵdurvatqan qazi - quzzat, éşan mezinler bir - birlep ötmekte idi.

Koniçe medrisilirimizniñ némisi yaman? Balilirimizni qoyniñ qozisidek

600 yuvaş - yumşaq, teqvadar musulman kilip terbiyilep kélivatqini aşu medrise emesmu!

Penni ders dep dinimizǵa, “Kuran – Kerim”, hedis mubarekke hıllap petvalarni tarķitip yürse cahanniñ işliri izdin çıķıp ketmemdu! Yer déǵenni Hudaniñ iradisi bilen bir kala müñgüzide kötürüp turıdu, uniñ nérisidiki işlarni bir Hudayimniñ özi bilıdu. Cedit endiler yer yumilaq topka oħşaydu, toħtimay

605 çörgilep turıdu, dep ders ötikidek. Eger ular déǵendek bolsa mavu piyalidiki çay némişka midirlimaydu, Tursun Ependi qandaqçe yumilap ketmey bizniñ yénimizda beħudük olturalaydu, ha..... ha.....

Bir obdan balilirimizni taǵmu - taǵ, baǵmu - baǵ çapturup yürüp yavayılaştırivatti bu endiler. Hélikî perenlerniñ şeytan topi hemme yerni qaplap ketti. Nege qarisa şu, kimniñ aǵziǵa qarisa şuniñ gépi. Hetta hotun heqlerimu çette 610 qalmidi. Balilar helpelerniñ gépinila emes, ata - aniliriniñ gépinimu anlimaydiǵan bolup ketti.

Avu Emrulla Begni héli onluq adem dep yürsek, uşşaq balilarni başlap Taş (s. 30) Mesçitniñ yénidiki qumluqqa miltik dorisi kömüp partilitip, “ yanar taǵ” 615 muşundaq partilaydu, dep yürüptu. Cahanniñ işliri Hudanniñ iradisi bilen bolamdu ya Emrulla Ependiniñ iradisi boyıçe bolamdu! Sile dep baqsila Tursun Ependi, sile çoñ yerlerde oquǵan, çoñ işlarni körgen adem. Bizniñ yurttiki bu işlar qalaymıqançilik, dehriylik bolmay néme?! Bu işlarni dotey aliyleri anlap qalidiǵan bolsıǵu, körgiliki bar bu endilerniñ.

Égiz papaǵ, aq köynek üstige bedinige çipide kélidiǵan horma reñ ton kiygen Tursun Ependi yoǵan sellik, par - pur tonluq, yoǵan qorsaq qazi - quzatlarniñ arisida 620 çakqan, huşpiçim körünetti. U bir qeşini sel égiz kötürüp, népiz levliriniñ burcikide susqine külümsirigen péti ularniñ qaynaşlirini anlap olturdi. U ularǵa bunıñdin 430 yillar ilgiri perenlerniñ İtaliye dégen yéride dini ulimalar bilen bir alim otturisida del 625 muşundaq munazirilerin qolǵanlıǵını, Kopérnik isimlik bu alim yer şari quyaşni merkez qilip aylinidiǵan adettiki bir pilanit dégen qarışida çiq turǵanlıǵı üçün ömürvayet nezerbend içide yaşap ölüp ketkenlik, uniñdin keyin ötken alim Galliniñmu Kopérnik telimatini yaqlıǵanlıǵı tüpeyli Kopérniknik bilen oşşaq qismetke duçar bolǵanlıǵı, 1600 - yili Giordano Bronu isimlik bir alimniñ Kopérnik 630 telimatini teşvik qilǵanlıǵı tüpeyli Rim Meydanida otta köydürüp öltürülgenlik.... Lékin, bu nezerbend ve köydürüp öltürüşler bilen bu ilmi yekün yoqalmayla qalmastin, bulutlarni yirip çiqqan quyaşteq çaknap insanlarniñ dunyani bilişni ve insaniyet mediniytini zor bir qedem alǵa ilgiriletkini..... dep bergüsü kelidu. Emma u ularniñ çirayıǵa bir - birlep nezer selip bu niyétidin yandi. Açközlük, teme ve 635 nadanlar menmenlik (s. 31) qaplıǵan bu çiraylar uniñ rayini qayturǵan idi. Ular sözlep harǵanda aldirimay gep başlıdi:

Her qaysiliri bu yurtniñ mütiverliri, kattiliri. Her qaysiliri kéçe – kündüz yurtimizniñ gemini yiyiştile. Her qaysiliriniñ telim - terbiyelirige emel qilmay heddimiz emes, çoqum emel qilimiz, lékin bizmu her qaysilirniñ ikki égiz gépimizni 640 anlap qoyuşlirini ötünimiz. Her qaysiliri Aǵ Taǵqa çikip baqqan boluşliri mümkün. Taǵdin peske qarisaq bizniñ bu Éksaq alıqançilikla körünüdu. Uniñǵa etrapidiki

Ƙayraq, Beysaq, Taƙut, Yolƙilarni ƙoƙƙandimu u yenila alƙanƙilik yurt. Duniya
taƙniƙ n risida taƙ, yurtniƙ n risida yurt, deryaniƙ n risida derya, hetta ƙatmu - ƙat
d niz - okyanlar bar. Aƙu, d niz - okyanlarniƙ n risida h sabsiz nurgun ademler bar.
645 Aƙu ademler nini işlarni ƙilivatidu, acayip yoƙan dürbün, t liskoplarni yasap
yultuzlarniƙ sirni  civatidu, yer astidin  ilmu -  il bayliƙlarni ƙ zivatidu. MaŐina,
ayropilan, paraşot, poy zlarni keşip ƙilip alte aylıƙ yolni bir künde b sivatidu. Ular
buni ilim - penge, maaripƙa tayinip ƙilivatidu. Ular yaratƙan ilim - pen neticilirige
k z yumƙili, Şek kelt rgili bolmas. Biz muşu yurttin  ıƙmay olturv lip akan ƙarigay
650 hemmidin katta, dep cahandiki hemme iş, hemme yer bir ƙ lipta dep ƙarisaq bolmas.
Merhum Abduƙadir damollam BuŐarayi Őerfniƙ ulimaliridin “ Usuli Cedit vacip”
deƙen petvani  lip kelmidimu?! Yurtimizdin  ıƙƙan Musa Hacim ve uniƙ oƙulliri
 etellerni körüp, yurtini oylap,  elƙimniƙ közi  cilsun cahalette ƙalmisun, dep “
Hüseyiniye” ni berpa ƙilmidimu?’ Emdi tenterbiyige kelsek, Usuli Cedit  kli terbiye
655 bilen beden (s. 32) terbiyisige teƙ  tibar b ridu. Beden  eniƙturganda rohi ve
cismaniy illetlerdin  ali bolƙili bolidu. CuŐƙun roh ve saƙlam bedensiz heƙƙandaƙ
işni vucudƙa  ıƙargili bolmas. Her ƙaysilirimu balilirimizniƙ, diŐkanlirimizniƙ
rohidiki cuŐƙunluƙini k rivatidiganla. P ƙirniƙ ƙarŐice bu yaman iş emes. Biz  elƙni
suƙa oŐŐatsaq, toŐtam su  irinde bilen tolƙan  l k sudur.  ƙip turgan cuŐƙun sular
660 sap, taza ve tirik su h sablınıdu. Bu vecdin alƙanda beden  eniƙturganniƙ n misi
yaman? U n me sebebtin her ƙaysi zati mubareklirimizniƙ közige sigmay ƙaldikin?

Yurt  onliri bir pes bir - birige ƙariŐip cim boluşup ketti. K yin  z - ara
kusurliŐip, dimiŐini ƙ ƙip, gallirini ƙirip tuşmu - tuş söz baŐlaŐti:

--- Tursun Ependim, sileniƙ deƙenlirini bizmu bilimiz. U yerlerge
665 barmisaƙmu barganlardin anlap turivatimiz. L kin ular kim? Biz kim? Bizniƙ
dinimizmu,  rip aditimizmu, tutƙan yolimizmu ularniƙkige oŐŐimaydu. Őun e yildin
buyan biz ularsizmu yaşap, yolni oŐ m niƙp kelduƙ emdi b g nge kelgende heƙni
doraymen dep oŐda  uŐmeyli yene! Bu alemniƙ iŐlirigimu bek kayip ketk uŐiliki yok.
 udayim bizge bu duniyalıƙni bermigendikin biz he namizimizni oŐup, Őeriet yolini
670 tutup, sinƙen nanni yep, tin   tsek bolarmikin.

U duniya, u duniya depla muşu künge ƙalƙan  elƙimiz. Undaƙ bolsa  udayim
bizni bu duniyaƙa - muŐundaƙ güzel, bay - bayaşat bir z min üstige n me dep yaratti?
YaratƙuŐi men, yaralƙuŐi  z n d midimu! Bizmu ademƙu! boldi, bu geplerni muşu
yerde ƙoyup her ƙaysiliriga muŐim bir heverni yetk zey. Bahavudun Hacim
675  etellerdeki ziyaritini aŐirlaŐturup pat arida yurtƙa y tip kelg dek. Hacim kelsiƙu

karap turmas. Lékin biz hazir taza üzükçilik içide turivatimiz. Balilirimiz kıynilip
qalmisa bolatti. (s. 33) Her qaysiliriga ayan bolginidek, yekindin buyan
mektipimizde okuydigilar hessilep köpeydi, hiracet bolsa yine burunkidek. Şuqa
her qaysilirini camaet iskilatidin berilidigan yademni muvapiq köpeytip berse degen
680 ümiddemiz. Bolsa, cavabini hazir elip ketsem.

Yurt çonliri yine bir növet cim bop kettişi. Bu cimcitlik heli uzaq sozuldi.
Ularin rayice bolsa hiracetni köpeytip emes, belki peketla bergüsü yok idi. Emma
Bahavudun Hacim rasttinla kelip qalsa u kishige yüz kelgili bolmaydu - de. U degen
undak - mundaq adem emes, dunyanin yerimi tonuydigan katta bay. Heligu
685 Keskerdiki çonlar emes olkidikilermu uninga hort - port deyelmeydu, asundaq bir
ademege hacitim çüşmeydu dep heçkim eytalmaydu....

Bahavudun Haciminin nami tilga elinisi bilenle hemme naraziliklar kaynap
turgan qazanqa su quyulganek besikipla qalmayip hiracet isimu hel boldi. Tursun
Ependi deydigilarini dep, meksiti hel bolgandin keyin ularni onçe qaldurup, özür
690 sorap kaytip çikti...

Tünügün atçilar evetken kishidin Bahavudun Baynin yurtqa kelidiganlik
hevirini anligandin tartip Tursun Ependinin konlide illik bir sezim, bir hosluk peyda
boldi. Eyni yilliri Bahavudun Bay musu yurtluk on neçe balini Turkiyege okusqa
yolga salidigan çagda unin besini silap pesanisidin soygendumu unin konlide asundaq
695 illik sezim, hosluk peyda bolgan idi. U çaglarda Bahavudun Bay yas, qavul idi.
Mehmeldek koyuk, kapqara qashirinin quyruqi besidiki egiz papahtin icige keder
sozulgan bolup, ottek çaknap turidigan kozliridin, kishige semimiy, illik bekishliridin,
gep sozliridin bir hil ak (s. 34) konulluk, mehribanlik çikip turatti. U:

Balilirim tirisip okup, yurtimiz helikimizge kereklik hemme nersini
700 oginiveliqlar, biz silerni tot kozimiz bilen kutimiz, Atus helki silerni tot kizi bilen
kutidu... degen idi.

U bir ketkinece Turkiyede on yilce turup qaldi. Deslepte kiska kurslarda,
keyin aliy bilim yurti, "Sultanem"de okudi. Bu ceryanda Bahavudun Bay
tapilganek, ozi yurtimizga kereklik dep qarigan hemme nersini - hesab, til -
705 edebiyat, tarih, cuqrapiye, resim, muzika, astronomiye, hesabat bashkurusni,
Turukçinila emes, Engiliz, Fransuz tillirininu ogendi. Tenterbiye, top tulirininin
hemmisige mahir bolup yetisti. Ahir vakti saiti kelip vetenge kaytidigan çagda
Turkiyede tonuskan, arlasqan dostliri, hizmetdasiliri uninga cedimay kelisti. Esit, asu
cet qalak yerge sendek adem bikar ketisen, dep epsuslinisti. Uni katta hizmetlerge

710 tonušturuştı. Emma u aşu bilim maharetlirini yurti, helki için ögengendi. U
öngengelnirni birni kaldurmay yurti ve helkige tekdım kılışı kérek idi. Şunçe yildin
béri u ekidisini emelge aşuruş için köyüp pişti, her yan çaptı, kéçini kündüzge ulap
işlidi. Uvalçılık, haqaret, ziyankeşliklerge uçrıgandimu, hayati hevpe astida
715 kalğandimu öz yolidin tevrinip kalmidi. U, maaripniñ menilik uluğ iş ikenlikge çin
dilidin işinetti. Maarip bilen öz yurtinimu özgeriteleydiğanlıkığa közi yétetti. Şunça öz
tekdırını, barlık arzu arminini, beht ve azabını “Hüseyniye”niñ işliri bilen
birleştürvetkendi.

“Hüseyniye” hekiqetenmu bir meşelge oşşaytı. U cahalet, nadanlık qaplığan
bu zémında neççe evlad meripet tarqatquçılarnıñ canını - canğa ulap qoldın - (s. 35)
720 qolğa yetküzüşü bilen 40 yıl yandı. Her ketime asmanni qara bulut qaplap, dehqetlik
boran - çapqun kötürülgende u suslap öçüp keliş girdabiğa berip qalsimu, boran
tohtap, süzük asman yüz açqanda tethimu yalquncidi, lavuldap ulğaydı.

Tursun Ependi beshini kötürüp yiraqlarğa, egiz segü tireklerniñ neresidiki şegil
taşlıq çöllerge, heyvetlik Aq Tağ çokisida rasttinla bir meşel lavuldap yenivatqandek,
725 meşelniñ arqisida nurgun dehqan balisi tıqma - tıqma bolup alğa intilip turğandek
köründi. Ularnıñ hemmisiniñ bir qolida kelem, bir qolida top bar idi. Kelem ularnı
ilim ögnişke ündise, top ularda gurur ve işençni, her bir kişi köpçilik için, köpçilik
her bir kişi için deydiğan cevgivar birlikini yétildürgenidi.

Tursun Ependi arqa teripidin çepip kelivatqan atniñ tuyaq tivişini anlap
730 segekleşti. Bir ketime küpkündüzde aşundaq bir atlıq arqa teripidin kelip uni çomaq
bilen urup yikitmaqçi bolğan, ene şuniñdin keyin u yalguz vaqitlirida etrapidiki
şepilerdin huşyar turidiğan bopqaldi. U, yolniñ çetigerek çikip, kelivatqan atlıqqa yol
berdi. Atlıq tez kelivatatti. U yekinlap kelip: “ Tinç amanlıqmu molla aka. Men
sendin ensirep begniñ öyige barsam, seni ketti deyişti. Keyniñdin aldirap yetip
735 kelişim...” degendila Tursun Ependi keynige qarap külümsiridi. U muşu kentlik
Musa Palvan degen yigit idi. Ular Tursun Ependini bir tuğqan kerindişidek körüp,
uniñğa köz qulaq boluşatti.

- Tinçlik, rehmet saña Musa, kelmisenmu bolatti. He, tophanida musabiqe
başlinip ketkendu?

740 -Seni saqlap kelişti, endim özi baş bolup berse diyişivatidu.

-Tézrek (s. 36) mañaylı emse, - ular atni qamçilap ittik yürüp ketti.

April kirişi bilen Çinbağ acayip güzellişip ketti. Bağ etrapidiki tirekler potla
taşlap, nazuk yeşil yopurmaqlarnı çıkardı.

745 Yol boyıǵa tikilgen tuhumek derehliri, ƙariyaǵaƙ, side, er mudun derehliri tũǵuƙlirini yeŝip, hilmu - hil şekillik yeşil yopurmaƙlirini yeŝiŝti. Yol boyliridiki boş yerlerge yatƙuzulǵan ƙimler yeşil mehmeldeƙ tavlinatti. Baş bahardiki bu yeşillik kœzge vallide kœrœnœp, kœnœllerni yayritidigan bir hil pak, yumran yeşillik idi.

750 Gœllian Hanim kœngey tereptiki bir tœp œrœkniŝ ƙiœekligenini kœrœp, kœnœlidiki hoŝluƙidin huzurliniŝƙa tœhi œlgœrelmigenidi. Etisila ƙoradiki ve baǵdiki alma, œrœkler guœœide œœeklep kœtiŝti.

Pakar, vicik, misreŝ ƙirayi ƙat - ƙat ƙoruƙlar bilen tolǵan baǵven gœllœkte işlep yœretti. U œniŝip tupraƙtin emdila bih yirip ƙiœƙan yumran maysilar bilen gepliŝivatƙandek bir nœmilerni deytti. Gœllian Hanim tercimandin sorap yœrœp, uniŝ gœllerge: “Tinœ - aman œnœp ƙiœivaldinlarmu balilirim? Ƙorkmaŝlar yahşi kœnler emdi kœlidu, aptapta ittik - ittik œsœnlar...” digenlikini bilip neœœe kœngiœe kœlœp yœrdi. Baǵven konsulhanidiki œetelliklerge œziœe Uygurœe isimlerni ƙoyuvalatti ve ŝundaƙ œaƙiratti, bu isimlar bara - bara omumliŝipmu ƙalatti. U Gœllian Hanimniŝ Margarœta dœgen isimni œgizǵa kelmeydiken, dep yaratmay, “Meryemhan” dep œaƙiratti. Gœllian Ependini Cœlil Ahun, konsulhanıǵa tola kœlidigan isimni bekmu 760 mœrekkep ƙeri missonœrni “Gildinbaş Ependi” deytti. Gœllian Hanim uniŝ bundaƙ geplirige amraƙ idi. (s. 37)

Gœllian Hanim bahar menzirisidin ilhamlinip bœgœnge œaƙirip ƙoyǵan mehmamlarni baǵda kœtmœœi boldi. Hizmetkarlar uniŝ tapŝuruƙi bilen sœpil tereptiki œœn bir tœp œrœkniŝ astıǵa œstel - orunduƙlarni tizdi. Ŭstelge pakiz aƙ dastihan sœlip, 765 salfitka, tehsœ, vœlka - œœœuƙ, romkilarni tizip teyyar ƙildi. Londundiki daŝliƙ ustiniŝ ƙolidin ƙiœƙan sus kœlreŝ şim - kastomni kiyip, galistœk taƙıǵan konsul Gœllian Ependi bilen yaœa ve meydisige tor tutƙan, œre yaƙilik aƙ kopta, uzun ƙatlaƙ yopœa kiygen, mœrisige nœpiz torni yœpinca taşlap, sœriƙ œingilek œaœlirini arƙisiǵa tœrivalǵan Gœllian Hanim mehmamlarni ƙizǵin kœtivilip, œngiliz pasonidiki œgiz 770 yœlenœœœlœk orunduƙlarǵa başlidi. Bœgœnki mehmamlar yardemœi konsul şerif Ependidin baŝƙa konsolhaniniŝ daimliƙ mehmmini bolǵan şivitsiyelik din tarƙatœœuœilar œmiki dohtorhanisiniŝ baŝliœi Yohan Andisin Ependi, şivitsiyelik missioner, daŝliƙ Uygurşunas Rakvitis Ependi, Engiliyelik aƙsœnek ailisidin kœlip ƙiœƙan 1 - Dunya Uruŝi œœn meydanidiki ƙandaƙtur keœœrmiŝliri tœpeyli herbiy işlar 775 ve siyasiydin ƙol œzœp, teƙvadar Hristianǵa aylanǵan, Engliyediki rahat - paraœetlik turmuŝni taşlap œœœœerge kœlip ŝivitsiye din tarƙatœœuiliri œmikide din tarƙatœœuœi bolǵan Man Ependi, yene şu şivitsiyelikler bilen bile iŝlevetƙan Engiliyelik Rœœir

Hanim Engiliyelik sayahetçi ve muhbir Méçil Ependi, Pamir égziligi ve Tenri Tagliridiki ösümlüklerini tekşürüp türge ayriş hizmiti bilen kelgen ösümlükşunas
780 Firank Lodilo, Hindistan arķilik Keşkerge sayahetke kelgen Engliye quruqluq armiyeye
léytinanti Girgisén ve uniñ hanimi, ular bilen bille kelgen cuğrapiyilik tekşürüş
ömikidin üç kişimu bar idi. (s. 38)

Méhmanlar caylışıp öz-ara tonuşuvalğandin kéyin, tézla kızgın parañğa çüşüp
kétişti. Pamir, Karaqurum Tagliridiki müşekketlik yollar arķilik toşup kélingen
785 Şotlandiye viskisi medeniyetlik cemiyetniñ qatmu - qat qaide yosunliri, tirikçilik
gémi, rıqabetlerdin yiraq, rivayet tüsi qoyuq bu qedimi şehir, etrapniki özgiçe bahar
menzirisi, hemme yerni qaplığan çiçeklerini arılap uçup yürüşken here - képinekler
.... Méhmanlar ve sahiqhanniñ keypini biraqla kótürüvetkenidi.

Özlidirge melum bolğan London ve NiyoYork toğrisidiki eñ yéni heverlerdin
790 kéyin ularniñ parañ témisi tebiy halda konsulhane menzirisi ve uniñ quruluşına,
Şivitsiyelik missioner, viraç hem arħidiktör Havgirigniñ lahiyilişi, Keşkerlik
tamçılarniñ tirişçanlıqıda sélingen körkem ve eplik konsulhane imaretliri, bu işlarğa
yéteqçilik qilğan Keşkerdiki tunci konsul Makartini Ependi ve uniñ ailisige ularniñ
yékin dosti - némişkidur Keşkerde uzaq yillap özi yalğuz yaşap, ahiri yekke - yégane
795 halda ölüp ketken Hollandiyilik missioner Hindirkışka yötkeldi. Köp yıldın buyan bu
konsulhanıña kélip ketken hilmu - hil ademler, bu yerde yüz bergen acayip veqeler
eslendi. Olturğanlar içide Rokoytis Ependi Keşkerge hemmidin kona hésablinatti. U
öziniñ bu yerde Avril Siteyin, Sévin Hidin, Gérmaniyilik Fon Likok, Amérikilik
Latimur qatarlıq meşhur şehsler bilen körüşken çağlirini, ularniñ özide qaldurğan
800 tesiratini qızıqarlıq sözlep köpçilikni celip qilivaldi. Bolupmu 19 - esirniñ ahiri, 20 -
esirniñ başlırida dünya miqyasıda Şincañniñ qedimki zaman medeniyeti ve asar
etikilirige küçlük qızıkiş kótürülgen, her qaysi ellerdin kelgen arħolog, (s. 39)
ékipiditsiyicilerniñ qedimi harabiliqlardin qazğan ve yerlik kişilerdin sétivalğan
heddi - hisabsiz medeniyet mirasini sanduq - sanduqlap öz döletlirige élip kétivatқан
805 şaraitta Hótenlik kitabpuruş İslam Aħunniñ çetelliklerini qandaq koldurlatқанlıki
toğrisidiki hékaye hemmeylenge qattıq tesir qildi.

Aşu yıllarda Engiliyeniñ Keşkerdiki konsuli Makartini, Rosiye konsuli
Pitroviskiy ve dunyanıñ nurgun cayıdin kelgen arħiloglar İslam Aħunniñ qolidin
namelum qedimki yézıqta yézilğan, sarğıyip, çirip ketken höccet, kitablarni
810 sétivalidu. Bu kitablar Kalikutta, San - Pitiburg, London, Parijniñ kitabhane ve
kütüphanilirida peyda bolidu. Dunyadiki köpligen alim bu “qedimki yézıq”niñ

menisini yéşiş yolida tirişçanlık körsitidu. Engiliyelik meşhur Ottura Asiya tetkikatçısı Sir Rodolf Hoinli bu “kedimki yézik” üçün kımmetlik beş yıl vaktini serp kilidu. Ularınıñ héçkaysısı bu kitablarnıñ icadçısının élipniñ sunuqınımu bilmeydiğan
815 bir uşşak ticaretçi ikenlikini hiyaligimu keltürmeydu. Siteyin yene bir kútim Şıncağa kelgende Hóten ambili Fen Darinnıñ yardımide İslam Añun bilen körişidu ve unıñdin ustilik bilen eyni yıllarda öziğe sétip bergen kitablarnıñ kéliş menbesi toğrisida gep alidu. Eslide İslam Añun ve unıñ şerikliri Hóten keğizini toğrak yiliminiñ suyige çilap sargaytkandin kéyin kegezni kona kitabğa oğşaş késip, tüplep,
820 hetke oğşaş bir némilerni sizip koyidiken - de, sivetke selip oçakniñ morisiğa bir - ikki aygiçe ésip koyidiken.... Duniyadiki ni - ni alim, arñologni neççe yıllap kaymuqturğan bu “kedimki yézikte yézilğan kitablar”niñ barlikğa kéliş ceryani ene şundağ addiy mukemmel iken. (s. 40)

Bu vekege qarita sorundikilerniñ inkasi her hil boldi. Şübhisizki, ularnıñ köp
825 kısmi, bolupmu din tarqatquçılar bu yerdiki ahalini çüşkün, hurapiy dini asaret ilkide gunahğa pétip yaşavatқан doziñilar dep bilgenликтin İslam Añunniñ kılmışını keçürgüsiz aldamçilik dep eyibleşti. Liéytnanit, muñbir ve cuğrapiyişunaslar: U hekiñeten talantlik sodiger iken dédi. Rakoyits Ependi özi yigip toplığan bir neççe koplit Uyğurçe қоşак ve maқal temsilni tercime kılip bergende bolsa hemmeylen
830 ihtiyarsız apirin oқuşti. Géllian Hanim hemmidin hayacanlinip:

Biz ularnıñ hissiyatini héçқанçe çüşenmeymiz. Meniñçe, ular biz oyliğandek nadan emes. Yene biri, silermu diğket kıldıñlarmikin, ularda tuğma ésil süpetlik bar. Ularınıñ erliri, bovayliri némidégen salapetlik hem merdane, ayalliri némidégen sülketlik. Ularda güzeller bek köp. Ularınıñ nañşa-muzikiliri, usullirimu bek güzel...
835 U sel oyliniviliş üçün béşini kötürüp, néridiki güllükte işlep yürgen bağvenni kördi - de sözini davam kıldi: - Avu kéri adem daim güller bilen, hayvanlar bilen geplişidu. Yéñi ünüp çıққан maysılarga qarap: “Tinç - aman ünüp çıқalidiñlarmu? Emdi kórқmañlar, men bar” deydu. Maña bu geplerde çoñқur şiri mene bardek tuyulidu...

Yaş hem cuşқun yardımçi konsul unıñ söziğe қоşuldi:

840 İnçike közetsek, bu ademlerde hekiñeten bir hil süpet bar. Ular hem bek ekillik, emma ularni çüşep turğan nersiler bek köp. Ular özliriniñ qedir - kımmitini hem vucudidiki yoşurun küçni baykıyalımığan hem undağ şaraitmu yoқ. Elvette bir kedimi millet süpitide ularnıñ vucudida melum alahide (s. 41) terepler mevcud, - dep sözini kıttı Andisin Ependi, - Lékin nimişkidur ularda veten, millet éñi yoқ, bular
845 namaz oқuş bilen korsiқidin başқа nersini oylimaydu. Milletniñ néme dése, men

musulman yaki Keşkerlik dep cavab beridu. Ularniñ köp kısmi yavaş, itaetmen kélidu. Bu alahidiliki bilen ular başka milletler teripidin başkuruluşkıla muvapıq kélidu.

850 Men kedimi Keşkerlikler bilen Şivitsiyelikler otturisida kandaqtur bagliniñ barlıki toğrisida bezi rivayetlerni añlığanmen, - dédi muħbir hem sayahetçi Méçil Ependi külümsirep, - Şivitsiyelik missionérlarniñ muşundaq capalıq cayda, yerlik kişilerniñ düşmenlik bilen qarışı astida şunçe köp işni kilişi ene şu kedimi reştiniñ sevebidinmu, kandaq?

855 --- Bu rivayet emes, - dédi Rakoytis Ependi, - dölitimizniñ kedimki yilnamelirida ecdadlirimizniñ Ottura Asiyadaki Kaskarit dégen şherdin köçüp kelgenliki toğrisida hatiriler bolğan, bezi alimlirimiz bu hekte çoñkur izdinip meħsus eserlerni yazğan. Emma bu héç nersini çüşendürüp bérelmeydu. Teklimakan qumliki bilen şimali qutup otturisida perq kaççe zor bolsa, bugünki Uygurlar bilen Şivitsiyelikler otturidiki perqmu şunçe zor.

860 Hindistanlıq aşpez oħşitip etken pudıñniñ dastihanga kelişi bilen parañniñ témisi özgerdi. Ular Géllian Hanımniñ mol dastihini ve méhman dostlıkını medihelişip tamaqqa tutuş kilişti. Şuniñdin keyin heligiçe parañ taza kolaşmidi. Tamaq yiyilip bolğanda bugünki bu sorunda nahayiti az sözlep, tartinip olturğan sériq çaç, yaşqına cuğrapiyeşunas:

865 --- Men bu ketimki sepirimdin nahayiti memnunmen, - dep söz başlap qaldi, - (s. 42) Şincañniñ taqliri karamet heyvetlik, körkem iken, ademde ihtiyarsız hörmet koğaydiken. Teklimakan qumliki maña mevic urup turğan halitide déñizni esletti. Belkim u téhimi seldenetlik, sirlık yene bir hil déñizdur. Men muşundaq bir zémindin yarimas helkniñ çıkışını tesevvur qilalmaymen. Méniñçe, ular haman bir küni 870 oyğınidu, özliriniñ kedir - qimmitini tonup yétidu.

Köpçilik mürekkep hiyallar ilkide birdem cim olturuşup qaldi aridin kimdur biri:

--- Mumkin emes, bu helk meñgü muşundaq ötüp kétidu. Ularni oyğınidu dégendimu, buniñga yene az dégende miñ yıl bar, - dédi.

875 --- Keçürünlar, bu geplerni kilişmayli, köz aldimizdiki güzel bahar menzirisidin hozurlinayli, muzika anılayli, tansa oynayli....

Géllian Hanım çettiki üstelge qoyulğan patifunniñ aldığa berip, özi yaħşı köridiğan “Bahar Sadası” dégen valis muzikisini qoydi. Tonus - güzel melodige, yercahanni qaplığan apaq çiçekleri zeñger asmanda érinçeklik bilen üzüp yürgen yupqa

880 bulutlar méhmanlarğa özlirini huddi Vina şehiriniñ yénidiki ormanlıqlarda seyle
kılıvatkandek hiyalı bir tuyğu behş etti. Géllian Ependi bilen hanımı ularniñ arkısidin
liéytnanit bilen uniñ yaş, çiraylıq hanımı otturiğa çüşüp valis aheñi keltürüp yeñgil
aylinişka başlıdı. Şerif Ependi bilen Riçir Hanımmu olturalmay otturiğa çüşmekçi
885 boluşti.... Del şu peyitte, sépilniñ arkısidinla bir Uyğur er kişiniñ yañraq nañşa avazi
añlinip patifun avazini bésip ketti. U qopal, sel gaj - guj, emma celipkar avaz huddi
öz mevcutlığını ispatlamakçi bolğandek yoçun, sadda, emma hélila yékimlik bir
ahañğa céniniñ (s. 43) bariçe tovlayitti....

Tansa oynavatқанlarmu, oynımakçi bolivatқанlarmu tohtap kaldı.
Hemmeylen ihtiyarsız başlırını burap aşu nañşığa kulaq saldı. Sépil keynidiki yoldın
890 eşek minip kétivatқан yoluçi yaki ketmenni mürisige sélip birer déhқан éytқан bu
nañşa ularğa özliriniñ Keşkerde turuvatқанlığını eslitip, ularni reallıq koynığa
kayturup kelgen idi.

Bahavudun Ependi Éksakka keldi. U kélidigan küni yurt mötiverliri, Éksak
helki, “Hüseyiniye”niñ oqutğuçi - oquğuçiliridin yüzdek kişi Qayraqniñ yukirisigiçe
895 bérıp uni kütüvaldı. Kütüvelişka mañgan helk topiniñ aldida forma kiygen putbol
komanda ezaliri marşka dessep kétivatattı. Ularıni başlap mañgini top sélingan haltini
boynığa asқан Kérem Topçı idi. Şu tapta pütkül yurt helkige baş bolup mañginidin
iptiharlinip, uniñ aptapta köygen çirayı anardek kızirip ketken idi. Öz anisila emes,
mehellidiki hemmıla adem dégüdek namizida namini atap dua kılıdigan, bu yurttiki
900 kişilerniñ turmuşığa çoñkur tesir körsetken bu uluğ ademni körüş arzusida yüriki
tépçeklep kénidin çıqip kétidigandek soқattı. U eklıge kelgendin béri Bahavudun
Bayni körüp baqmıgan bolsimu, bu yurttiki her bir kişiğe oñsaş Bahavudun Bayniñ
nami uniñ kelbiniñ çoñkur kétéğa siñip ketken idi, kentte kenttiki her bir öyde,
“Hüseyiniye”de Bahavudun Bay bilen bağlınişlik bolgan nurgun iş bar idi.

905 İlgiri Éksak tevesidiki kişiler su macrası tüpeyli ceñgi - cidel, adavet içide
yaşaydiken, ölüm - yitim işlirimu, daim yüz bérıp turidiken. Uzaq yıllar ilgiri
Bahavudun Bay otturiğa çıqip: Bir yurtluq, kan - kérindaş turup, Huda (s. 44) bergen
suni néme üçün bay - kembeğel dep ayrimay, séniñ - méniñ démey teñ işletmeymiz?
- dep kenttiki yer ve aililerni retke tizip, suni növet bilen işlitişni tüzümlestürüptü. Eñ
910 adil, eñ kattıq qol kişilerni mirablıqqa tallaptu. Ene şuniñdin tartıp bu tüzüm
buzulmaptu, Éksakta su macrasimu yüz bermeydiğan boptu.

İlgiri bu yurtta yitim - yisir, yoqsul kişiler pulğa muhtac bolğanda
cazanihorlardın yukiri ösümlük kerz éliška mecbur iken. Şu tüpeyli nurgun adem

veyran bolup ketkeniken. Bahavudun Bay bilen Hüseyin Bay çetellerni körüp
915 kelgendin keyin Éksakta “Vardat” ve “Camaet İskilati”ni kuruptu. Helkniñ ölüm -
yétim işliridiki iskatiniñ yérimi, soda şérinkanisiniñ yérimi heşemetlik toy
kılğanlarniñ “Yağlık Puli”, cemiyet tertipini buzğanlardin élinidigan cerimanlar
“Vardat”ka yigilidiken. Helkniñ öşre - kepsenliri bolsa camaet iskilatiga tökülidiken.
Şuniñdin keyin “Vardat” hacetmenlerge ösümsiz kerz bérip turidigan, kerizni
920 töliyelmise, aciz yoksullarniñ kerizni kötürüvétidigan, hetta kıyınçılıқта kılğanlarni
yöleydigan boptu. Camaet iskilatiga yigilgan öşre-kepsenler bolsa mekteplerge
işlitiliptu. Bahavudun Bay cüme namizida ve her hil sorunda terekkıy tapkan
ellerdiki kişilerin turmuş adetliri ve ticaret yollirini tonuşturuş, kişileri ticeşlik
iqtisadçil yaşaşka, pakizlikka, toy - tökün, nezir - çiraqlarni heşemetlik kılmaslikka,
925 balılarni bilimlik, hünérlik, edep - ehlaqlık kılıp terbiyileş, kız - ayallarni asraş, ilim
igiliri ve senetkarlarni qedirleş, hörmetleşke ündeydiken. Hüseyin Bay, Bahavudun
Baydek çetellerde ni - ni zavutliri bar kişilerge kaçılık heşemetçilik kılsa yaraşkan
bolatti - he. Emma ular (s. 45) perzentlirige muvapık layık çıksila bir kázan aşni étip,
töt ademni kaçırıpla nikah okutup koyidiken. Mal - dunyasini köz - köz kılışni zadi
930 rava körmeydiken ni némişka bu dunyadiki baylarniñ hemmisi şulardek
bolmaydigan du - he....

Kérem Topçı barganséri yiraqlap kétivatқан hiyallirini yigip, “güs - güs”
dessep kétivatқан hemrahliriga boyundap karap koydi. Hemmisiniñ çirayida vilildap
turgan bir hayacan - huşlukni körüp, meydisidiki topni ihtiyarsız çin basti. Yékinki
935 künlerdin biri yurt bégi, iman - işanlar “yéni meptepniñ baliliri penni derslerni okusa
okusun, emma heliki şeytan topni oynap adem yigip yurtni parakende kilmisun”
deyişip mektepke besim işletkenlikni, hetta, beziliriniñ Keşkerdiki Ömer Bay,
doteylergiçe erz kılginini, mektepke korallık çeriklerniñ hemrahlikida uzun kara
tavar çapan kiygen elpazi buzuk emeldarlarniñ kelgenlikini.... Köz aldiga keltürüp,
940 helila hoşluk içinde tepçeklep turgan könlige bir geşlik saye taşlidi. “Topta néme
gunah? Top oyniganniñ gunahi néme? Buluş - puşkaqlarda oşuk oynap, neşi çekip
yürsek bolamti emsel!”

Kérem Topçı ihtiyarsız burulup hemrahliriga yene bir karidi. Vucudidin
cuşkunluk, çirayliridin nur témip turgan bu balilar medrisilerdiki balılardin asman -
945 zemin perklinetti. Yol maşsa keddini tik tutup rohluş maşatti. Muamilide dadil,
oçuş - yoruş, sözliri kaçmaktek idi. Bir kétim bu yézıkga kelgen bir çetellik ularniñ
meşik, musabikilirini körüp: “Engliyide barlikka kelginige ançe uzak bolmigan

putbol herikitiniñ Asiyanıñ içkiridiki bu çet yézıqta bunçıvala omumlışıp kėtişini zadila tesevvur kılmıǵan ikenmen. Putbol bu yerdiki kişilerge acayıp bir cuşkunluq ekeptu” dep heyranlıq ve qayıllıqını ipadiligen (s. 46) idi. Tursun Ependi eceb toǵrı éyitti: Topta gunah yoq, top oynaşta gunah yoq! Gunah aşularda, yéñilikni terekkiyatni körelmeydiǵani allıqandaq rezil meksetliri üçün helkni meñgü itaetmen, nadan halitide qalduruşta oylaydıǵanlarda. Topni oynıǵınımız oynıǵan. Putbolni Éksaqqı Haşım Baliǵan bilen Bahavudun Hacim ekkirgen. Bahavudun Hacim 955 Éksaqqıniñ putbol herikitige baştin ayaǵ köñül bölgen, yantayaq bolǵan. Bu kétim biz uzatqan aşu ecirniñ bikarǵa ketmiǵınını bildürüp qoyaylı. Rohluq - cuşkun halitimiz, eñ yuqiri maharitimiz bilen uni huşal kılaylı, unıñ köñlige teselli béreyli.....

Top içide birdinla kötürülgen ğulgula Kérem Topçiniñ hıyalını bölde. U, kişiler “Keldi, keldi!” déyişip körsitivatqan terepke qarap, bir neçce atlıq kişiniñ ve 960 üç atlıq bir mepiniñ doqmuştın qayrilip çoñ yolǵa çüşkenlikini kördi.

Helk topi davalǵup ketti. Tursun Ependi bilen yurt çoñlıridin bir neççisi ittikrek méñip ilgirilep kėtişti. Bir kısım yaşlar bilen uşşaq balılar ularnıñ keynidin yügürdi. Aldıǵa mañǵanlarnı körüp mepe tohtıdı. Bahavudun Hacim başkıliriniñ tosqınıǵa qarimay mepidin çüşüp camaet bilen salamlaştı. Gahiliri bilen qol sıqışıq 965 yaki kucaqlışıp, müre kékışıq körüşti. Kéyin qarşı alǵuçılar bilen bile asta helk topi terepke qarap keldi.

Kérem Topçı komanda ezaliriǵa sepni buzmaslıqını cékilep, mektep naşısını başlıdı. Köpçilik unıǵa tézla egişip ketti. Topçılarınıñ bir hıldiki qedem avazi bilen yanraq naşsa sadasi bahar túsini alǵan dalını lerzige keltürdi. (s. 47)

970 Çéke çaqliri ve saqalliri aqarǵan, cüdep, acizlap qalǵan bolsimu közlıride paraset, méhribanlıq nuri çéçilip turǵan, kiyinişi addiy, emma yenila şundaq söletlik, méhri issik Bahavudun Bay helk topi aldıǵa kélip:

- Essalam helkim! - dep çoñqur baş çökürüp tezim kıldı. Bayniñ tuqqanlıridin bir neçce kéri ayal hü tartıp, qoşaq kétip yiglişip ketti. Aq saqallıq ikki moysipit ittik 975 bérıp uni yölep turǵuzǵanda Kérem Topçı bayniñ qara közlırige yaş toǵanlıqni kördi. Kérem Topçiniñ başlamçılıqıda putbolçılar bayǵa yanraq avazda salam berdi. Qatar tizilip turǵan bir - birdin çiraylıq, çaqqan çebdes balılarnı körüp bayniñ levleri titrep, közlıridin yaş qoyuldı. U, putbol komandisidiki her - bir balını bir - birlep baǵrıǵa básıp: “Kimniñ oǵlısen balam?” dep sorap, pişanilirige söydi. Camaetniñ 980 tosqınıǵa qarimay topçılar qatarıda héli yergice piyade méñip, bu kétimki sepiride Hindistan, Türkiye, Germaniye qatarlıq döletlerdiki bir munçe çoñ sheherge

985 barganlığını, bargan yerdiki mekteplerde körgenlirini, Gérmaniye, Türkiyiniñ çoñ
şehirliride özi körgen putbol musabıķiliriniñ ehvalini intayin kızıķarlıķ kılıp sözlep
berdi. Uniñ bilen birge mañgan balılar uniñ her bir égiz sözini zeñ koyup anlap, éside
985 mehkem tutivélişķa tirişti. Derveķe, baharniñ aşu çiraylıķ, illiķ bir küni şu
meydandiki balılarniñ ğatiriside ömürvayet saķlinip ğaldi.

Bahavudun Bay şu küni hérip çarçiginiĝa ğarmay oğutķuçi oĝuĝuçılar bilen
birge “Hüseyniye”ge bérip, Hezriti Hebip Ecem maziri yénidiki dadisiniñ tupriķini
yoĝlıdi, mesçitte bir reket namaz oĝup bolup, déhķanlar komandisi bilen
990 “Hüseyniye” komandisiniñ musabıķisini kördi. Bu, 1927 - yilniñ Aprél éyi (s. 48)
bolup, Bahavudun Bay şu yili 77 yaşıta idi.

Éksaķ tiptiniç kiçikkine kent idi. U yer - bu yerdiki ĝoyuķ ürüklük, şaptul,
üzümlük baĝ içiĝe sélingan kések tamlıķ addiy öylerde kişiler ğatircem yaşıyitti.
Kent merkizidiki mesçittin anlınip turidiĝan İmin Mezininiñ muñluk ezan avazi bilen
995 “Hüseyniye”diki balılarniñ kitab oĝuvatķan carañlıķ avazıla kentniñ cimcitliķini anda
- sanda buzup turatti. Bezi - bezide öylerniñ arķisidiki yapıyışil ĝonaklıķtin anlınip
ĝalidiĝan hesretlik naħşa avazi yüreklerni lertzige sélip ötettti - de, cimcitliķ yene
eslige kélettti. Künler bir ĝilda tinç ötettti.

Bahavudun Bayniñ kélişi bilen Éksaķniñ zériķişliki, cimcitliķi bozuldi.
1000 Éksaķtin ĝeşķerge, Astin Atuşķa, Uluĝçat Taĝliriĝa tutaşķan yollarda yasidaķ
mepiler, ésil atlarniñ ĝoñĝuriki toĝtimay cirinlaşķa başlıdi. Bahavudun Bayniñ égil,
hoyliliri, işik aldi mepiler nesillik atlar bilen tolup turatti. Mihmanliriniñ içide Musa
Baylarniñ ĝeşķerdiki, yéķin - yiraķ nahiyelerdiki ve çégra boylıridiki soda
vakaletĝaniliriniñ ĝadimliri, uruķ - tuĝķan, el - aĝiniliri, etrapniki yurtlarniñ ve
1005 ĝeşķerniñ yurt çoñliri, ilim ehli, ulimalar, dañlıķ téviplar bar idi. Kelĝüçiler uzaķ
hayal bolmaytti. Baymu ularni artuķçe tutup ketmeytti, saklıķi yoĝlıķi tüpeyli ularni
uztipmu çikmaytti. Peķet birla ķétim Bahavudun Bay bir méhmanni saķ bir kün tutup
ĝaldi. Sahibĝan bilen méhman intayin bérilip ĝandaktur işlarni muhakime ĝilişti,
sirdişip muñdişitti. Aĝirida méhmanniñ tosķiniĝa ĝarimay uni koça béşiĝiçe uzitip
1010 çikti. Méhmanmu uniñ bilen közlıriĝe yaş alĝan halda ĝoşlaşti. Buĝday öñlük, közliri
(s. 49) ottek yénip turidiĝan bu adem meşhur pédagog, jorنالist hem yalķunluķ şair
ĝutluķ Şevķi idi.

Bahavudun Bay mektepni bir künmu ésidin çikarmaytti. Saklıķi yaħşi
bopĝalĝan künliri etigenlik gimnastika vaķtıda, bezide ders ötülivatķan çağlarda
1015 hasiĝa tayinip mektepte peyda bolatti. Birdem – yérimdem olturup muellimlerniñ

dersini anılaytti. Oquğuğılarnı ęet yazdurup, ęetni ęiraylıę, toğra yazęan balılarnı korse bek ęuřal bolup mağtap kėtetti. Yitim - yısır, namrat balılarnı korigende iğ ağritip kızılrige yaş alatti. Bezilirige özi yénidin ęikirim pul, kıyım - kıçek taręitip berse, bezilirige camaet iskilati, “Vardat” aręilik yardım kılattı. Tursun Ependi bilen

1020 harvida olturup mehelliglerni étiz - érięlarnı arılap, ęonlardın kimlerniğ vapat bolęinini, kışilerniğ tirikęilik ehvalini, tirikęilik yollirini sürüřtúretti. Kim bilen kimniğ kuda baca boluşkinini, kimlerniğ kóklep kimlerniğ ęarab bolęanlıęni ęonęur ęiyal içide kónül koyup anılaytti. Tumikini kólięa élip, Ağ Tagęa oğşaş béřini silap, kózni yırağlarga tikip sózleytti:

1025 Ömrümnię kóp kışmi yağa yurtta ötüptü, kóp elni kéziptimen, bayveęęe, bay, haci atilip rahat - parağette, izzet - hörmét içide yaşaptimen. Lékin kindik kénim tókülgen muşu alęanęilik yerni héę yerge oğşatmidim. Anilirimiz saman kalap etken hemek nan, zağrilarnı, ayallirimiz etken kuymağlarnı dunyanığ héękandaę yéride tapalmidim. Aşu yurtlarda yürüp Atuřlukmen, Éksaęlıęmen dégen adem kózümge

1030 dadamdek kóründi. ęüş kórsem daim Ağ Tagęni ęüşidim, daim yurtumęa héę iş kılip bérelmidim dep puçilinip yürüdüm. Emdi oylap bağsam “Hüseyniye”niğ vezni (s. 50) ömürvayet tapęan mal - dunyamizniğ veznidin éęir iken. Ata - bovaylirimizniğ yüzi “Hüseyniye” bilen yoruğ bolidiken. Dadam rehmetlikniğ bir teripige Hezriti Hebib Ecemni, bir teripige “Hüseyniye”ni élip yétiřimu bikar emesken.... Kónlüm tuyup

1035 turidu, muşu kétim ketsem Atuřęa yene bir kéliř yok maęa. şuğa saęa kılidigán vesiyitim şu balam: “Hüseyniye” ęarab bolmisun...

Tursun Ependi bayniğ sózlrini ün - tinsiz anılaytti. U vede bermigen, ęiraylıę geplerni kılmığan bolsimu yüz sóęekliri kopal, karamtul kelgen bu ezimetniğ ęirayıda eks etken ipadilerdin Bahavudun Bay geyet zor iřenę ve teselli tapatti.

1040 Bir küni Bahavudun Bay béęidiki örük ęięekliri astığa koyulęan neķiřlik kat üstide kóř - kóř duğava tekiyelerge yölinip aram élip yatatti. İnisiniğ kenci kızi Abidem uniğa kómüř petnusta ęay élip keldi. Unię ayağ teripige kélip olturup ęiyal sürüp ęay otlavatęan baydın:

- Tağa, néme oylavatisen? Etidin keğkiğe kóřumaęni türüp ęiyal kılidikensen, oylığanliriğni bizgimu dep berseğ bolmamdu? - dédi.

1045

13 - 14 yaşlarga kirgen, öęi kolidiki kómüřtek süzük, kář - kózlriri sizip kóyęandek ęiraylıę ciyen kıziğa karam Bahavudun Bay amrağlığ bilen küldi:

- Némini oylaytim, ménię Abidem kızim némanęe ęiraylıętur, ęudayım némiřęa bezi ademlerni ęiraylıę, bezi ademlerni set yaratidigándu dep oylavatimen.

1050 - Yalğançı, tağam dégen yalğançı! – kız népiz levlirini pürüp domsaygandek kılip ornidin turdi.

Tohtıgına kızım avu bağven tağanı çaķırivite bu yerge, - dédi bay. Kız bir qolida (**s. 51**) béşidiki doppisini tutup uşşak çaç örümlirini silkitip hoyla terepke yügürdi. Hayal ötmayla saķalliri uçtek aķarğan, ikki meñzidin qan témip turidiğan bağven

1055 kélip bayniñ ayağ teripide qol bağlap turdi. Bay sel kötürölüp olturdi:

--- Turdika, bağ bek qurup kétiptu, bir suğurivetsen qandaq?

--- Menmu şuni oylap turattim Hacim, şuginisi bizniñ növitimiz téhi kelmidi emesmu.

---Bérip suni éçivergin, bir néme dése Bahavudun Hacim şundaq dédi, de.

1060 Bağven énişip tezim kılip çıķıp ketti. Köp ötmey bağdiki ériqqa şildirlap su keldi. Emma dereqlerini arisiğa yétip barmay turupla tohtap qaldı. Arqidinla qeri bağvenmu hasırap - hömüdep yétip keldi.

---Men démidimmi Hacim, Avut mirap dégen zadi yüzsiz néme tapqan dadisiğimu yüz - hatire qılmaydu u. Suni éçip boluşumğa yukiri tereptin qara - yamğur bolup

1065 yügürüp keldi “éçikni et! Et dédim et!” dep ketmenni tenlep turidu u munapıq. Bahavudun Bay dégen, désem, bu séniñ béyiñniñ suyi emes, helqniñ suyi, baş kétidiğan iş bolsimu növetni buzgılı bolmaydu, dep heyvet qilivatidu. Şuniñ bilen...

Uniñ sözini anlap olturğan bayniñ qirayi asta - asta éçildi. Bağvenniñ arqisida ularniñ sözige qulaq sélip turğan Abidem tağisiniñ etigendin béri türüklük turğan

1070 qoşumisiniñ éçilip ketkinini körüp héç nersini çüşinilmey béşini çayqidi, şunçe katta bay turup, bir sokal mirabqa sözini ötküzelmey hapa boluşniñ ornıga, külivatidu téhi, dep eceplendi.

Etisi cüme namizidin kéyin Bahavudun Bay camaet aldida bu işni tilğa élip (**s. 52**) Avut mirabni teriplidi. Uniñdin razi bolğanlıqini éytip: “ Su yurtniñ, helqniñ suyi. Meyli bay yaki kembeğel bolsun, uniñda hemme ademniñ heqki bar, emma uni her kim qaide boyıçe, öz növitide élişi şert. Qaide - yusun buzulsa kişiler köñli parakendiçilikte qalidu, eldin insap kötürölidu. İnsap kötürölgen eldin beht - saadet qaçidu” dédi. Şu sorunda öz qoli bilen Avut mirabqa ton kiygüzdi. Bu iş, bu söz

1080 hemme ademniñ köñlige yékip, égizdin - égizğa, evladtin - evladqa taraldi. Avut mirabmu Éksaktiki meşhur adem bopqaldi. Qeşkerdin Veliğan Bay keldi. U, Bahavudun Bayniñ Qeşkerdiki soda karhaniliriniñ başqurğuşisi idi. Bu karhanilarniñ Hindistan ve Ottura Asiya şehrleri bilen bolğan alaqe işlirini aşu Veliğan Bay başquratti. U bu kétim huş hever élip kelmigenidi. Hindistanniñ Şincañdiki sodiger,

cazanihorliri Qeşkerde turuşluq Engliye konsulhanisiniñ himayisi astida ezeldin
1085 Çuñgo terepke bac - sêlik tapşurmaytti. Peqet yekinki yillardila ölkilik hökümetniñ
permani bilen şekil üçün az - tola resmiyet bécı töleydiğan bolğanidi. Hindistan
hökümiti bolsa Hindistandiki Şıncañlıq sodigerlerdin hessilep bac élipla qalmaq,
kedemde bir işliriğa qeyinçilik turğurup, ularni qaqtı - soqtı qılatı. Yekında yene
bacni östürdi. Uniñ üstige yoşurun yollar bilen Şıncañniñ ham eşyalirini Hindistanga
1090 apirip tökme qilip sétip, Musa Baylarniñ ve başqa Şıncañlıq sodigerlerniñ mallirini
kasatlaşturivetkenidi. Velihan Bay bilen Bahavudun Bay bu işlarda ezeldin dostane
ötüp kelivatqan Engliye konsulhanisiniñ yardımını qolğa keltürüş meslihetige kelişti.
Apirilniñ ahirda Velihan Bay Tursun Ependini Qeşkerge élip bardı. Çinbağda konsul
Géllian Ependi ularni debdebilik emma quruq tekellup sözler, Hindistanniñ huş -
1095 puraklıq (s. 53) çeyi bilen kütivalğanidi. Sorunda konsulhanida Hindistanlıq
musulman emeldarmu bar idi. Tursun Ependi ravan İngiliz tilida öziniñ Musa Baylar
igilikniñ varisi – Bahavudun Musa Bayniñ aliy éhtiramını ve havalisini élip
kelgenlikini éytqanda, konsul canabliri bilen Hindistan emeldarliri ağızını éçipla
qalğanidi. Ular addiy - satta , sipaye körünidiğan bu sehalıq Uygurniñ İngilizçe
1100 sözlişini esla kütmigenidi. Şuniñ bilen tonuşuş ve çüşiniş bir qedem çoñkurlışıp,
söhbət dostane tús aldı. Velihan Bayniñ paklıq, qaidilik sözliri aldida konsul
canabliri artuqçe boyun tolğaşni rava körmidi. Çünki Musa Baylar bilen bolsa köp
tereplime hemkarlıqniñ ziyanga uçrişini Engliye hökümitimu, Hindistanlıqlarmu
halımaytti. Géllian Ependi yukirida qoyulğan işlarni estayidil éniqlaş ve tüzitişke küç
1105 çikirdiğanlıqını bildürdi. Hindistanlıq musulman hizmetkar ularğa bir petnusta qen -
gezek ve qehve élip çikti. Ularñiñ qehve içken ravaqtin körünüp turidiğan güzel
menzirige köz taşlıdı. Ravaqniñ tövini yol bolup yoldin at mingen ademler, harva -
mepiler tohtımay ötüp turatti, yolniñ nérisi keñ ketken yapıyşıl étizliklar, uniñ nérisi
qızıl derya lömşüp aqatti. Derya boyıda bir munçe atlar, beziliri su içide, beziliri
1110 kirgakta turup su içivatatti. Kipyalınaç oğul balılar bu atlarğa minivalğan bolup
yavidaq atlar üstide şundaq erkin olturatti. Atlarniñ baş teripide su élingan tulum,
soğlar artilğan eşekler, çilekke su élivatqan oğul balılar ve çoñ ademler bar idi. Ular
bu suni şeherge ekkirip satatti. Deryaniñ qarşı teripi boyaqçılar mehelligi bolsa kérek,
ögzilerge yeyilğan rehtler bekmu çiraylıq körünetti. Ravaq astidin tügmençilerinñ
1115 burğa avazi, ademlerniñ varañ - çuruñi éniq anlinip turatti.... Bu (s. 54) terepte –
konsulhana içide appaq aqartilğan ret - ret öyler, güllükler, höppide éçilip ketken
çiçekler, top meydanı huddi keñ yeyilğan surettek körünetti. Meydanda putbol

oynavatқан ақ tenlik ve қоңур tenlik қишлер Tursun Ependiniң диққитини tartti. U ularniң her bir herikitige zen қуyup қариди. Ular hemmisi дегидек эгиз boy, қавул
1120 yigitler idi, maharitimu ҳели үстүндек қилatti. Gélian Ependi Tursun Ependige қарap күлүmsiridi:

--- Bu oyunga қизикivatisizgu deymen, ependi?

Velihan Bay uniң ornida cavap berdi:

--- Konsul canabliri, bularniң yurtidimu yaҳshi terbiylengen putbol komandisi bar.
1125 Muшу ependim ularniң yitekчisi. Mэniңче u sizniң ademliriңiz bilen musabikiliшini oylavatidugu deymen.

Konsul қизикip қaldi. Ilgiri Sovét Ittipaқи konsulniң bu yerdiki қандақtur дэһқан putbolчilar toғrisida éytқanlirini эsige эlip bunu Büyük Bэritaniye medeniyitiniң Ottura Asiyadiki bir gelibisini namayan қiliшniң yaҳshi pursiti, dep oylidi.

1130 ---Rastmu? Nahayiti yaҳshi, bu қaltis yaҳshi gep boldi. Men silerniң komandanlar toғrisida ilgiri aңliғанmen. Biz musabike oynayli. Emeliyette Qeshkerde Yavropaliklarniң ikki komandisi bar. Biri Engliyeniң, yene biri Шivitsiyeliklerniң. Mэniңче ularmu bu pursetni қoldin берip қoyuшni ҳalimaydu...

Шu қетимқи сөһbettin кэyin Engliyeniң Qeshkerde turuшluk yaremчи konsuli
1135 Шэриф Ependi bilen Шivitsiye din tarkitiш omiki dohturhanisiniң baшлиқи Andisin Ependi Эksaққа keldi. Ular Эksaқliқlarniң yerlik toplirini, (s. 55) yalaңayaғ putlirida top тэpip oyniған musabikilirini қизикip көрди. Ikki terepniң meslihetliшip бэkitиши bilen musabike 20 - 21 mayda ötküzüldiған boldi.

Bu hever чақмақ тэzlikide Qeshker, Atuш dairsige taraldi. Köp қisim қisiler
1140 үчүн bu bir күtүlmigen hever boldi.

---Inglizlar дэgen kim? Biz kim? Bizniң дэһқанlirimiz ularniң bir peшvasiғumu yarimas.....

---Ingliz - Шivétlar bilen putbolda musabikiliшimen, дэyiш özini bilmey шiltiң atқanliқ bolmay néme!

1145 ---Эksaқ putbolчilirimu бош emes, ularniң қандақ oyniғinini mana men көrgen!

Қишiler шундақ дэyiшip тalaш - tartиш қiliшatti, hetta uruшup - tillишip kalla - қapak yeriшқанlarmu boldi.

Qeshkerdiki Ömer Bay қatarliқlar Bahavudun Bayға duayi salam yollap
1150 “дэһқанlarniң Ingiliz - Шivétlar bilen musabikileшmekчи болғини eһmiқane иш emesmu, ularni yéniшқu mumkin emes, yénivalған teқdirdimu ularniң чишиға тэyip қоysaқ, ikki otturidiki munasivetke dez ketmemdu, aldi bilen canabliriniң soda ишиға deһli - teruz

yetmemdu. Canablriniñ derhal bu işni tosuşlrini ümid kılimiz” déyişti. Keşker doteyi Ma Şavvumu Bahavudun Bayğa adem evetip: “El köñlige parakendiçilik salidığan, çetel dairiliri bilen bolğan inaq munasivetke deñli yetküzidiğan” bundağ
1155 “musabiğe” din hatircemsizlinivatқанlıqini, Bahavudun Bayniñ bu işni aqılanilik bilen tosuşni ümid kılidığanlıqini bildürdi. Bahavudun Bay bolsa: “Bu addiy dostane musabiğe, uniñda başkıçe mekset, muddia yoq, yene kelip (s. 56) konsul canabliri özi ħalığan, ikki terep meslihetlişip békitip bolğan iş. Uni öz aldimizğa qaldursaq muvapiq bolmas. Pékir her qaysiliriniñ qarşı terep bilenmu meslihetlişip körüp, qayta
1160 yol yoruk bérişlrini kütimen” dep cavab qayturdi.

Bir küni şeher kattiliri hem çetel konsulliri dañil bolğan bir sorunda, Ömer Baylar gep éçişka purset kütüp olturuşkada, Géllian Ependi konsulħanidikiler bilen Şivétsiyiliklerniñ Éksaqlıq déħqanlar bilen putbol musabiķisi ötküzmeķçi bolğanlıqini cakarlap qaldi. Buni Sovét İtipaķi konsuli Dompis Ependi derhal qollidi
1165 ve dotey canabliri bilen şeher çoñlriniñmu bu işni qollişini ümid kılidığanlıqini bildürdi. Dotey Ma şavvu şu yerdila:

Yaħşi, bu bir resmiy musabiğe bolsun, bizniñ déħqanlar komandisini “Coño Komandisi” la deyli, lékin ular yéñilip qalsimu kérek yoq, kim ularni yerini térimay top oynisun deptu! dividi, hemmeylen külüşüp ketti. Şuniñ bilen kattilar bu
1170 “Ĥelqaralıq Putbol Musabiķisi”ni qandağ qilip yaħşi ötküzüşniñ meslihitige çüşti. Şu sorunda olturğan Hoşur Hacı Semen yolidiki bidilikini top meydanı qilişka berdi. Yene bir bay varata yasitip bermekçi boldi. Musabiğe toğrisida élanlar çaplinip, koçiğa cakarçılar çikirilidiğan boldi. Muşu sorunda olturğanlar başlamçilik bilen musabiķini körüşke devet qilindi.

Şundağ qilip musabiğe toğrisidiki talaş - tartişlar peskoyğa çüşüp, hemme adem musabiğe bolidiğan künlerge intizar boluşti, peket Hemrah Baylar şeherdiki öyide etidin keçkiçe kotuldap yüretti. Yurtidiki “topa tozitip yürgen töt - beş kelender”ni tilligini tilliğan idi. Bir küni Merigül çidap turalmay éğiz éçti: (s. 57)

---Dada yurttikiler İngilizlar bilen Şivétlarnı yéñivalsa sen ħuşal bolmamsen?

1180 Yéñelemtiki, yéñelmeydu u ħeķ!

---Navada yéñivalsıçu...?

---Dédimģu yéñelmeydu dep.

---Rasttinla yéñivalsa qandağ qilisen?

1185 Kızınıñ cahillikige qarap Hemrah Bay içide “kız bala bolsimu meni dorigan de, esit, oğul bala bolup qalsıcu” degenlerni oyliidi. Kızınıñ beşini sel sıñaryan kılip, qapqara qaşlırını himrip turğan turkığa mestliki kélip piñildap külüvetti:

---Nahayiti kelse nağra sunay çaldurup berermen şu.

---Aran şunçilikma? - dedi kız yaratmıgandek levlirini ümçeytip.

1190 ---He bolaptu, avu egildiki erikni soyup mehman kılarmen emse, - şundaq devitip birdinla kız balıga bek baldur vede kılip koygınıni sezıp derhal qapqını turivaldi, - keni vaqti kelsun, hazir kimniñ utuşını bir Alla bilidu...

Muşu zemin, muşu tağlar yaralgandin tartıp ekıp kelivatқан Tümen deryasi néme işlarni körmigen - he! U öz vadisida yaşığan kişilerniñ hemme huşallıq ve gem - kaygılrını, ségiz toplıq yarlıq üstidiki bir - birige ulışıp, girelişip ketken topa reñ 1195 öylerniñ qaysi biri kaçan selingini, kıpyalıñaç bolivélip öz bağrida piltıñlap üzüp oynaydığan oğul balılarnıñ kaçan çoñ bolup öylinip, kerip tupraq astıga kömülginini; ni - ni heşemetlik orda - kesirlerniñ kaçan bina bolup, kaçanlarda külge aylanğınıni bilidu. U yene şeherni ecdihardek orap turğan (s. 58) egiz kelin sepilniñ qançe ketim veyran bolup qançe ketim soqulğınıni, sepilga tirik kömülgen ademlerni körgen. 1200 Ecdiharniñ egizidek sürlük dervazılarga qatar esilğan adem başlırını körgen. Sepil dervazılıridin tohtımay kirip - çıqip turidığan baylar ve namratlarnı, dehqanlar, işlemlerni, sodiger, begzadilerni, kiyimlirige yiraq yurtlarnıñ topisi sıñgen seyyah - cahankezdilerni köp körgen, emma u bügünkidek hemme ademiñ şehir sirtıga qarap sudek aqqınıni körmigen.

1205 Rasttinla Keşkerliklerge bugün néme boldi - he? Etigendin tartıpla Keşker tevrep ketkenidi. Hemme ademiñ ağızıda topniñ, musabikiniñ gépi. Aşhana - navayhanılar, dukanlar taqaldi. Adem bilen tolup turidığan koçılar çölderep qaldi. Şehir etrapidiki Uçma, Ravan, Yarbağ dervaziğice, Naçuk östeñ boyliridin Kum dervaziğice bolğan yollarda at - eşeklik, harvilik piyade ademler musabiğe bolidığan 1210 Semen yolga qarap aqmaқта.

Musabiğe bolğan bedilikte kişiler ahañ çeciip belge kılingan meydanni çoridep yigilişkanidi. Meydanniñ baş teripide Hemrah Bay ekeldürgen nağra - sunayçılar etigendin tartıpla tohtımay şoñ aheñlarnı çelip, kişilerni celip kılmakta, hayacanlandurmakta. Meydanniñ “tör” teripige dotey, şehir çoñlırı, çetel 1215 konsulliriniñ olturuşı üçün vaqitlik yağaç orundıqlar yasalğan, addiy puqralar (sellik, doppilik, tumaqlik kişiler, uşşaq balılar) allıqağan aldınkı orunlarnı igellep, çapan - çara, kégizlerni selip badaşқан kurup olturup boluşқан idi. Meydanniñ sel nérisiğa

uşşak yaymiçılar, doğapçılar, galtekçiler, samsipez - mantipez, öpke hésipçılar, gazir – purçakçı, lenpuñçılar caylışıp avat bazar şekillendürgenidi. Uşşak balılar bilen
1220 çoñraq balılar bazar bilen meydan otturisida (s. 59) tohtimay çépişip, uni - buni sétivélip yéyişetti yaki koğlışıp her hil şöhluklarni kılatti. Ular bugün huddi héyit bolgandek huşal idi.

Meydanniñ bir çétide tünügün Atuştin piyade méñip kelgen Éksaklık topçılar ve ularğa egişip kelgen birer yüzdek adem daire bolup olturuşatti. Musabıkiğe
1225 çüşidiganlarni Bahavudun Bay bilen Tursun Ependi mekteptikiler ve déhkanlar arisidin inçikilep tallidi. Bu ceryanda kaysisini tallap, kaysisini koyuşni bilmey hicaletçiliktimi kaldi. Biz dégen Haşim Baliñanniñ şagirtliri tursak, mundağ musabıkiğe biz çüşmey kim çüşidu, dep turuvalğan apak sağallık iki bovayni amalsiz zapas topçılar katarığa koşupmu koyuşti. Aldinçi küni topçılar yolğa çikidigan çağda
1230 Bahavudun Bay başçılıkıda yurt helki komurulup çikip bularni uzatti. Putbol dese cénini béridigan bir top adem yolniñ yiraklıkığa karimay ularğa egişip Keşkergeçe keldi. Topçılar bir kéçe kongan Hanlık Medrisede bu sep téhimu zoraydi. Şu tapta muşu meydanda olturğan şunçivala camaetmu topçılarga çeksiz hörmət ve ümid içide telpünivatidu. Aşpez - navaylar oñşitip etken tamaqliri, köñül koyup yakқан
1235 nanliri bilen ularni békivatidu. Doğapçılar: “Yürikiñlarni segitip, ceniñlarni yaşartidigan doğap bu” déyişip, yoğan çinilerde doğap ekilip bérişivatidu. Ular némişka muşundağ kılidu? Tursun Ependi oyliğançe özini bir tağ yüdivalgandek sézetti. Bezide endişigimu çüşüp kalatti. Lékin tégi - tektin alganda uniñ yüriki toğ, işençisi küçlük idi. U etrapida olturğan aşu bir - birdin qavul, çebdes yigitlerge
1240 işinetti, u ularniñ héli köpige kolini tutup turup hetni togra hem çiraylık yézişni ögetken. Putbol dégenniñ cüriti bar oğul bala oynaydigan nerse ikenlikni bildürgen. U ularniñ her - birini avu (s. 60) çakmaktek çebdes Kérem Kiçikni, karaqaş, karaköz, kañsarlık, égiz boy Enverni, bestlik çirayi kızıl, sérik sağal İbrahimni, yoğan - yorpa, qavul, emma kiçik balidek sadda Ğopurni, yavaş emma pemlik Bişrahunni, Musa
1245 Palvanniñ iniliri palvan kamet Tursun Qariy bilen Emet Qariylarni...Bek çoñkur çüşinetti. Her - biriniñ micezini, topni kandağ tépidiganlıkni, artuğ - kem tereplirini beş koldek biletti. Karimakka yavaş, cimğur körünidigan bir baliniñ kütmigende karamet işlarni kılivateleydiganlıkni biletti. Bir aydin buyançi capalıq meşik ceryanida ularniñ her biri hella oruklap çirayliri qaridap qalğan bolsimu, rohi
1250 kötürengü idi. Vucudidin pütmes - tügmes küç urğup turgandek körünetti. Mana ular şu taptimu:

Arkadaşlar toplanayli, cehlning oyni buzgili,
El közidin alğan qarañgu perdini yirtkili.
İnkirazdin helkimizni qutkuzguçi ilimdur,
1255 Bizlernimu del bugün hem bilim özi qutkuzur.
Dégendek naşşılarni keyni - keynidin ulap oqup, meydanni lertzige salmaqta
idi.

Uların qarşı teripide - meydanniñ sirtida aq reñlik tenterbiye kiyimi, putbol
ayégi kiygen égiz boy, sériq çaç, kök köz kelgen İngilizlar ve Hindistanlıqlardın
1260 terkip tapqan “Engliye Komandisi”dikiler toplişip turuşatti. Ularınimu birer yüz
adem-konsulhana hizmetçiliri, Şivét din tarqatquçiliri hem dohturhana hadimliri ve
tamaşa körgüçiler orivalğanidi.

Keyni - keynidin kelgen heşemetlik mepilerde dotey ve şeher begliri, qazi
kalan, ölimalar ve katta, zerdar baylar yétip kélişti. Uların keynidila Rusçe (s. 61)
1265 ve İngilizçe peytunda Engliye ve Sovét İtipaқи konsulliri, hanimliri bilen yétip keldi.
Bu çağda meydan etrapı sancaq - sancaq ademler bilen tolup yinne siğkudek yer
qalmığan, etrapıtki öylerniñ ögzisi, dereh şahlirigimu ademler çıqıvalğan idi. İkki
konsul hanimliri bilen doteyniñ ikki teripige orunlaştı. Dotey ikki teripidikiler bilen
bir neççe égiz sözleşip baş lışitti. Arkıdın ornidin turup, égiz boy, avaq tilmaç bilen
1270 meydanniñ otturıgıraқ kélip sözini başlıdı. Bügünki Keşker tarihida misli körülmigen
katta helkaralıq musabıqiniñ Cuñgo - Engliye helqliriniñ dostluqını küçeytişitiki
muhim belge téşi bop kélişini ümid qilidiğanlıqını bildürdi ve ikki terep topçiliriğa
amet tilidi. Arkıdınla konsul Géllian Ependi söz élip alahide bir hil üstünlük tuyğusi
içide, bügünki muşunçe köp, muşunçe kızgın tamaşibinni körüp, öziniñ putbol yurtı
1275 bolğan Engiliyelik ékenlikidin pehirlinivatqanlıqını, bügünki musabıqide “Engliye
Komandisi” niñ mahariti hem casaritige, köñüldikidek netice yaritalaydiğanlıqığa
toluq işinidiğanlıqını bildürdi. “Cuñgo Komandisi” toğrisidimu nurgun tesirlik
teripini aqlığanlıqını éytip ularğımu amet tilidi. Ahırda yumurluқ teleppuzda: Eger
Cuñgo terep utivalsa, biz ularğa kömüş éger capduqluқ bir cüp argımaқ bérişke vede
1280 qilimiz. Biz utivalsaқ Cuñgo terep bizge néme béridikin? dep etrapidikilerge qaridi.
Çetellikler қақақlap külüşti. Tursun Ependi tilmaçniñ tercime qilişini saqlımayla,
yuqiri avazda:

Biz birge ikini bérişke teyyar! - cavap berdi. Tilmaç konsulniñ sözini tercime qilip
bolğanda tamaşibinlar barikalla éytişip çavak çélişip kėtişti. Musabıqege başlandı,
1285 ikki komanda nağra - sunay, alqış sadasi içide meydana (s. 62) kirip keldi. Bu bir

birige tüpten oşımaydınan ikki komanda idi. Aq kiyimlik “Engliye Komandisi”
yardemçi konsul Şerif Ependi, konsulhana dohturi, uzaktin béri konsulhanida
turuvatqan muhbir hem sayahetçi, şap burut Méçil Ependi, Engliye quruqluq
1290 armiyisiniñ liéytnaniti Girgisin, ikki neper yaş cuğrapiyeşunas ve Hindistanlıq üç
hadimdin terkip tapqan bolup hemmisiniñ çirayidin ğalıplıq hetta meshire alametliri
çikip turatti. Démisimu medeniyetlik dunyadin yiraq cahanniñ bir çetidiki
sehralıqlarnıñ ular bilen musabıqige çüşmekçi bolğini kükilik bir iş emesmu.
Uların arisida yahşi çenikqan tenterbiye heveskari Şerif Ependi, bir mezigil
1295 Londondiki putbol kolublirida top tepken, putbolğa ait obzorlarni yazğan Méçil
Ependi, tağqa çikiş mahiri Girgisinlar tursa. Heyriyet, bu musabıqe ular üçün bir
kétimlik yengil köñül éçiş musabıqisi bop qalgusi mavu yérim yavayi ademler üçün
bolsa hekişiy musabıqiniñ qandaq bolidıǵanlıqini körüvalidıǵan bir purset, purset
bolğandimi, hayatida yene bir kétim érişelmeydınan tépilğusiz bir purset. Éksaq
komandisidikiler béşıǵa aq doppa, uçisiǵa aq mata köynek kiygen, bellirige balveg
1300 baǵlıǵan, putliridiki mese kalaçlırini çüşüp qalmaslıqı üçün hilmu - hil şoynda
baǵlıvelişkanidi. Emma diqqet bilen közetken kişiler ularnıñ vucudidiki
estayidillikini, meksitige yetmigüçe tohtimaydınan “yavayi küç” ve yürekni
ciğildatqidek keyserlikni hés qılalaytti.

Sovét İttipaqlıq répirniñ puşteq çélip belge bérıp bérişi bilenla, saqallıq İngiliz
1305 dohtur topni qarşı terepniñ meydanıǵa qaritip tepti. Şundaq qilip dunyanıñ medeniyet
merkizidin kelgenler bilen “yérim yavayi”lar arisidiki (s. 63) is - tüteksiz küreş
başlinip ketti.

Musabıqiniñ deslepki peytiliride ikki terep komanda ezaliriniñ rohi dunyasi
asman - zémin periklinetti.

1310 Engliye komandisidikilerniñ çiray ipadisi ve meydandiki heriketliri ularnıñ
özige şeksiz işinidıǵanlıqini ipadilep turatti, Éksaqlıqlar bolsa hedégendila temtirep
turatti. Natonuş, küçlük rekip, tümenligen tamaşabinniñ déjiz şavkunidek çuqan -
sürenliri ömrude bundaq katta sorunni körüp baqmıǵan bu sadda kişilerniñ diqqitini
merkezlestürişge qaşıla qılmaqta idi. Uların temtirep qélvatqanlıqini sezgen
1315 Engiliyikler çebdeslik bilen hucumǵa ötti. Uların hucumi hedégendila oñuşluq
boluvatatti. Bu halet yene bir pes davamlişidıǵan bolsa, ularnıñ ğelibe اساسini
qurivilişida gep yok idi.

Del şu çağda meydanniñ bir çetidin borandek ğezeplik avaz yañridi. Hemme
adem avaz çikqan terepke burulup qarışti. Éksaqniñ zapas komanda ezaliri arisida

1320 olturğan appaқ saқallıq tembel bir bovay saқallirini titritip: "... Oyniyalmisañ çüşe meydandin! Her қaysıñ topni talaşmay semağa çüştiñmu meydanga?!" dep varқiravatatti. U, Éksaқniñ eñ deslepki topçiliridin biri Naman Aka idi. Naman Akiniñ qehrlık avazi ve appaқ saқılı Éksaқlıqlarnı segitti. Kérem Kiçik içide iħtiyarsız bovayğa apirin oқudi. U birdinla put қoliniñ küçke tolğanlıқını hés қildi. U
1325 Engiliyelikler çebdeslik bilen paslışıp élip kétivatқан topni бүrküttek étilip bérıp üzüp aldı...

--- Barikalla! Oğul bala dégen muşundaқ bolıdu mana. (s. 64)

---Ataңға rehmet! - dep tovlışatti etraptikiler. Kérem topni toħtitip meydanga bir nezer salğaldin kéyin, hucumçı ornida turğan Enverni kördi - de, "ale Enver"
1330 déğiniçe topni küçep tepti. Allıқақан topni күтүp turğan Enver topni meydisige şundaқ çiraylıq élip toħtattiki Engliyiliklerniñ çirayidimu heyranlıq eks etti. Meydan sirtidikiler hayacandin ornidin turuşup, güldürlişip ketti.

Enver burulup Engliye terepiniñ vartasığa қараp şamaldek téz yügürdi. Etraptikilerni keynige taşlap, aldıға kelgen bir İngiliz bilen Hindistanlıқını mahirlik
1335 bilen aldap ötüp, topni vartağa қарitip küçep tepti. Puħta teyyarlıq körüp turğan Engliye varatari topni salmaқlıq bilen tutuvaldi. Emma bu bir top Éksaқ komandisidikiler üçün ilham beħiş hucum signali bolup қaldi. Musabıke barganséri keskinleşti, Engliye komandisiniñ bir neççe kétimlik қамлаşқан hucumimu kişilerni sarasimige sélip çoқан kötүrgüzivetti. İkki terepniñ can pidalıq bilen élişisi pütkül
1340 meydanni misilsiz ciddiyilik içige élip kirdi. Meydanniñ omumi ehvalidin қariğanda, Éksaқ komandisiniñ ipadisi barganséri yaħşilınivatқан bolup, ular özliridiki ciddiyiçilik ve yüreksizlikini yoқitip, bara - bara musabıkege kirişip kétivatatti. Engliye komandisidikilermu özliriniñ bu "yérim yavayi"larnı boş çağlap қalğanlıqlirini sézip, eslidiki hakavurlıқını taşlap, topni pütүн vucudi bilen oynaşқа
1345 başlıganıdı.

Éksaқlıqlar keyni - keynidin hucumğa ötüp Engliyiliklerni hélila temtiritip қoydı. Bolupmu Kérem Topçı bilen Tursun Ependi ularniñ yүrikige (s. 65) қadalğan hencerdek toħtimay zerbe béretti, musabıқiniñ Éksaқlıqlarға paydilik terepke yüzlinivatқанlıқını körgen tamaşibınlar bolsa ħuddi bu alemdeki acayıp karametlik
1350 möciziniñ şahitidek özlirini unutқан halda çoқан süren sélişatti.

Bu hal Engliye komandisiniñ esaslıq hucumçisi bolğan liéytnanit Girgisinni қattıq tériktürdi. "Néme iş bu, mavu yalañayağlar ħuddi ħudasidin medet alğandek küçiyip kétip barıdıғu. Meyli, ularға kimniñ medet bérışidin қetiy nezer, ularni

yéñişimiz kérek. Bu yavayılarnıñ Büyük Bérítaniye İmperiyisiniñ teñdaşız obrazıǵa
1355 nuqsan keltürişige yol qoyuşqa bolmaydu. Eger bular yiritkuç yolvas bolǵan
tekdirdimu, qamça bilen baş egdürüş kérek” dep oylidi. U oyılǵansiri gezeblinişke,
esebiylişike başlidi.

Del şu çağda Engliye terepniñ çeklengen rayonǵa qarap topni mahirlik bilen
élip kétip bargan Bésrahunǵa qarap étılǵan qonur tenlik Bék topqa qarapmu qoymay,
1360 Bésrahunniñ oşuǵıǵa kéliştürüp birni tepti. Undaǵ yolsız hucumǵa teyyarliqsız
turǵan Bésrahun aǵrıǵıǵa çidimay yerde yumilap ketti.

--- Yaǵşı! dep vaqiridi liéytnanit, - ularni muşundaǵ qopalmas qilip qoyuş kérek.

---Néme qilik bu, şundaǵmu namertlik qilǵan barmu?!

---Çidıǵanǵa çikarǵan! Çidimaslar oynimisun!

1365 Narazilik sadaliri meydanni bir aldi. Sovét İtipaǵı konsulhanisidin teklip
qilingan répir derhal puşteq çélip musabıqini tohtatti ve Bingallıq Békni aǵzıki
agahlandurdi topni Éksaq komandisiǵa ihtiyari başlatquzdi.

Şuniñdin kéyin Éksaqlıqlar keyni - keynidin yıqılǵılı turdi. Tursun (s. 66)
Ependi ehvalniñ heterliklikini sézip, ezalirini hoşyar boluşqa çaqirdi.

1370 Éksaqlıqlarnıñ közlidirinmu gezep uçquni çaçırmaqta idi. Engliye komandisi
hucum qilip, topni Éksaq terepniñ çeklengen rayoni etrapıǵa élip keldi. Eñ aldida
yügürüp kelgen Méçil Ependi topni élişıǵa, Engiliyiliklerniñ “İltipati”din tola
behri men bolup, içi qaynap turǵan Emet Qari yügürüp bérıp Méçil Ependini dolisi
bilen kéliştürüp üsti.

1375 Égiz boy Méçil Ependi derehtek örülüp, yerde neççe yumilap ketti. Répir
derhal puşteq çélip Engliye komandisini ihtiyari top başlatquzdi. Éksaqlıqlar bunıǵa
narazi boldi, tuşmu - tuştin répirniñ aldıǵa yügürüp bérıp, buni qaidige hılap heriket
emes, dep talaşıti.

Engiliyilikler bolsa topni téz sürette başlap, qarşı terepniñ teyyarliqsız turǵan
1380 pursitidin paydiliniñ varataǵa qaritip topni tepti. Pütün diqqitini meydanniñ yene bir
teripidiki talaş - tartışqa qaritip turǵan varatar Muhemmet topni tosuşqa ülgürelmidi.
Meydandiki tamaşibinlar bu tuyuqsız ehvaldin hoduqup, ün çikarmay hanvékip
qilişti. Répir bolsa ikkilenmey, kirgen topniñ inavetlik ikenlikini élan qilip, ottura
meydandin top başlaşni uqturdi.

1385 Géllian Ependi bilen hanimi başqılıkdiki konsulhana hadimliri,
Şivetsiyilikler orunliridin turup çavak çélip tentene qilişti. Tamaşibinlar borandek
gürkirep varqıraşti:

- Naheķ boldi, naheķ!
- Hu namerdler, ĥotun kişidin uşşuķ n miler iken bu!
- 1390 ---Yalġanlıkimiz  enip  almisun, dep  oyivalġan saķalliriġa  aranlar, ĥalayık! (s. 67)
- Bun e k p kişi ezeldin b g nkidek bir niyet - bir meķset  c n  eninin bariçe varķirişip  oķan s lip baķmıġan, muştumlrini  iņ t g p sekreşmigenidi. Şu tapta meydan içi bilen sirti birlişip teņ soķatti. H s tuyġuliri ular bilen teņ  rkeşlep, deņizdek davalġuytti.
- 1395 Sov t İtipaķlık r pir saetke  aridi - de,  ksaķ komandisidikiler ottura meydandin topni başlışı bilenla puşteķ çelip y rim meydan musabıkiniņ aĥırlaşķanlıkini uķturdi. T zlikte b rip topni  olıġa  lip Tursun Ependiġe etrapniki  oķan - süren s lip turġan tamaşibinlarni ve ġezeplik  iraylirini körsitip bir n milerni dep meydandin  iķip ketti.
- 1400 Engiliyilikler meydan sirtiġa sayiven b ktip alahide rastlangan orunlarġa b rip aram  lişti. Őiv t doĥturliri ularniņ etrapida pay - p tek boluşatti, konsulĥana ĥizmet iliri ularniņ bedenlrini uvulap, içimlik ek lip b rip, harginlikini t ġitişke tirişatti.
-  ksaķlıklar bolsa Tursun Ependiniņ başlılıkida meydan otturisida yumilaķ bolup olturişti.
- 1405 ---Hemmimiz mavu ĥelķni körüp olturuptimiz, - d di Tursun Ependi, - Ular bizniņ arķa tirikimiz, k   -  uvvitimizniņ menbesi. Aşu eziz ĥelķimizniņ aldida meġlup boluş biz  c n ölüm bilen baraver. Eger bügün bizge ecel kelgen teķdirdimu, muşu meydanda reķibirimizni y nip, yurt ĥelķniņ tentenisi içide  limiz.  orķun aķlık
- 1410 kilişķa,  ekinişke  etiy yol yoķ. Reķibimizniņ  an ilik k  l k boluşidin  etiyezer, biz ulardinmu k  l k boluşimiz k erek. (s. 68)
- Del Şu  aġda aliman i ide adem topini y rip komanda ezaliriniņ aldıġa keldi. U, musabıkiniņ deslipide varķirap  ksaķlık top ilarniņ dik itini yıġķan, appaķ saķalliri meydisiġe   ş p turidiġan Naman top i idi. U, Tursun Ependiniņ  olliriġa  silip turup:
- 1415 ---Balilirim, palvanlirim, men silerdin razi boldim, ĥelķimiz silerdin razi boldi. Siler  eniġlarni tikip  oyup oynidiġlar, avu hakavur pereġlerni endişiġe s lip  oyduġlar, uluġ Allah put  oluġlarġa yenemu k   -  uvvet berġey, silerge y nilmes nusret ata  ilġay, ĥelķniņ alķiş rehmitidin k klep ketkeysiler İlahim, amin! - dep dua  ildi.
- 1420 Hayacan yaşliri bovayniņ uzun, aķ saķalliriġa  kip   şti.

Bu çağda komanda ezaliriniñ közlimu ottek yénip, tomurliridiki qanlar örkeşlep aqmaqta idi. Ular etrapqa qarap, bédilikke yigilgan tûmmenligen helkniñ özlirige tikken ümidlik közlerini kördi. Bu közler içide yette yaşliq balilarniñ gubarsiz közlimu, 70 yaşliq bovaylarniñ nuri qaçkan közlimu bar idi. Bu
1425 közlerdiki ümid uçkunini öçürivétişke bolmaytti, ularniñ arzu ümidlerini can tikip aqlimay bolmaytti.

Répir, meydana kirip puşteq çaldi. Hel qilguç ceñ başlandi. Éksaqliklar huddi başkiçila ademlerge özgerip qalğandek idi. Ular hécnémidin qorqmaytti, nişanıga qarap şirdek étilatti. Heriketliri şu keder qaçkan, çirayliq idi. Ular Engliye
1430 terep varatasıga tohtimay hucum qilatti. Hucumlar huddi déñiz dolqunliridek bir - biridin şiddetlik, bir - birige ulişip kéletti. Emdi Engliye komandisidikiler temtirep kélişkan bolup, ular öz meydanida toplişip mudapiyedila turatti, tipetti, putlaytti, aldıga ötkenni tartip yikittatti. (s. 69) Emma Éksaqliklar yikilsa derhal qopatti - de, héç iş bolmiğandek alğa yügreytti, étilatti, yene yikilsa yene turatti, yene yügreytti,
1435 yikilgan yerdin kuvvet alğandek téhimu keyser bolup turatti. Engliyeliklerniñ çirayida köreñliktin eser qalmidi. Uniñ ornini heyranliq, qorquş hetta az - tola kayillik igellidi.

Tursun Ependi Peñirdin bergen pasni aldi de, téz süret bilen qarşı terep komandisiniñ çeklengen rayuniğa élip kirdi. Hindistanliq varatar Tursun Ependini
1440 nişan qilip şiddet bilen étilip çikti. Qarşı terepniñ meksitini pemligen Tursun Ependi özni yanğa élip, uniñ yénidin şamaldek ötüp ketti. Varatar özini tutalmay, özige oñşaş mekset bilen Tursun Ependige qarap étilip kelgen sepdişi bilen qattiq soquluşti ve ikilisi hörkireşkiniçe yerde yumilap kétişti. Buni körgen Tursun Ependi putidiki topni varatarğa tepmestin, yan siziqtin tépip çikrivetti - de, derhal bérip varatarni
1445 yölididi. Bu aliycanab heriket pütkül meydanni lertzige sélivetti. Hetta konsol Géllian Ependi bilen hanimmu ornidin turup Tursun Ependige qarap küçep çavak çaldi. Ularğa egişip konsulhana hadimliri ve Engliye komandisiniñ zapas ezalirimu özlirini untıgan halda çavak çélişip ketti. Konsulhaniniñ davalaş hadimliri derhal meydana yügürüp kirişti. Bu kiçikkine üziliş davamida Géllian Ependi meydanniñ çétige kélip
1450 Engliye komandisidikilerge: “Bu musabikiğe belkim utturışimiz mumkin. Emma inavetni utturvétişke bolmaydu. Untup qalmanlarki, hazir siler Büyük Bérítaniye İmperiyesiniñ vekili süpitide turivatisiler. Biriñlar, ularğa hekiqiy Engliye mötiverliriniñ pezilitini körsitip qoyunlar, perverdigar silerge yar bolğay” dedi. Adem almaşturulup, keskin ceñ başlandi. Emma bu ketime meydandiki keypiyat (s.

1455 70) tüptin özgergenidi. Yapyéşil bédilikte 22 ezimet baraver orunda, kemsitiş ve kemsitiliştin hali halda gelibe üçün küreş kılıvatatti. Mana bu hekiği musabıke idi.

Éksak komandisidikiler topni hucum sépide turğan Enverge pas bérişti. Enver topni eçillik bilen kontrol kılıp, karşı terepniñ varatasıǵa oqtek yügürüp ketti. U aldini tosқан hucumçılardin uyan - buyan egip, nahayiti çaққан ötüp ketti. Ular her
1460 kaççe қоғlapmu Enverge yétişelmidi. U topni élip Engliye komandisiniñ çeklengen rayuniǵa kiripla oñ burcekke қartip şundaқ күç bilen teptiki varatar topni tosup bolǵıçe top kirip ketti. Naǵra - sunay sadasi, қıқas süren қаplıǵan meydan davalǵup ketti. Kişiler özini untiǵan halda tentene kilişti. Répir topni élip ottura meydanni körsetti, ikki terepniñ neticisi bir de bir bolup, teñşilip қalǵanidi.

1465 Musabıkiñiñ aիրida, Engliye komandisiniñ ezaliri hemmisi digüdek öz meydanıǵa қaytip қeyserlik bilen mudapiyede turǵaқça, musabıke tirkişis басқуçıǵa kirip қalǵanidi. Vaқt minut sékuntlar ötmekte, répir tohtimay saetke қaraytti, tamaşibinlarniñ қirayidin taқetsizlik alametliri қikiр turatti. Musabıke vaқtiniñ toşuş aldida turǵanlıқini körgen Engliyiliklerniñ қirayidiki ciddiylikmu yoқılışқа
1470 başlıǵanidi.

Top Engliye komandisiniñ putida bolup, ular aիրki bir neççe minut vaқitini ötküzivétiş üçün öz meydanida pas bérişip yürmekte idi. Tuyuqsız topniñ yénida peyda bolup қalǵan Kérem maymundek çaққанlık bilen topni liéytnanit Girgisinniñ putidin tartip aldi - de, Engliye komandisiniñ varatasıǵa yügürüp (s. 71) ketti. U
1475 şundaқ téz yügürdiki, körüp turǵan hemme adem heyranlıqtin kétip қaldi. Girgisin bolsa, hazirla putida turǵan topniñ қandaқ kılıp bu muştumdek baliniñ putıǵa ötüp қalǵinini bilelmey turup қaldi. Kérem acayip çaққанlık ve mahirlik bilen қat - қat tosaқlardin egip ötüp varatarniñ aldida peyda boldi. Varatar özini Kéremniñ putidiki topқа attı. Kérem bolsa sihirgerdek bir heriket bilen topni varatarniñ aldidin élip ketti
1480 de, қuruқ varatarǵa қaritip céniniñ bariçe tepti, top kirdi.

Neticide ikide bir boldi. Meydan қaynam taşқinlikқа çömgen, kişiler sekrişivatқан, varқirişivatқан, tonuşsun, tonuşmisun mehkem қucaқlışip yiglišivatқан aşu deқikide, konsul hanimniñ қidap olturalmay peytunǵa çüşüp özi yalǵuz kétip қalǵinini kişiler körmey қaldi. Répirniñ puşteк çélip musabıke
1485 aիրlaşқанlıқini élan қilǵanlıқinimu héçkim sezmidı. Tamaşibinlar meydanǵa seldek yopurlup kélip, özliriniñ kehriman topçilirini қatmu - қat orivaldı. Hemme adem ularǵa ikki égiz yürek sözini éytivélişni yaki birersiniñ çapiniñiñ péşini bolsimu tutivélişni arzu қilatti. Kişiler topiniñ sirtida Hemrah Baymu hasirap hömüdep

aylinip yüretti. Kıpkızıl yüzidiki terlirini tohtimay sürtkeç kişiler topığa özini urup,
1490 kıstilip aldığa ötmekçi bolatti. Sancak - sancak turuşup ketken ademler yol
bermigende bolsa putiniñ uçıda dessep, boynini sozup Éksaqlıq yurtdaşlırını yaqi özi
daim tillap, qarğap yüridigan Kérem Kicikni, ya Kérem Topçini körivalmaqçi, ularni
öyige başlap yoğan erkek qoyni soyup méhman qılmaqçi ikenlikini éyitmaqçi
bolatti.... Ademler topi piçak bilen keskendek ikkige ayrilip, yol éçildi. Dotey (s. 72)
1495 başçılıqıda emeldarlar ve yurt çoqliri, Sovét İtipaqi konsuli qatarlıklar topçılar bilen
körüşkili keldi. Hemmisiniñ ağızi qulıqığa yetken, huşallıq ve heyranlıqtin ağızi gepke
kelmey qalğanidi. Sovét İtipaqiniñ Qeşkerde turuşluq konsuli Dompis Ependi
“emgekçi helkniñ cahangirlik üstidin qılğan gelibisi”ni tebriklep Éksaqlıqlarğa ikki
putbol topi teqdim qildi. Toplar nahayiti çin, yépyéni, parkirap turatti, huddi Kérem
1500 bilen Enverlerniñ arzusidek idi.

İkkinçi küni, yeni 21 - mayda Éksaq putbol komandisi Şivetsiyilik din
tarqatquçılar, dohturhana hadimliridin teşkillengen putbol komandisi bilen
musabıqige çüşüp, ularni yettide bir netice bilen yeñdi. Musabıqidin keyin miñliğan
helk Éksaqlıq putbolçılarni dolisida kötürüp şeher aylandurup, Hanlıq Medrisigice
1505 apirip qoydi.

Topçılar etisila Éksaqqa qaytti. Bahavudun Bay bilen helki ularni çoñ
yolğa çikip kütüp turuşatti. Éksaqlıqlar kehriman topçiliriniñ gelibisini tebriklep çoñ
toy ötküzüp berdi. Toylar toylarğa ulişip ketti. Şu toylarniñ biri Kérem Topçi bilen
Merigülniñ idi.

1510 Ademler dégen qizik bolidu, namrat tul hotunniñ oqli katta bayniñ yalguz
qizini emrige élip, bayniñ etivarlıq küyoqli bopqalganda héçkim Kéremniñ topni
neqeder yahşi oynaydiganlıqini tilğa almidi. Belki Kérem Kicikniñ anisiga neqeder
köyümçan ikenlikini, kicik vaqitlirida çoñ anisiniñ duasini köp alginini, unıñ aşu
yahşilik ve dualarniñ hasiyitide köklep, bugünki künge érişkinini sözlep yürüşti. (s.
1515 73)

İyul kirip tağ yolliri issiganda Bahavudun Bay Gulciğa qarap yolğa çikti.
Éksaq helki uni yiga - zari bilen uzatti. Bahavudun Bay Gulciğa berip, bir yildin
keyin, yeni 1928 - yili vapat boldi.

Yillar tohtimay ötiverdi. Cahanda nurgun özgiriş boldi. Engliye hökumiti
1520 Londundiki “Arkos” şirketiniñ casusluq délosi tüpeyli Sovét İtipaqi bilen diplomatik
munasivetni üzgenliktin Qeşkerdeki Engliye, Sovét İtipaqi konsulliri bir sorunda
olturnaydigan boldi.

Bu yillarda Şıncańda üç k tım hakimiyet almařtı.  lke asminini kara bulut kaplap, cudun -  apqun  z lmidi.

1525 1937 - yili Tursun Ependi Şiņ Şisey t rmiside  lt r ldi.  ksaqtımu nurgun  zgirişni barlıqqa kelt rdi. Ki ikler  onaydı,  onlar k rip alemdin  tti. “Hüseyniye”niņ münevver oqutq u iliri keyni - keynidin tutuldi. K rip -  epildi. Emma “Hüseyniye” ta ilip qalmidi.  ksaqlıqlarniņ putbolga bolĝan iştiyaqımu   midi.

1530 1954 - yili  ksaqtta tunci putbol cemiyyiti quruldi.

EK-3. Meşale Taşıyan Kişiler Adlı Eserin Türkiye Türkçesine Aktarılmış Metni

Meşale Taşıyan Kişiler-(Povest/Uzun Hikâye)-Halide İsrail

1857 yılı, İngiltere işçileri dünya çapında ilk futbol kulübünü kurdu.

1863 yılı, İngiltere'deki 11 futbol takımı birleşip ilk futbol derneğini kurdu.

(s. 1)

1870 yılı, İngiltere Futbol Derneği, İngiltere ve dünya çapında ilk futbol müsabakası “Kazanan Taraf” futbol müsabakasını gördü. Bundan sonra İngiltere'den futbol hareketi genişleyip, Avusturya, Avustralya, İspanya, İtalya, Fransa, Belçika, Hollanda gibi ülkelere yayıldı.

1896 yılı, futbol uluslararası olimpiyatlara spor müsabakasının bir türü olarak eklendi.

1904 yılı Mayıs'ında Paris'te Uluslararası Futbolcular Birliği (FIFA) kuruldu.

1928 yılı, Uluslararası Futbolcular Birliği.

1930 yılından itibaren dört yılda bir defa dünya futbol kupası müsabakası düzenlenmesi kararı alındı...

1870 yılları İngiltere'nin Manchester şehrindeki park ve meydanlarda futbol oynayan Piristan işçileri arasında bir Uygur delikanlısı da vardı. İri yarı, hızlı, çok akıllı bu delikanlı daha yeni öğrendiği birkaç kelime İngilizce söze dayanarak bu yerdeki işçiler ile çok iyi anlaşmış ve futbol oynamayı çok iyi öğrenmişti. İnsanlar ona: “Nerelisin?” diye sorduğunda, o düşünüp:

- Üstünartuşluyum, Üstünartuş'un İksak denilen yerinden, diye cevap veriyordu.

Her şeyi merak eden İngilizler dünya haritasından Üstünartuş, İksak denilen şehirleri bulmaya çalışıyorlardı. O zamanlarda Üstünartuş, Kaşgar'ın Konişehir ilçesine bağlı küçük kasaba idi. O, dünya haritasında gerçekten bulunmuyordu. Bu delikanlı işte o Üstünartuş'un İksak köylüsü Haşim Balihan denen yetim **(s. 2)** oğul idi. Baba ve annesini küçük yaşta kaybeden Haşim Balihan teyzesinin elinde büyüdü. O, teyzesinin yakından ilgisi ve terbiyesi ile “Kuran” okumayı öğrenmekten başka meyve ağacı aşılama konusunda da usta olarak yetişti. Marifetli, temiz, güzel giyinen, kabiliyetli Haşim Balihan'ı sadece teyzesi değil, konu komşuları da

seviyordu. Güzel konuştuğu, şakacı olduğu, herkesle kolay anlaşığı için, onun gördüğü işi yapmaya merakı olan ve aklına geleni yapan karakterini de kimse ayıplamıyordu. Onun hakkında konuşulursa yaşlı erkekler gülüşüp: “ Erkek çocuk yaramaz olmasa, olmasın daha iyi” deyip, “Şu Haşim denen çocuk cana yakın, herkesle iyi anlaşan bir insan oldu. O, şu karakteri ile herhangi bir yere gitse ekmeğini bulup yer.” diyorlardı.

Haşim Balihan 17-18 yaşlarında yaşadığı teyzesi ile İli’ye çıkıp gitti. Teyzesi İli’de ölüp gittikten sonra kervanlarla birlikte gidip Encan’a, o yerden Türkiye’ye vardı. İzmir’de gurbetçilik ve yoksulluğun derdini çektiği zamanlarda Zerif Bey denilen kişinin yardımına erişip, uluslararası yük gemisinin mallarının isimlerini yazan kişinin yardımcısı oldu ve uluslararası yük taşıyan gemi ile İngiltere’nin Manchester şehrine gidip o yerde bir yıl kaldı. İkinci yıl Türkiye’ye dönüp kürk (yabani hayvan derisi) satan bir dükkânda çalışıp bir süre geçtiğinde, patronun emri ile müşterilere yol gösterip Sibiry’a’nın bazı bölgelerine, Orta Asya’daki Almatı, Rusya’nın Şemey şehirlerine, sonra yine Kazan’a gitti.

Kazan o zamanlarda sadece Batı ve Doğu ortasındaki önemli iktisadi merkez (s. 3) değil, medeniyet-eğitim ve ilim-fen alanlarında hızlıca gelişmekte olan Batı dünyası ile Doğu dünyasına ait çeşitli din ve medeniyet olaylarının, fikir akımlarının karşılıklı karşılaşım çatıştığı ve birbirini etkilediği, gelişen, modern şehir idi. Çok rekabetli, eğlenceli spor türü olan futbol bu yerdeki okullarda yeni yeni kabul ediliyordu.

Haşim Balihan Kazan’daki bu yeniliğin aktif teşebbüsçüsü ve katılımcısı oldu. O, bu yerdekilere İngiliz futbol oynama taktiklerini öğretti, müsabakalara katıldı ve hızla bu yerdeki ünlü futbolculardan oldu. O zamanlarda Haşim Balihan, ticaret işi için Kazan’a gelmiş bir hemşehrisi, Orta Asya’daki ünlü zengin Bahavudun Hacı ile görüştü. Onlar, aynı yaşta, zihin gücü, fikir ve hissiyatı coşkun delikanlılar idi. Her ikisi de yurdunu, İksak’ı canı gönülden çok seviyordu. Fakirlik ve cahillik içinde yaşamakta olan yurttaşlarını, kan kardeşlerini, onların kaderini çok düşünüyorlardı. Bundan dolayı aynı düşünce ve fikre sahiptiler. Haşim Balihan, uzun yıllar gurbet derdini çekip, memleketi özlediğini, memlekete gitme arzusu olduğunu, bu yerdeki çocuklara futbol oynamayı öğrettiği gibi, memleketindeki aşık oynayan o çocuklara da futbol oynamayı öğretme arzusunun olduğunu söylediğinde Bahavudun Bey’in gözlerine yaş doldu. O da memleketindeki karanlık medreselerin eğitim

içeriklerini yenileme, fenni dersleri ekleme, imkanlarlar yaratıp, bu yerdeki gibi daha yeni mektepleri kurma, beden eğitimini gerçekleştirme gibi uzun zamandan beri düşünce ve hayallerini saran, yüreğinin derinliklerinde olan arzu ve isteklerini söyledi. Onlar çok defa bunun gibi dertleşip, arzu ve isteklerini gerçekleştirmenin planlarını yaptılar. Bahavudun Bey, Haşim Balihan'ı memlekete dönecek olan kervanlarla yolcu (s. 4) edeceği zamanda ona üç futbol topu ile bir top şişirme pompası hediye etti. Bu toplar Pamir Dağları arasındaki dik ve tehlikeli, buzlu dağ yollarından sağ salim geçip Haşim Balihan ile birlikte İksak'a ulaştı. Tevekkül ruhu fazla olan İksak çiftçilerinin futbol hoşuna gitti.

1880 yıllarında İksak'ın ilk futbol takımı kuruldu. Onlar ilk başta dört kişiden bir takım olup oynuyordu. Haşim Balihan, Tayaçun, Namankam, Helemkam, Nespahun, Sopikam, Nudukkam, Nebikam gibi futbolcular İksak futbol tarihinin ilk satırlarını yazdı. Yılların geçmesi, tarihin fırtınalı değişikliklerinin peşine takılıp, futbol hareketi yenilik ve gelişmenin sembolü olarak İksaklıkların kaderi ile sıkıca birleşti.

1927 yılının Nisan ayları. Eski şehir Kaşgar'ın Nobişî kapısından Heyitgah'a doğru uzanan düz olmayan yolda İngiltere'nin küçük bayrağı dikilen dört tekerlekli İngiliz fayton, iki tarafa sallanıp hızla gidiyordu. Çok da geniş olmayan bu sokakta at ve onun gibi çalışma hayvanları ve yolcuların çokluğuna bakmadan uçuyormuş gibi gitmekte olan fayton önünden, kısa süre aralığıyla beli bükülmüş yürüyen yaşlı erkekler, pantolonsuz küçük çocuklar veya peçeli kadınlar korkarak koşup geçiyorlardı. Sokaktaki insanlar, toz kaldırıp uzaklaşan bu görkemli faytona, hayranlık, merak, çekinme ve nefret karışan karmaşık hisler içinde bakıyordu.

Dar sokakta uzun peçeye kapatılan genç, nazik bir kız yerden başını kaldırmadan yavaş yürüyüp çıkageldi. Anlaşılan o, derin hayale dalmış gibi idi. Öyle olmasaydı arkasında sesleri bütün sokağı kaplayıp gelen üç atlı faytonu fark etmiş olurdu. Ama o, hiçbir şeyi fark etmeden peçesinin kenarlarını nazik (s. 5) parmaklarına sarıp tutarak yolun karşı tarafına bakıp adım attı. İnsanlar bağırıldılar. O anda kız anca arkasına bakıp üzerine doğru gelmekte olan arabayı, kendinin büyük kara atın yüksek ayakları arasına girmiş olduğunu fark etti. Şu son dakikalarda o, sanki birilerini arıyormuş gibi arkasına baktı. Onun bembeyaz ama eşsiz güzel yüzünü, umutsuzluktan nuru sönmüş kara gözlerini görenler “vay yazık” dediler. Tam o anda mucize gibi bir iş oldu. Nerden çıktığı belli olmayan, kartal gibi çok hızlı

atılıp gelen gencecik bir delikanlı kızını arkasından kucaklayıp yolun kenarına doğru yuvarladı. Atlar ürküp faytonu titretip çekip gitti. Hayran kalan ve heyecanlanan insanlar kız ile delikanlının etrafına toplandı. Bu sokaktaki insanlar kızın varlıklı bir zengin tek kızı olduğunu biliyordu. Bundan dolayı onlar delikanlıyı “Kimsin? Nerelisin?”, “Sen kendin kurtardığın bu kişinin kim olduğunu biliyor muydun?” gibi sorulara gömüverdiler. “Ben bir yolcu.” dedi delikanlı ve insanların daha da çok sorusunu cevapsız bırakıp yoluna devam etti. Kız ise çoktan az önce çıktığı dar sokağa kaçıp girip gitmişti.

Faytonda oturan İngiltere konsolosunun eşi de bu manzaradan heyecanlanmıştı. Özellikle delikanlının çevikliği onun hoşuna gitti. Onun ok gibi gelip, kızını kucaklayıp yuvarladığı hali hanıma İngiltere’de sürekli düzenlenen futbol müsabakalarını, ünlü futbolcuların çeviklikle atılarak topu alıp gitmelerini hatırlattı. Burası İngiltere değil, bu yerde futbol müsabakasının olması da mümkün değil, bu bir tehlikeli olay, az önce bu yerde genç bir kız (s. 6) az kalsın hayatını kaybedecekti. O kadar güzel bir kız.....

Gillian Hanım, hunhar arabacıya küslük karışan endişe içinde baktı. Kara saçlı, buğday tenli olan, elmacık kemikleri çıkık 30 küsur yaşlardaki bu adam tipik Asyalı idi. Ama o, uzun süredir belki de beyaz tenliler ile bir arada olduğundan dolayı Asyalıları, özellikle de Kaşgarlıları aşağılıyordu. Faytonu uçar gibi hızlı sürüp, bu ilginç arabaya şaşkın bakakalıp kenara çekilmeyi unutan insanları özellikle de köylüleri “ürkütüp” korkutmayı seviyordu. O, korkudan allak bullak olan insanların yanından hızla sürtünüp geçiyordu ve kendinin ustalığından övünüp günlerce hava atıyordu. Ama bu deneme sürekli başarılı olmuyordu. Bir defa eşekli bir yaşlı dede eşeği ile fayton altında kaldı. Yine bir kere çocuğu kucağında olan bir kadın düşüp, çocuğu birkaç metre uzağa uçup düşmüştü. Her defa kazazedenin akrabaları bu olayı, bu işi Allahtan bilip, kişiyi hayran bırakan sabrı gösteriyordu. Hatta konsolos Gillian Efendi halini sorma amacıyla verdiği paraların da hangi bey, hangi kadının cebine girdiğini de bilmiyordu. Gillian Hanım kırmızı şeritli üniforma giyip, faytonda kendini bir şey zannedip oturan arabacının bunun gibi işlerine kızgındı. Sadece onu, faytonu temiz tuttuğu, atlara iyi baktığı için işten çıkarmaya kıymamış idi. Bundan dolayı sürekli onu faytonu dikkatli kullanması için uyarıyordu:

- Bunlar da insan ya, hayatın zorluğu, yaşam şartlarının kötülüğü bu insanları işte bu hale düşürmüştü. Dikkatli bakarsanız bunlarda bir tür asillik var. O bembeyaz sakallı

dedenin (s. 7) duruşuna bakın, onun alını sanki Sokrates'inkine benziyor.... O eşeğin üzerinde oturan kadını gördünüz mü? Londra'da olsaydı kesinlikle ünlü güzellerden sayılırdı. Çocuklarına bakınız, ne kadar sevimli, ne kadar akıllı değil mi? Ben Uygur çocuklarını çok seviyorum..... Hanım böyle konuşurdu. Açık mavi gözleri ile dışarıya bakıp “Binbir Gece” masallarını hatırlatan bu gizemli memleket ve orda yaşayan insanlar hakkında durmadan düşünüyordu.

Fayton Kaşgar'ın inişli çıkışlı sokaklarında kısa bir süre gittikten sonra Heyitgah Camii'nin Encan Caddesi tarafındaki köşesine gelip durdu. Heyitgah Camii'sinin önündeki çok geniş meydan her zamanki gibi yiyecek içecek, taze meyve ve kuruyemiş, giysiler satan küçük esnaf, müşteriler, iş bekleyip duran hamal ve gündelikçiler, bir küme halinde oturup bütün cihan hakkında konuşan işi gücü olmayan aylak insanlar, sapa çalıp dilencilik yapan dilenciler ile dolmuştu. Camiinin iki tarafındaki yüksek ağaçların gölgesi düşüp duran oturma yerlerinde büyük sarıklı bembeyaz sakallı mollalar sıra ile oturup heyecanlı sohbe dalmıştı. Doppa, tumak ipek ya da pamuklu ton giyip bellerini bağlayan erkeklerin arasında geniş, uzun peçe giyip, yüzünü kapatan, çocuklarını peşine takan kadınlar arada sırada görünüyordu. Ekmek dolu yuvarlak büyük tepsiyi başına alıp usta hokkabaz gibi çok kalabalık arasında gamsız dolaşıp yürüyen çırak çocuk, az önce pazardan satın alınan kırmızı horozunu koltuk altına sıkıştırıp dağlı çiftçi, özellikle göze çarpıyordu. Deri tumak, saten ton giyen, yüzü parlayan, peşine uşaklarını takıp yürüyen zenginler kalabalık (s. 8) içinde kavgacı horozlar gibi kendini bir şey zannedip dolaşıyordu. Heyitgah'ın iki tarafındaki büyük yoldan asil atlar koşulan süslü, üstü kapalı, yanları açık arabalar zillerini çalıp durmadan geçiyordu. Daha lüks bir araba geçtiğinde aylaklardan birileri: “Gördünüz mü falanca hacının ya da falanca beyin arabası.” diyordu. Diğerleri boyunlarını uzatıp ta arabanın gölgesi kayboluncaya kadar bakıyordu. Arkadan dilini şaklatıp atı ya da arabanın süslerini bir süre övüyorlardı. Arabanın daha da detaylarına kadar konuşup kendilerini eğlendiriyorlardı. Ecnebi fayton elbette bu yerde her şeyden çok ilgi uyandırıyor. Bir anda fayton etrafında bir sürü aylak insan ile dilenci ortaya çıktı. Kısa boylu, tombul, kırmızı yüzlü kasap kendinden et alan arabacıyı görüp, koşarak yanına geldi ve selam verip, ona bir şeyler söylemeye başladı. Yüzü güneş ışığında yanıp esmerleşmiş erkekler başlarını eğip fayton içinde oturan genç hanıma ilgi ile bakıyordu ve gülüşüp birbirine bir şeyler söylüyordu. Bazıları faytonun o yerini bu

yerini tutup dokunuyordu. Hanım İngiltere’den yeni geldiğinde insanların kendisine bakıp güldüğünü görüp Uygurca konuşmayı bilen sekretere: “Onlar ne diyor?” diye sorduğunda, kâtip ona: “ Affedersiniz Hanımefendi, onlar sizi maymuna benzettiklerini söylüyorlar.” diye cevap vermişti.

Arabacı suratını asıp etraftakileri kovalamaya başladı. Öyle yapmasa bu insanların arasında acayip eli hızlı hırsızlar vardı. Onlar fırsat bulunca faytondan eline geçen her şeyi çalıp gidiyorlardı. Onların insanın gözüne baka baka o eşyaları nasıl olup da o kadar hızlı çaldığını insanın aklı almıyordu. Sokak başından yolu kapatıp duran birkaç araba yerinden hareket edip Encan (s. 9) Caddesine geçtiğinde yol açıldı, arabacı etraftakilere “Piç hırsızlar, tembeller!” diye küfür edip, faytonu Encan Caddesine sürdü. Encan Caddesi Kaşgar’daki genişçe, düzenli sokaklardan biri idi. Sokak üstü ahşap hasır ya da iki taraftaki evler üzerine yapılmış, küçük teraslarla kapatılmış olup, oradan buradan düşen gün ışığı sokağı az aydınlatıyordu. Sokağın iki yanında Özbek, Hindu ve yerli zengin tüccarların, tefecilerin iki katlı kerpiç evleri ve dükkânları, yan yana olan kuyumcu dükkânları vardı. Bu dükkânlarda yabancı ülkelerin kıymetli deri kumaş ve giysilerinden tutun da İran kilimleri, Hancu ve Hoten’in ipek kumaş ve atlaslarına kadar her şey satılıyordu. Yerli kuyumcuların yaptığı altın-gümüş takılar da çok güzel idi. Gillian Hanım faytonu pazarın içindeki bir dar sokağın başında durdurdu. O dar sokakta çok büyük bir ipek mal dükkânı vardı. Dükkân sahibi geçmişten beri yabancılar ile ticaret yapan eğitilmiş, yerli tüccar idi. Köşede kırmızı boyalı, yüksek tekerlekli, kapı yeri dantel kenarlı saten perde ile kapatılan araba durdu. Araba önünde silahlı iki asker duruyordu. Biraz uzakta yerli insanlardan bir grup genç erkek ile küçük çocuklar onları izliyordu. Dar sokağa yaya girmek üzere olan hanım, askerlerin düzenli adım sesi, askeri yetkililerin emir sesi, tüfeğin hazır hale gelme sesini duyup, yerinde durup kaldı. Dar sokaktan yedi-sekiz asker koşarak çıkıp arabanın etrafında iki sıra olup saygılı bir şekilde durdu. Ardından birkaç genç askeri yetkilinin eşliğinde kırmızı, açık mavi elbise, sırmalı atlas ceket, küçük ayaklarına gül nakışlı ayakkabı giymiş, altın-gümüş, kaş taşı takıları fazlasıyla takıp, koyu makyaj yapan iki genç hanım şımarıklık yapıp (s. 10) kırıtarak çıkıp geldi. Seyredip duran erkekler ile küçük çocukları görünce hızlanarak yürüdüler. Erkeklerin yüzünde açıkça bir heves, şehvet gözüküyordu. Özellikle kalabalığın en önünde duran, kıyafetleri yırtık pırtık, yüzü gözü kir olan, deli gibi gözükken bir erkek genç, kadınlara bakıp sırtarak

gülmüştü, kalın dudaklarının köşesinden akan salyası ip gibi süzülüp, kirden yağlanan tonunun yakasına akmaya başladı. Şımarık hanımlardan biri onu görüp:

“Ay bu hayvan midemi bulandırdı!” deyince askeri yetkililer ile askerler koşarak gelip o deliyi yere yatırıp yumruklayıp tekmelemeye başladı. Askerler, bununla içlerindeki hıncı çıkaramayıp etrafta duranlardan üç dört tanesini çekip getirerek tüfeğin dipçığı ile vurup, başını gözünü kana boyadı..... Bu olay göz açıp kapayıncaya kadar oldu. Askeri yetkililer-askerler iki hanımı kollarından tutup arabaya bindirip, arabanın arkasından koşup, bir anda gözden kayboldu. Bu olayın delili olan o deli hala yerde inleyerek yatıyordu. Dayak yiyen birkaç kişi sallanarak “vay can- vay can” diye sızlanıyordu. Dükkân sahipleri, müşteriler az önceki bir grup izleyici bu yerde hiçbir olay yaşanmamış gibi bir tür soğuk ifadeyle bakıp duruyordu. Bu soğukluk nedense insanın vücudunu ürpertiyordu. Gillian Hanım aniden arkasına döndü. Onun midesi bulanmış gibi oldu. Onun bu yerden alışveriş yapası gelmedi. Bu sokaktan, bu sokaktaki, bu şehirdeki insanlardan gönlü soğumuş idi.

Çinbağ, İngiltere'nin Kaşgar'daki konsoloslğunun yer aldığı bahçeli villanın adıydı. Söylenenlere göre isim vermeye yetenekli Kaşgarlılar bu bahçenin merdiven gibi yer (s. 11) şeklini ve Canan çini gibi güzel görkemliliğini ifade etmek için Çinbağ diye ad koymuşlar. Çinbağ gerçekten güzel bir yerdi. Çok gür ağaçlar arasına yerleşen yüksek tarzdaki yapılar ve revaklar, şehir etrafındaki sınırsız tarla ve bağlara, eğri büğrü giden nehir ve derelere uzakta heybet ile göze çarpıp duran Pamir dağlarına bakıyor gibiydi. O, cihanın her tarafından Kaşgar'a gelenler için Orta Çağ'ın süt uykusunda yatan bu eski şehirdeki modern medeniyet, bu şehri uzaklara bırakıp giden gürültülü, kalabalık dünyaya ve gelişmeye vekillik eden küçük ada, çöldeki hayali cennet sayılıyordu.

Fayton İngiltere'nin kalkan şekilli ulusal arması asılı konsolosluk kapısından girdiğinde kumaştan forma giyen, kırmızı sarıklı, gür sakallı iki Hindu asker dik durup konsolos hanımına selam verdi. Kapı içindeki futbol sahasında, çalışanlar ile futbol oynayan genç yardımcı konsolos George Şerif Efendi hanımı uzaktan saygıyla selamladı. Fayton, yolun iki kenarındaki sıralı inşa edilen çalışan hizmetçiler evi, Hindistan yetkililerinin, konsolosluk doktorunun evinden geçip tepenin üstündeki villanın önünde durdu. Arabacı önce inip, faytonun kapısını açıp hanımın faytondan inmesine yardım etti. Gillian Hanım ağaçlar arasındaki balkonlu, büyük pencereleri,

gün ışığında parlayan konsolosluk binasına baktığında her zamanki gibi gönlünde memnunluk ve kanaat duygusu hissetti. O, tüy kıstırılan şapkasını eline alıp beyaz dantel eldivenini çıkararak geniş merdivenden çıktı. Elindeki eşyaları kapıyı açan Hindistanlı hizmetçiye verip:

“Efendim evde mi?” diye sordu.

“Efendim az önce at ile çıkıp gitmişti.” dedi hizmetçi saygı ile. O, hizmetçinin sözüne inanmamış gibi duvarlarına hayvan boynuzları ve baş kemikleri büyütülmüş resimleri asılan misafir odasını, tavanı yüksek, sakın, ciddi ofisleri, ikinci kattaki güzel süslenmiş, ortasına bilardo masası, gramofon, duvarın her tarafına yüksek camlı kitaplık yerleştirilen büyük evi gezdi. O, şu anda Gillian Efendi’yi bu yerde görmeyi, bugün çarşıda gördüklerini, kafasındaki çeşitli düşünce ve fikirleri anlatmayı, onun teselli sözlerini dinleyip, gönlündeki endişeleri unutup gitmeyi o kadar istiyordu ki. Her zaman, herhangi işte Büyük Britanya İmparatorluğu’nun menfaati açısından düşünen Gillian Efendi, aşırı duygusal hanımını birkaç kelime ile övüp ve hafifçe tembih ile sakinleştiriyordu. Hanımını da onun sözlerini takdir ediyordu ve onda teselli buluyordu.

Gillian Hanım, kitaplığın önüne geçip kitapların yukarısına yapıştırılan “Orta Asya’ya ait kıymetli evraklar ve eserler”, “Avcılık Ansiklopedisi”, “Polisiye Romanları” diye yazılmış küçük etiketlere birazcık baktı. Ardından evin ortasına gelip küçük masadaki gramofon plağını aramaya başladı. Ne kadar komik değil mi? Kaşgarlılar gramofona “şeytan sesi” diyordu. Gramofonu açıp eski bir plağı koydu, bu Mozart’ın müziği idi. Ona bu yerde (Kaşgar’da) Mozart’ın müziğini dinlemek çok da garip geldi. (s. 13) Sallanan sandalyede aşkı anlatan, kulağa hoş gelen müziği dinleyerek oturup nedense Nobişî sokağındaki o küçücük anı, nazik, letafetli, güzel kız ile onu ölümden kurtaran kartal gibi çevik delikanlıyı gözü önünde canlandırıp fark etmeden gülümsedi.

O delikanlı şu anda Kaşgar’dan Artuş’a giden yolda ceketini omzuna almış hızlı adımlarla gidiyordu. Onun esmer, oval gelen yüzüne yakışan, akıl ve duygu zenginliğini ifade eden uzun kirpikli büyük kara gözleri derin hayallere dalmış, yüreği heyecan ile dolmuştu. Büyülenmiş gibi önündeki belirsiz boşluğa dikilen gözleri sanki hayali bir işi görüyormuş gibi ya da sanki birileriyle konuşuyor gibi gah gazaptan ateş gibi parlıyor, gah aşktan sarhoş gibiydi. Dudakları bir şeyleri

fısıldıyormuş gibi bilinir bilinmez kıpırdıyordu.... “Acayip bir iş oldu değil mi? Sanki biri çabuk ol deyip elimden çekmişçesine koşarak gelmiştim. Bir adım gecikmiş olsaydım.... Kerametli Allah, ikimizin gönlüne bu ateşi kendin saldın. Bugün bu yerde beni sınamak mı istedin? Sınavından geçmiş isem işimi sen kolaylaştı, yetim kulunu muradına kavuşturdun ya rabbi!”

O, bugün Kaşgar’a işte o kızı görmek için gelmemiş miydi? Onun sokağını, evinin etrafını kaç kere dolaşmadı mı? Sonunda kızı görme ümidini kesip Heyitgah’ı biraz dolaşıp, dönüp gidecek oldu. O anda gönlü bir şeyi hissetmiş gibi, bir şey onu o mahalle tarafına çekmiş gibi oldu. İşte o çok iyi koşan ayakları sayesinde kızı Azrail’in avucundan çekip aldı. O, kız için kendi hayatını feda etmeye de razı idi. (s.14) O, kızın yumuşak teninin sıcaklığını, derin nefes alıp, vurulmuş geyik gibi kıvrınmalarını hissettiğinde aniden ne yapacağını bilemeden şaşırıp kaldı. Kız onun elini bırakıp ona şöyle bir baktı ve hızlıca kendine gelip evinin olduğu dar sokağa gitti. O, kızın kızarmış yüzünü, derin nefes alıp veren nazik vücudunun titremelerini, gözlerindeki korku ve heyecanı, utangaçlığını bu kadar yakından gördü. Onun işte o bir bakışı, yüreğinin derinliğine işledi. O bakışta bin türlü mana vardı. Fakat âşık yüreği ile hissediyordu. Şu anda o, sanki cimri parayı bölmüş gibi kızın o bakışlarını kendi hayalinde parçalayıp onun her parçasından başka zevk, lezzet alıyordu. Bu zevk ve lezzet eşsiz güce dönüşüp onun bununla yetinmesini sağlıyordu. Onun mutluluğu içine sığmayıp o, gözü önündeki yeşil tabiatı, yer ve gökyüzünü kucaklayacakmış gibi ellerini açıp rüzgâra karşı koşuyordu. Eğri büğrü yollar, yüksek alçak sarı renkli tepeler, yeşermeye başlayan ot, çimen ve çalılıklar, yolun iki tarafındaki fotoğraf gibi renkli dağlar, Hezret, Avat, Beşkirem’in bahçeleri onun çok hızlı koşan ayakları altından uzaklaştı. Şimdi o, ÜstünArtuş’un dağ eteğine yerleşen birbirine yakın yerleşim yerleri içinde gidiyordu. İşte Emrah Bey’in hüveyni erikli bağları da görüldü. Bir zamanlar bu bahçenin topraktan yapılmış yüksek duvarları üstünden onun hoşlandığı kızın ince sesiyle söylediği şarkıları duyulurdu. Kız Kaşgar’a gittiğinden beri bu büyük bahçe onun gözüne terk edilmiş gibi görünmeye başladı.

Uzaktan Hazreti Habib Ecem Türbesi’nin yüksek minaresi görüldüğünde o, adımını (s. 15) daha da hızlandırdı. Habib Ecem Türbesi yanındaki basit mezarda acayip bir kişi sonsuza kadar uyumuştur. Hayır, onun bedeni ölse de ruhu hayattaydı. Oğullarının yapmakta olduğu hayırlı işleri işte o ruh, onların gönlüne salıyor

olabilir.... Mezar yanına yapılan bir beyaz bina, panjurları maviye boyanmış büyük pencereci sınıflar, öğretmenler odası, yenilenen öğretmen lojmanları, taş hamam, tiyatro, geniş top sahası..... İşte bu Asya kıtasının içerisindeki mezarlar ile dolmuş küçük köyde ortaya çıkan mucize “Hüseyiye” okulu idi. Yüzünden masumluğu ve iyi niyetliliği belli olan bu genç, işte bu okulun genç öğretmeni idi.

Kız ile delikanlı aslında aynı mahallede (Üstünartuş’un İksak köyünde) birlikte oynayıp büyüyen çocuklar idi. Erkeğin ismi Kerem olup insanlar onu babası Küçük Ahun’un ismini ekleyerek Kerem Küçük diye çağırıyordu, kızın ismi Merigül idi. Çocukluğunda mahallenin derelerinde yüzüp, çamur oynadıkları zamanlarda onlar eşit idi. Kerem Merigül’ün evine gidip onu oynamaya çağırırdı ya da onunla birlikte işte o cennet gibi bahçede sabahdan akşama kadar birlikte oynarlardı. Onlar yavaş yavaş büyüdü. Merigül de diğer kız çocukları gibi evinden çıkmaz oldu. Onlar artık görüşemez oldular. Merigül’ün babası sürekli dağ arkasına ticaret yapmak için gidip gelen büyük tüccar idi. Onun Kaşgar’da da büyük mağazaları, evleri vardı. Kerem’in babası Küçük Ahun ise Kerem annesinin karnında iken kervanlarla birlikte Encan taraflarına gidince ondan bir daha haber alınamamış idi. Anne ve çocuk ikisi mahallenin sonundaki küçük bir evde yalnız yaşıyordu. Kerem çok küçük yaşlarından itibaren annesine yardım etmeye (s. 16) başlamıştı. Onların evinden bir iki kilometre uzaklıktaki birkaç evin bulunduğu yerde Kerem’in ninesinin evi vardı. Annesi her gün yemeği tabağa koyup tepsiyi sıkıca sarıp “Güzel yavrum, koşup bu yemeği ninene götür. Yemek soğursa ninenin duasını alamayacaksın, koşarak git, koşarak gel.” diyordu. Büyük sözünü dinleyen Kerem, yemeği sıcak götüreceğim diye hızlıca koşarak giderdi. Ninesi sıcak yemeği yiyip ona ve anasına dua ettikten sonra: “Tatlı torunum, kara göz torunum.” diye severdi. Eline pişi gibi sapsarı tatlı kayısıları verip: “Zavallı annen endişelenmesin, koş koş evine git, birileri adını çağırırsa önüne arkana bakma.” diye tembihliyordu. Kerem anasının masallarındaki ağaç üstüne çıkıp oturan mahalledeki herkesin adını bilen cinlerin kendini yakalamasından korkup önüne arkasına bakmadan direkt evine doğru koşardı. O, yedi yaşına geldiğinde Musa Hacı’nın oğulları tarafından açılan “Hüseyiye” okuluna başladı. Okula başladığı ilk gün Tursun Efendi’nin onu elinden tutup banyoya götürüp yıkadığını, sarı gibi pamuklu kumaştan dikilmiş okul formasını giydirdiğini aklından asla çıkarmıyordu. Kerem Küçük, okul hayatına hızla alıştı. Özellikle kendinin iyi koşması, çevikliği ile türlü spor etkinliklerinde ayrıca dikkat

çekmeye başladı. Okul müdürü Tursun Efendi, Türkiye'nin ünlü üniversitelerinde on yıl civarında okuyup dönen, yüksek eğitilmiş, birkaç yabancı dili iyi bilen, herkesin saygı gösterdiği bir kişi idi. O, hala beden eğitimi yapan sporcu, usta topçu idi. Bir kere Kerem Küçük 100 metre koşmada birinciliği kazandığında, Tursun Hoca onun başını gözünü okşayıp: “Aferin oğlum, babana rahmet, inşallah bu (s. 17) iyi koşan ayakların ile bütün isteğine ve maksadına kavuşacaksın.” deyip alnından öpmüştü. O, biraz büyüdüğünde Tursun Efendi onu elinden tutarak götürüp okul futbol takımındakilerine: “İşte bu delikanlı çok geçmeden iyi forved olacak.” diye tanıştırdı. İşte o andan itibaren onun akli fikri futbol oldu. O, Kerem Topçu diye ismi küçük yaşlarında kazandı. Tursun Efendi onun için bu dünyadaki en yakın, en değerli, gözle görülmeyecek kadar yüce insan idi. Her sabah annesi namaza uyandığında Kerem Küçük de annesiyle birlikte uyanıyordu. Hemen kahvaltısını yapıp okula koşuyordu. Kerem Küçük, artık cinden korkmuyordu. Okula erken varabilmek için bahçelerin geçitlerinden emekleyip giriyordu. Çitlerden atlayıp, kanalları geçiyordu. Bazen de evlerin arkasından büyük kurt köpekleri çıkıp onu kovalıyordu. Tabanları hiç yere değmiyor gibi koşarak giden Kerem'in arkasından biraz kovalayan köpekler ümitsizliğe kapılmış gibi kovalamaktan vazgeçiyordu. Tan ışıkları Hazreti Hebib Ecem Türbesi'nin yüksek minaresini, minare yanındaki bembeyaz boyanmış sınıfları, top sahasını, okul ve meydan çevresindeki sık ağaçları zayıf aydınlatmaya başladığında Kerem Küçük okula varıyordu. O, her ne kadar erken gelse de sahada kendinden erken gelen Tursun Efendi'yi görüyordu. Beyaz gömlek giyen, orta boylu, güler yüzlü Tursun Efendi onu görüp: “Nasılsın oğlum?” diye sorardı. “İyiyim, efendim. Siz nasılsınız?” diye sorardı Kerem Küçük başını kaldırıp bakıp. Tursun Efendi onun cevabına memnun olup gülümsüyordu. Kerem koşarak gidip ağaca asılan top çantasından topu alıp geliyordu. Bu top Tursun Efendi'nin Kaşgar'daki ayakkabıcılara sipariş verip diktirdiği sarı renkli deri top (s. 18) idi. Çuvalda yine topçu çocukların annelerinin eski tumak, böklerin içine saman, keten lifleri doldurup dikmiş olduğu toplar da vardı. Genelde top oynayan herhangi bir çocuğun ceket için kullanılan kıl kumaş ya da kalın pamuklu kumaştan dikilen topu oluyordu. Onlar topu, avluda, yollarda, harmanlarda tepip oynuyordu. Mahalledeki küçük çocuklar da onları taklit edip annelerine çeşitli parça kumaşlardan gül nakışlı toplar diktirip oynuyorlardı. Tursun Efendi ile Kerem Küçük birbirine pas verip topu ayak, bel, omuz, baş ile vurma pratiği yapıyorlardı. Tursun Efendi topu döndürüp ayağının ucu, sırtı, dizi, ayak tabanı ile tepküş teper gibi tepip, gâh dizinin arasından gâh omuz,

koltuk altından çıkarıp yeteneğini sergiliyordu. Top sanki onun bedenine yapışıp, ona sessiz itaat ediyor gibi görünüyordu. Meydanın iki ucunda kerpiç ile yapılmış kale vardı. Tursun Efendi top tepse, Kerem kaleci oluyordu. Küçük olmasına, boyunun kısa olmasına bakmadan düşe kalka yuvarlanıp topu tutmaya çalışırdı. O, top oynadığında Tursun Efendi kaleci olup, onun her bir hareketini övüp ya da düzeltip duruyordu. Yavaş yavaş meydana Abdurrahman Efendi, Aziz Efendi, Mesud Efendiler, futbol takımındaki Enver, İbrahim, Gaffur, Fahreddin, Tursun Kari, Beşirahunlar toplanıyordu. Abdurrahman Efendi ile Enver de ünlü futbolculardan idi. Özellikle kaşı gözü güzel, kırmızı yanaklı Enver'in vurduğu top hiç boşa gitmiyordu. O yüzden hiçbir yarışma Enversiz eğlenceli olmuyordu. Toplananlar kişi sayısına göre beş-altı ya da sekiz kişi bir grup olup müsabakaya başlıyorlardı. Bazen de müsabakayı izlemeye gelen çiftçi gençler de (s. 19) müsabakaya katılırdı. Kişi sayısı gittikçe artıp, meydan bağırtı, yaşa sesleri ile coşkunun bir kalabalığa dönüşüyordu.

Sabah saat sekizde okulun bir günlük programı jimnastik ile başlıyordu. Her bir öğrenci meydanadaki sabit yerini bulup düzenli sıraya giriyordu. Abdurrahman Efendi liderliğindeki müzik grubu nagra-sunay, ney çalıp meydana giriyordu. Öğrenciler, müzik sesine uyum sağlayıp, jimnastik yapıyordu. Jimnastikten sonra nöbetçi öğretmenler ortaya çıkıp önceki gündeki, tertip ve düzen, spor faaliyetlerini değerlendiriyordu, başarılı öğrenciler ödüllendiriliyordu, eksiği olanlar yapıcı bir şekilde eleştiriliyordu. Özet ile değerlendirme bitince yine müzik eşliğinde:

Kalk ey arkadaş kalk,

Etrafına bak.

Bak ne görürsün,

Derin düşün!

Marş sesi içinde sınıflara doğru yürüyorlardı. Hüseyiniye'nin yeni bir günü böyle başlıyordu. Hüseyiniye'de o zamanlara göre cumartesi hafta başı sayılıp, Cuma günü tatil oluyordu. Çarşamba sabahında Kuran tecvidi kılınıp, Perşembe günü bütün gün Kuran okunuyordu. Diğer günlerde sağlık bilimleri, güzel yazı, matematik, vatandaşlık bilgisi, fen bilgisi, Rus dili, Arap dili, coğrafya gibi dersler veriliyordu. Tursun Efendi sağlık bilimleri, güzel yazı ve tarih derslerini öğretiyordu. Öğrenciler onun dersini kendinden geçmiş bir halde (s. 20) dinliyordu, Tursun Efendi'nin dersi ne zaman olacak diye dört gözle bekliyordu. Tursun Efendi: "Ana dili doğru bilme,

doğru kullanma her bir insan evladı için farz ve borçtur. Bizim güzel, hoş ana dilimiz olduğu için biz kendi dilimizde anne, baba diye çağırmayı, başkaları ile iletişim kurmayı, yaşam mücadelesini öğrendik. Ana dilimiz ile Allah'ı, dünyayı bildik. Dünyadaki, insanlıktaki birçok işi anladık. Ana dilimiz ile o kadar güzel şarkıları dinledik ve söyledik. Ana dilimiz ile bebeklerin ağzına ilk defa bir şey verip, ölenleri ağıtlar ile yolcu ettik. Ana dilimiz olmasaydı, biz biçare halk olurduk. O yüzden ana dilimizi iyi öğrenip, onu başımızın tacı yapıp, değer vermemiz gerek.” diyordu. Dersi çok detaylı öğretmekle sınırlı kalmadan imla ve dil kuralları açısından da iyi öğrenmelerini istiyordu. Kendisi yazıyı güzel, kuralına uygun yazıyordu. Öğrencilerden de böyle yazmasını istiyordu. Tarih dersinde, dünyadaki ve uzak ülkelerdeki büyük olayları sanki bu memlekette olan olaylar gibi ilgi çekici, anlamlı şekilde anlatıyordu. Dünyayı anlattıktan sonra Doğu Türkistan'ı, Kaşgar'ı, Artuş'u saltanatlı, sıkıntılı ve acılı tarihi, özgürlük, hürlik yolunda savaşıyan, kan döken kahramanları, ünlü bilim insanlarını anlatıp, aynı zamanda bu yurttan çıkıp, dünyayı gezip, gözü açılıp, para ve şöhret bulup büyük işler yapan zenginleri bir bir sayıp: “Onlar bizim hemşehrimiz, aynı mahalleden kan kardeşlerimiz idi. Onların yaptığını biz yapamaz mıyız?” deyip çocukların gönlüne bir ateş salıyordu. Sadece memleketi, vatani ve onun tarihini değil, dağlarını, nehirlerini de anlamasını, bilmesini, memleket görüp, şehir ve devlet gezip dünyayı anlamasını tavsiye ederdi. Bir defasında o, Kaşgar hakkında (s.21) anlatırken öğrencilere: “Aranızda Kaşgar'a giden oldu mu?” diye sordu. 13-14 yaşlarındaki bu çocuklar gözlerini kocaman açıp, sessizce oturdular. O yine: “Kaşgar'a gitmek isteyen var mı?” dedi.

-Ben istiyorum!

-Ben de istiyorum!

-Ben de istiyordum, lakin bu...İşte...

Perşembe günü Tursun Efendi liderliğinde on kadar çocuk, yiyecek içeceklerini, soğuktan korunmak için battaniyelerini alıp, yaya olarak Kaşgar'a doğru yola çıktı. Kaşgar'da Tursun Efendi onları Heyitgah Camii, Hanlık Medrese, Yusuf Has Hacib'in türbesi, Bulak Başı, Kılıç Buğra Han Mezarı, Hezret gibi yerleri gezdirdi. Kaşgar'ın kalabalık pazarı İksaklı çocukları hayran bıraktı. O gün Kerem Küçük ile Enver uzun boylu, sarı saçlı, gözleri masmavi bir adamı görüp hayranlıktan ağızları açık kaldı ve adamın peşinden yürüdüler. Yolu kaybettiklerinde

Tursun Efendi'nin öğrettiği gibi Hanlık Medrese'yi arayıp sorarak sonunda arkadaşlarını bulmuşlardı. O yolculuktan sonra bu geziye giden öğrenciler aniden büyümüş gibi oldular. Tursun Efendi onlara Kazan, İstanbul, Paris, Berlin gibi şehirlerin Kaşgar'dan kaç kat büyük olduğunu, o şehirlerdeki insanların radyodan dünyadaki yeniliklerden haberdar olabildiklerini, uçak, otomobil, tren ve gemilerin hızı hakkında bilgi verdiğinde bu anlattıkları onlara artık masal gibi gelmiyordu. (s.22)

Doğa bilimleri dersini Mesud Efendi, coğrafyayı Emrullah Efendi öğretiyordu. Mesud Efendi yaz geceleri öğrenciler ile okul bahçesinde sabahlayıp, onlara kapkara gökyüzündeki sanki saman ve inciler dökülmüş köy yolları gibi beyaz görünen Samanyolu, yıldızlar, ay, güneş, çoban yıldızı ve onların yerleşimi, hareketi hakkında bilgi verirdi. Bu şekilde yapılan dersler öğrencilerin aklından bir ömür çıkmıyordu. Coğrafya dersi veren Emrullah Efendi dünyadaki ünlü yanardağları ve yanardağların patlama sebebini anlattığında köy sırtındaki kumlu yere kimyasal madde gömüp, üstüne dağ şeklinde kum yığıp, kimyasal maddeyi patlatarak yanardağ olayını gerçek gibi anlatmıştı.

Abdurrahman Efendi kaşları kapkara, burnu güzel, uzun boylu, deli dolu, enerji dolu bir delikanlı idi. O, sporu çok seviyordu. Kendisi beden eğitimi dersi verdiği öğrencileri daha çok seviyordu. Onları sürekli doğaya, dere kenarlarına götürüp koşma, yüzme, güreş gibi faaliyetler düzenliyordu. Öğrencileri koşturup Ak Dağ'a götürüp dağa tırmanma, tavşan kovalama da yarıştıyordu. O, çok duygusal, yufka yürekli idi. Yorulan, rahatsızlanan çocukları sırtına alıp taşıyordu. Fakir fukara öğrencileri görse dayanamayıp elinde ne varsa veriyordu. Bir defasında o, çocukları alıp dağ tarafına yürürken onların önüne bir geyik çıktı. Çocuklar onu kuşatıp derin bir çukura hapsetti. Abdurrahman Efendi kendi çukura inip geyiği tutup çıkardı. Geyiğin eli ayağı bağlandı. Eli kolu bağlanan geyik tir-tir titriyordu, ağlıyor gibi görünen kapkara gözleri ile çevresine yardım istiyor gibi bakıyordu. Ondan sonra onlar dağ üstünde mola verdiğiğinde Abdurrahman Efendi (s. 23) nedense surat asıp, hayallere daldı. Geyiği yüzüp, etinden kebab yapmayı bekleyen çocuklar hocasına bakıp, yaramazlıklarını devam ettirmeyip, sustular. Abdurrahman Efendi bir an sakin oturduktan sonra aniden başını kaldırıp: “Çocuklarım, geyiği salıversek razı olur musunuz?” diye sordu. Çocuklar birbirine baktı. Salıverecek miyiz? Öyleyse neden çaba sarf ettik? Karnımız acıktığında, hazır kebabı neden yemeyeceğiz? Çocukların

masum gözleri bu soruları yansıtıyordu. “Bu biçare ava bakın. Şu dağda özgür yayılıp yürürken bizim nefsimizden dolayı özgürlüğünden oldu. Şimdi hayatını da kaybetmek üzere. Onun da anne-babası, abi-kardeşi, abla ve küçük kız kardeşleri vardı. Onlar şu anda bu biçarenin yolunu bekliyorlardır.” Kerem Küçük’ün büyük, kapkara gözlerine yaş doldu. “Efendim, serbest bırakalım.” dedi o titrek sesiyle. “Bırakalım.” dediler diğer çocuklar da. Geyik bağlardan kurtulup atlaya zıplaya kayalar arasında kayboldu. Herkesin gönlündeki gam yok olup, gönülleri ferahladı. Bundan itibaren onlar dağa çıktığında tavşan, geyik avlamaz oldular.

Bir gün Kerem arkadaşları ile top oynayıp koşarken dayısı Emin müezzinle karşılaştı. Doğrusunu söylemek gerekirse onun teptiği top tam da dayısının burnuna değmişti. Müezzin dayısı onu kulağından çektiği gibi annesinin önüne getirip, parmağını sallayıp, gözlerini dikip, ağzından salyalarını (s. 24) sıçratıp, küfür etmeye başladı: “Hey kâfir, imansızların peşinden yürüyüp yoldan çıkan tembel! İçin içine sığmıyorsa, bu yıpranmış topu tepip koşacağına tarlaya gidip çalışsan olmaz mıydı?” Emin müezzin yeni okullardan ve hocalardan derinden nefret ediyordu. Yurt beyi ve bir grup kadınlar ile birlik olup: “Musa Beyler çocuklarımıza gâvurların işlerini öğretip ne fayda buldu. Çocuklar sabahtan akşama kadar hocaların arkasında şeytanın topuyla oynayıp, Müslümanlık yolundan çıkıp gitti. O yıpranmış toptan ekmek kazanılıyor mu?” diye vaaz ediyordu. Dayısı, Kerem’i nerede görse tutup nasihat ediyordu ya da kızıp vaaz edip korkutmak istiyordu. Kerem’in annesi abisi ya da oğlu arasında kalıp sessizce ağlardı. Ağabeyinin dedikleri de doğrudu. Ne olduysa bu küçük çocuğa artık cin çarpmış gibi otursa kalksa Tursun Efendi ile toptan başka bir şey konuşmuyordu. Geceleri bir şeyler söyleyip, bağırarak sayıklayıp insanı korkutuyor, rüyasında top vurdum diye yorganı tepip, yorgan eskitiyordu... O, abisinin nasihati ile oğlunu hocaya okutup, okunmuş suyu içirip, nasihat edip, eve kapattı da bir sonuç alamadı. Hiçbir şey Kerem’i yolundan döndüremedi. Bir de Kerem Küçük: “Cuma namazdan sonra hocalarım seni okula gelsin, bütün çocukların anneleri okula geliyor.” deyip annesini okula götürdü. Aslında o gün büyük müsabaka vardı. Kerem’in annesi kendisi gibi yüzü peçeli bir grup kadının arasında oturup, oğlunun sahada ok gibi hızlı koşup, topu kaleye nasıl soktuğunu, seyircilerin: “Kerem Küçük çok yaşa!”, “Erkek adamsın.” (s. 25) diye bağırduklarını gördü ve duydu. Kendi de heyecanlanıp bazen de oğlu için endişelenip birkaç kere bağırduğunun farkına varmadı. Müsabakadan sonra Tursun Efendi ortaya

çıkıp Kerem'i omzuna alıp: "Vatandaşlar, bugünden itibaren Kerem'in adı Kerem Topçu olsun!" demişti. Herkes el çırpıp alkışladı. Annesi bundan sonra Kerem'e engel olmadı hatta kendisi gibi anneler ile topun, yarışmanın konusundan bahseder, oğluyla gurur duyardı. Kerem bir gün ona: "Anne, duyduğuma göre gâvurların topu bizimkinden daha sertmiş. Ben her türlü sert topu da vurabilmeyi istiyorum. Sen bana keten lifinin arasına kum ile taş karıştırıp bir top dikiversene." dediğinde kaç gün düşünüp oğlunun dediği gibi toptan bir tane dikti. Bu topu teptiği ilk günlerde Kerem'in çıplak ayakları kızarıp hatta kanadı. Bir süre sonra kanamaz oldu. Annenin gönlü de rahatladı. Kerem öyle top tepip büyüdü. Okulu bitirip hatta o okula hoca oldu. Top tepip bu memleketteki en güzel kızın aşkına da sahip oldu.

Bir gün Kerem arkadaşları ile eski şapkadan dönüştürülmüş topunu tepip oynuyordu. Birilerinin topu sert tepmesi ile top yol kenarındaki toprak duvarlı büyük bahçenin içine düştü. Bahçenin duvarları yüksek idi. Duvarın kenarlarına dikilmiş çok uzun ağaçlar bahçeyi gölgelemişti. Kerem topu almak için duvarın altındaki su kanalından emekleyip bahçeye girdi. Bahçede o beyin kızı Merigül'ü gördü. O kızın elindeki topu almak için onun önüne gitti. "Kerem Küçük, senin için Kaşgar'a gidip okuyacakmış diyorlar, doğru mu?" diye sordu Merigül güzel nurlu gözlerini ona dikip. (s. 26) "Hocam beni Kaşgar'da okutmak istemişti, lakin annem yalnız kalacak diye vazgeçtim. Hocam, 'Öyleyse seni kendim eğiteceğim.' dedi." diye söyledi Kerem gururla. "Kaşgar'a anneni de alıp götürebilirdin." "Annem istemiyor. Köyde özgürce yaşayıp buna alışan insan şehre alışamaz, diyor. Ben doğmadan babamla Kaşgar'a gidip şehir kapısına asılı insanları görüp çok korkmuş. Kaşgar'ın konusu açılırsa hala titriyor." "O da doğru, ben de Kaşgar'a alışamıyorum." Merigül öyle deyip çok güzel ve hızlı bir hareketle topu bahçe dışına doğru tepti. Top yüksek duvarlar üzerinden geçip yeşil renkte parlayıp duran kavak ağaçları arasından hızlıca geçti.

-Ne, sen... Sen?

-Nasıl, benden başka insan top oynayamaz diye mi düşünmüştün, dedi Merigül dudaklarını büzürüp ve aniden yüzü güldü. "Benim de bir topum var, üstelik o köşede bir kale de var." "Keşke erkek çocuk olsaydın." deyip Kerem de gülüverdi.

Kerem bahçe kapısı tarafına yürürken aniden durup Merigül'e sordu:

-Gerçekten, sen benim Kaşgar'a gideceğimi nerden duydun? Ben hiç kimseye söylememiştim.

-Aptal, Merigül sedef gibi dişlerini gösterip yine güldü, herkes seni konuşuyor. Ayrıca sen Encanlı bir hoca ile Encan'a (s. 27) gidecekmışsin diye bir söylenti de var.

.....

Keremler bundan sonra sürekli işte bu bahçenin yanında top oynuyordu. Kerem her defasında bir iki sefer top almak için bahçeye girmeye başladı. Kerem her defasında bahçeye girdiğinde neden hemen çıkmadığına şaşırarak arkadaşları bahçenin su kanalından emekleyip bahçeye girip Kerem'in Merigül ile dere boyunda yan yana oturup sohbet ettiğini gördü. Bundan sonra İksak'taki genç çocukların arasında bir şarkı yaygınlaştı. Şarkının adı "Gülmerem" idi. Bu şarkı o kadar hüznü, güzeldi ki dinleyen kişinin yüreğini sızlatıp, uzun zaman aklından çıkmıyordu.

Bir gün Merigül'ün babası Hemrah Bey kızı ile Kerem Topçu hakkındaki söylentileri duyup utanç ve sinirden patlayacak gibi oldu. "Nice beyzadeleri kızıma layık görmüyoruz, kızımız bir fakir yetim ile mi buluşmuş? Vay yazık, keşke kız çocuk büyütmeseydim." diye feryat edip, eşine yeterince kızıp, sonra eşi ile kızını korumaların eşliğinde Kaşgar'daki sakin, bahçeli eve yolladı. Kerem'in ayakları altında Kaşgar'ın yolu ne kadarlık yol idi. O, haftada, on günde bir Kaşgar'a varıp Nobişî tarafındaki sokakları dolaşıyordu. Merigül de bazen yalnız, bazen de yaşlı bir kadının eşliğinde sokağa çıkıyordu. Kerem, peçeye kapanmış kızın dönüp bir bakışından, nazik bedeninin özel bir hareketinden kendini gördüğünü seziyordu ve kendince kızarıp, heyecanlanıp tatlı hayaller içinde arkasından uzunca bakakalıyordu. Kızı uzaktan olsa da gördüğü zaman ona yolun uzaklığı, yorgunluk ve açlık, (s. 28) kavuşmanın belirsizliği dokunmuyordu.

Ak Dağ sanki gökyüzünden aniden düşmüş gibi ya da yeraltından çıkmış gibi İksak'ın güneyindeki kumlu ve taşlı çölde gizemli bir şekilde göze çarpıp duruyordu. Karanlık gecelerde, seherde ve akşam vaktinde o, sessizlik içinde yeryüzüne bakıp duran yaşlı dedeye benziyor, mehtaplı gecelerde ya da güneşin yaktığı yaz günlerinde kristal gibi parlayıp ışık saçıyordu. Daha uzaktan baktığında o sanki İksak'tan ibaret bu kadim memleketin başındaki mücevher gibi görünüyordu. Tarihten bu yana bu dağda, bu memlekette, bu memleket etrafındaki küçük küçük

bostanlıklarda Uygurların kendine has karaktere sahip bir kavmi yaşamış, bu halkın en göze çarpıcı özelliği dünyayı gezmeleri olmuştu. Toprağın verimsiz, kurak oluşu ve azlığı onları başkalarından daha çalışkan, dayanıklı olarak yetiştirmekle kalmamış, dünyayı gezip başka yaşam yolu aramayı mecbur bırakmış, sonunda onlar kuşaktan kuşağa, dağ tepelerden aşır, çöl-sahradan, deniz-okyanuslardan geçip dünyanın her yerinde ayak izlerini bırakmışlar. Gittikleri yerlerde zengin olup kendi memleketinden daha iyi yaşamışlar. Ama onlar işte şu küçücük, fakir, taşlı toprağını asla unutmamışlar. Onun içindir ki o yer Uygur memleketindeki dış dünya ile alakası en sıkı, dünyadaki yenilikleri en kolay kabul eden merkez olup, bütün Uygurların tarihi ve kaderine etki göstermiş. Tarihte böyle olmuş, bugün de böyle devam ediyor. 19. asrın sonlarından başlayıp Musa Beylerin açtığı “Hüseyniye” ve “Hebibizade Öğretmen” okulları, eğitime önem veren zenginlerin açtığı ve hala açmaya devam ettiği birçok okul sanki karanlık içinde ışıldayıp yanan meşale gibi insanları uyandırıyor, ümitlendiriyor, daha da güzel geleceğe olan isteklerini (s. 29) arttırıyor..... Lakin dünyada iyi, güzel işin meydana gelmesi ne kadar zor, onun rakipleri ne kadar çok ve rezil değil mi?.....

Yurt beyinin evinden atı ile çıkıp gelen Tursun Efendi, derin hayallere dalmıştı. Onun gözü önünden yüzü sinirden yamuklaşıp, sakalları titreyen Yunus Bey ve beyin salonunda tükürüklerini sıçratıp konuşan “Hüseyniye'nin” eğitim işlerine, beden eğitimi işlerine özellikle büyük küçük herkesin futbol oynamasına küfür yağdıran kadılar, imam ve müezzinler tek tek geçmekte idi. “Eski tarz medreselerimizin neyi kötü? Çocuklarımızı koyun kuzusu gibi, sakın, yumuşak takva sahibi Müslüman olarak yetiştiren işte o medreseler değil mi? Fen dersi ile dinimize, mübarek Kuran-ı Kerim ve hadislere aykırı fetvaları yayarak dünyanın işleri rayından çıkıp gitmez mi? Dünya denilen yeri Allahın iradesi ile bir öküz boynuzunda taşıyor, onun ötesindeki işleri Allah'ımın kendi bilir. Ceditçi hocalar: ‘Yeryüzü yuvarlak topa benziyor, durmadan dönüp duruyor.’ diye ders anlatıyormuş. Eğer onların söylediği gibi olsaydı işte bu fincandaki çay niye hareket etmiyor, Tursun Efendi nasıl olup da yuvarlanıp gitmiyor bizim yanımızda rahat oturabiliyor, ha..... ha.....

Uslu çocuklarımızı dağdan dağa, bahçeden bahçeye koşturup yoldan çıkardı bu hocalar. İşte o yabancıların şeytan topu, her yeri sardı. Nereye baksak top, herkesin ağzında topun lafi. Hatta kadınlar da buna dâhil oldu. Çocuklar sadece hocalarının

değil anne ve babalarının sözünü de dinlemez oldular. İşte o Emrullah Beyi normal biri zannetmiştik ama o küçücük çocukları götürüp Taş (s. 30) Mescit yanındaki kumlukta barut gömüp patlatıp, “yanardağ” böyle patlıyor diye anlatıyormuş. Cihanın işleri Allahın iradesi ile mi oluyor ya da Emrullah Efendi’nin iradesi ile mi oluyor? Siz anlatın Tursun Efendi, siz büyük yerlerde okumuş, büyük işleri görmüş insan. Bizim memleketteki bu işler karmaşıklık, ateistlik olmayıp da ne olabilir? Bu işleri yüce Vali Beyler öğrenirse göreceği var bu hocaların.”

Yüksek papak, beyaz gömlek üstüne vücuduna tam gelen hurma renkli ton giyen Tursun Efendi, büyük sarıklı, parlak tonlu, büyük göbekli kadınların arasında çetivik, zarif görünüyordu. O bir kaşını kaldırıp, ince dudaklarının köşesinde hafifçe gülümseyen halde onların kızgın konuşmalarını dinleyip oturdu. Tursun Efendi, onlara bundan 430 yıl önce yabancıların İtalya dediği yerde din adamları ile bir âlim arasında tam da bunun gibi tartışmaların olduğunu, Kopernik isimli bu âlim yeryüzünü güneş merkezli dönen sıradan bir gezegen olduğu görüşünü savunduğu için ömür boyu hapiste yaşayıp gittiğini, ondan sonra yaşayan âlim Galile’nin de Kopernik’in görüşlerini savunduğu için Kopernik ile aynı kaderi yaşadığını, 1600 yılında Giordano Bronu isimli bir âlimin Kopernik görüşünü yaydığı için Roma Meydanı’nda ateşte yakılıp öldürüldüğü... Lakin, bu hapis ve yakıp öldürmeler ile bu kanıtlanmış bilgi yok edilemeyip aksine bulutları yarıp çıkan güneş gibi parlamayı, insanların dünyayı bilmesini ve insanlık medeniyetini büyük bir adım öne ilerlettiğini anlatmak istedi. Ama o, onların yüzüne bir bir bakıp bu niyetinden vazgeçti. Açgözlü, çıkarıcı ve cahil, kibirli (s. 31) olan bu yüzler onu niyetinden döndürmüştü. Onların konuşması bittiğinde sakince söze başladı:

-Sizler, bu memleketin saygıdeğer büyüklerisiniz. Sizler gece-gündüz memleketimizi düşünöyorsunuz. Sizlerin nasihatlerine itaat etmemek haddimiz değil, mutlaka yerine getireceğiz. Lakin biz de sizlerin bizim iki çift lafımızı dinlemenizi rica ediyoruz. Sizlerin Ak Dağ’a çıkıp bakmış olmanız mümkün. Dağdan aşağıya baksak bizim bu İksak el kadar görünöyor. Onun etrafındaki Kayrak, Beysak, Takut, Yolçu’lari eklediğimizde de o yine el kadar memleket. Dünyada dağın bir ucunda dağ, memleketin bir ucunda memleket, nehrin bir ucunda nehir, hatta kat kat deniz-okyanuslar var. İşte şu dağların, deniz okyanusların diğeri ucunda çok insanlar var. İşte bu insanlar çok işleri yapıyor, acayip büyük dürbün, teleskopları yapıp yıldızların sırlarını ortaya çıkarıyor, yer altından türlü türlü zenginlikleri keşfediyor.

Araba, uçak, gemi, trenleri icat edip altı aylık yolu bir günde kat ediyor. Onlar bunu ilim ve fenne, eğitime dayanıp yapıyor. Onların bulduğu ilim-fen sonuçlarına göz yumup, şüphe etmek olmaz. Biz işte bu memlekette çıkmadan oturup ben herkesten güçlüyüm deyip cihandaki bütün iş, bütün yerleri aynı kalıpta düşünürsek olmaz. Büyük ulema merhum Abdulkadir Buharayı Şerif'in ulemalarından "Usul-i Cedit vacip" diyen fetvayı alıp getirmedim mi? Memleketimizden çıkan Hacı Musa ve onun oğulları yabancı ülkeleri görüp, memleketi düşünüp, halkımın gözü açılsın, cehalette kalmasın diye "Hüseyniye" yi kurmadı mı? Şimdi beden eğitimini konuşursak, Usul-i Cedit akıl terbiyesi ile beden (s. 32) terbiyesine eşit olarak önem veriyor. Spor yaptığımızda ruhen ve bedenen hastalıklardan korunabiliyoruz. Enerji dolu ruh ve sağlıklı vücut olmadan hiçbir işi ortaya çıkarmak olmaz. Sizler de çocuklarımızın, çiftçilerimizin ruhundaki coşkuyu görüyorsunuz. Bana göre bu kötü bir şey değil. Biz halkı suya benzetsek, durgun su içinde çürüten şeyle dolan ölü sudur. Akıp duran coşkun sular, saf, taze ve diri su sayılır. Bundan yola çıkarak konuşursak spor yapmanın nesi kötü? Ne sebepten dolayı siz büyüklerimizin gözüne batıyor?

Memleket büyükleri bir süre birbirine bakışıp sustu. Sonra kendi aralarında fısıldaşıp, burnunu çekip genzini temizleyip ardı ardına konuşmaya başladı:

-Tursun Efendim, sizin dediklerinizi biz de biliyoruz. O yerlere gitmesek de gidenlerden duyuyoruz. Lakin onlar kim? Biz kim? Bizim dinimiz de, örf ve adetlerimiz de, tuttuğumuz yol da onlarınkine benzemiyor. Onca yıldan bu yana biz onlarsız da yaşayıp, doğru yoldan yürüdük. Şimdi bugüne gelindiğinde başkasını taklit edeceğim diye arkamıza düşmeyelim yine. Bu dünyanın işleri çok da şikâyet etmeye değmez. Allah'ım bize bu dünyalığı vermediği için biz insanlar namazımızı kıлып, şeriat yolunu tutup, boğazımızdan geçen ekmeği yiyip, sakın yaşasak daha iyi olmaz mı ki?

-O dünya, o dünya diyerek günlere kaldık biz. Öyleyse Allah'ım bize bu dünyayı, öyle güzel, zengin bir yeryüzünü ne diye yarattı? Yaratan benim, yarattıklarım sensin demedi mi? Biz de insanız ya! Tamam, bu konuyu burada kapatıp sizlere önemli bir haberi iletayım. Bahavudun Hacı yurt dışındaki ziyaretini bitirip en kısa sürede memlekete gelecek. Hacı gelse seyirci kalmaz. Lakin biz şimdi bayağı sıkıntı içindeyiz. Çocuklarımız sıkıntı çekmese iyi olurdu. (s. 33) Sizlerin açıkça bildiği gibi yakın zamandan beri okulumuzda okuyanlar fazlasıyla arttı, yardım ise yine eskisi

gibi. Bunun için sizler Cemaat Vakfı'ndan verilen yardımı uygun bir şekilde arttırsanız diye ümit ediyoruz. Tamam, cevabını şimdi alıp gitsem.

Memleket büyükleri yine bir müddet sessizleştiler. Bu sessizlik hali uzun sürdü. Onların istediği gibi olsa yardımı arttırma değil, belki asla verecekleri yok idi. Ama Bahavudun Hacı gerçekten dönerse ona karşı gelinmiyor ki. O öyle böyle sıradan adam değil, dünyanın yarısı tarafından tanınan çok zengin bir insan. Sadece Kaşgar'daki ileri gelenler değil hatta devlet büyükleri de ona sesini çıkaramıyor, onun gibi bir insana ihtiyaç olmaz diye hiç kimse söyleyemiyordu. Bahavudun Hacı'nın isminin ağza alınması ile bütün memnun olmayanlar kaynayıp duran kazana su dökülmüş gibi sakinleşip kalmayıp, yardım işi de halloldu. Tursun Efendi söyleyeceklerini söyleyip, hedefine ulaştıktan sonra onları rahat bırakıp müsaade isteyip çıktı.

Dün ulakçılar gönderen kişiden Bahavudun Bey'in memlekete döneceği haberini duyduğundan beri Tursun Efendi'nin gönlünde ılık bir his, bir hoşluk meydana geldi. Zamanında Bahavudun Bey, bu memleketteki on küsur çocuğu Türkiye'ye okumaya göndereceği zaman onun başını okşayıp, alnından öptüğünde onun gönlünde öyle ılık his, hoşluk ortaya çıkmıştı. O zamanlarda Bahavudun Bey genç, iriyarı idi. İpek gibi koyu, kapkara kaşlarının ucu başındaki büyük papahın içine kadar uzamış olup, ateş gibi parlayan gözlerinden, insana samimi, ılık bakışlarından, konuşmalarından bir çeşit iyi niyetli, (s. 34) şefkatli olduğu anlaşılıyordu. O: "Çocuklarım çok çalışıp öğrenip, memleketimiz halkına gerekli her şeyi öğrenin, biz sizleri dört gözümüz ile bekleyeceğiz, Artuş halkı sizleri dört gözle bekliyor..." demişti.

Tursun Efendi, ilk gittiğinde Türkiye'de on yıl kadar yaşadı. İlk başlarda kısa kurslarda, sonra üniversite "Sultanem" de okudu. Bu süreçte Bahavudun Bey'in tembihlediği gibi, kendi memleketimize gerekli diye düşündüğü her şeyi (matematik, dil-edebiyat, tarih, coğrafya, resim, müzik, astronomi, muhasebeyi, sadece Türkçe değil İngiliz, Fransız dillerini de) öğrendi. Beden eğitimi, top ile oynanan oyunların hepsinde usta olarak yetişti. Vaktin sonuna gelip vatana döneceği zamanda Türkiye'de tanıştığı yakın dostları, iş arkadaşları ona kıyamadı. Yazık, şu kırsal, geri kalan yere senin gibi insan israf olur, diye acıdılar. Ona çok işler buldular. Ama o, bu bilim hünerlerini memleketi ve halkı için öğrenmişti. Onun öğrendiklerinin birini eksik etmeden, onları memleketi ve halkına sunması gerek idi.

Onca yıldan beri o, hedefini gerçekleştirmek için yanıp tutuştu, her tarafa koştu, gece gündüz çalıştı. İftira, hakaret ve zarara uğradığında da hayatı risk altında kaldığında da kendi yolundan dönmedi. O, eğitimin anlamlı, yüce iş olduğuna gönülünden inanıyordu. Eğitim ile kendi memleketini de değiştirebileceğine inanıyordu. O yüzden kendi kaderini, bütün arzu ve isteklerini, mutluluk ve üzüntüsünü “Hüseyniye” nin işleri ile birleştirmişti.

Hüseyniye gerçekten de bir meşaleye benziyordu. O meşale, cehalet, cahillik kaplanan bu toprakta, birkaç kuşak eğitime gönül verenlerin çok fedakârlık gösterip elden (s. 35) ele ulaştırması ile 40 yıl yandı. Her defa gökyüzünü kara bulut kaplayıp, dehşetli fırtına estiğinde o, sönecek hale gelse de fırtınalar dinip, gökyüzü açtığında daha da alevlendi, alevlenip büyüdü.

Tursun Efendi, başını kaldırıp uzaklara, yüksek kavak ağaçların ötesindeki kum ve taşlı çöllere, heybetli Ak Dağ’a baktı. Onun gözlerinde, Ak Dağ zirvesinde gerçekten bir meşale alevlenip yanıyor gibi, meşalenin arkasında sayısız köylü çocuğu tıklım tıklım olup geleceğe doğru ilerliyormuş gibi göründü. Kalem onları, ilim öğrenmeye teşvik etse, top onlarda gurur ve özgüveni, her bir kişi çoğunluk için, çoğunluk her bir kişi için diyen cengâver ruhunu yetiştirmiş idi.

Tursun Efendi arkasından koşarak gelen atın nal sesini duyup irkildi. Bir defasında güpegündüz böyle bir atlı araksından gelip onu sopa ile vurup yıkmak istemişti. O, bundan sonra yalnız zamanlarında etrafındaki seslere karşı daha dikkatli olmuştu. Tursun Efendi, yolun kenarına çekilip, gelen atlıya yol verdi. Atlı hızla geliyordu. O, yaklaşıp: “İyi misin Hocam? Ben senin için endişelenip beyin evine gitmiştim, senin için gitti dediler. Peşinden aceleyle yetiştim.” dediğinde Tursun Efendi arkasına dönüp gülümsedi. O, bu köylü Musa Palvan denilen delikanlı idi. Onlar Tursun Efendi’yi öz kardeşi gibi görüp, ona göz kulak oluyordu.

-İyiyim, teşekkürler Musa, gelmene gerek yoktu. Ha, stadyumdaki karşılaşma başlamıştır, di mi?

-Seni bekliyorlar, Hocam kendi başımızda dursa diyorlardı.

-Çabucak (s. 36) gidelim o zaman.

Onlar atı kamçılıyıp hızla koşup gitti.

Nisan ayının girmesiyle Çinbağ acayip güzelleşti. Bahçe çevresindeki ağaçlar filizlenip, nazik yeşil yaprakları çıkardı. Yol kenarına dikilen tuhumek ağaçları, kara ağaç, side, ermudun ağaçları tomurcuklarını açıp çeşit çeşit şekilli yeşil yapraklarını açtı. Yol kenarındaki boş yerlere yerleştirilen çimler yeşil ipek gibi parlıyordu. İlbahardaki bu yeşillik göze çarpıp, gönülleri mutlu eden bir türlü temiz, nazik yeşillik idi. Gillian Hanım güneş ışığı alan taraftaki bir tane erik ağacının çiçeklendiğini görüp, gönlündeki hoşnutluktan huzur bulmaya daha yetişememiş idi. Ertesi gün avludaki ve bahçedeki elma, erikler tıklım tıklım çiçek açtı.

Kısa boylu, zayıf, bakır renkli yüzü kat kat çizgiler ile dolu bahçıvan, çiçek bahçesinde çalışıyordu. Bahçıvan, eğilip topraktan daha yeni çıkmış bitkiler ile konuşuyor gibi bir şeyler söylüyordu. Gillian Hanım tercümandan sorarak onun güllere: “Sağ salim yerden çıktınız mı çocuklarım? Korkmayın iyi günler şimdi gelecek, güneş ışığında çabuk çabuk uzayın...” dediğini öğrenip, bu sözleri hatırlayıp bir süre gülümsedi. Bahçıvan konsolosluktaki yabancılara kendince Uygurca isimleri verirdi ve onları öyle çağırırdı. Bu isimler gittikçe genelleşip kalıyordu. O, Gillian Hanımın ismini telaffuz etmesi zor deyip, beğenmeyip “Meryemhan” diye çağırıyordu. Gillian Efendi’yi Celil Ahun, konsolosluğa daima gelen, ismi çok da karışık yaşlı misyonere “Gildinbaş Efendi” diyordu. Gillian Hanım onun böyle sözlerini seviyordu. (s. 37)

Gillian Hanım bahar manzarasından ilham alıp bugüne davet ettiği misafirleri bahçede ağırlamak istedi. Hizmetçiler onun isteği ile sur tarafındaki bir büyük erik ağacının altına masa ve sandalyeleri dizdi. Masaya temiz beyaz örtüler serilip, servis takımları, tabak, çatal-kaşık, kadehleri dizip hazırladı. Londra’daki ünlü ustanın elinden çıkan açık gri takım elbiseyi giyip, kravat takan konsolos Gillian Efendi ile yaka ve göğsüne dantel takan, dik yakalı beyaz gömlek, uzun katlı etek giyen, omzuna ince şal serip, sarı kıvrıkcık saçlarını arkasına toplayan Gillian Hanım, misafirleri sıcak karşılayıp, İngiltere’den getirilen yüksek arkalı sandalyelere davet etti. Bugünkü misafirler yardımcı konsolos Şerif Efendi’den başka konsolosluğun daimi misafiri olan İsveçli Din Misyonerler Ekibi Hastanesi’nin başkanı Yohan Andisin Efendi, İsveçli misyoner ünlü Uygur Bilimi bilgini Rakvitis Efendi, İngiltereli asilzade soyundan gelen 1. Dünya Savaşı’nda cenk meydanındaki belirsiz geçmişinden dolayı harp işleri ve siyasetten vazgeçip, muhafazakâr Hristiyan dönüşen, İngiltere’deki lüks hayatını bırakıp, Kaşgar’a gelip İsveç misyonerler

ekibinde misyoner olan Man Efendi, yine Şu İsveçliler ile beraber çalışan İngiltereli Riçir Hanım, İngiltereli gezgin ve gazeteci Miçil Efendi, Pamir Dağları ve Tanrı Dağları'ndaki bitkileri araştırıp gruplandırma işi ile meşgul botanikçi Firank Lodilo, Hindistan yoluyla Kaşgar'a seyahate gelen İngiltere kara harp subayı Girginin ve onun hanımı, onlar ile beraber gelen coğrafya araştırma ekibinden üç kişi de vardı. (s.38)

Misafirler yerleşip birbiriyle tanıştıktan sonra hemen sıcak sohbe başladılar. Pamir, Karakurum Dağları'ndaki meşakkatli yollar üzerinden getirilen Britanya viskisi, Batı cemiyetinin kat kat kaide-kuralları, yaşam derdi, rekabetlerden uzak, rivayet dolu bu eski şehir, etraftaki kendine özgü bahar manzarası, her yeri kaplayan çiçekleri dolaşıp uçuşan arı-kelebekler... Misafirler ve ev sahibinin keyfini aniden arttırmıŐtı. Kendilerine malum olan Londra ve New York hakkındaki en yeni haberlerden sonra onların sohbet konusu doğal halde konsolosluk manzarası ve onun inşaatına, İsveçli misyoner doktor ve mimar Havgirig'in tasarımı, Kaşgarlı inşaat ustalarının çalışmasıyla yapılan görkemli ve kullanışlı konsolosluk binaları, bu işleri idare eden Kaşgar'daki ilk konsolos Makartini Efendi ve onun ailesine, onların yakın dostu nedense Kaşgar'da uzun yıllar tek başına yaşayıp, sonunda yapayalnız ölen Hollandalı misyoner Hindirkis'e geçildi. Uzun yıllardan beri bu konsololuğa gelip giden çeşit çeşit insanlar, bu yerde olan acayip olaylar anıldı. Oturanlar arasında Rakoytis Efendi Kaşgar'a herkesten önce gelmişti. O, kendinin bu yerde Avril Siteyin, Sivin Hidin, Almanyalı Fon Likok, Amerikalı Latimur gibi meşhur şahıŐlar ile görüştüğu zamanlarını, onların kendinde bıraktığı tesirlerini ilgi çekici bir şekilde anlatıp herkesin dikkatini çekti. Özellikle 19. asrın sonu, 20. asrın başlarında dünya çapında Sincan'ın eski çağ medeniyeti ve antikalarına karşı güçlü bir ilgi duyulmaya başlanmış, farklı ülkelerden gelen arkeolog, (s. 39) seyyahların eski harabelerden kazdığu sayısız medeniyet miraslarını sandık sandık kendi ülkelerine alıp götürdüğu zamanlarda Hotenli sahaf İslam Ahun'un yabancıları nasıl kandırdığı hakkındaki hikâye herkesi derinden etkiledi. O yıllarda İngiltere'nin Kaşgar'daki konsolosu Makartini, Rusya konsolosu Pitrovskiy ve dünyanın farklı yerlerinden gelen arkeologlar İslam Ahun'un elinden bilinmeyen eski yazı ile yazılan, sararıp çürüyen belge ve kitapları satın alırlar. Bu kitaplar Kalküta, San Petersburg, Londra, Paris'in kitapçıları ve kütüphanelerinde ortaya çıkarlar. Dünyadaki birçok bilim insanı bu eski yazının anlamını çözmek için çaba sarf ederler. İngiltereli meşhur Orta Asya

araştırmacısı Sir Rodolf Hoinli bu “Eski Yazı” için kıymetli beş yıl vaktini harcar. Onların hiçbiri bu kitapların icatçısının okuma yazma bilmeyen bir esnaf olduğunu asla aklına getirmez. Siteyin yine bir sefer Sincan’a geldiğinde Hoten valisi Fen Darin’in yardımıyla İslam Ahun ile görüşür ve ondan ustalıkla aynı yıllarda kendisine sattığı kitapların kaynağı hakkında ağızını arar. Aslında İslam Ahun ve onun işbirlikçileri Hoten kâğıdını karakavak reçinesinin suyuna batırıp sararttıktan sonra kâğıdı eski kitap gibi kesip, ciltleyip, hata benzeyen bir şeyleri yazıp çiziyormuş ve sepetin içine koyup ocağın bacasına bir iki ay asıp koyuyormuş... Dünyadaki nice âlim, arkeologları birkaç yıl aldatan bu “eski yazıda yazılan kitaplar”ın ortaya çıkışı işte öyle basit ve mükemmel imiş. (s. 40)

Bu olaya karşı ziyafete katılanların tepkisi her türlü oldu. Şüphesiz ki, onların çoğı, özellikle din misyonerleri bu yerdeki halkları umutsuz, batıl dini esaret altında günaha batıp yaşayan, cehenneme layık insanlar diye düşündüğünden İslam Ahun’un yaptıklarını affedilmez dolandırıcılık diye yargıladılar. Subay, muhabir ve coğrafyacılar: “O gerçekten yetenekli tüccar imiş” dedi. Rakoyits Efendi kendi derlediğı birkaç dörtlük Uygurca koşma ve atasözlerini çevirdiğinde ise herkes istem dışı alkışladı. Gillian Hanım herkesten daha çok heyecanlanıp:

-Biz onların hislerini yeterince anlamıyoruz. Bence onlar bizim düşündüğümüz gibi cahil değıl. Yine biri, sizler de dikkat ettiniz mi onlarda doğuştan bir asillik var. Onların erkekleri, yaşlı dedeler ne kadar da yakışıklı ve cesur, kadınları ne kadar da narin. Onlarda güzeller çok fazla. Onların türküleri, müzikleri, dansları da çok güzel. O, biraz düşünmek için başını kaldırıp, uzaktaki çiçeklikte çalışan bahçıvanı gördü ve sözüne devam etti:

-O yaşlı adam devamlı çiçekler ile, hayvanlar ile konuşuyor. Yeni filizlenip çıkan bitkilere bakıp: “Sağ salim filizlenip çıktınız mı? Artık korkmayın, ben varım”, diyor. Ben bu sözlerde derin şiirsel anlam varmış gibi hissediyorum...

Genç ve coşkun yardımcı konsolos onun sözüne katıldı:

-Detaylı bakarsak bu insanlarda gerçekten bir türlü asillik var. Onlar hem de çok akıllı. Ama onları kontrol altında tutan çok şeyler var. Onlar kendilerinin değıerini ve vücudundaki gizli potansiyeli fark edememiş ve bunu fark edebilecek öyle şartları da yok elbette.

“Bir eski millet olarak onların vücudunda bilinen özel (s. 41) taraflar da mevcut.” diye ekledi Andisin Efendi. “Lakin nedense onlarda vatan, millet düşüncesi yok, bunlar namaz kılma ile kursağından başka bir şey düşünmüyorlar. Milletin ne dense, Müslümanım ya da Kaşgarlıyım diye cevap veriyor. Onların çoğu sakin, itaatkârdır. Bu özelliği ile başka milletler tarafından yönetilmeye uygun geliyorlar.”

“Ben eski Kaşgarlılar ile İsveçliler arasında öyle bir bağlantı olduğu hakkında bazı rivayetler duydum.” dedi muhabir ve seyyah Miçil Efendi gülümseyip. “İsveçli misyonerlerin böyle zor yerlerde yerli kişilerin düşmanca bakışı altında da o kadar çok işleri yapması o eski bağıın sebebinden mi, acaba?”

“Bu rivayet değil,” dedi Rakoytis Efendi. “Devletimizin eski yıl namelerinde atalarımızın Orta Asya’daki Kaskarit diye bir şehirden göç ettikleri hakkında yazılanlar olmuş, bazı âlimlerimiz bu konuda derin araştırıp özellikle bu konu ile ilgili eserler yazmış. Ama bu hiçbir şeyi açıklayamıyor. Taklamakan Çölü ile Kuzey Kutup arasında fark ne kadar büyük ise bugünkü Uygurlar ile İsveçliler arasında fark da o kadar büyük.”

Hindistanlı aşçının güzel yaptığı pudingin sofraya gelişi ile sohbetin konusu değişti. Onlar Gillian Hanım’ın bol sofrasını ve misafirperverliğini övüp yemeğe başladılar. Bundan sonra bir süre sohbet pek güzel gitmedi. Yemek yenildikten sonra bugünkü bu ziyafette az konuşup, çekingen oturan sarı saçlı gencecik coğrafyacı: “Ben bu seferki yolculuğumdan çok memnunum.” diye söze başladı. (s. 42) “Sincan’ın dağları çok heybetli, görkemli imiş. İnsanda istem dışı hürmet uyandırıyorlar. Taklamakan Çölü bana dalgalanan denizi hatırlattı. Belki o daha da saltanatlı, gizemli yine bir tür denizdir. Ben böyle bir zeminden işe yaramaz halkın çıkacağını tasavvur edemiyorum. Bana göre onlar eninde sonunda uyanacak, kendilerinin kadir kıymetini anlayacaktır.”

Çoğunluk karışık hayaller içinde kısa bir süre sessiz kaldılar. Aralarından biri:

-Mümkün değil, bu halk sonsuza dek böyle yaşayıp duracak. Onlara uyanacak desek de buna yine en az bin yıl var, dedi.

-Affedersiniz, bu konuları konuşmayalım, göz önümüzdeki güzel bahar manzarasında huzur bulalım, müzik dinleyelim, dans edelim.

Gillian Hanım kenardaki masaya koyulan gramofonun önüne gidip, kendine iyi görünen “Bahar Sedası” denilen vals müziğini koydu. Tanıdık, güzel melodiye,

yeryüzünü kaplayan bembeyaz çiçekler, koyu mavi gökyüzünde tembellik ile hareket eden beyaz bulutlar, misafirlere kendilerini sanki Viyana Şehri'nin yanındaki ormanlarda geziniyor gibi hayali bir duygu bahşetti. Gillian Efendi ile eşi, onların ardından subay ile onun genç güzel eşi sahneye çıkıp vals melodisi eşliğinde hafif dönmeye başladı. Şerif Efendi ile Riçir Hanım da yerinde oturamayıp sahneye çıkmak istedi. Tam o anda, surun arka tarafından gelen bir Uygur erkeğin yüksek şarkı sesi duyulup, gramofonun sesini bastırdı. O kaba, biraz işlenmemiş doğal ama cezp edici ses sanki kendi mevcudiyetini ispatlamak istiyor gibi, yabancı, sade ama epey hoş bir melodiyle gücünün (s. 43) yettiği kadar bağırıyordu. Dans edenler de, etmeye hazırlananlar da durup kaldı. Hepsi istem dışı başlarını çevirip o şarkıya kulak verdi. Sur arkasındaki yoldan eşeğe binip giden yolcu ya da kazmayı omzuna alıp giden bir çiftçinin söylediği bu şarkı onlara kendilerinin Kaşgar' da olduğunu hatırlatıp, onları gerçeklere geri getirmişti.

Bahavudun Efendi İksak'a geldi. Onun geldiği gün memleket büyükleri, İksak halkı, "Hüseyniye"nin öğretmen ve öğrencilerinden yüz kadar kişi Kayrak'ın yukarısına kadar gidip onu karşıladı. Karşılama giden halk kalabalığının önünde forma giyen futbol takımı üyeleri marş eşliğinde adım atarak gidiyordu. Onların önünde gideni, top konulan torbayı boynuna asan Kerem Topçu idi. Şu anda bütün yurt halkına önder olup gittiğinden gururlanıp, onun güneş ışığında yanmış yüzü nar gibi kızarmış idi. Sadece kendi annesinin değil, mahalledeki insanların hepsinin, namazında adını söyleyip dua ettiği, bu memleketteki kişilerin hayatını derinden etkileyen bu ulu insanı görme isteğinden kalbi çarpıp göğsünden çıkacak gibi hızlı atıyordu. O, büyüdüğünden beri Bahavudun Beyi görmemiş olsa da bu memleketteki herkes gibi Bahavudun Beyin adı onun kalbinin derinliklerine sinip gitmişti. Köyde, köydeki her bir evde, Hüseyniye' de Bahavudun Bey ile bağı olan birçok olay vardı. Önceden İksaklılar arasında su savaşı yüzünden kavga oluyor, kin içinde yaşıyorlarmış. Su savaşından dolayı ölümler de oluyormuş. Uzun yıllar önce Bahavudun Bey ortaya çıkıp: "Aynı memlekette hemşehriyiz, kan kardeşiz. Allahın (s. 44) verdiği suyu neden fakir zengin diye ayırmadan kullanmıyoruz? Senin, benim diye ne için ayırıyoruz, neden ortak kullanmıyoruz?" diye söyleyip köydeki yer ve aileleri sıralayıp, suyu sıra ile kullanma kuralını koymuş. En adil, en sert insanları suyu kontrol eden kişi (mirab) seçmiş. Ondan sonra bu kural bozulmamış. İksak'ta su kavgası olmamış.

Önceden bu memlekette yetim, öksüz, fakir insanların paraya ihtiyacı olduğunda, tefecilerden yüksek faizle borç almaya mecbur imiş. Bu yüzden birçok insan bir kuruşsuz kalmış mahvolmuş. Bahavudun Bey ile Hüseyin Bey yabancı ülkeleri görüp döndükten sonra İksak'ta “Vardat” ve “Cemaat Deposu”nu kurmuş. Halkın cenaze işlerindeki sadakasının yarısı, ticaret kârının yarısı, lüks düğün yapanların “Eşarp parası”, cemiyet tertibini bozanlardan alınan cezalar “Vardat”a toplanıyormuş. Halkın zekâtları ise cemaat deposuna dökülüyormuş. Bundan sonra “Vardat” ihtiyaç sahiplerine faizsiz borç veriyormuş. Borcu ödeyemezse, aciz yoksulların borcunu kapatan hatta zor durumda kalanlara yardım eden bir kurum olmuş. Cemaat deposuna toplanan zekâtlar ise okullara kullanılmış. Bahavudun Bey Cuma namazında ve her türlü toplantıda gelişmiş ülkelerdeki kişilerin yaşam şekilleri ve ticaret yollarını tanıtır, kişileri israf etmeyen, tutumlu yaşamaya, temizliğe, düğün, cenazeleri lüks yapmamaya, çocukları eğitimi, hünerli, edipli ve ahlaklı yetiştirmeye, kızları ve kadınları korumaya, aydınlara ve sanatkârlara değer vermeye, saygı göstermeye teşvik ediyormuş. Hüseyin Bey, Bahavudun Bey gibi yabancı ülkelerde birçok fabrikaları olan kişilere lüks yaşamak yakışıyordu aslında. Ama onlar çocuklarına uygun eş çıksa bir kazana yemek yapıp dört kişiyi çağırıp nikâh kıyıyormuş. Mal varlığıyla gösteriş yapmayı asla doğru bulmuyormuş, neden bu dünyadaki zenginlerin hepsi onlar gibi olmuyor ha...

Kerem Topçu gittikçe uzaklaşıp giden hayallerini toplayıp rap-rap basıp giden arkadaşlarına boynunu çevirip baktı. Hepsinin yüzünde yansıyan bir heyecan ve mutluluğu görüp, göğsündeki topu istem dışı sıkıca kucakladı. Geçtiğimiz günlerden birinde vali, din adamları: “Yeni mektebin çocukları fen derslerini okuyabilir ama o şeytan topunu oynayıp, insanları toplayıp, memleketi karıştırmayın.” deyip mektebe baskı yaptıklarını hatta bazılarının Kaşgar’ daki Ömer Bey, Kaşgar’ ın valisine kadar şikâyet ettiğini, mektebe silahlı askerlerin eşliğinde uzun siyah saten ceket giyen asık suratlı yetkililerin geldiğini gözü önüne getirip az önce mutluluk içinde çarpan yüreğine bir korku geldi. “Topta ne günah var? Top oynayanın günahı ne? Köşelerde aşık oynayıp esrar çeksek olur muydu acaba!” Kerem Topçu istem dışı dönüp arkadaşlarına yine baktı. Vücudundan coşkunluk, yüzlerinden nur saçıp duran bu çocuklar, medreselerdeki çocuklardan gökyüzü ve yeryüzü kadar farklıydı. Yol yürürken vücudunu dik tutup enerji dolu yürüyorlardı. Davranışta korkusuz, açık sözlü, sözleri çakmak gibi idi. Bir defa bu köye gelen bir yabancı onların idman ve

müسابakalarını görüp: “İngiltere’de ortaya çıkalı uzun zaman olmayan futbol hareketinin Asya’nın en iç kısmındaki bu kırsal köyde bu kadar yaygınlaşıp gideceğini asla düşünmemiştim. Futbol bu yerdeki insanlara acayip bir coşkunluk getirmiş.” deyip hayranlık ve takdirini ifade etmiş (s. 46) idi. Tursun Efendi acayip doğru söyledi: “ Topta günah yok, top oynamakta günah yok! Günah işte onlarda, yeniliği, gelişmeyi çekemeyen, belirsiz rezil maksatları için halkı sonsuz itaatkâr, cahil halde bırakmayı düşünenlerde. Topu oynamaktan vazgeçmeyeceğiz. Futbolu İksak’a Haşim Balihan ile Bahavudun Hacı getirmiş. Bahavudun Hacı İksak’ın futbol hareketine baştan sonuna kadar gönül vermiş, destek olmuş. Bu defa bize verilen emeğin boşa gitmediğini gösterelim. Enerji dolu, coşkun halimiz, en yüksek performansımız ile onu mutlu edelim, onun gönlüne teselli verelim.....”

Grup içinde aniden çıkan ses Kerem topçu’nun hayalini böldü. İnsanlar: “Geldi, geldi!” dediler. O, gösterilen tarafa bakıp, birkaç atlı kişinin ve üç atlı arabanın köşeden dönüp ana yola çıktığını gördü. Halk topluluğu hareketlendi. Tursun Efendi ile memleket büyüklerinden birkaç kişi hızlıca yürüyüp ilerledi. Bir kısım gençler ile küçük çocuklar onların peşinden koştu. Önüne doğru yürüyenleri görüp fayton durdu. Bahavudun Hacı başkalarının engel olmasına rağmen faytondan inip cemaat ile selamlaştı. Bazıları ile el sıkışıp ya da kucaklaşıp, omuzlarına dokunup görüştü. Sonra karşılamaya gelenlerle birlikte yavaşça halk topluluğu tarafına bakıp geldi. Kerem Topçu takım üyelerini sırayı bozmamaları konusunda uyarıp, mektep marşına başladı. Coğunluk ona hızlıca uyum sağladı. Topçuların aynı haldeki adım sesi ile her tarafta inleyen şarkı sesi bahar rengindeki doğayı canlandırdı. (s. 47) Şakak saçları ve sakalları beyazlayan, zayıflayıp, güçsüz olsa da gözlerinde feraset, şefkat nuru saçılan, giysileri sade ama yine de öyle yakışıklı, sıcakkanlı Bahavudun Bey, halk topluluğu önüne gelip: “Selam halkım!” deyip eğilip selam verdi. Beyin akrabalarından birkaç yaşlı kadın hü çekip, koşuk söyleyip ağladılar. Aksakallı iki yaşlı hızla gidip onu elinden tutup kaldırdığında, Kerem Topçu, beyin kara gözlerine yaş dolduğunu gördü. Kerem Topçu’nun öncülüğünde futbolcular, beye yüksek seste selam verdi. Düzgün sırada dizilip duran birbirinden güzel, eli ayağı hızlı, çevik çocukları görüp, beyin dudakları titreyip gözlerinden yaş döküldü. O, futbol takımındaki her bir çocuğu bir bir bağına basıp: “Kimin oğlusun çocuğum?” diye sorup, alnından öptü. Cemaatin engel olmasına rağmen topçularla birlikte epey bir yere kadar yürüyüp, bu seferki yolculuğunda Hindistan, Türkiye,

Almanya gibi devletlerdeki birçok büyük şehre gittiğini, gittiği yerdeki okullarda gördüklerini, Almanya, Türkiye'nin büyük şehirlerinde izlediği futbol müsabakalarının durumunu çok ilgi çekici şekilde anlattı. Onun ile birlikte yürüyen çocuklar, onun her bir sözünü dikkatle dinleyip aklında sıkıca tutmaya çalıştı. Gerçekten, baharın işte şu güzel, ılık bir günü şu meydanadaki çocukların hatırasında bir ömür saklanıp kaldı. Bahavudun Bey, o gün yorgunluğuna rağmen öğretmen ve öğrencilerle birlikte "Hüseyniye"ye gidip Hazreti Habib Ecem Türbesi yanındaki babasının mezarını ziyaret etti. Mescitte bir rekât namaz kılıp, çiftçiler takımı ile "Hüseyniye" takımının müsabakasını izledi. Bu, 1927 yılının Nisan ayında (s. 48) olup Bahavudun Bey o yıl 77 yaşında idi.

İksak, sakin, küçücük köy idi. Oraya buraya dağılmış, sık erik, şeftali, üzüm bağları içine yapılan kerpiç duvarlı basit evlerde insanlar gamsız yaşıyordu. Köy merkezindeki mescitten duyulan Emin müezzinin duygulandıran ezan sesi ile Hüseyniye'deki çocukların kitap okuyan yüksek sesleri köyün sakinliğini ara sıra bozuyordu. Bazı bazı da evlerin arkasındaki yemyeşil mısır tarlasından duyulan hasretli şarkı sesleri yürekleri titretip geçirdi ve sakinlik yine aslına dönerdi. Günler aynı tempoda sakin geçirdi.

Bahavudun Bey'in gelişi ile İksak'ın sıklığı ve sakinliği bozuldu. İksak'tan Kaşgar'a, Aşağı Artuş'a Uluğçat Dağları'na bağlanan yollarda süslü faytonlar, asil atların zilleri durmadan çalmaya başladı. Bahavudun Bey'in ahır, avluları, kapı önü faytonlar, soylu atlar ile dolup duruyordu. Misafirlerin içinde, Musa Beylerin Kaşgar'daki, yakın uzak ilçelerdeki ve sınır boylarındaki ticaret şubelerinin çalışanları, akraba, arkadaşları, etraftaki memleketlerin ve Kaşgar'ın önde gelenleri, aydınlar, ulemalar, ünlü tabipler var idi. Gelenler çok uzun kalmıyordu. Bey de onları fazla tutmuyordu, sağlık durumundan dolayı onları kapıya kadar geçirmeye çıkmıyordu. Fakat sadece bir sefer Bahavudun Bey bir misafiri bütün bir gün tuttu. Ev sahibi ile misafir çok ciddi işleri tartıştı, sohbet etti, dertleşti. Sonunda misafirin engel olmasına rağmen onu sokak başına kadar uğurladı. Misafir de onun ile gözleri dolu halde vedalaştı. Buğday tenli, gözleri (s. 49) ateş gibi yanıp duran bu insan meşhur pedagog, gazeteci ve kalbi ateş gibi yanan şair Kutluk Şevki idi.

Bahavudun Bey, okulu bir gün bile aklından çıkarmıyordu. Sağlık durumu iyi olduğu günlerde sabah jimnastiği vaktinde, bazen de ders yapıldığı zamanlarda bastona dayanıp okulda oluyordu. Birazcık oturup, hocaların dersini dinliyordu.

Öğrencilere yazı yazdırıp, yazıyı güzel, doğru yazan çocukları görürse mutlu olup, övüyordu. Yetim-öksüz, fakir çocukları gördüğünde içi burkulup gözleri yaş doluyordu. Bazılarına kendi cebinden çıkarıp para, giysi dağıtıp veriyor, bazılarına Cemaat Deposu, Vardat aracılığı ile yardım edilmesini sağlıyordu. Tursun Efendi ile arabada oturup mahalleleri, tarlaları dolaşip, büyüklerden kimlerin vefat ettiklerini, insanların geçim durumunu ve geçinme yollarını araştırıyordu. Kim ile kimin dünür olduklarını, kimlerin durumlarının iyileşip, kimlerin harap olduğunu derin hayaller içinde dikkatle dinliyordu. Tumağını eline alıp Ak Dağa benzeyen başını sıvayıp, gözlerini uzaklara dikip konuşuyordu: “Ömrümün çoğu kısmı yabancı memlekette geçti, çok yeri gezdim, bey ve hacı unvanı alıp rahat-huzur, saygı-hürmet içinde yaşadım. Lakin göbek bağı kanı dökülen bu avuç kadar yeri hiçbir yere benzetmedim. Analarımızın saman yakıp pişirdiği hemek ekmeğini, mısır ekmeğini, kadınlarımızın yaptığı pişileri dünyanın hiçbir yerinde bulamadım. İşte o memleketlerde yaşarken ben Artuşluyum, İksaklıyım diyen adam gözüme babam gibi göründü. Düş görsem daima Ak Dağı gördüm, daima yurduma hiçbir şey yapamadım deyip pişmanlık duygusu ile yaşadım. Şimdi düşünüp baksam ‘Hüseyniye’ nin değeri (s. 50) ömür boyu kazandığım mal varlığının değerinden daha değerliymiş. Ecdadımızın Hüseyniye yüz akı olmuş. Rahmetli babamın bir tarafına Hazreti Habip Ecem’i, bir tarafına Hüseyniye’ yi alıp yatması da boşuna değilmiş... İçimde öyle bir his var, bu sefer gidersem Artuş’a bir daha geliş yok bana. O yüzden sana vasiyetim şu çocuğum: Hüseyniye harap olmasın...” Tursun Efendi beyin sözlerini sessizce dinliyordu. O, söz vermeyip güzel sözler söylememiş olsa da yüz kemikleri kaba, kumral tenli bu delikanlının yüzünde yansıyan ifadelerden Bahavudun Bey, gayet büyük güven ve teselli buluyordu.

Bir gün Bahavudun Bey bahçesindeki erik çiçekleri altına konulan nakışlı ahşap yatak üstünde kat kat kadife kumaştan yapılan yuvarlak yastıklara uzanıp dinleniyordu. Küçük erkek kardeşinin küçük kızı Abidem ona gümüş tepside çay getirdi. Onun ayak tarafına gelip oturup hayallere dalıp çay içiyor olan beye: “Amca ne düşünüyorsun? Sabahtan akşama kadar kaşlarını buruşturup hayallere dalıyorsun, düşündüklerini bize de anlatsan olmaz mı?” dedi.

13-14 yaşlarındaki yüzü elindeki gümüş tepsi kadar berrak, kaş ve gözleri çizilmiş gibi güzel yeğenine bakıp Bahavudun Bey sevgi ile güldü: “Ne düşünüyordum, benim Abidem kızım neden bu kadar güzeldir? Allah’ım neden bazı

insanları güzel, bazı insanları çirkin yaratmıştır?, diye düşünüyorum.” “Yalancı, amcam yalancı!” Kız ince dudaklarını büzüştürüp küsmüş gibi yerinden kalktı. “Dur kızım, o bahçıvan amcanı buraya çağırsana.” dedi bey. Kız bir elinde (s. 51) başındaki şapkasını tutup örme saçlarını sallayıp avlu tarafına koştu. Çok geçmeden sakalları bembeyaz, iki yanağı da kırmızı olan bahçıvan gelip beyin ayak tarafında el bağlayıp durdu. Bey, biraz doğrulup oturdu:

- Turdu Ağa, bahçe çok kurumuş, bir sulasan nasıl olur?

-Ben de öyle düşünüyordum Hacı, maalesef bizim sıramız daha gelmedi de.

-Varıp suyu açiver, bir şey derse Bahavudun Hacı böyle dedi, de.

Bahçıvan eğilip saygı gösterip çıkıp gitti. Çok geçmeden bahçedeki arığa şırl şırl su geldi. Ama ağaçların arasına varmadan durdu. Ardından yaşlı bahçıvan da nefes nefese koşup geldi:

-Ben demedim mi Hacı. Avut mirap denilen çok yüz­süz bir şey, öz babasına bile yüz vermiyor o. Suyu bu tarafa doğru yönlendirirken yukarı taraftan kara yağmur olup koşup geldi. ”Suyu kapat! Kapat dedim, kapat!” deyip kazmayla üstüme yürüdü o münafık. Bahavudun Bey demişti, desem de: ‘Bu senin beyinin suyu değil, halkın suyu, kelle gidecek iş olsa da sırayı bozmak olmaz.’ deyip kafa tutuyor. O yüzden...”

Onun sözünü duyup oturan beyin yüzü yavaş yavaş gülümsedi. Bahçıvan arkasında onların sözüne kulak misafiri olan Abidem, amcasının sabahtan beri asık duran yüzünün güldüğünü görüp hiçbir şey anlamadan kafasını salladı, o kadar büyük zengin olup bir gereksiz miraba sözünü geçiremeyip sinirlenmek yerine gülüyor diye şaşırıp kaldı.

Ertesi Cuma namazından sonra Bahavudun Bey, cemaat önünde bu işi dile getirip (s. 52) Avut mirabı övdü. Ondan razı olduğunu söyleyip: “ Su memleketin, halkın suyu. İster zengin ister fakir olsun bunda herkesin hakkı var ama onu herkes kurala göre, kendi sırasında alması şart. Kaide-kural bozulursa kişilerin gönlü huzursuz olur, halktan insaf duygusunu götürür. İnsaf duygusu götürülen halktan baht-mutluluk kaçır.” dedi. Orada kendi eli ile Avut miraba ton giydirdi. Bu iş, bu söz herkesin hoşuna gidip ağızdan ağza, kuşaktan kuşağa aktarıldı. Avut mirap da İksak’taki meşhur insan olup kaldı.

Kaşgar'dan Velihan Bey geldi. O Bahavudun Bey'in Kaşgar'daki ticaret ofislerinin baş yöneticisi idi. Bu ofislerin Hindistan ve Orta Asya şehirleri ile olan ilgili işlerini de bu Velihan Bey yönetiyordu. O, bu sefer iyi haber getirmemişti. Hindistan'ın Sincan'daki tüccar, tefecileri Kaşgar'daki İngiltere konsoloslğunun himayesi altında hiçbir zaman Çin tarafına vergi ödemiyordu. Fakat yakın ki yıllarda bölge hükümetinin fermanı ile göstermelik az-çok evrak vergisi ödüyor olmuştu. Hindistan hükümeti ise Hindistan'daki Sincanlı tüccarlardan kat kat vergi almakla kalmayıp her adımda bir işlerine zorluk çıkarıp onları soyup soğana çeviriyordu. Yakında yine vergiyi arttırdı. Onun üstüne gizli yollarla Sincan'ın ham maddelerini Hindistan'a götürüp ucuza satıp Musa Beylerin ve başka Sincanlı tüccarların mallarını değersizleştirmişti. Velihan Bey ile Bahavudun Bey bu işlerde eskiden beri dostane gibi olan İngiltere konsoloslğunun yardımını kazanma kararına vardılar. Nisanın sonunda Velihan Bey, Tursun Efendi'yi Kaşgar'a götürdü. Çinbağ'da konsolos Gillian Efendi onları şatafatlı ama samimiyetsiz sözler ve Hindistan'ın hoş kokulu (s. 53) çayı ile ağırladı. Masada konsoloslukta Hindistanlı Müslüman yetkililer de var idi. Tursun Efendi akıcı İngilizce ile kendisinin Musa Beyler soyunun varisi Bahavudun Musa Beyin yüksek saygılarını ve ricasını getirdiğini söylediğinde, konsolos cenapları ile Hindistan yetkililerinin ağzı açık kalmış idi. Onlar sıradan, saygılı görünen bu köylü Uygurun İngilizce konuşmasını asla beklemiyordu. Ondan sonra tanışma ve konuşma bir adım ilerleyip sohbet dostane bir hal aldı. Velihan Beyin temiz, saygılı konuşmaları önünde konsolos cenapları fazla kibir göstermeyi uygun bulmadı. Çünkü Musa Beyler ile olan çok yönlü işbirliğinin zarara uğramasını İngiltere hükümeti de Hindistanlılar da istemiyordu. Gillian Efendi, yukarıda konuşulan işleri detaylı araştırıp düzeltilmesine katkıda olacağını ifade etti. Hindistanlı Müslüman hizmetçi onlara bir tepside tatlı ve kahve getirdi. Tursun Efendi, onların kahve içtiği kameriyeden görünen güzel manzaraya göz attı. Kameriyenin aşağısı yol olup yoldan ata binen insanlar, araba-faytonlar durmadan geçiyordu. Yolun ötesi geniş yemyeşil tarlalar, onun ötesindeki kıvırmak yavaş akıyordu. Irmak boyunda birçok atlar, bazıları su içinde bazıları kenarda durup su içiyorlardı. Çıplak erkek çocuklar bu atlara binmiş olup eysiz atlar üstünde o kadar rahat oturuyorlardı. Atların baş tarafında su doldurulan tulum, ahşap kovalar asılan eşekler, bakır kovada su doldurulan erkek çocuklar ve büyükler var idi. Onlar bu suyu şehre getirip satıyordu. Irmağın karşı tarafı boyacılar mahallesi olsa gerekti. Çatılarına yayılan kumaşlar çok da güzel görünüyordu. Kameriye altından

değirmenlerin sesi, insanların konuşma sesi net duyuluyordu. Bu (s. 54) tarafta konsolosluk içinde bembeyaz boyalı düzenli sıradaki evler, çiçeklikler, bir anda açılıp giden çiçekler, stadyum sanki büyük bir tablo gibi görünüyordu. Meydanda futbol oynayan beyaz tenli ve kumral tenli kişiler Tursun Efendi'nin dikkatini çekti. O, onların her bir hareketini dikkatle seyretti. Onların hepsi uzun boylu, iri yarı delikanlılar idi. Maharetleri de üstün gibi gözüküyordu. Gillian Efendi, Tursun Efendi'ye bakıp gülümsedi:

- Bu oyun sanırım ilginizi çekmiştir, Efendi?

Velihan Bey onun yerine cevap verdi:

-Konsolos cenapları, bunların memleketinde de iyi eğitilmiş futbol takımı var. Bu, efendim onların antrenörü. Tahminimce o, sizin insanlarınız ile müsabaka yapmayı düşünüyor.

Konsolos buna ilgi gösterdi. Önceden Sovyetler Birliği konsolosunun bu yerdeki bilinmeyen çiftçi futbolcular hakkında söylediklerini hatırlayıp bunu Büyük Britanya medeniyetinin Orta Asya'daki bir başarısını sergilemenin iyi bir fırsatı diye düşündü.

-Öyle mi? Çok iyi, bu harika güzel bir fikir oldu. Ben sizlerin takımınızı önceden duydum. Biz müsabaka yapalım. Aslında Kaşgar'da Avrupalıların iki takımı var. Biri İngiltere'nin, diğeri İsveçlilerin. Bana göre onlar da bu fırsatı elden kaçırmak istemezler...

Bu seferki ziyaretten sonra İngiltere'nin Kaşgar'da bulunan yardımcı konsolosu Şerif Efendi ile İsveç Misyonerler Ekibi Hastanesi'nin başkanı Andisin Efendi İksak'a geldi. Onlar, İksaklıların yerli toplarını (s. 55) çıplak ayakla top tepip oynadıkları müsabakalarını ilgiyle izledi. İki tarafın konuşup kararı ile karşılaşmanın 20-21 Mayıs'ta gerçekleştirilmesine karar verildi. Bu haber yıldırım hızında Kaşgar, Artuş civarına yayıldı. Çoğunluk için bu bir beklenmeyen haber oldu.

“İngilizler kim, biz kim? Bizim çiftçilerimiz onların bir tekmesine dayanamaz.”

“İngiliz ve İsveçliler ile futbolda yarışacağım demek kendini bilmeden havalara girmekten başka bir şey değil.”

“İksak futbolcuları da boş değil, onların nasıl oynadığını işte ben gördüm.”

İnsanlar böyle konuşup tartışıyorlardı hatta kavga edip küfürleşip kafa gözünü yaranlar da oldu.

Kaşgar'daki Ömer Bey gibiler Bahavudun Beye selam yollayıp: “Çiftçilerin İngiliz ve İsveçliler ile yarışacağı ahmakça iş değil mi? Onları yenmek zaten mümkün değil. Yendiğimiz takdirde de onları rencide edersek iki tarafın arasındaki ilişki bozulmaz mı, öncelik ile Bahavudun Bey'in ticaret işleri engele uğramaz mı? Cenaplarının derhal bu işe engel olmalarını ümit ediyoruz.” dediler. Kaşgar valisi Maşavvu da Bahavudun Bey'e birini gönderip: Halkı rahatsız eden, yabancı ülkelerle olan samimi ilişkiye engel olacak olan bu gibi müsabakadan endişe duyduğunu, Bahavudun Bey'in bu işi akıllıca durdurmasını ümit ettiğini bildirdi. Bahavudun Bey ise: “Bu sıradan, dostane müsabaka, onda başka maksat, amaç yok. Üstelik (s. 56) konsolos cenapları kendi istemiş. İki tarafın konuşup kararlaştırdığı iş. Onu kendi kafamıza göre iptal etsek uygun olmaz. Ben Kaşgar'daki söz sahibi insanların karşı taraf ile de konuşup bana tekrar emir vermelerini bekliyorum.” diye cevap verdi.

Bir gün şehir büyükleri ve yabancı konsolosların katıldığı bir yemekte Ömer Beyler söz açmaya fırsat bekleyip oturduğunda, Gillian Efendi konsoloslukta kişiler ile İsveçlilerin İksaklı çiftçilerle futbol müsabakası yapacağını ilan etti. Bunu Sovyetler Birliği konsolosu Dompis Efendi derhal destekledi ve vali cenapları ile şehir büyüklerinin de bu işe destek vermelerini ümit edeceğini ifade etti. Vali Maşavvu orada:

-İyi, bu bir resmi müsabaka olsun, bizim çiftçiler takımına “Çin Takımı” diyelim, lakin onlar yenilse de önemli değil, kim onları tarlayla ilgilenmeyip top oynasın demiş!, dedi. Herkes gülmüştü. Böylelikle büyükler, bu uluslar arası futbol müsabakasını nasıl yapılsa iyi olacağını arayışına düştü. Yemeğe katılan Hoşur Hacı, Semen yolundaki yoncalığını top sahası yapmak için verdi. Yine bir zengin adam kale yaptıracığını söyledi. Müsabaka hakkında broşürler yapıştırılıp sokağa tellallar gönderilmesine karar verildi. Bu sofrada oturanlar öncelikle müsabaka izlemeye davet edildi.

Böylece müsabaka hakkındaki tartışmalar sakinleşip herkes yarışma olacağı günü heyecanla bekledi. Sadece Hemrah Beyler şehirdeki evinde sabahtan akşama kadar şikâyet edip durdu. Memleketi toza dumana gömen dört beş fakire sürekli küfür ediyor idi. Bir gün Merigül dayanamayıp ağzını açtı: (s. 57)

-Baba memlekettekiler İngilizler ile İsveçlileri yenerse sen mutlu olmayacak mısın?

-Yenebilirler miydi? Yenilmez onlar!

-Tasadüfen ya yenerlerse?

-Dedim ya yenilmezler diye.

-Gerçekten yenerlerse ne yapacaksın?

Kızının inatçılığına bakıp Hemrah Bey içinden kız çocuk olsa da bana benzemiş. Keşke erkek çocuk olsaydı diye düşündü. Kızının başını bir tarafa yaslatıp kapkara kaşlarını oynatıp durduğu hali, ona sevimli geldi. Boğazından güldü:

-Çok gerekli olursa nagra-sunay çaldırırım işte.

-Sadece bu kadar mı?, dedi kız beğenmemiş gibi dudaklarını büzüştürüp.

-Tamam oldu, işte o ağıldaki koçu kesip misafir ederim öyleyse. Öyle deyip aniden kız çocuğa çok erken söz verdiğini hissedip derhal kaşlarını çattı:

- Bakalım zamanı gelsin, şu an kimin kazanacağını bir Allah biliyor.

Bu toprak, bu dağlar yaratıldığından beri Tümen Nehri ne işleri görmemiş, ha! O kendi çevresinde yaşayan insanların bütün mutluluk ve dertlerini, killi dağlık arazi üstündeki birbirine yapışan toprak rengindeki evlerin ne zamandan beri yapıldığını, çıplak olup kendi kucağında yüzüp oynayan erkek çocukların ne zaman büyüyüp evlenip yaşlanıp toprak altına gömüldüğünü, nice haşmetli saray-kasırların ne zaman inşa edilip ne zamanlarda küle döndüğünü bilir. O, yine şehri ejderha gibi saran (s. 58) yüksek kalın surun kaç kere yıkılıp kaç kere tekrar yapıldığını, surlara canlı gömülen insanları görmüş, ejderhanın ağzı gibi ürkütücü büyük kapılara sırayla asılan insan başlarını görmüş. Sur kapısından durmadan girip çıkan zenginler ve fakirleri, çiftçileri, gündelikçileri, tüccarları, beyzadeleri, kıyafetlerine uzak memleketlerin toprak tozu sinmiş seyyahları da çok görmüş ama o bugünkü gibi herkesin şehir dışına doğru su gibi aktığını görmemiş.

Gerçekten Kaşgarlılara bugün ne oldu ki? Sabahtan beri Kaşgar çok hareketlenmişti. Herkesin ağzında topun, müsabakanın lafı. Lokanta-fırımlar, dükkânlar kapandı. İnsan ile dolu sokaklar bomboş kaldı. Şehir etrafındaki Uçma, Ravan, Yarbağ kapısına kadar Naçuk deresi kenarlarından Kum kapısına kadar olan yollarda atlı-eşekli, arabalı, yaya insanlar müsabaka olacak Semen yoluna doğru

akmakta. Müsabaka olan yoncalıkta insanlar kireç ile belirlenen meydanın etrafında toplanmıştı. Meydanın baş tarafında Hemrah Bey tarafından getirilen nagra-sunaycılar sabahtan beri durmadan çok heyecanlı, coşkulu müzikleri çalıp, insanları kendine çekmekte, heyecanlandırmakta. Meydanın sağ tarafına vali, şehir büyükleri, yabancı konsolosların oturması için geçici ahşap sandalyeler yapılmış, sıradan vatandaşlar (sarıklı, doppalı, tumaklı insanlar, küçük çocuklar) çoktan ön sıraları kapıp, ceket-kilimleri serip, bağdaş kurup oturmuşlardı. Meydanın ötesine seyyar satıcılar, ayrıncılar, el arabasıyla bir şeyler satanlar, börekçi ve mantıcılar, Uygurların geleneksel yemeği olan akciğer ve bağırsak dolması satanlar, çekirdekçi ve kuruyemişçiler, nişasta salatası satanlar yerleşip kalabalık bir pazar oluşturmuştu. Küçük çocuklar ile büyük çocuklar pazar ile meydan ortasında (s.59) durmaksızın koşup onu bunu satın alıp yiyorlardı ya da kovalaşp her türlü yaramazlıkları yapıyorlardı. Onlar bugün sanki bayram olmuş gibi mutlu idi.

Meydanın bir kenarında dün Artuş'tan yaya yürüyerek gelen İksaklı futbolcular ve onlara katılıp gelen 100 kadar insan yuvarlak olup oturmuşlardı. Müsabakaya katılacakları, Bahavudun Bey ve Tursun Efendi, mekteptekiler ve çiftçiler arasından titizlikle seçti. Bu süreçte hangisini seçip hangisini seçmeyeceğini bilmeden arada da kaldı. “Biz Haşim Balihan’ın öğrencileriyiz, bu müsabakaya biz katılmazsak kim katılacak?” deyip inat eden ak pak sakallı iki dedeyi çaresizce yedek futbolcular arasına eklediler. Önceki gün topçular yola çıkarken Bahavudun Bey önderliğinde bütün yurt halkı çıkıp bunları yolcu etti. Futbol deyince canını bile veren bir grup adam yolun uzaklığına bakmadan onların peşinden Kaşgar’a kadar geldi. Topçuların bir gece konakladığı Hanlık Medrese’de bu grup daha da çoğaldı. Şu anda işte bu meydanda oturan şu kadar cemaat de topçulara sınırsız hürmet ve ümit içinde ellerini sallıyor. Aşçı-ekmekçiler lezzetli yemekleri, gönül verip pişirdikleri ekmekleri ile onları doyuruyor. Ayrıncılar: “Yürekleri serinletip, canları canlandıran ayran bu.” deyip büyük kâselerde ayran getirip veriyorlardı. Onlar niye böyle yapıyor? Tursun Efendi düşündükçe kendini sırtında bir dağ taşıyor gibi hissetti. Bazen de endişe ediyordu. Lakin aslını söylemek gerekirse onun yüreği korkusuz, güveni tam idi. O, etrafında oturan şu birbirinden iri, çevik delikanlılara güveniyordu. O onların birçoğuna elini tutup yazıyı doğru ve güzel yazmayı öğretmiş. Futbol oynayanın cesareti var, erkek çocuğun oynayacağı şey olduğunu bildirmiş. O, onların her birini işte o (s. 60) yıldırım gibi çevik Kerem Küçük’ü,

karakaş kara göz, güzel burunlu, uzun boylu Enver'i, iri, yüzü kırmızı, sarı sakallı İbrahim'i, iri yarı ama küçük çocuk gibi masum Gaffur'u, sakın ama akıllı Beşirahun'u, Musa Palvan'ın küçük erkek kardeşleri pehlivan görünümlü Tursun Kariy ile Emet Kariyleri çok iyi tanıyordu. Her birinin karakterini, topu nasıl teptiğini, artı ve eksi taraflarını beş parmak gibi biliyordu. Görünüşte uslu görünen bir çocuğun hiç beklenmedik bir anda harika işleri yapabileceğini biliyordu. Bir aydan bu yana zorlu antrenman sürecinde onların her biri epey zayıflayıp, yüzleri yanmış olsa da, morali yüksek idi. Vücudundan bitip tükenmez güç fişkırtıyormuş gibi görünüyordu. İşte onlar şu anda da:

Arkadaşlar toplanalım, öfkenin oyununu bozmak için

Halkın gözünü kapatan perdeyi yırtmak için

Yok olmaktan halkımızı kurtaracak ilimdir

Bizleri de işte bugün yine bilimin kendisi kurtarır.

Bu gibi şarkıları ardı ardından söyleyip, meydanı coşkulandırıyor.

Onların karşı tarafında meydanın dışında beyaz renkli spor kıyafetli, futbol ayakkabısı giyen uzun boylu, sarı saçlı, mavi gözlü İngilizler ve Hindistanlılardan oluşan İngiltere takımındakiler toplanıp duruyorlardı. Onları da yüz kadar insan, konsolosluk çalışanları, İsveçli misyonerler, hastane çalışanları ve seyirciler çevrelemişti.

Ardı ardından gelen haşmetli faytonlarda vali ve şehir beyleri, kadınlar, ulemalar ve büyük zenginler geldiler. Onların ardından Rus (s. 61) ve İngiliz tarzındaki faytonda İngiltere ve Sovyetler Birliği konsolosları, hanımları ile geldiler. O anda meydan etrafı kalabalık insanlar ile dolup, meydanda iğne atacak yer kalmamış, etraftaki evlerin çatısı, ağaç dallarına bile insanlar çıkmıştı. İki konsolos, hanımları ile valinin iki tarafına yerleşti. Vali, iki tarafındakiler ile birkaç kelime konuşup baş salladı. Ardından yerinden kalkıp, uzun boylu, zayıf tercüman ile meydanın ortasına doğru gelip sözüne başladı. Bugünkü eşi benzeri görülmeyen büyük uluslar arası müsabakanın, Kaşgar tarihinde, Çin-İngiltere halklarının dostluğunu güçlendirmesindeki önemli işaret taşı olmasını ümit ettiğini ifade etti ve iki taraf futbolcularına başarılar diledi. Ardından konsolos Gillian Efendi söz alıp, adeta bir üstünlük duygusu içinde, bugün bu kadar çok, bu kadar coşkulu seyirciyi görüp, kendinin futbolun memleketi olan İngiltereli olduğundan gururlandığını,

bugünkü müsabakada İngiltere takımının mahareti ve cesaretine, gönüldeki gibi sonuç elde edebileceğine inandığını ifade etti. Çin takımı hakkında da çok tesirli tarafları olduklarını duyduğunu söyleyip, onlara da başarılar diledi. Sonunda esprili telaffuzda: “Eğer Çin tarafı kazanırsa biz onlara gümüş eyerli, süslü bir çift soylu at vermeye söz veriyoruz. Biz kazanırsak Çin tarafı bize ne verecek?” deyip etrafındakilere baktı. Yabancılar kakhaha atıp güldü. Tursun Efendi tercümanın çevirisini beklemeden yüksek sesle: “Biz bire karşı iki vermeye hazırız!” diye cevap verdi. Tercüman konsolosun sözünü çevirdiğinde seyirciler aferin deyip, alkışladılar. Müsabaka başladı, iki takımda nagra-sunay, alkış sesleri içinde meydana (s.62) girdi. Bu birbirine hiç benzemeyen iki takım idi. Beyaz giyimli İngiltere takımı; yardımcı konsolos Şerif Efendi, konsolosluk doktoru, uzun zamandan beri konsoloslukta kalan gazeteci ve gezgin, salkım bıyıklı Miçil Efendi, İngiltere kara ordusunun subayı Girgisin, iki tane genç coğrafyacı ve Hindistanlı üç çalışandan oluşuyor olup, hepsinin yüzünden kesin kazanacaklarına dair bir özgüven hatta küçümseme hali belli oluyordu. Zaten medeniyet dünyasından uzak, cihanın bir kenarındaki köylülerin onlar ile müsabakaya katılacak olması çok komik bir iş değil mi? Hele bir de onların arasında iyi spor yapan, beden eğitimine ilgi duyan Şerif Efendi, bir süre Londra’daki futbol kulüplerinde top oynamış, futbola ait köşe yazıları yazmış Miçil Efendi, usta dağcı Girgisinler bulunuyorsa. Şükür, bu müsabaka onlar için bir seferlik yeni eğlence müsabakası olacak, bu yabancı insanlar için ise gerçek müsabakanın nasıl olacağını görebileceği bir fırsat, fırsat derken de hayatında bir defa daha erişemeyeceği bulunmaz bir fırsat. İksak takımındakiler başına ak doppa, üstüne beyaz keten gömlek giymiş, bellerine kuşak bağlamış, ayaklarındaki mestlerin lastiklerini düşmemesi için çeşitli iplerle bağlamışlardı. Ama dikkatle bakılırsa insanlar onların vücudundaki içtenliğini, amacına ulaşana kadar durmayacak “yabani güç” ve yüreği titretecek direncini hissedebiliyordu.

Sovyetli hakemin düdük çalıp işaret vermesi ile sakallı İngiliz doktor, topu karşı tarafın meydanına doğru tepti. Böylece dünyanın medeniyet merkezinden gelenler ile “yarı yabancı”ler arasındaki (s. 63) dumansız savaş başladı. Müsabakanın ilk dakikalarında iki taraf takım üyelerinin ruhi dünyası yer ve gökyüzü kadar farklıydı. İngiltere takımındakilerin yüz ifadesi ve meydandaki hareketleri onların kendine şüphesiz güvendiklerini ifade ediyordu. İksaklılar ise sürekli tedirginlerdi. Yabancı, güçlü rakip, kalabalık seyircinin deniz dalgası gibi gürültüleri, ömründe bu

kadar heybetli ortamı görmemiş bu masum insanların dikkatini odaklamasına engel olmakta idi. Onların tedirgin olduğunu sezen İngilizler çeviklik ile hücumu geçti. Onların hücumu sürekli başarılı oluyordu. Bu hal yine bir süre devam ederse, onların galibiyet esasını oluşturmasında sorun yok idi. İşte o anda meydanın bir kenarından fırtına gibi sinirli ses yankılandı. Herkes ses gelen tarafa dönüp baktı. İksak'ın yedek takım üyeleri arasında oturan beyaz sakallı iri bir dede sakallarını titretip: "Oynamayı bilmiyorsan meydandan çık! Sizler top oynamayıp dans etmeye mi çıktınız meydana?" diye bağıyordu. O, İksak'ın ilk topçularından biri olan Naman Aka idi. Naman Aka'nın sinirli sesi ve bembeyaz sakalı İksaklıları uyandırdı. Kerem Küçük içinden istem dışı dedeye aferin dedi. O, aniden el ve ayağının güçlendiğini hissetti. Kerem Küçük, İngilterelilerin çeviklik ile paslaştıkları topu kartal gibi atılıp aldı...

-Aferin! Oğul dediğin böyle olur işte. (s. 64)

-Baban sağolsun! diye bağıyordu etraftakiler. Kerem topu tutup meydana bir bakıştan sonra, hücumcu yerinde duran Enver'i gördü ve "Al Enver." diyerek topu bütün gücüyle tepti. Çok önceden topu bekleyen Enver, topu göğsüne öyle bir güzel alıp durdu ki İngilizlerin yüzünde de hayranlık aks etti. Meydan dışındakiler heyecandan ayağa kalkıp, tezahürat etti. Enver dönüp İngiltere tarafının kalesine doğru rüzgâr gibi koştu. Çevresindekileri arkada bırakıp, önüne gelen bir İngiliz ile Hindistanlıyı akıllıca kandırıp geçip, topu kaleye doğru tüm gücüyle tepti. Tam hazırlıklı duran İngiltere kalecisi topu sakinlik ile tuttu. Ama bu bir top İksak takımındakiler için ilham veren hücum sinyali olup kaldı. Müsabaka gittikçe keskinleşti. İngiltere takımının birkaç defalık iyi hücumu da insanları endişeye salıp tezahürat ettirdi. İki tarafın büyük mücadele ile oynaması bütün meydanı büyük bir stres içine soktu. Meydanın genel durumuna bakılınca İksak takımının durumu gittikçe iyileşiyor olup, daha çok oyuna kendilerini veriyorlardı. İngiltere takımındakiler de kendilerinin bu yarı yabanileri umursamadıklarını hissedip önceki kibirlerini atıp, topu bütün vücudu ile oynamaya başlamıştı.

İksaklılar ardı ardından hücumu geçip İngilterelileri epey endişelendirdi. Özellikle Kerem Topçu ile Tursun Efendi onların yüreğine (s. 65) saplanmış hançer gibi durmadan hücumu geçiyordu. Müsabakanın İksaklıların lehine geliştiğini gören seyirciler ise sanki bu âlemdeki acayip kerametli mucizenin şahidi gibi kendilerini unutmuş halde tezahürat ediyorlardı.

Bu durum İngiltere takımının esas hücumcusu olan subay Girgin'in çok sinir etti: "Ne iş bu, işte bu çıplak ayaklar sanki Allah'ından yardım almış gibi güçlenmeye başladılar. Olsun, onlara kimin yardım ettiğine bakmaksızın onları yenmemiz gerek. Bu yabanilerin Büyük Britanya İmparatorluğu'nun eşsiz değerine leke getirmesine izin verilmemeli. Eğer bunlar vahşi aslan olsa bile kamçı ile baş eğdirmek gerek." diye düşündü. O düşündükçe sinir olmaya, asabileşmeye başladı. Tam o anda İngiltere tarafına doğru topu ustalık ile alıp götüren Beşirahun'a doğru atılan kumral tenli Bek topa bakmadan Beşirahun'un aşık kemiğine vurdu. Böyle doğru olmayan hücumu hazırlıksız olan Beşirahun acıya dayanamayıp yerde yuvarlandı.

-İyi! deyip bağırdı subay, onları böyle yerinden kalkamaz hale getirmek gerek.

-Bu ne biçim hal, bunun gibi de namertlik yapan var mı?!

-Acıya dayananlar dayansın! Dayanamayanlar oynamasın!

İtiraz sesleri meydanı sardı. Sovyetler Birliği konsolosluğundan davet edilen hakem hemen düdük çalıp müsabakayı durdurdu ve Bangladeşli Bek'i sözlü olarak uyardı. Topu İksak takımına gönüllü vererek, oyunu başlattı.

Ondan sonra İksaklılar ardı ardından düşmeye başladı. Tursun (s. 66) Efendi durumun tehlikeliliğini sezip, takım üyelerini uyanık olmaya çağırdı. İksaklıların gözlerinde de nefret kıvılcımı saçılmakta idi. İngiltere takımı hücumu geçip, topu İksak tarafının tehdit edilen sahası etrafına alıp geldi. En önde koşan Miçil Efendi topu alırken İngilterelilerden çok fazla övgü aldı, bu duruma içinden sinirlenen Emet Kari, koşarak gelip Miçil Efendi'ye omzu ile çarptı. Uzun boylu Miçil Efendi, ağaç gibi yıkılıp yerde birkaç defa yuvarlandı. Hakem hemen düdük çalıp İngiltere takımına topu vurdurarak oyunu başlattı. İksaklılar buna itiraz etti, peş peşe hakemin önüne koşup bunu kurula uygun değil diye tartıştılar. İngiltereliler ise topu hızlı surette başlatıp, karşı tarafın hazırlıksız olması fırsatından faydalanıp kaleye doğru topu teptiler. Bütün dikkatini meydanın öbür tarafına veren kaleci Muhammet topu engellemeye yetişemedi. Meydandaki seyirciler bu beklenmeyen duruma şaşırıp, ses çıkarmadan donup kaldı. Hakem ise tereddüt etmeden atılan topun geçerli olduğunu ilan edip, orta meydandan topun başlatılmasına karar verdi.

Gillian Efendi ile hanımı öncülüğündeki konsolosluk çalışanları, İsveçliler yerlerinden ayağa kalkarak alkışlayıp, kutladılar. Seyirciler boran gibi gürleyerek bağırıyorlardı:

-Haksızlık oldu, haksızlık!

-Hu namertler, kadınlardan daha şımarık şeyler imiş bunlar!

-Sahtekârlığımız belli olmasın diye bıraktığı sakalına bakın, insanlar! (s. 67)

Bu kadar çok kişi hiçbir zaman bugünkü gibi bir niyet-bir maksat için var gücüyle bağırıp tezahürat etmemiş, yumruklarını sıkıp zıplamamıştı. Şu anda meydan içi ile dışı birleşmişti. Seyircilerin kalbi kendi futbolcularının kalbi ile birlikte atıyordu. Hisleri onlar ile aynı dalgalanıp, deniz gibi çalkalanıyordu.

Sovyetler Birliğinden olan hakem saate baktı ve İksak takımındakiler orta meydana topu başlattığı an düdükle çalıp müsabakanın ilk yarısının sonlandığını duyurdu. Hızlıca gidip topu eline alıp Tursun Efendi'ye çevredeki tezahürat eden seyircileri ve sinirli yüzlerini göstererek bir şeyler söyleyip meydana çıkıp gitti.

İngiltereliler meydan dışına güneşlik yapıp özel olarak hazırlanan yerlere gidip dinlendiler. İsveçli doktorlar onların etrafında acele acele şuraya buraya koşuyor, konsolosluk çalışanları onların bedenlerine masaj yapıp, içecek getirip onların yorgunluğunu gidermeye çalışıyorlardı.

İksaklılar ise Tursun Efendi'nin öncülüğünde meydan ortasında yuvarlak olup oturdular. "Hepimiz işte bu insanları görüyoruz." dedi Tursun Efendi. "Onlar bizim arka direğimiz, güç-kuvvetimizin kaynağı. Şu aziz halkımızın önünde mağlup olmak biz için ölüm ile aynıdır. Eğer bugün ecelimiz geldiyse bile bu meydana rakiplerimizi yenip, Uygur halkının kutlaması içinde öleceğiz. Korkaklık yapmaya, geri adım atmaya kesinlikle izin yok. Rakiplerimiz ne kadar güçlü olursa olsun bizim onlardan daha da güçlü olmamız gerek." (s. 68) Tam o anda biri, kalabalık içinde insan topluluğunu yarıp takım üyelerinin önüne geldi. O, müsabakanın başlangıcında bağırıp İksaklı futbolcuların dikkatini toplamış, bembeyaz sakalları göğsüne kadar uzanan Naman topçu idi. O, Tursun Efendi'nin ellerine sarılıp: "Çocuklarım, pehlivanlarım ben sizlerden razı oldum, halkımız sizlerden razı oldu. Sizler canlarınızı feda edip oynadınız. O kibirli Avrupalıları endişeye saldınız, yüce Allah ayak ve kollarınıza daha da güç-kuvvet versin, sizlere yenilmez güç bağışlasın, halkın alkış rahmetinden dallanıp çoğalım Allah'ım, amin!" diye dua etti. Heyecan

yaşları dedenin uzun beyaz sakallarına akarak düştü. O anda takım üyelerinin gözleri de ateş gibi yanıp damarlarındaki kanlar dalgalanıp akmakta idi. Onlar etrafa bakıp yoncalıkta toplanan on binlerce halkın kendilerine umutlu gözlerle baktığını gördü. Bu gözler içinde yedi yaşındaki çocukların masum gözleri de 70 yaşında dedelerin nuru kaçmış gözleri de var idi. Bu gözlerdeki ümit ışıklarını söndürmek olmazdı, onların arzu-ümitlerini canını feda edip gerçekleştirmek gerekiyordu.

Hakem, meydana girip düdüğü çaldı. Müsabakanın ikinci yarısına başlandı. İksaklılar sanki bambaşka insanlara dönüşmüş gibiydi. Onlar hiçbir şeyden korkmuyordu, hedefine doğru aslan gibi atılıyordu. Hareketleri o kadar çevik, güzel idi. Onlar İngiltere tarafı kalesine durmadan hücum ediyordu. Hücumlar sanki deniz dalgaları gibi birbirinden şiddetli, birbiri ardınca geliyordu. Şimdi İngiltere takımındakiler tedirgin olup, onlar kendi sahalarında toplanıp müdafaada duruyordu, tekme atıyordu, çelme takıyordu, önüne geçeni çekip düşürüyordu. (s. 69) Şimdi İksaklılar yıkılsa derhal kalkıyordu ve hiçbir şey olmamış gibi öne koşuyordu, atılıyordu, tekrar düşerse tekrar kalkıyordu, yine koşuyordu, düştüğü yerden kuvvet almış gibi daha da korkusuz olup kalkıyordu. İngilterelilerin yüzünde kibirden eser kalmadı. Onun yerini hayranlık, korku hatta az-çok takdir aldı.

Tursun Efendi, Fahri'nin verdiği pası aldı da hızlı şekilde karşı taraf takımının sahasına getirdi. Hindistanlı kaleci Tursun Efendi'yi hedef alıp şiddetle atılıp çıktı. Karşı tarafın maksadını tahmin eden Tursun Efendi, kendini kenara alıp, onun yanından rüzgâr gibi geçti. Kaleci kendini durduramadan, kendisiyle aynı hedefte olan Tursun Efendi'ye doğru atılan takım arkadaşı ile sert çarpıştı ve ikisi de bağırarak yerde yuvarlandı. Bunu gören Tursun Efendi, ayağındaki topu kaleye tepmeden, yan çizgiden çıkardı ve derhal gidip kaleciyi ayağa kaldırdı. Bu âlicenap hareket bütün meydanı heyecanlandırdı. Hatta konsolos Gillian Efendi ile hanımı yerinden kalkıp Tursun Efendi'ye bakıp bütün gücüyle alkışladı. Onların peşinden konsolosluk çalışanları ve İngiltere takımının yedek üyeleri de kendilerini unutmuş halde alkışladılar. Konsolosluğun sağlık çalışanları derhal meydana koşup geldiler. Bu kısa mola sürecinde Gillian Efendi meydanın kenarına gelip İngiltere takımındakilere: “Bu müsabakada belki yenilmemiz mümkün. Ama itibarı kaybetmek olmaz. Unutmayınız ki şimdi sizler Büyük Britanya İmparatorluğu'nun vekili sıfatında duruyorsunuz. Biriniz, onlara gerçek İngiltere üst sınıf insanların faziletini gösteriniz, Tanrı sizlere yar olsun.” dedi. Oyuncular değiştirilip, kıyasıyla

mücadeleye başlandı. Ama bu sefer meydanadaki durum (s. 70) tamamen değişmişti. Yemyeşil yoncalıkta 22 yiğit eşit düzeyde, küçümseme ve küçümsetilmekten uzak halde galip olmak için savaşıyordu. İşte bu gerçek müsabaka idi.

İksak takımındakiler topu, hücum sırasında duran Enver'e pas verdiler. Enver topu ustalıklı kontrol edip, karşı tarafın kalesine ok gibi koşup gitti. O, önünü kesmiş olan hücumcuların sağ ve solundan kaçıp, çok hızlıca geçip gitti. Onlar her ne yapsa da Enver'e yetişemedi. O, topu alıp İngiltere takımının sahasına girip hemen sağ köşeye doğru bütün gücüyle vurdu ki kaleci topu engellemeye çalışana kadar top kaleye girdi. Nagra-sunay sesi, insan seslerinin kapladığı meydan hareketlendi. Kişiler kendini unutmuş halde kutlama yaptılar. Hakem topu alıp orta meydanı gösterdi, iki tarafın neticesi 1-1 olup, eşitlenmişti.

Müsabakanın sonunda İngiltere takımının üyelerinin tamamı kendi sahasına dönüp dirençle savunmada kalmaya, müsabaka uzatma aşamasına geçmişti. Vakit, dakika, saniyeler geçmekteydi. Hakem durmadan saate bakıyordu. Seyircilerin yüzünden sabırsızlık alametleri görülüyordu. Müsabaka vaktinin bitmek üzere olduğunu gören İngilterelilerin yüzündeki ciddilik de yok olmaya başlamıştı.

Top İngiltere takımının ayağında olup, oyuncular son birkaç dakika zamanı geçirmek için kendi meydanında pas verip koşmakta idi. Aniden topun yanında ortaya çıkan Kerem, maymun gibi hızlılık ile topu subay Girgisin'in ayağından çekip aldı ve İngiltere takımının kalesine koşup (s. 71) gitti. O, öyle hızlı koştu ki izleyen bütün insanlar hayranlıktan donup kaldı. Girgisin ise az önce ayağında duran topun nasıl olup da bu yumruk gibi çocuğun ayağına geçip kaldığını anlamayarak durup kaldı. Kerem acayip hızlılık ve ustalıklı ile çok engellerden geçip kalecinin önünde belirdi. Kaleci kendini Kerem'in ayağındaki topa attı. Kerem ise sihirbaz gibi bir hareket ile topu kalecinin önünden alıp gitti ve boş kaleye doğru canının var gücüyle topa vurdu ve top kaleye girdi.

Netice 2-1 oldu. Meydan coşkunlukla dolmuş, insanlar zıplıyor, bağırıyor, tanısın tanımasın sıkıca kucaklaşıp ağlıyordu. O dakikada konsolos hanımının dayanamayıp faytona binip kendisinin yalnız gittiğini kimse görmedi. Hakemin düdükle çalıp müsabakayı sonlandırdığını ilan ettiğini de hiç kimse sezmedi. Seyirciler meydana sel gibi topluca gelip, kendilerinin kahraman topçularını kat ve kat çevreledi. Bütün insanlar onlara iki kelime yürek sözünü söylemeyi ya da birinin

ceketinin ucunu olsa da tutmayı arzu ediyordu. İnsan kalabalığının dışında Hemrah Bey de zorluklar içinde dolaşp yürüyordu. Kırmızı yüzündeki terlerini durmadan silerek, kendi de insan kalabalığına karışp sıkışarak öne geçmek istiyordu. Sıra sıra kalabalık duran insanlar yol vermediğinde ise ayağının ucunda basıp, boynunu uzatıp İksaklı yurttaşlarını ya da kendine sürekli küfredip, beddua ettiği Kerem Küçük'ü ya da Kerem Topçu'yu görebilmek, onları evine davet edip büyük erkek koyunu kesip misafir etmek istediğini söylemek istiyordu... İnsan kalabalığı bıçak ile kesilmiş gibi ikiye ayrılıp, yol açıldı. Vali (s. 72) önderliğinde bürokratlar ve memleket büyükleri, Sovyet İttifakı konsolosu gibiler futbolcular ile görüşmeye geldi. Hepsinin ağzı kulağına varmış, mutluluk ve heyecandan konuşamıyordu. Sovyet İttifakı'nın Kaşgar'da bulunan konsolosu Dompis Efendi: “ Emekçi halkın emperyalizme karşı galibiyeti”ni kutlayıp İksaklılara iki futbol topu takdim etti. Toplar çok sert, yepyeni, parlıyordu, tıpkı Kerem ile Enver'in istediğı gibi idi.

İkinci günü, yani 21 Mayıs'ta İksak futbol takımı İsveçli din misyonerler, hastane çalışanlarından oluşan futbol takımı ile müsabaka yapıp onları 7-1 netice ile yendi. Müsabakadan sonra binlerce halk İksaklı futbolcuları omuzlarında taşıyıp şehri gezdirip, Hanlık Medrese'ye kadar götürdü.

Futbolcular ertesi gün hemen İksak'a döndü. Bahavudun Bey ile yurt halkı, onları ana yola çıkıp bekliyordardı. İksaklılar kahraman futbolcularının galibiyetini kutlayıp büyük şölen yaptılar. Ardı ardına kutlamalar oldu. Bu kutlamalardan biri Kerem Topçu ile Merigül'ün düğün kutlaması idi.

İnsan dediğın acayip ilginç, fakir, dul hatunun oğlu büyük zenginin tek kızıyla evlenip, beyin itibarlı damadı olduğunda hiç kimse Kerem'in topu ne kadar iyi oynadığından bahsetmedi. Belki Kerem Küçük'ün annesine ne kadar düşkün olduğunu, küçüklüğünde büyük annesinin çok duasını aldığını, onun işte bu iyilik ve duaların sayesinde yükselip, bugünkü günlere eriştiğini söylediler. (s.73)

Temmuz ayı girip dağ yollarında karlar eridiğinde Bahavudun Bey Gulca'ya doğru yola çıktı. İksak halkı onu ağlayarak yolcu etti. Bahavudun Bey Gulca'ya varıp, bir yıldan sonra yani 1928 yılında vefat etti.

Yıllar durmadan geçti. Dünyada birçok değışiklik oldu. İngiltere hükümeti Londra'daki “Arkos” şirketinin casusluk davası yüzünden Sovyet İttifakı ile

diplomantik münasebeti kestiğinden Kaşgar'daki İngiltere, Sovyet İttifakı konsolosları bir araya gelmez oldular.

Bu yıllarda Sincan'da üç defa hâkimiyet değışti. Ülke gökyüzünü kara bulut kaplayıp, fırtınalar durmadı.

1937 yılında Tursun Efendi Şin Şisey hapisanesinde öldürüldü. İksak'ta da çok değışiklikler ortaya çıktı. Küçükler büyüdü, büyükler yaşlanıp öte âleme geçti. "Hüseyniye"nin aydın öğretmenleri ardı ardına tutuklanarak, öldürüldü. Ama "Hüseyniye" kapanmadı. İksaklıların futbola olan arzusu da sönmedi.

1954 yılında İksak'ta ilk futbol derneğı kuruldu.

EK-4. Sözlük

A

Abdirahman Efendi Kişi adı.

Abdirahman Efendi.

Abdukadir Kişi adı, Abdulkadir.

acayip Acayip, garip, tuhaf, şaşılacak.

acizla- Zayıflamak, güçsüzleşmek.

acra- Ayrılmak, elden çıkarmak, kaybetmek, yitirmek.

aç- Açmak.

aça-singil Ablave küçük kız kardeş.

açközlük Aç gözlülük.

adavet Kin, nefret, öç.

addiy Sade, basit, her zamanki gibi.

addiy-sadda Sade, sıradan, basit.

adem Adam, insan, kişi.

adet Adet, töre, anane, gelenek.

adette Genel olarak, her zamanki gibi.

agahlandur- Uyarmak.

ağine (ağayne) Arkadaş, dost.

ağriş Ağrı, hasta.

ağziği Sözlü.

ah Ah!

ahali Ahali.

ahañ Kireç.

ahen Ahenk, melodi.

añir Son, nihayet.

añirki Son, sonuncu.

añirlaştur- Sonlandırmak, bitirmek.

añmak Ahmak, budala.

añturuş Arama.

aka Ağabey.

aka-ini Abi ve küçük erkek kardeş.

aktip Aktif.

aķ- Akmak, sızmak.

aķ Ak, beyaz.

aķ tenlik Beyaz tenli.

aķ kopta Beyaz gömlek.

aķ köñüllük Temiz kalpli.

aķ niyet İyi niyet.

Aķ Tağ Yer adı, Aķ Tağ

aķart- Badana yapmak.

aķartil- Boyanmak, badanalanmak.

aķilanilik Akıllıca.

aķla-Aklamak, temizlemek.

aķsöñek Soylu, asilzade, aristokrat.

al- Almak.

ala - çekmen kıl- Hayran bırakmak.

alahide Özel, ayrı, fevkalade, olağanüstü.

alaķ-calaķ Korkuyla, korka korka, ürkererek, sakına sakına, allak bullak.

alake Alaka, ilgi, temas, bağlantı.

alaķilaş- Haberleşmek, ilişki kurma.

alaman Kalabalık.

alamet Alamet, işaret, belge.

alayıt- Sert bakmak.

alda- Aldatmak, kandırmak.

aldamçilik Aldatıcılık.

aldi Önü.

aldida Önünde.

aldidin Önünden.

aldinķi Önceki, ön sıradaki, önündeki.

aldıra- Acele etmek.
alem Alem, dünya, cihan.
alğa İleri.
alğa intil- İleri hamle yapmak.
alıқан El ayası, avuç
alim Alim, bilgin.
aliman Kalabalık, sürü.
alipte Şık.
aliy Yüksek, yüce.
aliycanab Alicenap, yüce gönüllü, cömert.
alkışlap ket- Alkışlamak.
allıқаңан Çoktan.
allıқандақ Nasıldır.
alma Elma.
almaş- Nöbetleşmek, değişmek.
almaştırul- Değiştirilmek.
almaş 1. Nöbet, sıra, değişme. 2. (gramer) zamir.
Almuta Yer adı. Kazakistan'da bir şehir. Almatı.
alti Altı.
altun Altın.
amal Çare, usul, tedbir, metod.**amalsiz** Çaresiz.
amanlıқ Esenlik, sağlık.
ambal Başkan, amir, idareci.
Amérikilik Amerikalı.
amet tile-Şans dilemek.
amraқ Sevgi, sevmek.
ana Ana, anne.
ana til Ana dil.
anardek Nar gibi.
ançe Çok, birçok, o kadar.

aңla- (aңli-) Duymak, işitmek.
apaқ Bembeyaz, apak.
apaқ saқallıқ Bembeyaz sakallı.
apar- (élip barmak) Götürmek.
apirin Aferin.
apirip ber- Götürüp teslim etmek.
appaқ bk. **apaқ**.
aprél Nisan ayı.
aptap Güneş.
aptomobil Otomobil.
ara Ara, fasıla, iki şey arasında bulunan yer.
aral Ada.
aram Dinlenme.
aram al- Dinlenmek, rahatlamak.
aran Zor, güç.
arғıмақ Soylu at.
arһidiktör Mimar.
arһolog Arkeolog.
arılaş Karışık.
arılaş- Karışmak.
arılaştır- Karıştırmak.
arili- (arila-) Gezmek, arasından geçmek.
arisida Arasında.
arқа tirek Arka direk.
arқidin Arkadan, geriden.
arқidinla Ardından, arkadan, geriden.
arқisida Arkasında.
arқılıқ Üzerinden, vasıtası ile, aracılığı ile.
Arkos şirketi Özel isim.
artuқ Fazla, çok.
artuқçe Fazlasıyla.

artuğ - kem Artı ve eksi.	ati- Adı geçmek, zikretmek, anmak, dile getirmek.
arzu Arzu.	atil- Zikredilmek, anılmak, dile getirilmek.
arzu-arman Arzu ve gaye.	atlık Atlı.
arzu kıł- Arzu etmek.	at-ulağ At ve onun gibi alışma hayvanları.
asan Kolay, basit.	Atuş Yer adı, Artuğ.
asan kil- kolaylaştırmak.	avağ Zayıf.
asaret Esaret, esirlik, klelik.	avare Zahmet, meşakkat, sersemlik.
asar-i etike Tarihi kalıntılar, antikalar.	avat 1. Bayındır, mamur. 2. İşlek, kalabalık.
asas Esas.	Avat Kişi adı, Avat.
asaslık Esaslı, temele ait.	avaz Ses.
Asiyalik Asyalı.	Avril Siteyin Kişi adı, Avril Siteyin.
asman Gk.	Avstiriye Avusturya.
asman - pelek Gk, gkyz.	Avstraliye Avusturalya.
asraş Korumak, himaye etmek, beslemek.	avu O, işte o.
ast Alt, temel, taban.	Avut Kişi adı, Avut.
asta Sakin, yavaş.	avval Evvel, nce.
asta - asta Yavaş yavaş.	ay Ay.
astronomiye Astronomi.	ayağ Ayak.
aş Aş, yemek.	ayağlı- Sona ermek, sona erdirmek.
aş - nan Aş ve ekmek.	ayal Kadın.
aşhana Aşhane, lokanta.	ayan Aık, grlr.
aşık Aşık.	ayan bol- Grlmek.
aşkara Aşıkar, aık seik, aık.	ayığidiki Sonundaki.
aşpez Aşı.	aylan- Dolaşmak, dnmek, gezmek, seyretmek.
aşu şu, işte şu.	aylandur- Dndrmek, evirmek, dolaştırmak.
at Ad, isim.	aylinişka başla- Dnmeye başlamak.
ata- (ati-) 1. Adı geçmek, zikretmek, anmak, dile getirmek. 2. Bağışlamak.	ayril- Ayrılmak.
ata Baba, ata.	ayropilan Uak.
ataņa rehet Babana teşekkr, ok teşekkr	
ati Birka at ile yk ve insan taşıma işi yapan kişi.	

az Az.

az - tola Az çok.

azadlık Hürriyet, kurtuluş.

azap - okubetlik Azap ve sıkıntılı.

Aziz Ependi Kişi adı, Aziz Efendi.

B

bac - sélik Vergi.

Baca Bacanak.

badaşkan urup otur- Bağdaş kurup oturmak.

bağaki Etiket.

bağçe Park, bahçe.

bağla- Bağlamak.

bağlık Bahçeli.

bağliniş Múnasepet, ilişki.

bağven Bahçıvan.

Bahavudun Hacı Kişi adı,

Bahavudun Hacı.

ba- Bakmak, beslemek, itibar etmek, hizmetini görmek.

bausi kelidiğan Górdüđü her işi yapmak isteyen, her şeye meraklı.

bala Çocuk.

bala ependi Genç öğretmen.

baldur Önce, ilk, evvel, birinci.

baliğana 1. İkinci kat 2. Balkon.

balkonlu Balkonlu.

balveğ Kuşak.

bar Var.

bar- Varmak.

bara- bara Gitgide, yavaş yavaş.

baraver Eşit, denk, aynı.

bargane Gittikçe.

barganséri Gittikçe.

bariçe (bare) Hepsi, bütün, hep, tüm, tamamı, yettiği kadar.

barikalla Aferin, mükemmel.

barlık 1. Varlık, mevcudiyet. 2. Hepsi, bütün.

barma Parmak.

bas- 1. Yürümek, adım atmak 2.

Yerini tutmak 3. Ele geçirmek, geçmek.

bastur- Bastırmak.

baş bahar İlkbahar.

baş Baş.

baş eğdür- Baş eğdirmek.

baş atur- Zihnini kurcalamak, düşünmek. **baş liñsit-** Baş sallamak.

başilik Yönetmelik, başkanlık, liderlik.

başa Başka.

başiila Başka, değişik, ayrı.

başur- Yönetmek, idare etmek.

başla- Davet etmek.

başlamçilik Öncülük, rehberlik, kılavuzluk.

baştin ayağ Baştan sona.

batur Kahraman.

bay Zengin, fazla olan.

bay - bayaşat Zenginlik ve bolluk.

baya Demin, az önce.

bayavan Çöl, sahra, تنها yer.

bayıi Deminki.

bayıla Az önce, demin.

bayi-Dikkat etmek, denemek, gözlemek, gözden geçirmek.

baylık Zenginlik.

bayrak Bayrak.	békit -1. Kilitlemek. 2. Bağlamak, tasdik etmek.3. Monte etmek, sabitlemek.
bayveççe Zengin ve mert oğlan.	Bélgiye Yer adı, Belçika.
bazar Pazar, borsa, nahiyelerin merkezi.	bériçe Olduğu kadar.
beg Bey.	Bérin Yer adı, Bérin.
begzade Beyefendi, oğlan, beyzade.	bésik - Susmak, sakinleşmek.
behrimen bol - Yararlanmak.	bésil - Basılmak.
behiş Bağışlamak, ihsan etmek.	bésim işlet - Baskı yapmak.
beş et - Bahşetmek.	béşini çaykı - Başını sallamak.
beht Baht, talih.	Béşirañun Kişi adı, Béşirañun.
beht - saadet Baht ve saadet.	bézek Nakış, desen, resim, süs.
beñudük Emin.	bézel - Süslü olmak.
bek Pek, çok.	biçare Çaresiz.
beķesem İpekli düz kumaş.	biñ Tomurcuk, filiz.
bel Bel.	bikar 1. Boş, işsiz 2. Bedava, parasız. bikarçi Tembel, avare, boş insan.
bel bağli - Kuşanmak.	biķararlık Kararsızlık.
belge kıł - İşaretlemek, belirlemek.	bil - Bilmek.
belge téşi İşaret taşı.	bilen İle.
belkim Belki, ihtimal.	bilim - meripet Bilim ve marifet.
bende Esir, kul.	bilim yurti Bilim yurdu, üniversite.
ber - Vermek.	bilimlik Okumuş, bilgili.
berpa Dikmek, kurmak, tesis.	biliner - bilinmes Bilinir bilinmez.
berpa kıł - Kurmak.	bille Birlikte, beraber.
bestlik İri.	bilyart şiresi Bilardo masası.
beş Beş.	bina Bina.
Beşkirem Kişi adı, Beşkirem.	Bingallık Bangladeşli.
Beysak Yer adı, Beysak.	bir Bir.
bezi Bazı.	bir - biridin Birbirinden.
bezide Bazen.	bir - birige Birbirine.
bédilik Yoncalık., yonca tarlası.	bir-biri Birbiri.
béğir Ciğer, yürek, bağır.	birersi Birisi.
béñil Cimri, hasis.	
Bék Kişi adı, Bék.	
béķiş Bakış, bakma.	

bir - birlep Tek tek, ayrı ayrı.
bir al- Kaplamak.
bir munçe Birçok.
bir neççe Birkaç.
birak Fakat, ama.
birakla Aniden.
birdem Bir an, bazen, hemen.
birdinla Ansızın, ani olarak.
birinçilik Birincilik.
birleş- Birleşmek.
birleşme Birleşme, birlik.
birlik Birlik.
bol dégendek Ol demiş gibi.
bol- Olmak.
bolğaçqa Olduğu için.
bolmisa Olmazsa.
bolsa İse.
bolupmu Bilhassa, özellikle.
bombur (bomba) saqal Koyu sakal.
bora Kamıştan yapılmış hasır.
boran çapqunluq Fırtınalı.
bortup çiqip tur- Çıkık duran.
boş çagli- Boş tahmin etmek, hafife almak.
boşat- Boşaltmak, çıkarmak.
boşluq Boşluk.
bovaq (bövek) Çocuk, yavru.
bovay Dede, ihtiyar, yaşlı erkek.
boya- Boyamak.
boyaqçi Boyacı.
boyiçe Boyunca.
boyla- Kenarından gitmek.
boyun Boyun.

boyuntolgaş Boyun çevirme, boyun döndürme, kibir gösterme.
boyundap qari- Boynunu çevirip bakmak.
bök (doppa) Doğu Türkistan'da kullanılan bir takke, başlık.
bölük Bölük, bölüm.
böre (böri) Kurt.
böre it Kurt köpek.
buğday öñ Buğday ten, esmer.
buğday öñlük Buğday tenli.
Buğarayı Şerf İmam Buhari'nin eseri. Buhari-i Şerif.
Bulak Béşi Yer adı, Bulak Béşi.
bulaktek Çeşme gibi, pınar gibi.
bulaktek köz Çeşme gibi göz, güzel göz.
buluñ Köşe, açılı.
buluñ - puşqaq Dibi köşe, çevre köşe.
bulut Bulut.
bunçivala Bu kadar.
bundaq Böyle.
bur- Çevirmek.
burcek Köşe.
burğa avazi Değirmen sesi, burgu sesi.
buruq (buruş) Kesinti, kırıntı, parça.
burul- Dönmek, çevirmek.
burun Evvel, önce, geçen.
buyan Bu yana, beri.
buyruq Buyruk, emir.
buzul- Bozulmak.
bügün Bugün.
bükkide Pek gür, çok gür.

bürkütdek Kartal gibi.

Büyük BÉritaniye İmperiyesi Yer adı, Büyük Britanya İmparatorluğu.

C

cahalet Cehalet.

cahan Cihan, dünya.n

cahandarçilik Yaşama mücadelesi.

cahankezdi Seyyah, gezgin.

cahil Cahil.

cahillik Cahillik.

cakarçi Haberci, duyuran, ilan eden, çığırkan, tellal.

cakarlap kal- İlan etmek, duyurmak.

Camaet İskilati Cemaat Deposu veya Cemaat Ambarı. Bahavudun Bey ve Hüseyin Bey tarafından Kaşgar'da kurulan yardım kuruluşu.

came Cami.

can Can.

can pidalık Can feda, canı bahasına.

canab Cenab.

canlık Canlı.

caḡgal Orman.

capa tart- Cefa çekmek.

capalık Meşakkatli, zahmetli.

capduḡluk Süslü.

caraḡlık Sedalı.

casaret Cesaret, yiğitlik.

casusluk Casusluk.

cavab Cevap, yanıt.

cay Yer, mekan, yöre, mesken, yurt, bölge.

caylaş- Yerleşmek.

caylaşkan Yerleşen, yerleşmiş.

caylişiş Yerleşme.

cazanihor Tefeci.

cedit Cedit, yeni.

cehet Cihet, taraf.

celip kıil- Celbetmek.

cemiyet Cemiyet, dernek, toplum.

cennet hésablan- Cennet sayılmak.

cennettek Cennet gibi.

cenub Güney.

ceḡ Cenk, savaş.

ceḡgi - cidel Kavga.

ceḡivar Cengaver.

ceriman Para cezası.

ceryan Süreç, süre.

cezire Ada.

céki- Vurgulamak, teyit etmek.

cékile- Vurgulamak, uyarmak, teyit etmek.

Célil Aḡun Kişi adı, Célil Aḡun.

ciddiyçilik Yoğunluk.

ciddiyilik Yoğunluk.

ciḡildat- Titretmek.

cikile- Tembihlemek, vurgulamak.

cim Sakin, suskun, sessiz.

cimcitlik Sessizlik.

cimḡur Kapalı kutu, içini belli etmez, gizli.

cimi Bütün, hep.

cin Cin.

cin çaplaş- Cin çarpmak.

cira Çukurluk.

ciriḡlaşka başla- Çingirdamaya başlamak, çalmaya başlamak.

ciriḡlat- Çingirdamak, çalmak.

cisim Cisim.
cismaniy Cismani, fiziki.
ciyeklik Şeritli, kenarlı.
ciyen Yeğen.
Coŋgo Komandisi Özel ad. Çin takımı.
Corc Şerif Ependi Kişi adı, Corc Şerif.
coyud Yahudi.
cöyle-uykuda sayıklamak, mecazi anlamı: İftira etmek, saçmalamak, sayıklamak.
cudun - çapkun Yağışlı hava, fırtına.
cuğrapiye Coğrafya.
cuğrapiyilik teksürüş ömiki
Coğrafya araştırma ekibi.
cul - cul Eski, yıpranmış, delik deşik.
cüda-Zayıflamak, bitkin hale gelmek.
cüme Cuma.
cüp Çift, eş.
cüret Cüret.

Ç

çaç Saç.
çaç- Saçmalak, serpmek.
çaçir- Sıçramak.
çaçrat- Sıçratmak, püskürtmek.
çağ Çağ, zaman, vakit, devir.
çakildit- Şaklatmak.
çaķir- Çaķırmak.
çaķirim Kilometre.
çaķķan Hızlı çevik.
çaķlik Tekerlekli.
çaķna- Parlamak.
çal- Çalmak, müzik aleti çalmak.

çan- Yanılmak, kusurlu olmak, kusurun başkalarca bilinmesi.
çaŋ Toz.
çaŋgal Avuç.
çap- Kazmak, açmak, koşmak.
çapan Cüppe, palto, ceket.
çapan -çara Mont ve ceket.
çaparmen Emireri, posta, kuriye, ayakçı.
çapla-Yapıştırmak.
çaplan- Yapıştırılmak.
çaplaş- Yapışmak, sarılmak, usandırmak.
çaptur - 1. Koşturmak 2. Çiftleştirmek 3. Kazdırmak, oydurmak, açtırmak.
çarçıgan Yorgun.
çarşenbe Çarşamba.
çatķal (çatķan) Çalılık, fundalık, diken.
çavak çal- Alkışlamak, el çırpamak.
çay Çay.
çeklengen Tehdit edilen, sınırlanmış.
çekmen Asya modası bir tür kışlık pamuklu palto ve bu palto için kullanılan pamuk kumaş. Kaşgar, el tezgahı ile dokunan bu kumaşı vepaltosu ile ünlüdür.
çekmen çapan Palto.
çeksiz Sınırsız, sonsuz.
çemberçes Koparılmaz, bozulmaz, her şeye hazır.
çeni- Kıyaslamak, yerini göstermek, belli etmek.
çepdeslik Çeviklik, faallik.

çet Kıyı, kenar, yan.
çetel Yabancı, yabancı ülke.
çetel tili Yabancı dil.
çetellik Yabancı.
çetke al- Kenara çekilmek.
çette kal- Dışarıda kalmak.
çéçeklen- Çiçeklenmek.
çéçen 1. Zihni çevik, hazırcevap, hatip
2. Temiz, temizlik seven.
çédimay kal-Dayanamayıp kalmak,
kıyamamak.
çégra boyliri sınır boyları, hudut
boyları.
çéke Şakak.
çékiniş Çekinme.
çénişkkan Çelikleşmiş, sağlamlaşmış,
güçleşmiş, dayanıklılaşmış.
çéniştur- Çelikleştirmek,
sağlamlaştırmak, dayanıklı hale
getirmek.
çépiş- Koşuşmak.
çérik Asker.
çida- Dayanmak, tahammül etmek.
çidap tur- Dayanmak.
çidimay Dayanamayıp, tahammül
edemeyip.
çidi- bkz.
çida-.
çik- Çıkmak.
çikar- Çıkarmak.
çikiş- Anlaşmak, geçinmek.
çikişkaqlik Herkesle kolay anlaşan,
geçimli kimse.

çila- (çili-) Batırmak, banmak,
ıslatmak, nemlendirmek.
çilek Bakır kova.
çilişiş Güreşme.
çiltek 1. Desen, dantel 2. Renkli
kumaş.
çim Çim, çimen, çimenlik.
çin Gerçek, doğru, hakiki.
Çinbağ Yer adı. İngiltere'nin
Kaşgar'da konsolosluğunun bulunduğu
yerin adı.
çingilek Kıvırcık.
çini Çini, porselen.
Canan çinidek Canan çini gibi.
Kaşgar'da meşhur bir çini.
çiñ Sağlam, sıkı, sabit.
çiñ çig- Sıkı bağlamak, sarmak.
çip Büsbütün, tamamıyla, bütün bütün.
çiray Yüz, çehre, sima, surat.
çirayliq Güzel.
çirindi 1. Çürümüş şey, çürük mürük,
bozuk şey 2. Bitkilerin çürümesinden
hasıl olan toprak gübre.
çirip ket- Çürüyüp gitmek.
çirma- Sarmak, dolanmak.
çiş Diş.
çiver Usta, çevik.
çoğa Tepe.
çoğan Gürültü, uğultu, bağırma,
bağırta, çağırta, yaygara.
çoğan süren sal- Gürültü yapmak.
çoğum Kesin, kesinlikle.
çolpan yultuzi Zühre yıldızı, Çoban
yıldızı.

çomak Çomak.
çoᅇ Büyük. **çoᅇ ana** Büyükanne, nine.
çoᅇ bolᅇan Büyüyen, büyümüş.
çoᅇay- Büyümek.
Çoᅇaytil-Büyütölmek.
çoᅇidin tartip kiçigige Büyüᅇünden küçüᅇüne kadar.
çoᅇᅇur Derin.
çoᅇlik Büyüklük, kibirlilik.
çöçek Hikâye.
çöçüt- Ürkötmek, korkutmak.
çöᅇüli- Dönmek, dönüp durmak.
çök- Çökmek, dalmak, batmak.
çöl Çöl.
çöl - bayavan Çöl ve sahra
çölderi- Terkedilmiş olmak, insansız kalmak, ahalisi dağılıp ıssızlaşmak.
çöm- Suya girmek, denize girmek, yıkanmak.
çömöl- Yıkanmak, suya girmek, denize girmek.
çöridi- Bir şeyin etrafını kuşatmak, bir şeyin etrafını dolaşmak.
çuᅇan bkz. **çoᅇan**.
Çuᅇgo Yer adı, Çin.
çüş- İnmek, düşmek, dalmak, katılmak.
çüşeke- (çüşeki-) Sayıklamak.
çüşendür- Anlatmak.
çüşinişlik Anlaşılır.
çüşkün Kederli, mahzun, hüzünlü, üzüntülü, düşünceli.
çüşüp turidiᅇan Düşüp duran.

D

dada Baba.
dadil Cesaretli, cesur, gözü pek.
daim Daim, sürekli, her zaman.
dala (tala) Step, bozkır.
dalaᅇa (talaᅇa) Dışarı.
damolla (damulla) Öğretmen, mollaların büyüᅇü.
daᅇdar Meşhur, ünlü, tanınmış.
daᅇlik Ünlü, şanlı, şöhretli.
dastiᅇan (dasturᅇan) Masa örtüsü, sofrta örtüsü.
davalaş Tedavi etme.
davalᅇu- Dalgalanmak, çalkalanmak, sarsılmak, sallanmak.
davam Devam.
davamlık Devamlı, sürekli.
davan Yokuş, daᅇ yolu.
de- Demek.
debdebilik Debdebeli, tantanalı.
dehriylik (dehriylik) Dehriylik, dinsizlik.
deᅇli Engel, mani, güçlük.
deᅇli - teruz Engel ve güçlük.
deᅇike Dakika.
del Tam, aynen, uygun.
del şu peypte Tam şu vakitte.
deldēşi- Sallanmak.
dem An, lahza, esna.
dep Diye.
dereᅇ Aᅇaç.
dereᅇtek Aᅇaç gibi.
derhal Derhal, hemen.
ders Ders.

dert Dert, keder, acı.
dervazaBüyük kapı.
derveke Gerçekten.
derya Nehir.
deslep Evvel, önce, ilk.
deslepki Önceki, evvelki, ilki.
desse- Çiğneme, basmak, tekmelemek.
devet kıil- Davet etmek.
devr Devir, zaman.
dez ket- Çatlamak.
dégen Denilen, demiş, dediği.
dégendek Denildiği gibi.
dégidek 1. Çok, pek. 2. Hemen hemen, her zaman.
dégüdek Gibi, sanki.
déhkan Çiftçi.
délo Dava.
démisimu Değil mi.
déñiz - okyan Deniz ve okyanus.
déñiz Deniz.
dérize Pencere.
diğket Dikkat.
dil Gönül.
dimak 1. Dimağ 2. Burun.
dimikini kaç- Burnunu çekmek.
din Din.
din tarqatquçı Din propagandacısı, din misyoneri.
diplomatik Diplomatik.
dir - dir Tir tir, titreme, titreyiş.
doğapçı Ayran satan kişi.
doğilak Tombiş.
dohtorhana Hastane.
dohtur Doktor.

dohturhana bkz. **dohtorhana**.
doğmuş Köşe, dönemeç.
dola Omuz.
dolğun Dalga.
dolğunliridek Dalgaları gibi.
Dompis Ependi Kişi adı, Dompis Efendi.
domsay- Somurtmak, suratını asmak.
domsayt- Çatmak, kırıştırmak, surat asmak, somurtmak.
domuli- (domula-) Yuvarlamak, yuvarlanmak.
doğgaklap mang-Beli bükülmüş halde yürümek.
doppa Takke.
doppilik Takkeli.
dora- (dori-) Taklit etmek, benzemek.
dora Kimyasal madde, patlayıcı madde.
dost Dost.
dozah Cehennem.
dölet Devlet.
döñ Tepe, sırt.
dövile- (dovili-) Yığmak, toplamak.
dua Dua.
dua kıil- Dua etmek.
duçar Duçar.
duçar bol- Duçar omak, uğramak, yakalanmak.
duhava Kadife.
duhovoy Müzik grubu.
dukan Dükkan, kantin.

dunya Dünya.

dunya uruşı Dünya Savaşı.

dümbe Arka, sırt.

dürbün Dürbün.

düşmenlik Düşmanlık.

E

ecdad Ecdat, atalar.

ecdihar Ejderha.

ecce Hayret, şaşkırtıcı.

ecceblen- Şaşırmak, hayret etmek.

ecel Ecel.

ecir Mükafat, emeğin karşılığı.

ecnebiyçe Yabancı.

edep - ehlaq Edeb ve ahlak.

eg- Eğmek.

egeş- Peşinden gitmek, arkasına takılmak.

egeştür- Beraberinde götürmek.

egri - bügri Çarpık, eğri, eğri büğrü.

egri - toqay Çarpık, engebeli.

ehval Ehval, durum.

ekel- (élip kelmek'ten) Alıp gelmek, getirmek.

ekeldür- Getirtmek.

ekir- (ekkir-) (élip kirmek'ten) Alıp girmek; getirmek.

ekillik Akıllı.

eqid (eqd) Ahd, anlaşma.

el - ağıne Akraba ve dost, akraba ve arkadaş.

el Ülke, memleket, vatan, il.

elaçi Üstün başarılı öğrenci.

elpazi buzuk Asık suratlı.

elvette Elbette.

emdi Şimdi.

emel İş, meşgale, görev, emel.

emelge aş- Gerçekleşmek, becerilmek.

emel qil- Yerine getirmek.

emeldar Memur, bürokrat, yetkili.

emelge aşur- Emelini gerçekleştirmek.

emeliyet Pratik, gerçek.

emes Değil.

Emet Kari Kişi adı, Emet Hafız.

emgekçi Emekçi.

emir Emir.

emma Ama.

Emrulla Ependi Kişi adı, Emrulla Efendi.

emse İşte, ya ise.

Encan Yer adı.

Encan restisi Encan pazarı.

endişe Endişe.

ene İşte, o.

Engliye Yer adı. İngiltere.

Engliyelik İngiltereli.

ensire- endişelenmek.

ensirep qal- Endişelenmek.

Enver Kişi adı, Enver.

en En.

epçillik Beceriklilik, mahirlik.

eplik Becerikli, mahir, usta.

epsüslen- Pişman olmak.

er kişi Erkek.

Erep Tili Arapça.

eriş- Erişmek.

erke Sevimli, şımarık.

erkile- Şımarık.

erkilet- Şımartmak, okşamak.
erkin Hür, serbest, özgür.
erkinlik Özgürlük, hürriyet.
erkişi Erkek.
ermudun Bir ağaç türü.
erz kıil- Şikayet etmek.
es Hafıza, akıl.
esebiy Sinirli.
esir Asır, yüzyıl, çağ.
esker Asker.
eski Eski, kötü.
eslet- Hatırlatmak, uyarmak, aklına salmak.
eslide Aslında.
estayidil Candan, içtenlikle.
estayidillik Candan, içtenlikle, canı gönülden.
ete Yarın, ertesi gün.
etidın - keçkiçe Sabahtan akşama kadar
etigen 1. Yarın. 2. Erken, sabah.
etisi Yarını, ertesi gün.
etivarlık İtibarlı, değerli.
etivarli- saygı göstermek, hürmet etmek, değer vermek.
etles Atlas.
etrap Etraf.
etret Ekip, takım.
evet- Göndermek.
evladmu - evlad Kuşaktan kuşağa.
eyib Ayıp, kusur, suç.
eyible- Suçlamak.
eymen- Çekinmek.
eyneklık Camlı.

eyni Aynı.
eza Üye, organ.
ezan Ezan.
ezel Ezel, eski, sonsuz.
ezeldin Ezelden, eskiden.
ezimet Yiğit.
eziz Aziz.
ezrail Azrail.
É
éçil- Açılmak.
éçinişlik Acılı.
éçirkaş Şehvet.
éger Eyer.
égiz Yüksek.
égiz - pes Yüksek alçak.
éğil Ahır.
égiz Ağız.
égizlandur- Yeni doğmuş çocuğun veya buzağın ilk defa emdirilmesi.
éhtiram İhtiram.
éhtiyat İhtiyat.
Éksak Yer İsmi, Éksak.
ékil Akıl.
ékim Akım, cereyan, geçme, gidiş.
ékin Dere, nehir.
élan İlan, duyuru.
élip çık- Getirmek.
élipniş sunuğunimu bilme- Okuma yazma da bilmemek.
Éngiliz İngiliz.
éniş Açık, açık seçik, net.
énişlaş Açıklama.
éni (an) Akıl, anlayış, fikir.
éniş- Eğilmek, bükülmek.

érik Koç.
érinçeklik Tembellik.
ériş - östeş Arık - kanal.
ésige al- Hatırlamak.
ésil- Asılmak.
ésil Asil, kıymetli, değerli, başka.
ésit Yazık.
éşan 1. Din adamlarının başkanı, hocalar. 2. Çileci, dünya zevklerinden çekilmiş kimse.
éşek Eşek.
éşeklik Eşekli, eşeğe binmiş.
étibaren İtibaren.
étil- Atılmak, vurulmak.
étilip kel- Atılıp gelmek.
étiz Tarla, kır, ekin alanı.
étiz - ériş Tarla.
éyt- Söylemek, demek.
ézip kal- sapmak, yanılmak.

F

Fen Darin Kişi adı, Fen Darin.
FIFA Uluslararası Futbol Federasyonları Birliği.
Firank Lodilo Kişi adı, Firank Lodilo.
Fon Likok Kişi adı, Fon Likok.
forma Forma.
Fransiye Yer adı, Fransa.
Fransuz Fransız.

G

gah Kah, bazen.**gahiliri** Bazıları.
gal Boğaz.
gallirini kır- Boğazını temizlemek.
galistük (galstuk) Kravat, boyun bağı.

Galli Kişi adı, Galileo. Ünlü bir bilim insanı.
gazir – purçaşçı Çekirdekçi ve kuruyemişçi.
gep Söz, kelime, laf.
geplişivatşandek Konuşuyor gibi.
gevde Gövde, vücut.
gevdilik Göze çarpıcı, belirgin.
Géllian Ependi Kişi adı, Géllian Efendi.
Géllian Hanim Kişi adı, Géllian Hanim.
gérb Arma, damga.
Gérmaniye Yer adı, Almanya.
Gérmaniyilik Almanyalı.
gidiyişip yür- Böhürlenip yürümek, kendini bir şey sanarak yürümek.
Gildiñbaş Ependi Kişi adı, Gildiñbaş Ependi.
gilem Kilim, halı.
gimnastik Jimnastik.
gimnastika bkz. **gimnastik**.
Giordano Bronu Kişi adı. İtalyan filozof, gökbilimci. Giordano Bruno.
girdap Dalga, girdap, su çevrisi.
girde Kalın tandır ekmeği.
gireleş- Birbirinin içine girmek, iç içe olmak.
Girgisén Kişi adı, Girgisén.
girim (grim) kıl- Makyaj yapmak.
girvek Kıyı, kenar.
Gollandiye Yer adı, Hollanda.
gomuş Deli. Akli yerinde olmayan.
goya Güya, sanki.

göş Et.
gugum Akşam.
gunah Günah.
guruppa Grup
gül Gül, çiçek.
güllük Çiçek bahçesi.
güldürleş- Gürlemek, gümbürdemek.
güllen- Gelişmek, ilerlemek.
Gülmerem Kaşgar'da çok bilinen ve söylenen şarkı.
gürkire- Suyun gürül gürül akması.
güs - güs Rap rap.
güzel Güzel.

Ğ

ğaj - ğuj Taklidi ses.
ğaliplik Galip, yenen.
ğaltekçi El arabasına bir şeyler koyup satanlar.
ğayip bol- Kaybolmak.
ğelibe Galebe, başarı.
ğeliti Tuhaf, garip.
ğem Dert, acı, keder, gam, üzüntü.
ğem yé- Kederlenmek.
ğemkin Gamlı, kederli.
ğerb Batı.
ğeşlik Rahatsızlık, sinirlilik, öfke.
ğezeblen- Öfkelenmek.
ğezep Gazap, hiddet, öfke.
ğezeplik Öfkeli.
Ğopur Kişi adı, Ğopur.
ğubarsız Açık, sarıh, masum.
ğuççide Tıklım tıklım.
Ğulci Yer adı, Gulca.
ğulgula Panik, ürkü, telaş.

ğurur Gurur.
ğuva Karanlık, yarı karanlık.
ğuyuldi- Hızlı gitmek.
ğuyuldap Hızlı.

H

hacet Hacet, ihtiyaç.
hacetmen Muhtaç.
haci Hacı.
hadise Hadise, olay.
hakavur Kibirli.
hakavurlik Kibirlilik, kendini beğenmişlik.
hakimiyet Hakimiyet.
haķaret Hakaret.
hal Hal, durum, vaziyet.
hal sor- Hal hatır sormak.
halet Durum, vaziyet.
halķi- Geçmek, atlamak, üzerinden geçmek.
hamal - medikarlar Hamal ve gündelikçeler.
haman Hemen, hemen hemen.
hamme Teyze.
haņvaķ- Ağzını açıp bakmak, şaşkın şaşkın bakmak.
haņveķ- bkz. **haņvaķ-** .
hapaş kıl- Sırtına almak.
har- Yormak, yorgunluk vermek.
haramtamaķ Otlakçı, asalak.
hararet Hararet, sıcaklık, ateş.
harginlik Yorgunluk.
harginilik (harģanlik) Yorgunluk.
harva Araba.
hasa Değnek, ince sopa.

hasirap - hömüdep Kuvvetten düşerek, zorluklar içinde.

hasira- Yorulmak.

hasıraş Yorulma.

Haşim Balihan Kişi adı, Haşim Balihan.

havareñ Gök rengi ,mavi.

hayacan Heyecan.

hayat Hayat.

hayvan Hayvan.

haza An, süre, müddet.

hazir 1. Hazır. 2. Şimdi.

hazirla Şimdi, az önce.

hazirmu Şimdi de, hala.

he 1. Evet, iyi. 2. (ünlem) Hadi.

Hebibizade Darilmuellim Kurum adı.

Hebibizade Öğretmen Okulu.

heddi - hisabsiz Hesapsız, çok, sayısız.

heddi Sınır, hudut.

heddidin artuğ Haddinden fazla.

hedégendila Hep, sürekli.

hedis Hadis.

heğ Hak.**heğkıde** Hakkında.

heğte Hakta, konuda.

heğiki Hakiki, gerçek, doğru.

heğiketen Hakikaten, hakkıyla, gerçekten.

hel bol- Hallolmak.

hel kıl- Halletmek.

hem Hem, ve.

hemek Ekmek türü.

hemkarlık İşbirliği, yardımlaşma.

hemme Bütün, hepsi, herkes.

hemmidin Her şeyden.

hemmimiz Hepimiz.

hemmisi digüdek Neredeyse hepsi.

hemrah (hemra) Yoldaş, yol

arkadaşı.

Hemrah Bay Kişi adı, Hemrah Bay.

hemralik Yol arkadaşlığı, yoldaşlık, eşlik.

hepte Hafta.

her Her.

her kıandağ Herhangi.

her kaçan Her zaman.

her kaçanıkidek Her zamanki gibi.

her kıandağ Her hangi.

her kıaysi Herkes, herhangi biri.

herbiy Askeri.

herdem Her an

here - képinek Arı ve kelebek.

heriket Hareket.

hesse Defa, kere, kez, sefer, pay hisse.

hesilep Kat kat.

heşemetlik Haşmetli, muhteşem.

hetta Hatta, bile.

heves Heves, istek.

heveskar İstekli, talip, gönüllü, hevesli.

heyde- (hayda-) Sürmek, kovmak, dağıtmak.

heyran Hayran.

heyranlık Hayranlık, hayran olma hali.

heyve kıil-Tehdit etmek, gözdağı vermek.

heyvet Muhteşem, azametli, görkemli, heybet.
heyvetlik Muhteşem, azametli, görkemli.
Hezret Yer adı, Hezret.
Hezriti Hebib Ecem Kişi adı, Hezriti Hebib Ecem.
héç Hiç.
héç iş yüz bermigendek Hiçbir olay yaşanmamış gibi.
héç nerse Hiçbir şey.
héççañçe Yeterince, hiç.
Héçnéme Hiçbir şey.
hékaye Hikaye.
héliki Deminki, sözü geçen, adı geçen, zikredilen.
hélila Daha, epey, bir sürü, çokça, da bir de, daha da, biraz önce.
hérip kal- Yorulmak.
hésab 1. Hesap 2. Matematik.
hésabat başkuruş Muhasebe.
hésablangan bol- Sayılmak.
héssiyat Hissiyat, duygu.
Héyitgah Camesi Yer adı, Héyitgah Camisi.
Héyitgah Yer adı, Héyitgah.
himaye Himaye.
himir- Sokuşturmak, tıkiştirmek.
Hindi Hind.
Hindirkiska Kişi adı, Hindirkiska.
Hindistan Yer adı, Hindistan.
Hindistanlık Hindistanlı.
hiñgiyip kül- Dişlerini gösterip gülmek, sırtmak.

hisyat (hissiyat) Hissiyat.
hisyatçan Duygusal.
hoduğ- Telaşlanmak, heyecanlanmak.
Hollandiyilik Hollandalı.
hormareñ Hurma rengi.
Hoşur Hacı Kişi adı, Hoşur Hacı.
hoşyar Uyanık, gözü açık.
hoşyar bol- Uyanık olmak.
hoyla Avlu, ev.
hozurlan-Huzurlanmak, huzur bulmak.
hökümet Hükümet.
höppide (hüppide) Hemen, birden bire, ansızın, aniden.
hörkireş- Bağırışmak.
hörmət Hürmet, saygı.
hört - pört Taklidi ses. hört pört demek, sesini çıkarmamak.
hucumçi Forved, hücumcu.
hürkü- Ürmek.
hürmet (hörmət) Hürmet.
Hüseyniye İsmail Gaspıralı'nın başlattığı Ceditçilik düşüncesi ile Doğu Türkistan'da kurulan yenilikçi okulun ismi.
hadim Faaliyet adamı, militan, memur, işçi.

H

hal- İstemek.
halayik Halk.
hali Boş, serbest, uzak.
hali- İstemek.
halta Torba.
ham eşya Ham madde.

haman Harman.

hanim Hanım, bayan, eş.

Hanlıq Medrise Yer adı, Hanlıq
Medrise.

HañcuÇin'in İç Bölgesindeki bir
Yerin adı,Hañcu.

hapa bol- Kederlenmek.

harab bol- Viran olmak, perişan
olmak.

harabiliq Harabe, enkaz, yıkıntı.

haraktér Karakter, özellik.

hasiyet Özellik, hususiyet, değer.

hasiyetlik Değerli, özelliği olan.

hatircem Telaşsız, sakin, emin,
rahatça.

hatircemsizlen- Telaşlanmak,
endişelenmek, emin olamamak.

hatire Hatıra, anı, akıl.

Havgirig Kişi adı, Havgirig.

Helemkam Kişi adı, Helemkam.

helq Halk.

helqara Uluslar arası, beynelmilel.

helpe Öğretmen.

hencerdek Hançer gibi.

herite Harita.

het - hever Mektup ve haber.

het Yazı, mektup.

heterlik Tehlikeli.

hever Haber.

heverdar Haberdar.

hevp Tehlike.

hey Kumaştan yapılmış Çin
ayakkabısı.

heyriyet Her neyse

héli Çok, epey.

hélidin béri Epeydir.

héridar Müşteri.

hicaletçilik İhtiyaç, zaruret, sıkıntı,
yoksulluk.

hil Tür, çeşit. **hilmu-hil** Çeşitli.

hilap Hilaf, aykırı, zıt, aksi.

hilla- (hilli-) Ayıklatmak, seçtirmek.

hiracet Masraf.

hிரaman Gamsız.

hire Donuk, loş, zayıf.

hireleş- Donuk olamak, gölgelenmek.

Hiristian Hristiyan

hiş Kerpiç.

hiyal Hayal.

hizmetçi Hizmetçi.

hizmetdaş İş arkadaşı, mesai arkadaşı.

hizmetkar İşçi.

hoca Sahip, patron, mal sahibi, sayın,
muhterem, saygıdeğer.

hocayin Sahip.

dukkan hocayini Dükkan sahibi.

honzarliq Hunhar.

horaz Horoz.

horazlardek Horozlar gibi.

hoşlaş- (huşlaş-) Vedalaşmak.

hoşluq Memnunluk, hoşnutluk.

Hoten Yer adı, Hoten.

Hotenlik Hotenli.

hotun Kadın, hatun, eş.

hotun heq Kadın milleti.

Huda Tanrı, Allah, Hüda.

huddi Aynı, tıpkı, sanki.

hulase Sonuç.

hulase çıkar- Sonuçlandırmak.

humarlık Tutsaklık, sarhoşluk.

hurapiy Hurafi.

huş - puraklık Hoş kokulu.

huşal Memnun, sevinçli.

huşallık Memnuniyet, sevinç.

huşpıçım Zarif, muntazam.

hüveyni Bir erik cinsi.

İ

İbrahim Kişi adı, İbrahim.

icadçı Yaratıcı.

iç - içige İçi içine.

iç ağırit- Acılamak, içi burkulmak.

iç- İçmek.

içide İçinde.

içimlik İçki, içilen şey.

içkiri İçeri.

içkirle- İçerlemek.

ige Sahip.

igelle-Ele geçirmek, zaptetmek,
gaspemek, zorla almak, işgal etmek.

igil Sahip.

ihtiram bil- İhtiram bildirmek, saygı
göstermek.

ihtiyari İstekli, isteyerek, gönüllü.

ihtiyarsiz İstemeyerek, zorla.

ikilisi İkisi de.

ikki İki.**ikkinçi** İkinci.

ikkilen- Tereddüt etmek.

ikkimiz İkimiz.

ikkisila İkisi de, her ikisi de.

iktisadi İktisadi, ekonomik.

iktisadçil İsraf etmeyen, tutumlu.

ilgar Öncü, ilerici.

ilgiri 1. Daha önce, daha erken 2. İleri.

ilgirilet- İlerletmek.

ilham İlham.

ilhamlan- İlhamlanmak.

İli Yer adı, İli.

ilim ehli İlim sahibi.

ilim İlim, okumakla veya görmekle ve
dinlemekle veya İhsan-ı Hak'la elde
edilen malumat.

ilk El, kol.

illet Hasta.

İllik Ilık, sıcak.

iltipat İltifat.

imansiz İmansız.

imaret İmaret, yapı, bina.

İmin Mezin Kişi adı, İmin Mezin.

inağ Dost, barışçı, barışçıl, barışsever.

inavet Güven, itimat, itibar,

inanma.**inavetlik** İtibarlı, güvenilir.

inçike közet- Detaylı bakmak,
ayrıntılı incelemek.

inçikile- İnceltmek, titizlikle
araştırmak.

inçikilep talla-Titizlikle araştırıp
seçmek.

İngliz İngiliz.

İnglizçe İngilizce.

ini Küçük erkek kardeş.

inkas Yankı, tepki.

inķiraz Batma, yok olma, düşme.

insan İnsan.

insançilik İnsanlık.

insap İnsaf.

intayin Gayet, çok, pek.

intildür- Kendine çekmek, celbetmek.
intizar Ümit ederek beklemek.
ıñra- İnlemek.
ipade İfade.
ipadile- İfade etmek.
ipige keltür- İşi iyi yapmak.
iptiharlan- İftiharlanmak,
gururlanmak.
irade İrade.
İran Yer adı, İran.
irganla- Her iki tarafa sallanmak.
is 1. Koku 2. Duman
isim İsim, ad.
iskilat Ambar, depo.
ışkat Sadaka, bağış.
islah İslah, düzeltme, tamir.
İslam Ahun Kişi adı, İslam Ahun.
İspaniye İspanya.
ispat İspat, kanıtlama
issi- Isınmak.
issiğ Isı, sıcak.
İstanbul Yer adı, İstanbul.
iş İş.işçi İşçi.
işen- İnanmak, güvenmek.
işenç 1. İnanç 2. Güven.
işenmigendek İnanmamış gibi
işhana Kalemmodası, memur odası,
ofis.
işik Kapı.
işle- Çalışmak, işlemek.
işlemçi Çalışan, işçi, gündelikçi.
işlep yür- Çalışmak.
iştansiz İç doursuz.
iştik Hızlı, çabuk.

iştıyağ İhtiras, tutku, düşkünlük,
tıryakılık.
itaet kıil- İtaat etmek.
itaetmen İtaatkar.
İtaliye Yer adı, İtalya.
ittik - ittik Çabuk çabuk, hızlı hızlı.
ittik yürü- Hızla yürümek.
ittikrek Hızlıca.
iy Ey!
iyul Temmuz ayı.
izde- Aramak.
izden- Aranmak.
izdigendek Arıyormuş gibi.
İzmir Yer adı, İzmir.
izzet Saygı, hürmet.

J

jornalist Gazateci.

K

kala İnek.
kalaç Mestin üstüne giyilen eşya.
Kalikutta Yer adı, Kalküta.
kalla - kapağ Kafa ve göz.
kalla Baş, kafa.
kallisidiki Kafasındaki.
kalva Mıymıntı.
kar kıil- İşlemek, sonuç akmak, işe
yaramak.
karhana İşletme, tesis, fabrika.
karvan Kervan.
kasatlaştur- Değersizleştirmek.
Kaskarit Yer adı, Kaskarit.
kaşila Engel, mania, güçlük.
katta Büyük.
kattırağ Daha büyük

kavap kıil- Kebap yapmak.
kayi- Kınamak, sitem etmek.
keç- Geçmek, nehri yürüyerek geçmek.
keçürgüsiz Affedilmez.
keçür-Affetmek.
kelender Fakir.
kelgüçiler Gelenler.
keltür- Getirmek.
kembeğel Yoksul, fakir.
kemsitiş Aşağılama, hor görme.
kemsitiliştin Aşağılanmadan, hor görülmeden.
kemzul (kemzel) Ceket.
kenci Küçük, sonuncu.
kent Kent, büyük köy, kasaba.
kentlik Köylü, kasabalı.
keñ Geniş.
keñrek Genişçe.
keñri 1. Geniş. 2. Bükülü, eğri.
kes- Kesmek.
keskinleş- Keskinleşmek.
keşip kıil- Keşfetmek.
ket- Gitmek.
ketmen Çapa, kazma.
keyni keynidin Arka arkaya, ardarda.
keynige Arkasına, ardına.
keyp Keyif.
keypiyat Keyfiyet, hal.
kéçe Gece.
kégiz Keçe, kilim.
kérek Gerek.
Kérem Kıçık Kişi adı, Kérem Kıçık.
kése Ham tuğla, kerpiç, parça.

kéyik (kiyik) Geyik.
kéyikte Geyik gibi.
kéyin Sonra.
kiçik Küçük.
kiçikkine Küçücük.
Kiçikañun Kişi adı, Kiçikañun.
kilişimlik Uyumlu, herkesle çabuk anlaşan.
kimdur Kimdir.
kimlik Kimlik.
kindik Göbek.
kir- Girmek.
kir Kir.
kirgüz- Girdirmek, içine sokturmak.
kiristaldek Kristal gibi.
kirpiklik Kirpikli.
kişi Kişi, adam.
kitab işkapliri Kitaplıkları.
kitabñana Kitabevi.
kitabpuruş Sahaf.
kiy- Giymek.
kiyim - kiçek Giyim kuşam.
koça ağzi Sokak başı.
koçaSokak, cadde.
koldurlat- Kandırmak, aldatmak.
kolub Kulüp.
komanda Takım, grup.
komande bkz. **komanda**.
kona Eski.
Konişehar Yer adı, Konişehar.
konsul Konsolos.
konsulñana Konsolosluk.

Kopérnik Kişi adı. Kopernik. Güneş sistemi ile ilgili çalışmaları olan bilim insanı.

koplit Dörtlük.

korpus Kısım, bölüm.

kotulda-Mırıldamak, homurdanmak.

köç- Taşınmak, göç etmek.

köçet Fidan, fide.

köçet ulaççılık Meyve ağacı aşıl原因an kişi.

kökiriş Yeşerme, yeşillenme.

kökke- (kökli-) Filizlenmek, gelişmek, ilerlemek.

kömüş Gümüş.

könel- Alışmak.

köñlek Gömlek.

köñli élişçandek bol- Midesi bulanmak, içi kalkmak.

köñül aç- Eğlenmek, neşelenmek.

köñül böl-İlgilenmek.

köñül Gönül.

köñülni hoş kııl- Sevinmek, hoşlanmak.

köñül koy- Dikkat etmek.

köp Çok.

köpey- Çoğalmak.

köpeyt- Çoğaltmak, arttırmak.

köpkök Masmavi.

köplük Çokluk.

kör- Görmek.

köreñle- Kibirlenmek.

köreñlik Kibirlilik, kendini beğenmişlik.

körkem Güzel, yakışıklı, gösterişli.

körkemlik Güzellik, gösterişli, görkemli.

körset- Göstermek.

körünüş Görünüş, manzara.

körüş- Görüşmek.

kötür- Kaldırmak, yukarı kaldırmak.

kötüreñgü Yüksek.

kötürvalğan (kötürüp alğan) Taşıyan.

köy- Yanmak.

köynek Gömlek.

köyümçan Özenli, acıyan, şefkatli.

köz - köz kııl- Gösteriş yapmak.

köz Göz.

köz lirige yaş al- Gözlerine yaş dolmak.

köz yetküsiz Gözle görülmeyecek kadar.

közge taşlan-1.Göze çarpmak. 2.Göz atmak.

köznek Merkez.

közni yumup açkıçe Gözünü yumup açıncaya kadar.

kulub bkz. kolub.

kurs Kurs, sınıf.

küç Güç.

küç - kuvvet Güç ve kuvvet.

küç çıkar- Kuvvetlerini seferber etmek.

kücep tep- Bütün gücüyle tepmek.

kücep Zorla, güçlkle, bütün gücü ile.

küçey- Güçlenmek, kuvvetlenmek.

küçeyt-Güçlendirmek, kuvvetlendirmek.

küçlük Güçlü.
kül- Gülmek.
külge aylan- Küle dönüşmek, yok olmak.
külkilik Gülünç, güldürücü.
külreğ Kül rengi, gri renk.
kün Gün, güneş.
kün nuri Gün ışığı.
küngey 1. Güney 2. Güneşli yer.
küngeçe Günlerce.
küreş Güreş, mücadele, savaş
küreş- Güreşmek, mücadele etmek.
küt- Beklemek. **kütüp tur-** Beklemek.
kütüphana Kütüphane.
küyle- Şarkı söylemek.
küyoğul Damat.

Қ

қаç- Kaçmak.
қақан Ne zaman.
қadal- Takılmak, saplanmak, sokulmak, dikilmek.
қаиде - yusun Kaide kural.
қаиде Kaide, kural.
қақ- Çakmak, kakmak, vurmak.
қақ Kayısı, kuru meyve.
қақақла- Kahkaha atmak.
қақти - соқти қил- Soyup soğana çevirmek.
қал- Kalmak.
қалақ Geri, bilgisiz, cahil, geri kalmış.
қалаymiқанçилиқ Karışıklık, düzensizlik.
қалдур- Bırakmak. **қалдuruş** Bırakma
қалғанлар Kalanlar, diğerleri.

қали- Yandırmak.
қалқан Kalkan.
қалтис 1. Sağlam, güzel, ünlü. 2. Zor, bileşik.
қамә Samur kürkü.
қамча Kamçı.
қамçила- Kamçılamaq.
қамет Boy, vücut.
қамлаş- Yakışmak, güzel olmak, olmak.
қан Kan
қан тәма- Kan damlamak, kırmızı olmak.
қана- Kanamak.
қанаәт Kanaat, şükür.
қанаәтләндür- Şükür ettirmek..
қанат Kanat.
қанче? Kaç? Ne kadar?
қанçилиқ Kaç, ne kadar.
қандақ? Nasıl?
қандақларче Nasıl olup.
қандақтур Nasıldır.
қан-қириндаş(қан-қериндаş) Kan kardeş.
қанşар Burun kökü.
қанşарлиқ Burun kökü yüksek.
қап Çuval, torba, kılıf, kutu.
қапак түр- Çatmak, surat asmak.
қапқак kapak, panjur.
қапқара Kapkara.
қапқараңғу Kapkaranlık.
қапла- Kapatmak, kaplamak.
қәпси- (**қәпса-**) Kapsamak, sarmak, kuşatmak.

qara - yamğur bol- Kara yağmur olmak, sinirlenmek.
qara Kara, siyah.
Qaraqurum Yer adı, Qaraqurum.
qaramtul Esmer.
qaranğu Karanlık.
qarañgulaştır- Karanlıklaştırmak.
qarap 1. Doğru 2. Bakarak, bakıp.
qarar Karar.
qaraşliq Ait, bağı, mensup.
qarğa- Beddua etmek, lanetlemek.
kara- Bakmak.
qari (qara)Gölge
qaridap ket- Esmerleşmek, kararmak.
qaridi-(qarida-) Karalamak.
qaraşBakma, bakış
qarita İlgi, atıf, yönelik, doğru.
qaritip Doğru, yönlendirip, atıfta bulunarak.
qaritip tep- Doğru tepmek.
qariyağaç Karaağaç.
qarşi Karşı.
qasmaq bas- Kirli olmak.
qassap Kasap.
qaş Kaş.
qaşa Duvar, tahta perde, çit.
Qaştési Kaş taşı. Kaşgar'da takılarda kullanılan bir taş.
qat - qat Kat kat, çok.
qat- Donmak, buz kesilmek.
qat Kat.
qat- Katmak, eklemek, ilave etmek.
qatar Sıra, dizi.
qatarliq Gibi, yanısıra.

qatmu - qat Üst üste.
qatnaş- Katılmak, iştirak etmek, beraber katılmak.
qatnaşquçi İştirakçi, katılımcı.
qattiq Katı, sert, zor.
kattiraq Daha büyük
qavm Kavim.
qavul 1. Uygun 2. Sakin, uslu 3. Sağlam, güçlü.
qayğu Kaygı, hasret, dert.
qayil bol- Boyun eğmek, razı olmak, kabul etmek.
qayilliq Kabul etme, onaylama.
qaynam Girdap, su çevirisi.
qaynaş 1. Kaynama 2. Kızgın veya hararetili konuşma.
Qayraq Yer adı, Qayraq.
qayril- Dönmek, çevrilmek, dönülmek.
qaysi biri Bazı biri.
qaysi?Hangisi?
qayt-(qayit-) Dönmek, geri dönmek, caymak.
qayta Tekrar, yine.
qaytur- Geri çevirmek, döndürmek.
qaz- Kazmak.
Qazan Yer adı. Tataristan'ın başkenti. Kazan.
qazi Kadı, şeyhulislam, yargıç, hakim.
qebir (kevir, kevre) Mezar, kabir.
qed kötür- (qed köter-) Doğrulmak, düzelmek, göze çarpmak.
qedVücut, boy bos.
qedem Kadem, adım.

ķeder Kadar.
ķedimiy Eski, kadim.
ķedimki Kadimki, eski.
ķedir - ķimmet Kadir kıymet, değer.
ķedirlik Değerli.
ķeęez Kağıt.
ķehriman Kahraman.
ķehrlık Hiddetli, öfkeli.
ķelender Ćileci, dilenci, fakir.
ķen - gezek Tatlı.
ķerz Borĉ.
ķesir Saray, hükümdar sarayı.
ķeşķerlik Kaşęarlı.
ķetiy Kesin.
ķetiynezer Ne olursa olsun, olmasına rağmen.
ķevetlik katlı.
ķeyerlik Nereli?
ķeyser 1. İnatĉı, direnen 2. Sebatkar, ısrarlı. **ķeyserlik** 1. Direngenlik, korkmazlık 2. Sebatkarlık.
ķélin Kalın.
ķéni 1. Hadi, haydi. 2. Nerde?
ķéniķ Koyu.
ķéri- Yaşlanmak.
ķéri Yaşlı.
ķétim Defa, kere. **ķétimliķ** Defalık, kerelik, seferlik.
ķéyinĉiliķ Zorluk.
ķil- Yapmak, etmek, kılmak.
ķil Kıl.
ķiliĉ Buğrahan Maziri Yer adı, Kılıĉ Buğrahan Mezarı.
ķiliķ Kılık, tavır.

ķiķas Yaygara, gürültü.
ķipķizil Kıp kırmızı.
ķipyaliņaĉ Ćıplak.
ķiręak Kenar, kıyı.
ķirip ĉépil- Toptan yok etmek, imha etmek, katletmek, öldürmek.
ķisim Kısım.
ķisķa Kısa.
ķismet Kısmet, kader.
ķistaņĉiliķ Sıkışıklık, darlık.
ķistil- Sıkışmak.
ķistur- Sıkıştırmak, sıkmak, araya sokmak, araya sıkıştırıp koymak.
ķisturminut Kısa an.
ķite Kıta.
ķiy- Kıymak, kesmek, esirgememek.
ķiya Kaya.
ķiyapet Kıyafet, görünüm.
ķiyinĉiliķ Zorluk, güçlük, karmaşıklık.
ķiyinliķ Zorluk.
ķiynal- İstırap çekmek, işkence etmek, eziyet etmek.
ķiz Kız.
ķizar- 1. Kızarmak 1. Utanmak.
ķizęin 1. Sıcak, yanık, ateşli, yanmış 2. Enerjik, coşkun, ateşli.
ķizik- İlgilenmek, dikkat etmek, zevklenmek.
ķizikarliķ Zevkli, ilgi çekici, ilginĉ, çekici, cazip.
ķizikarliķ sözle- İlgil çekici söylemek.
ķizik bol- Komik olmak, ilginĉ olmak.

ķizikçilik Şaka etmek, eğlenmek, alaya almak.
ķizikiþ ķari- İlgili bakmak.
ķiziksini- İlgilenmek, dikkat etmek.
ķizil Kızıl, kırmızı.
ķobul Kabul.
ķobulķana Misafir odası, kabul salonu.
ķođla- Kovalamak, sürmek.
ķođlaŐ- Beraber kovalamak.
ķol El.
ķol üz- El çekmek, vazgeçmek.
ķolla-Desteklemek.
ķolliniŐ (ķollunuŐ) Kullanma.
ķoltuķ Kol altı, koltuk.
ķomurul- Hareketlenmek.
ķon- Konmak, konaklamak.
ķonaklık Mısır tarlası.
ķoņđuraķ Zil.
ķoņur Yanık renk, kahverengi.
ķop- Kalkmak.
ķopal Kaba.
ķopalmas ķilip ķoyuŐ Kalkamaz hale getirme.
ķorallik Silahlı.
ķorķ- Korkmak.
ķorķunçKorkunç, korku.**ķorķunçaklık** Korkaklık.
ķorķuŐ Korkma.
ķorķutmaķ Korkutmak.
ķoro (ķora) Avlu, bahçe.
ķorsak (ķosaķ) Karın.
ķoru Avlu içinde ev.
ķoruķ Kıvrım, çizgi.

ķoruķçi Bekçi, muhafız, koruyan.
ķoŐ - ķoŐ Kat kat.
ķoŐ- Koşmak, bağlamak, birleştirmek, eklemek, toplamak, katmak.
ķoŐaķ Koşuk, Şarkı.
ķoŐul- Katılmak, eklenmek.
ķoŐuma Kaş.
ķoŐumisini tür- Kaşını çatmak.
ķoy- Koymak, bırakmak.
ķoy Koyun.
ķoyuķ Koyu.
ķoyun Kucak.
ķoyuŐ Koyma, bırakma.
ķoza Kuzu.
ķozat Kadılar.
ķozđa- Hareket ettirmek, kımıldatmak, oynatmak.
ķucaķla-Kucaklamak.**ķucaķlaŐ-** KucaklaŐmak.
ķucaķlimaķçidek Kucaklayacakmış gibi.
ķuda Dünür.
ķuda-baca Bacanak, kayın.
ķulaķ Kulak.
ķuliki yumŐaķ Büyük sözü dinleyen.
ķulaķ sélip tur- Kulak misafiri olmak.
ķulum - hoŐna Konu komŐu.
ķum Yer adı. Kaşgar'da bulunan Şehir kapılarından biri.
ķumsaņ Kumlu.
ķur- Kurmak, tesis etmek.
ķur Satır.
ķurallik Silahlı.

ķuram Aynı yaşta **yaş-ķuram** Aynı yaş, denk yaş.

ķuran Kuran-ı Kerim.

ķurban Kurban.

ķurķaķlık Kuraklık.

ķuruķ Kuru, boş.

ķuruķluk 1. Kuraklık, susuzluk 2.

Kara.

ķuruķluk armiyeye liéytnaniti Kara harp subayı.

ķutķuz- Kurtarmak.

ķutluk řevķi Kişi adı, ķutluk řevķi.

ķutul- Kurtulmak.

ķutuldur Kurtarmak.

ķuyayř Güneş.

ķuyayřtek Güneş gibi.

ķuymaķ Pişi, gözleme.

ķuymaķtek Pişi gibi, gözleme gibi.

ķuyulķandek Dökölmüş gibi, akıtılmış gibi, boşaltılmış gibi.

L

lahiyiliş Tasarım.

latapetlik Letafetli, güzel

Latimur Kişi adı, Latimur.

lavulda- (lavuldi-) Alev alev yanmak.

lay oyna- Çamur oynamak.

layıķ kör- Layık görmek, uygun görmek.

leņpuņçi Fasulye unundan yapılmış soĝuk yemeği satan kişiler.

lerze Titreme, titreyiş.

lerzige keltür- Titretmek.

lerzige sal- Heyecanlandırmak, titretmek.

lev Dudak.

lékin Lakin, fakat, ancak, ama.

liéytnanit Subay, askeri üst düzey yetkili.

lik Dolu.

London Yer adı, Londra.

loņķa Kupa.

lömşe-Kaynamak, kaynaşmak, bol olmak.

M

Ma şavvu Kişi adı, Ma şavvu.

maarip Maarif, eğitim ile elde edilen bilgi, malumat.

maaripperver Eğitim ve öğretimin yayılmasına çalışan kimse.

macra Macera, serüven, vaka, olay.

maharet Maharet, ustalık, beceriklilik.

mahir Usta.

mahta- (mahti-) Övmek, takdir etmek.

Makartini Ependi Kişi adı, Makartini Ependi.

maķal Atasözü.

mal Mal, hayvan(lar).

Man Ependi Kişi adı, Man Ependi.

mana İşte.

mana bu İşte bu.

Mançéstér İngiltere'nin Manchester şehri.

maņ- 1. Yürümek, gitmek 2. Hareket etmek, ilerlemek.

marş Marş.

maşina Makine, araba.

mata El tezgahı ile yapılmış pamuk kumaş.

mavu Bu, işte bu.

may Mayıs ayı.

maymun Maymun.

maysa Yeşillik, Çayır, çimenlik.

mazar Mezar.

Méçil Ependi Kişi adı, Méçil Ependi.

medeniyet Medeniyet.

medeniyetlik Medeniyetli.

medet Yardım.

medihéliş- Medh etmek, övmek.

medrise Medrese.

meğlup Mağlup, yenilmiş.

meğrurluk Mağrurluk.

mehelle Mahalle.

mehkem Sağlam, dayanıklı.

mehkem tut- Sıkıca tutmak.

mehmeldek İpek gibi, kadife gibi.

mehsus Mahsus, özel.

mektep Mektep, okul.

meķset Maksat, amaç.

melum Malum, belli.

melumatlık Bilgili, okumuşlu.

memnunluk Memnun olma hali.

men Ben.

mena Mana, anlam.

menbe Menba, kaynak.

meniņçe Bence.

menmenlik Bencillik, egoistlik.

menpeet Menfaat, çıkar.

meņgü Ebedi, sonsuz.

meņgülük Ebedi, sonsuz.

meņiz (meņza) Yüz, çehre, sima.

meņza Yüz, çehre, sima.

mepe Kapalı at arabası.

merdane Mertlik.

Merigül Kişi adı, Merigül.

merkezleştür- Merkezleştirmek.

mese Çizme, mest.

meşhire Alay, istihza.

meslihet Tavsiye, danışma.

meslihetleş- Danışmak, istişare etmek.

mestlik Hoş, sevimli.

Mesud Ependi Kişi adı, Mesud Ependi.

meşel Meşale, fener, aydınlatıcı.

meşğulat Meşguliyet, meşgale, İş güç.

meşhur Meşhur, ünlü.

meşik Alıştırma, talim, egzersiz.

meşik kıl- Alıştırma yapmak.

mevic Dalga.

meydan Meydan, alan.

mejde 1. Göğüs 2. Mide.

meyli Olsun, olur, peki, kabul hoş.

mezglil 1.Duraklama, durak 2.Zaman, an.

mezin Müezzin.

mezmun Konu, anlam, mana.

méhman Konuk, misafir.

méhmanhāna Konuk odası, misafir odası, otel.

méhri 1. Sevgi 2. Dostluk 3.

Merhamet, acıma.

méhriban (méhriivan) Sevecen.

méhribanlık Sevecenlik.

maņ- Yürümek.

méņiř Yürüme, yürüyüş, gitme.

métir (métr) Metre.
micez 1.Mecaz, karakter 2.Keyif, sıhhat, sağlık
midirli- Kımıldatmak.
miğ - miğ ademler Çok kalabalık insan topluluğu.
mikyas Ölçek, mikyas.
miltiğ Tüfek. **miltiğ dorisi** Barut.
min- Binmek.
minut Dakika.
miğ Bin.**miğliğan** Binlerce.
mirabliğ Eski feodal sistemde sulama işlerinden sorumlu kimse.
miras Miras.
misilsiz Benzersiz, olağanüstü.
misli körülmigen Benzeri görülmemiş.
misreğ Bakır renkli.
missonér Misyoner.
mişildap yiğla-Sessizce ağlamak. (Burnunu çekip ağlamak)
mol Bol, çok.
molla 1. Molla 2. Bilgin, hoca, okumuşlu.
mora Boru, baca.
moyna Kürk.
moysipit 1. Ağarmış, ak saçlı 2. Yaşlı.
Mozart Kişi adı. Ünlü piyanist Mozart.
mozduz (mozdoz) Kunduracı, ayakkabıcı.
möcize Mucize. **möcizidek** Mucize gibi.

mötiver Muhterem, itibarlı, saygılı, hatırı sayılır.
muamile Muamele, ilişki, temas, davranış.
mubarek Mübarek.
mudapiye Müdafaa, savunma.
muddia İddia olunan, amaç.
muellim Muallim, öğretmen.
muhasirige al- Muhasaraya almak, kuşatmak.
muhebbet Sevgi, aşk.
Muhammet Kişi adı, Muhammet.
muhim Önemli, mühim.
muğbir Muhabir, haberci.
muğeddime Mukaddeme, önsöz.
muğim 1. Oturan 2. Daima, aralıksız, sabit.
mulahize Mülahaza, düşünce.
mulayim Mülayim, şefkatli, sevecen, yumuşak.
mumkin Mümkün.
munare Minare.
munasivet Münasebet, alaka, ilişki.
munazire Münazara.
munça (monça) Banyo, hamam.
munçe Kadar, şu kadar.
mundak Böyle.
muğ Keder, hüznü, elem, üzüntü.
muğdaş- Sırlaşmak, dertleşmek.
muğluğ Hüzünlü, duygulu, kederli.
murad İstek, murat, dilek.
murat bkz. **murad**.
murekkep Mürekkep, karmaşık.
murtet Mürted. İslam dininden dönen.

Musa bay Kişi adı, Musa bay.
Musa Hacim Kişi adı, Musa Hacim.
Musa Palvan Kişi adı, Musa Palvan.
musabiğe Musabaka, yarışma.
musapirlik Gurbetçilik, yabancılık, seyyahlık.
MusulmanMüslüman
musulmançilik Müslümanlık.
muşta- Yumruklamak.
muştum Yumruk.
muştumdek Yumruk gibi.
muşu İşte bu.
muşunçe Bu kadar.
muşundağ İşte şöyle.
muşutek (muştek) İşte bu gibi.
muvapik Uygun, münasip.
muvapik kel- Uygun gelmek.
muveppekiyetlik Muvaffakiyetli, başarılı.
muz Buz.
muzika Müzik.
münevver Münevver, aydın, okumuş.
müñgüz Boynuz.
müre Omuz.
mürekkep Mürekkep, karmaşık.
müşekketlik Zahmetli.
müşkül Zor, güç.
mütiver bkz. **mötiver**.

N

naçarlık Zayıflık, kötülük.
Naçuğ Özel ad. Kaşgar'da bulunan bir dere adı.
nadan Cahil.**nadanlık** Cahillik.

nağra - sunay Davul - zurna. (Sunay: zurnaya benzeyen bir müzik aleti)
nahayiti Pek, aşırı.
naheğ Haksız.
nahiye Nahiye, kasaba.
nağşa Şarkı.
nale Feryat, çığlık.
nale - peryad Feryad, çığlık.
nam Nam, ad, isim.
Naman Aka Kişi adı, Naman Aka.
Naman Kişi adı, Naman.
namayan Görülür, açık, aşikar.
namaz Namaz.
namelum Belirsiz.
namertlik Namertlik, alçaklık.
namratlık Fakirlik, yoksulluk.
nan Ekmek.
narazi Hoşnutsuz, memnun olmayan.
narazilik Hoşnutsuzluk, itiraz.
narazi bol- Hoşnutsuz olmak, memnun olmamak, razı olmamak.
nasos Top şişirme pompası.
našta kıl- Kahvaltı yapmak.
natonuş Tanıdık olmayan, yabancı.
navada Rastgele, tesadüfen, kazaen.
navay Fırıncı.
navayhane Fırıncı, fırın evi.
naynağ Züppe, havai.
nazuk Nazik.
Nebikam Kişi adı, Nebikam.
neççe Kaç, küsur.
nede? Nerde?
nedindur? Neredendir?
neğme Nağme, müzik.

nekişlik Nakışlı.
nepis Nefis.
nepret Nefret.
nerse Şey, nesne.
Nespaḥun Kişi adı, Nespaḥun.
netice Netice, sonuç.
nevre Torun.
ney Ney.
nezer Nazar, bakış.
nezer sélivatḳandek Bakıyor gibi.
nezerbend Hapishaneye kapamadan sürekli göz altında bulundurmak.
nezir Ölü gömüldükten sonra verilen yemek.
némi Eşya, şey.
némidégen Ne kadar.
némilernidur Bir şeyler.
némişḳidur Nedendir, niyedir.
népiz Zarif, narin.
néri Öte.
néşi çek- Esrar çekmek.
nidur? Nedir?
nime Ne.
nime dégen Ne kadar.
nişan Nişan, hedef.
niyet Niyet.
NiyoYork Yer adı, New York.
Nobéşi Yer adı, Nobeşi. Kaşgar'da yer alan şehir kapılarından birinin ismi.
noḳta Nokta.
nomus Namus.
növet Nöbet, sıra, kez, defa.
növetçi Bekçi, nöbetçi.

Nudukkam Kişi adı, Nudukkam.
nuḳsan Eksiklik, kusur, noksan.
nurḡun Çok.
nusret ata kıl- Güç vermek.

O

obdan İyi, güzel.
obraz Suret, kılık, tasvir, değer.
obzor Görme, gözden geçirme, özet, icmal, köşe yazısı.
oçaḳ Ocak.
oçuḳ Açık.
oçuḳ - yoruḳ söz Açık söz.
ofitsér Askeri yetkili.
oḡlak Oḡlak, keçi yavrusu.
oḡri Hırsız. oḡrila-
oḡul Oḡul
oḡşa- Benzemek.
oḡşitip etken tamaḳ Lezzetli yemek, iyi yapılmış yemek.
oḳ Ok.
oḳtek Ok gibi.
oḳu- Okumak.
oḳuş Okuma, okula gitme.
oḳuḡuḳi Öğrenci.
oḳumuşluḳ Okumuşlu, eğitimli.
oḳutḳuḳi Öğretmen.
oḳutuş Okutma.
olaş- Çevrelemek, toplanmak.
olimpik Olimpiyat.
oltur- Oturmak.
omumi Umumi, genel.
omumliş- Yaygınlaşmak, genele yayılmak.
on On.

oň 1. Doğru, gerçek 2. Sağ.
oňçe Yalnız, tek başına.
oňgul doňgul Engebeli,çökük ve çıkıntılı, düz olmayan.
oňşa- Toparlamak, onarmak.
oňuşluk Başarılı.
orda Yuva, ocak. kısır
öre-Dağıtmak, bozmak.
orival- Kuşatmak, çevirmek, çevrelemek, sarmak.
ormanlık Orman.
orna- Yerleşmek.
oruqli- (oruqla-) Arıklamak, zayıflamak.
orun Yer.**ornidin** Yerinden.
orunduk Sandalye, koltuk.
oşuk Aşık kemiği.
ot - çöp Yeşillik, bitki.
ot Ateş.**ottek** ateş gibi.
otli- 1- Otlamak 2. Sıcak içecekler içmek.
Ottura Asiya Yer adı, Orta Asya.
Ottura Asiyağa Ait Kıymetlik Höcetler ve Eserler Kitap adı. Orta Asyaya Ait Kıymetli Evraklar ve Eserler.
ottura Orta.**ottura boy** Orta boy.
otuğattek Mücevher gibi.
Ovçılık Kamusi Kitap adı. Avcılık Ansiklopedisi.
ovli-(ovla-) Avlamak.
oy Düşünce, fikir, hayal.
oygut- Uyandırmak.
oyla- Düşünmek.

oynaş Oynama, neşelenme, şaka.

ozuk - tülük Erzak.

Ö

öç- Sönmek, silinmek.

öçlük kıll- Nefret etmek.

öçür- Söndürmek, silmek.

öçürüvetmek Söndürüvermek, silivermek.

ögen- Öğrenmek.

öget- Öğretmek.

ögetkendenk Öğrettiği gibi.

ögze Çatı.

öl- Ölmek.

ölçemlik Ölçülü.

ölke Vatan, bölge, eyalet.

ölkilik Eyalete ait.

ölkilik hökümet Eyalet hükümeti.

ölüm Ölüm.

ömek Ekip, grup.

Ömer Bay Kişi adı, Ömer Bay.

ömile- Emeklemek.

ömür Ömür.

ömürvayet 1. Ömür boyu 2. Ebedi 3.

Hiçbir zaman, asla.

öň Yüz, çehre, sima.

öpke hésiçilar Ciğer ve bumbar satanlar.

öre yağa Dik yaka.

öríp Örf.

örkeşle- Dalgalanmak.

örük Erik.

örül- Çevrilmek, yıkılmak, devrilmek.

ös- Büyümek.

östeň Kanal.

östür- Büyütmek, arttırmak.
ösümlük Yüzdeli, faizli.
ösümlüksunas Botanikçi
ösümsiz Faizsiz.
öşre - kepsen Zekat.
öt- Geçmek.
ötken Geçen, geçmiş.
ötküz- Geçirmek, yapmak.
ötküzüş Düzenleme.
ötün- İstemek, dilemek, rica etmek.
öy Ev.
öz aldığa Kendi başına.
öz Kendi.
özara Kendi aralarında, kendi içlerinde.
Özbék Özbek (bir Türk boyu).
özger- Değişmek.
özgert- Değiştirmek.
özgertip yasıvalğan Değiştirip yapılan.
özleş- Benimsemek, alışmak.
özür sora-Müsaade istemek, izin istemek.

P

paaliyet Faaliyet.
paḥal Saman, lif.
pakar Kısa, alçak, basık.
pakarlık Kısalık.
pakiz Temiz.
pakizlik Temizlik.
palançi Falanca.
palvan Pehlivan, savaşçı, bahadır.
Pamir égizliki Yer adı, Pamir Yaylası.
Pamir taḡliri Yer adı, Pamir Dağları.

papaḥ Papak (Kuzu derisinden ya da yünden yapılmış uzun tüylü kalpak).
par - pur Parlak.
paraḡet Dinlenme, istirahat.
paraḡot Gemi.
parakende ḡil- Karıştırmak.
parakendiçilik Paniklik, ürkeklik, telaşlılık.
paraḡ Konuşma, söz, sohbet.
paraset Feraset.
parçıla- Parçalamak.
parçiliḡandek Parçalanmış gibi.
Parij Yer adı, Paris.
parḡir- Parıldamak.
parḡira- bkz. **parḡir-** .
parlap turḡan Parıldayan.
partılaş Patlama.
paslaş- Paslaşmak.
pason Tarz, model.
pat - pat Sık sık, sürekli.
pat- Batmak, sığmak.
pat Çabuk, hızlı, yakın.
patifun Gramafon
patḡandek Batmış gibi, dalmış gibi.
pat-patla Çabuk, hızlı, yakın, kısa süre aralığıyla.
pay - pétek Acele acele şuraya buraya koşma, fellek fellek dolaşma.
payda tap- Fayda bulmak.
paydilik Faydalı.
paynek Dipçik, Tüfeḡin kundaḡı.
Peḡirdin Kişi adı, Peḡirdin.
peḡirlen- Övünmek, gurur duymak.
Peḡridin bkz. **Peḡirdin**.

peket Ancak, yalnız.

pelemeysiman Basamak, merdiven.

peley Eldiven.

pemle-Kavramak, anlamak.

pemlik Akıllı, anlayışlı.

pen Fen. Hüner, marifet, sanat, tecrübe, ilim. Fizik, kimya, biyoloji, matematik ilimlerinin umumi adı.

pend - nesihat Öğüt ve nasihat.

penni Fenni.

perde Perde.

perence Peçe.

perencilik Peçeli.

pereñ Avrupalı.

perice Peçe.

periñlen Farklı olmak, farkanmak.

perķ Fark.

perman Ferman, buyruk.

perverdigar Bütün mahlukatı besleyen, yetiştiren ve yaşatan Allah.

perz Farz.

perzent (perzend) Çocuk, oğul.

pes 1. Alçak, basık, alt, aşağı 2. An, lahza.

peske Aşağıya

peskoyğa çüş- Sakinleşmek, normale dönmek.

peskoyğa çüşürüp koy- Sakinleştirmek.

peş Köşe.

peşmet Ceket.

peştaķ Kemer, bir yapının giriş yeri, methal.

peşva Darbe, püskürtme.

pete al- Dua almak.

petnus Tepsi.

petva Fetva.

pey Tüy.

peyda bol- Peyda olmak, ortaya çıkmak.

peyşenbe Perşembe.

peyt Fırsat, vakit.

peytun Fayton, araba.

peytunkeş Arabacı.

pezilet Fazilet, değer.

pédagog Pedagog.

péķir Fakir, yoksul.

péşane (pişane) Alın.

péti Öylesine, halde.

piñildi- Kıs kıs gülmek.

piçak Bıçak.

piçirlavatķandek Fısıldıyormuş gibi.

pikir Fikir.

pilan Plan.

pilanit Gezegen.

pilastinki Plak.

pildirla- hızlanmak.

piltiñlap üz- Yüzmek.

pinhan Gizli, saklı.

Piristan Fabrika adı.

pirķiri- Çevirmek, döndürmek.

pişane Alın.

pişşik 1. Olgun, ergin, yetişkin. 2. Sağlam, tecrübeli, görgülü becerikli, akıllı, iyi kaliteli.

Pitroviskiy Kişi adı, Pitroviskiy.

piyade Piyade, yaya olarak.

piyale Piyale, çay içilen kase.
potla taşla- Filizlenmek.
povést Uzun hikâye.
poyéz Tren, katar.
poyiz bkz. **poyéz**.
puçılan- Azap çekmek.
pudiñ Puding.
puhar Zevk, lezzet, haz.
puhta Sağlam, esaslı, itinalı, titiz.
pukra Vatandaş, yurtdaş.
pul Para.
purset Fırsat.
puşte Düdük.
put Ayak.
putbol ayéği Futbol ayakkabısı.
putbol Futbol.
putbolçi Futbolcu.
putla- Engel olmak, çelme takmak.
pür- Kıvırmak.
püttür- 1. Bitirmek 2. Kökünü kurutmak.
pütün Bütün, tüm, tümü.

R

radio Radyo.
rahat - parağetlik Rahat ve dinlenmeli, rahat ve huzurlu.
rahat 1. Zevk, lezzet, haz. 2. Rahat, huzur.
Rakoyits Ependi Kişi adı, Rakoyits Ependi.
Rakvitis Ependi Kişi adı, Rakvitis Ependi.
rast Gerçek, hakiki, doğru, inanılır.

rastlan- 1. Doğrulanmak 2. Tamir edilmek 3. Yoluna konulmak; düzenlenmek.
rava kör- Meşru görmek.
ravaq Çadır, kamelya, revak.
ravan bol- Yürürlükte olmak.
Ravan Yer adı, Kaşgar'da bulunan şehir kapılarından biri.
ravan Yürürlükte olmak, geçmek, akıcı olan.
ray Durum, istek.
rayi yangan Gönlü soğumuş, isteği kalmamış.
rayon Bölge.
razi Razi.
Razvédka Romanliri Kitap adı. Razvedka Romanları.
reallıq Gerçek, hakikat.
reht Kumaş.
reket Rekat.
reķib Rakip.
reñdar Renkli.
resim Resim.
reste Cadde üzerindeki Pazar.
reşit İplik, bağ.
ret - ret Sıra sıra.
ret Düzen, sıra.
retlik Düzenli.
retlikrek Düzenli.
rezil Rezil.
Réçir Hanim Kişi adı, Réçir Hanim.
répir Hakem.
riķabet Rekabet.

Rim Meydani Yer adı, Roma Meydani.

rivayet Rivayet.

roh Ruh.

rohluğ Morali yüksek.

Rokoytis Ependi Kişi adı, Rokoytis Ependi.

romki Kadeh.

ronağ Güzel, letafet, yakışıklı.

ronağ tap- Zengin olmak.

Rus tili Rusça.

Ruşçe Rusça.

Rusiye Yer adı, Rusya.

S

sada Ses, yankı.

saet Saat.

sahiphan Ev sahibi.

saklık Sağlık.

sağ 1.Uyanık, ihtiyatlı 2. Sağ, diri, canlı.

sağ salamet Sağ selamet.

sal- Ev yapma, koymak, yerleştirmek, çıkarmak.

salam ber- Selam vermek.

salapet Derinlik, ağırbaşlılık, hatırı sayılır.

salapetlik Ağırbaşlı, hatırı sayılı.

salfitka Servis takımı.

salmağlık Ağır, ağırlıklı.

saman Saman.

saman yoli Saman yolu. Yıldız kümesi.

samsipez - mantipez Börekçi ve Mantıcı.

San - Pitiburg Yer adı, St. Petersburg.
san Sayı.

sancağ - sancağ Kalabalık, sıra sıra.

sanduk - sanduklap Sandık sandık.

sapa çal- Sapa çalmak. Uygurlara has bir çalgı aleti.

sarasime Ne yapacağını bilemeyip tereddüt etme.

sargay- Sararmak.

sarguç Sarı, sarımsı, sarıya çalar. döngler

sat- Satmak.

savat Okuma yazma, basit bilgi.

sayahetçi Seyyah.

saye Saye, gölge.

sayiven Sundurma, çardak, saçak, güneşlik.

sazaver Değer, layık.

sebilik masumluk

sebiy Masum.

sedep Sedef.

sedep tek Sedef gibi.

segekleş- İrkilmek.

segit- Kendini iyi hissettirmek, hafifletmek, rahatlatmak, serinletmek.

sehra 1. Köy 2. Step, bozkır.

sehralık Köylü.

sekkiz Sekiz.

sekri- (sekre-) Sıçramak, atlamak.

sel 1. Sel, su baskını. 2. Biraz, azıcık.

sel nérida Biraz ötede.

seldek yopurlu- Sel gibi akmak.

sellilik Sarıklı.

seltenetlik Saltanatlı.

sema Sema.
Semen Yer adı, Semen.
semimiy Samimi.
senetkar Sanatkâr.
sep Saf, cephe, sıra.
sepdîşi Arkadaş veya aynı işi yapan kişi, yol arkadaşı, aynı hedefi olan kişiler.
seper Sefer, yolculuk.
set Çirkin, yakışsız.
seveb Sebep.
sevenlik Eksikliği olan.
sevir Sabır.
seyle Gezme, gezinti, şenlik.
seyyah Seyyah, gezgin.
sez- Sezmek, hissetmek.
sezgü Sezgi.
ségiz topilik Yapışkan topraklı, killi.
séhirlengendek Büyülenmiş gibi.
sékunt Saniye.
sélin- Hazırlanmak, kurulmak, yapmak.
séliş- Yapımına yardım etmek, beraber kurmak, beraber yapmak.
sépil Kale, sur.
sépsériķ Sapsarı.
sériķ Sarı.
sérkçidek Hokkabaz gibi.
sétivalğuçi Müşteri, satın alan.
Sévin Hidin Kişi adı, Sévin Hidin.
sézim Sezgi, his.
Sibiriye Yer adı, Sibirya.
side Karaağaç.
siğ- sığmak.

siğın- (**ségın-**) Özlemek, hasret çekmek.
signal Sinyal.
sihirgerdek Sihirbaz gibi.
sil- Sıvamak, sıvazlamak, okşamak.
sile (nezaket anlamında) Siz, sizler.
simovel Sembol.
sinaķ Sınav, deneme, imtihan.
sinimaķçi Sınayan, deneyen.
sinip Sınıf.
siņ- Sinmek.
siņaryan Tek yan, tek taraf.
siņip ketken Sinip gitmiş.
siņir- Sindirmek.
sipaye Nazik, nezaketli.
sipta Düz, dümdüz, kusursuz.
Sir Rodolf Hoinli Kişi adı, Sir Rodolf Hoinli.
sirdiş- Dertleşmek, iki dost arasında sırların birbirine verilmesi.
sirģi- Kaymak, akmak.
sirlan- Boyanmak, cilalanmak.
sirlanģan Boyanan, boyanmış.
sirliķ Sırlı, gizli.
sirt Dış, harici.
Siteyin Kişi adı, Siteyin.
sivet (sévet) Sepet.
siyasiy Siyasi, siyasal.
siz- Çizmek.
siziķ Çizgi.
soda ķil- Ticaret yapmak, alışveriş yapmak, satış yapmak.
soda Ticaret, alışveriş, satış.
sodiger Tüccar.

soğ Ahşap kova.
soğuk Soğuk.
sok- Atmak.
soğ- Vurmak, dönmek.
sokal Kısa, çolak.
sokna Yünlü ipten dokunmuş kumaş.
Sokrat Kişi adı, Sokrates.
soğul- Dövmek, çarpılmak.**soğuluş-**
Çarpışmak.
soğuşkağ Kavgacı, kavga düşkünü,
geçimsiz.
sola- Hapsetmek.
Sopikam Kişi adı, Sopikam.
sora- Sormak, istemek.
sorun 1. Ortam 2. Ziyafet, sofrası.
Sovét İtipağı Yer adı, Sovyetler
Birliği.
sovu- Soğumak.
soy- Kesmek, soymak.
sozul- Uzamak, uzanmak.
söhbət Sohbet.
söletlik Görkemli, debdebeli,
muhteşem bir görünümde.
sönek Kemik.
söre- Sürüklemek.
söy- Öpmek, sevmek.
söyümlük Sevimli, cazibeli.
söyün- 1. Sevinmek. 2. Övünmek.
söz Söz.
sözleş Söyleme, söyleyiş.
sözle- Söylemek.
sözlişivatqandek Konuşuyormuş gibi,
söyleşiyormuş gibi.
sözmen Hatip, güzel konuşan.

su Su.
sual Soru.
Sultanem Özel ad. Okul adı. Mektep-i
Sultani.
supa Oturmak için yapılan yer.
sus Açık, yavaş, ağır
susğine Hafifçe, yavaşça.
susla- Yavaşlamak.
sülketlik Güzel, narin.
süpet Vasıf, kalite, sıfat.
süpetleş Vasıflandırma.
süpetlik Vasıflı, kaliteli.
süren Gürültü.
sürenlik Gürültülü.
süret 1. Suret, resim, tablo, manzara 2.
Pay.
süret Sürat, çabukluk, acele.
sürettek Resim gibi, fotoğraf gibi,
tablo gibi.
sürküş- Sürtünmek.
sürlük Asık suratlı, heybetli,
gösterişli.
sürt- Silmek, kurulamak.
sürüştür- Soruşturmak, takip etmek,
aramak.
süt Süt.
süzük Duru, şeffaf, temiz.
Ş
şagirt Öğrenci, çırak.
şahit Şahit.
şah Dal, budak, salkım.
şair Şair.
şamal Rüzgar, yel.
şamaldek Rüzgar gibi, yel gibi.

şap burut Salkım bıyık.
şaptul Şeftali.
şarait Şart, ortam, koşul.
şarak - şuruk Tüfeğin ateş etmeye hazır hale gelme sesi. Şarak şuruk.
şavkun Dalga, gürültü, yaygara.
şehir Şehir.
şehs Şahıs.
şek Şüphe, vesvese.
şekil Şekil, biçim.
şekillendür- Şekillendirmek, biçimlendirmek, bir şekle sokmak.
şekillik Şekilli.
Semey Yer adı, Semey.
şenbe Cumartesi.
şepe (şepi) Belge, işaret.
şerğ Doğu.
şert Şart, koşul.
şeytan Şeytan.
şéğil Kırma taş, çakıllı kum.
Şérif Ependi Kişi adı, Şerif Ependi.
şérik Ortak, şerik.
şérinkane Ticaret işinde simsara veya aracıya verilen hak, para.
şiddetlik Şiddetli.
şildirli- (şildirli-) Çınlamak, tınlamak, şangırdamak, şingırdamak.
şilepe Şapka.
şilt (Taklidi ses) Şingırtı.
şilta- (şilti-) Sallamak.
şim - kastom Takım elbise.
şimali kutup Kuzey Kutbu.
Şıncağ Yer adı, Şıncağ.
Şiğ Şisey Özel isim.

Şiğ Şisey türme Yer adı. Şiğ Şisey Hapishanesi.
şipahiye Sağlık Bilimleri.
şirdek Aslan gibi.
şire Masa.
şirin Şirin, tatlı.
Şivitsiyelik İsveçli.
şoh Yaramaz, afacan, haylaz, coşkulu, hareketli.
şor (şora) Geçit, kanal.
Şotlandiye viskisi Britanya viskisi.
şoyna Kalın keten veya pamuk ipliği
şölgey Salya, tükürük.
şunçe O kadar, şu kadar.
şunçilik Şu kadar.
şundağ kılip Şu halde.
şundağ Şöyle.
şundağla Şu halde, sadece şöyle, şunun gibi, aynı.
şuniğdin Şundan.
şuniğdin kéyin Şundan sonra.
şübhe Şüphe.
şüklep kıp- Sakinleşmek, sakin olmak.
şürkündür- Üşütmek, ürpertmek.

T

tağ - davan Dağ ve tepe.
tağ Dağ.
tağlık Dağlı.
tağa Dayı, amca.
tağ- Takmak.
tağal- Faaliyetini durdurmak, kapatılmak.
tağatçanlık Takat sahibi, takatlı.
tağetsizlik Takatsizlik.

taki 1. Halen, şimdi, şimdilik 2. -
dıkça, -incaya kadar.
taçlap - taçlap Atlaya zıplaya.
Taçut Yer adı, Taçut.
tala Evin dışı, sokak.
talantlık Yetenekli.
talaş - tartış Münakaşa ve tartışma.
talaş- 1. Münakaşa etmek, tartışmak 2.
Dalaşmak, boğuşmak. 3. Aynı şeyi
herkesin isteyip onun için yarışmaya
girmesi, yarışmak.
talla- (talli-) Seçmek.
tam Duvar, dam.
tamaşa Gezme, eğlence, seyretme.
tamaşa körgüci Seyirci, İzleyici.
tamaşa kör- İzlemek, seyretmek.
tamaşibin Seyirci.
tañçi İnşaat ustası.
tañlık Küçük kerpiç ev, mazanka,
topraktan yapılmış duvar.
tansa Dans, oyun.
tañ Tan, sabah, şafak vakti.
tañ nuri Tan ışığı.
tap- Bulmak.
tap Zaman, an.
tapan 1. Taban (ayak tabanı) 2. Ökçe.
tapıla- Tenbih etmek, uyarmak,
ikazda bulunmak.
tapılığandek Tembih ettiği gibi,
uyardığı gibi.
taşsur- Teslim etmek, vermek,
emanet etmek, sunmak, havale etmek.
taşsuruk Ödev, vazife, emir.
tarDar.

taçlat- Gürültü yapmak.
taçlı-(taçla-) Gürültü olmak.
taral- Dağılmak.
tarih Tarih.
tarçal- Dağılmak.
tarçat- Dağıtmak, yaymak, gidermek.
tarçatkuçi Yayan, propagandacı,
dağıtıcı.
tart- Çekmek.
tartin- Çekinmek, utanmak.
tartip İtibaren.
tartipla Beri.
tartkandek Çekmiş gibi.
taş kal- Az kalmak.
Taş Mescit Yer adı, Taş Mescit.
taş Taş.
taşkin Taşkın akın, sel gibi.
taşkinlik Taşkınlık.
taşla- Atmak, fırlatmak, bırakmak.
tatarğan Solgun, sararmış, benzi
uçmuş.
tatlık Tatlı.
tavaç Tabak.
tavar İpek Çin kumaşı.
tavli- Parıldamak.
Tayañun Kişi adı, Tayañun.
tayaç Dayak.
tayan- Dayanmak, yaslanmak.
taza Çok, pek, gayet, şiddetle, hızlı,
kuvvetli, sağlam.
tebiet Fen Bilgisi.
tebrikle- Tebriklemek, kutlamak.
tecvit Tecvit.
teg- Değmek, dokunmak.

teg Temal, taban, aşağı, alt.
tegken Değmiş, degen.
tehse Tabak, çorba tabağı.
tekellup Tekkellüf, yapmacık hal ve hareket.
tekiye Yastık.
Teklimakan Yer adı, Taklamakan Çölü.
teklip kı1- Teklif etmek.
tekdım kı1- Takdim etmek, sunmak.
tekdır 1. Kader 2. Vaka, hadise, olay, hal.
tekdırle-Takdir etmek.
tekezzar bol- (tekezza bol-) Bekliyor olmak.
tekvadar Takva.
telep Taleb, istek.
telım - terbiye Eğitim ve terbiye.
telimat Talimat, bilgi.
telmür- İntizar olmak, beklemek, gözlemek.
telpün- 1. Ellerini sallamak. 2. Çırpınmak.
tembel İri.
teme Tamah.
temsıl 1. Benzetme, gibi olma 2. Atasözü 3. Muamma, bilmece.
temtire- Şaşırmaq, sersemlemek, şaşmak.
temtirit- Şaşırtmaq, endişelendirmek.
tenbih Tenbih.
tenheriket Spor.
tenkıd kı1- Kendi kendini tenkit etmek.

tentene Tantana, kutlama.
tenterbiye Beden eğitimi, spor.
teñ Eşit, aynı, denk.
teñdaşsız Eşsiz, benzersiz.
teñkeş kı1- Akordetmek, kırmak, düzenlemek.
teñla Eşit, aynı, denk.
teñlep tur- Sallayıp durmak.
Teñri Tağlıri Yer adı, Tanrı Dağları.
teñşel- Eşit hale gelmek, eşit olmak.
tep- Tepmek.
tepci- Teyellemek.
terbiyile-Terbiye etmek, eğitmek, bakmak, beslemek.
terbiylen- Terbiye edilmek, eğitilmek.
terciman Tercüman.
tercime Tercüme, çeviri.
tereķķiy Terakki, ilerleme, yükselme, gelişme, çoğalma.
tereķķiyat Gelişme, inkişaf.
terep - terepliridin Her taraflarından.
terep Taraf.
tereplime Taraflı, yönlü.
teripli- Tarif etmek.
terkip tap- Müteşekkil olmak.
tertip - intizam Tertip ve intizam.
tertip Tertip, düzen.
teselli ber- Teselli etmek.
teselli tap- Teselli bulmak.
teselli Teselli.
tesir kı1- Tesir etmek.
tesir Tesir, etki.
tesirat 1. Tesir, etki 2. İntiba, izlenim 3. Heyecan, duygu.

tesirlik Tesirli, etkili.
tesvirleş Tasvir etme.
teşebbus kııl- Teşebbüs etmek.
teşebbusçi Girişimci.
teşkille- Organize etmek.
teşkillen- Organize edilmek, oluşmak.
teşviķ Teşvik, propaganda. teşviķ kııl-
Teşvik etmek.
teve Tabi,ait, uyruk.
tevekkülçilik Tevekkül etme hali.
teveñ Ekmek, meyve gibi şeyleri dizip
başta taşımaya yarayan, ağaçtan
yapılmış, büyük yuvarlak tepsi.
tevenme Sallanan
tevreþ ket- Sarsılmak, hareketlenmek.
tevrinip kıalma- Sarsılıp kalmamak.
teyyar Hazır.
teyyar kııl- Hazırlamak.
teyyarlıksız Hazırlıksız.
tezim kııl- Selam vermek, saygı
göstermek.
téç Sakin, barışçı, barışçıl, esen.
téger - tegmey Değer değermez.
tégi - tektin Temelinden, altından,
aslından.
tégide Temelinde, altında.
tégidin Temelinden, altından.
téhiçe Halen, şimdiye kadar.
téhimu Daha da.
téliskop Teleskop.
téma Tema, konu.
témip turđan Damlayıp durmak,
saçılmak.
téne Beden, cisim.

tép- bkz. tep- .
tépçekle- (tépçekli-) Ayağını yere
vurmak, tepinmek, atmak.
tépçeklep tur- Atıp durmak, çarpıp
durmak.
tépiş- 1. Tepişmek 2. Buluşmak.
tére Deri.
térek Ağaç, kavak ağacı.
téri Deri.
téri- Ekmek. (Toprađa bir şey
ekmek.)
térikçilik Yaşam mücadelesi.
tériktür- Kızdırmak, öfkelen­dirmek.
tériş- (tiriş-) Çabalamak, çırpınmak,
gayret etmek.
tétik Dinç, çevik.
tévip Tabip, doktor.
tézla Hızlı, çabuk.
tézrek Çabucak, hızlıca.
tıķma - tıķma Tıklım tıklım,
kalabalık.
ticeşlik Tasarruflu.
tik Dik.
tik- Dikmek.
tikil- Dikilmek.
tikilişip tur- Sıkıştırıp durmak,
kapatıp durmak.
tikip kıoy- Feda etmek.
til - edebiyat Dil ve Edebiyat.
til Dil.
tilemçi Dilenci.
tilemçilik Dilencilik.
tilla- Küfür etmek, hakaret etmek,
azarlamak.

tillap ket- Küfür etmek, azarlamak.
tilmaç Tercüman.
tinç (téç) Sakin, barışçı, barışçıl, esen.
tinmay Durmadan, dinlenmeden.
tipik Tipik.
tipirila- Çırpınmak, çabalamak.
tiptiniç Sakin, sessiz.
tirişçilik Yaşam mücadelesi.
tiriş- Çabalamak, çırpınmak, gayret etmek.
tirişçan Girişken, gayretli, çalışkan, özenli.
tirkışış başkuçi Final bölümü (maçı).
titre- Titremek.
titrek Titrek.
titreş Titreme, titreş.
tiyatırhana Tiyatro.
tizil- Sıralanmak.
toğra Doğru, dürüst.
toğrağ Kara Kavak (Bir ağaç türü)
toğri bkz. **toğra**.
toğrisida Hakkında, üzerinde.
tohti- Durmak.
tohtimay Durmadan, sürekli.
toğ Tok, emin.
tokkide Bir anda, aniden.
toğun- Dokunmak, takılmak, itmek, çatışmak.
tol- Dolmak.
tola Çok.
tola kel- Çok gelmek.
toldurul- Doldurulmak.
toğan Dolmuş, dolu olmuş.
tolimu Çokça, aşırı, yersiz, lüzumsuz.

toluğ Dolu, tam, tüm.
tomur Damar.
ton Gocuk. Erkeklerin önü açık üst giyimi.
tonu- Tanımak.
tonuş Tanış, tanıdık, tanıma, itiraf, bilgi, fikir, bilinç.
tonuştur- Sunmak, takdim etmek, tanıtmak.
top 1. Grup, topluluk, kalabalık 2. Top.
top meydanı Top sahası, futbol sahası.
topa Toprak, toz.
topçi Topçu, futbolcu.
tophana Tophane, stadyum.
tor 1. Dantel, tül 2. Ağ, örümcek ağı.
torus Tavan.
tos- Yolunu kesmek, engel olmak, set çekmek.
tosak Baraj, mania, engel.
toskun Set, engel, mani, baraj.
tosuş Yolunu kesme, engel olma, vurma.
toşkan Tavşan.
toşup kel- Taşınıp gelmek.
toşuş Dolma, bitme, sona erme.
tovla- (tovli-) Bağırarak, seslenmek.
tovlaş- Bağırarak, seslenmek.
tovlaşkan Bağırarak, seslenme.
toy - tökün Düğün ve bayram.
toy Düğün, kutlama.
tozut- Tozutmak, toz çıkarmak.
tökme kılıp sat- Ucuza satmak.

tökül- Dökülmek.
töli-(töle-) Ödemek.
tör Misafirler, özel kişiler için ayrılan yer.
töt Dört.
töven Aşağı, alçak, düşük.
tuğkan Akraba.
tuğma Doğma.
tuğul- Doğmak.
tuhumek Bir ağaç türü.
tuğkan Akraba.
tul Dul.
tulum Deriden yapılmış, su taşımakta kullanılan eşya, çanak, tas.
tumağ Kışlık deri şapka, kalpak.
tumağlık Kalpaklı.
tunci İlk.
tuprağ Toprak.
tur- Kalkmak, durmak
Turdika Kişi adı, Turdu Abi.
turğaçça Durduğu için.
turguz- Kaldırmak, ayakta durdurmak.
turğ Sima, suret, şekil, hal, durum.
turmuş Hayat, ömür, geçim.
Tursun Qari Kişi adı, Tursun Qari.
turuşluk Yaşayan, oturan, ikamet eden.
turuval- Israr etmek.
tuşmu - tuş Ardı ardına
tuşmu - tuştin Peş peşe, ardı ardından.
tutaş- Bitişik olmak.

tutişip ket- Çatık olmak, kaynaşmak, yan yana olmak.
tutkun Tutsak, esir.
tut-Tutmak.
tutul- Tutulmak, tutuklanmak.
tuyağ Toynak. tuyağ tivişi Toynak sesi.
tuygu Duygu.
tuyuksiz Aniden, ani, ansızın.
tuyul- Duyulmak.
tüg- Bağlamak, sıkmak.
tüget- Bitirmek.
tügmençi Değirmenci.
tügüç Tomurcuk.
tügün Dügüm, merkez.
tükürük Tükürük.
Tümen deryasi Özel isim, Tümen Nehri.
tümenligen Sayısız, çok fazla.
tüne- (tüni-) Gecelemek.
tünügün Dün.
tüp Tane.
tüpeyli Bu gibi, benzeri.
tüple- (tüpli-) Ciltlemek.
tüpten Pek, mükemmel.
tüptin Tamamen.
tür Tür, çeşit.
Türki Türkçe.
Türkiye Yer adı. Türkiye.
türlük Türlü, çeşitli.
türme Hapishane.
türü- Sarmak.
türüklük tur- Çatık durmak, asık durmak.

tüs al- Görünüm almak, hal almak.
tüs Renk, sima, görünüm, görüntü.
tütek Sis, duman.
tüv Etraf, kenar.
tüz- Derlemek, yapmak, tesis etmek, kurmak.
tüzitiş Düzeltme.
tüzü- Düzeltmek, onarmak.
tüzüm Kişilerin ortak olan bir şeyi birbirlerine saygı duyarak kullanmasını sağlayan düzen, kural.
tüzümleştür- Kural koymak.

U

ucur - bucurlirigice En ayrıntılı detaylarına kadar.
uç 1. Sirt, arka 2. Omuz.
uçkandek Uçar gibi, hızlıca.
uçkun Kıvılcım.
uçkur İyi uçan, hızlı.
Uçma Yer adı, Kaşgar'da bulunan şehir kapılarından biri.
uçra- Uğramak, mağruz kalmak.
uçrap kal- Karşılaşmak.
uçraş- Karşılaşmak.
uçri- bkz. uçra- .
uç-Uçmak.
uçup yürüşken Uçuşan.
udul Doğru, kestirme, düz.
uqtur- Duyurmak, anlatmak, işittirmek.
ula- (uli-) Bağlamak, birleştirmek, eklemek.
ulaş- 1. Bağlaşmak, ekleşmek. 2. Ulaşmak.

ulğay- Artmak, büyümek, çoğalmak.
ulima Bilgin, bilgi sahibi.
uluğ Ulu, yüce.
Uluğçat Tağliri Yer adı, Uluğçat Tağliri.
uluşup ketken Bağlanıp giden, eklenip giden.
undağ - mundağ Şöyle böyle.
undağ Öyle.
uni - buni Onu bunu.
uni- Kabul etmek, razı olmak, onaylamak, tasvip etmek.
unut- Unutmak.
ur- Vurmak.
urgu- 1.Sıçramak. 2.Dalgalanmak.
uruğ - tuğkan Akraba, soy.
uruşup - tillişip Kavga edip ve küfürleşip.
us- Uzatmak, vermek, almak, çekmek, dökmek, koymak.
usta Usta.
ussul Dans.
uşşak Ufak, küçük.
uşşak ticaretçiler Küçük esnaf.
uşşak yaymiçi Küçük satıcı, seyyar satıcı, işportacı.
uşşuk Utanmaz, şımarık.
ut- Kazanmak, yenmek.
uttur- Kaybetmek.
utuş Kazanma, yenme.
uvalçilik İftira.
uvula- (uvuli-) Ovmak.
uyan - buyan 1. Her taraf 2. Bir şeyler.

uyan - buyan egip O taraf bu tarafa eğilip.
uyatçanlık Utangaçlık.
Uygur Özel ad. Uygur.
Uygurçe Uygurca.
Uygurşunas Uygur bilimi bilgini.
uyku Uyku.
uzak Uzak, derin, uzun.
uzaktin béri Çoktan beri, çoktan bu yana, uzun zamandan beri.
uzaktin buyan Uzun zamandan beri.
uzat- 1. Uğurlamak 2. Vermek.
uzun katlak yopqa Uzun katlı etek.
uzun Uzun.

Ü

üç Üç.
üçün İçin.
ülgür- Yetişmek.
ümçeyt- Küstürmek, büzüştürmek, alınmak.
ümitsizlik Ümitsizlik.
ün - tinsiz Sessiz, sakin.
ün Ses, seda.
ünçiler çéçil- İnciler saçılmak, inciler serpilmek.
ündi- (ünde-) 1. Söylemek, demek 2. Çağırarak, davet etmek 3. Seslenmek, imdat istemek.
ünsiz Sessiz.
ürüklük Erik.
üs- Tos vurmak, boynuzla vurmak.
üst Üst
üstel - orunduğ Masa ve sandalye
üstidin Üstünden, üzerinden.

üstige Üstüne.
Üstünatuş Yer ismi, Yukarı Artuç.
üstünlük Üstünlük, avantaj.
üz- 1. Koparmak 2. Kesmek 3. Yüzmek.
üziliş Kopma, kesilme, ara verme.
üzükçilik Hayatta gerekli olan yiyecek ve içecek, giysi gibi ihtiyaçları alamayacak durumda olan, sıkıntı içinde olan.
üzül- Kopmak, kesmek.
üzümlük bağ Üzüm bağı.
üzüp al- Koparmak.

V

vacip Vacip.
vadi Vadi, dere.
vakit Vakit, zaman.
vakitlik Geçici.
vaqt bkz. vakit.
valilda- Işıldamak, Parıldamak.
valis Vals.
vallide körün- Parlak görünmek.
vapat bol- Vefat etmek.
varağ - çuruğ Gürültü, patırtı, yaygara.
varata Kale.
varatar Kaleci.
Vardat Bahavudun Bey ve Hüseyin Bey tarafından Kaşgar'da kurulan yardım kuruluşu.
varis Varis.
varķir- (vaķiri-) Bağırarak, seslenmek, yaygara etmek.
vay ésit Vay yazık.

vaycan İmdat, imdat bağırsı.
ve Ve.
vec Sebep, neden.
vede ber- Söz vermek.
vede kıil- Söz vermek.
vehime Vahim.
vekil Vekil.
vekillik kıil- Temsil etmek.
veke Vaka, hadise, olay.
Velihan Bay Kişi adı, Velihan Bay.
vesiyet Vasiyet.
veten Vatan.
vez éyt- Vaiz söylemek, nasihat etmek.
vezni (vezin) İtibar, değer.
vélka - koşuğ Çatal ve kaşığ.
vicik Zayıf.
vilildap tur- Parlayıp durmak, ışıldayıp durmak.
Vina Yer adı, Viyana.
viraç Doktor.
visal Vuslat, kavuşma.

Y

yad Akıl, yad.
yad imla Güzel yazı.
yağaç Ağaç.
yağdur- Yağdırmak.
yağliğ puli Mendil parası, eşarp parası. Kaşgar'da düğünlerde gelenekler çerçevesinde verilen bir para.
yağşı İyi.
yağşili- İyileştirmek.
yaki Veya, ya da.

yağ- 1. Yakmak, pişirmek, ateşe vermek. 2. Beğenmek, hoşuna gitmek, hoşlanmak, sevmek.
yağ Taraf, yön, yan, cihet
yağ bkz. **yok** .
yağa Yaka, kıyı, kenar, yabancı.
yağli- (yağla-) Tarafını tutmak, savunmak, himaye etmek.
yağtur- Sevmek, beğenmek.
yalantöş Çıplak.
yalđançi Yalancı.
yalđanliđ Yalan olma hali, sahtelik.
yalguz Yalnız.
yalđav Tembel, üşengeç.
yalđunci- Alevlenmek.
yalđunluđ Alevli, ateşli.
yallanma Kiralık, ücretli.
yaltiri- (yaltirat-) Parlatmak.
yaman Kötü.
yan- 1. Yanmak 2. Dönmek, geri dönmek.
yan Yan.
yanar tağ Yanar dağ.
yançuğ Cep.
yanmu - yan Yanyana, sıra ile.
yantayağ bol- Destek olmak.
yağağ Yanak, avurt.
yağağ söñekliri yanak kemikleri.
yağra- (yağri-) Ses dalgası yaratmak, gür sesle bağırmak, sağıra çevirmek.
yağrağ Yüksek sesli, gür, gürültü.
yağri- Ses dalgası yaratmak, sağıra çevirmek.
yapđan Kapanan, kapanmış.

yapyéşil Yemyeşil.
yar bol- Yar olmak, dost olmak.
yar- Yarmak.
yarap ket- Hoşuna gitmek.
yaraş- Yakışmak, güzel, uygun, makbul.
yarat- 1. Yaratmak, meydana getirmek. 2. Sevmek, beğenmek.
Yarbağ Yer adı, Kaşgar'da bulunan şehir kapılarından biri.
yardem Yardım.
yardemçi Yardımcı.
yarimas 1. İşe yaramaz, kusurlu 2. Kötü, yaramaz.
yarlık 1. Dağlık arazi. 2. Yarlık, hükümdarın duyurusu.
yasal- Yapılmak, meydana getirilmek.
yasıdağ mepiler Süslü, üstü kapalı yanları açık arabalar.
yasit- Yaptırmak.
yaş 1. Genç 2. Yaş.
yaşa- Yaşamak.
yaşağan Yaşlanmış.
yaşap ket Yaşa, çok yaşa.
yaşart- Gençleştirmek.
yaşi- bkz. Yaşa- .
yaşkina Gencecik.
yat- Yatmak.
yatağ Yatak, yurt.
yatkuzul- Yatırılmak, serilmek, yerleştirilmek.
yavaş Sakin, uslu, yavaş, yumuşak başlı, ağır.
yavayi Yabani.

yavayılaştır- Yabanileştirmek.
yavıdağ at Eyersiz at.
Yavropalık Avrupalı.
yayla- Yaylamak,
yayrat- Özgür bırakmak, rahatlatmak.
yekke - yégane Yalnız, tek başına.
yel - yémiş Meyve, kuruyemiş.
yene Yine, daha, öbür.
yeni Yani.
yengil Hafif.
yengüçi Yenen, galip, kazanan taraf.
yer şari Yer küresi.
yer Yer.
yerlik Yerli.
yeş- Çözmek, çıkarmak.
yet- 1. Varmak, yetişmek 2. Yetmek 3. Yetişmek.
yetküz- İletmek, ulaştırmak, yetiştirmek.
yette Yedi.
yékimlik Sevimli, cana yakın, güzel.
yékin Yakın.
yélim Yapıştırıcı, tutkal, reçine.
yémek - içmek Yemek içmek..
yénida Yanında.
yénik Hafif.
yéñ- Yenmek.
yéñi Yeni.
yéñiçe En yeni.
yéñila Daha yeni.
yéñilik Yenilik.
yépinca taşla- Şal sermek.
yépinça Örtü, giysi.
yépyéñi Yepyeni.

yérım Yarım, yarı, buçuk.
yéşil Yeşil.
yéşış Çözme, açma, çıkarma.
yétekçilik kıil- İdare etmek.
yétıl- Yetişmek, olgunlaşmak, olmak.
yétıle- Elinden tutup götürmek.
yétım Yetim.
yétıp kel- Koşarak gelmek.
yéy- Yaymak.
yéz- Yazmak.
yéza yolğa ohşaş Köy yola benzeme.
yéziğ Yazma, yazı, yazıt.
ye- Yemek.
yiğ- Toplamak.
yiğıl- Yıgılmak, toplanmak.
yiğiliş- Toplanmak, bir araya gelmek.
yiğip top- Derlemek, toplamak.
yigit Yiğit, delikanlı.
yiğliş- Ağlaşmak.
yik- Yıkma, düşmek.
yikil- Yıkılmak, düşmek.
yikit- Yıktırmak.
yil Yıl, sene.
yilname Yılname.
yiğne İğne.
yipek İpek.
yiptek İp gibi.
yırağ Uzak.
yırağla- Uzaklaşmak.
yırağlık Uzaklık.
yérip çıkқан Yarıp çıkan.
yiritkuç Yırtıcı.
yirt- Yırtmak.
yisir Öksüz.

yitekçi Antrenör.
yitkiçe kari- (kara-), Kayboluncaya (yitinceye) kadar bakmak.
yoçun 1. Dar, yakın, sıkışık 2. Yabani, yabancı, yaban.
yoğan - yorpa Büyük ve iri.
yoğan Büyük.
Yohan Andisin Ependi Kişi adı, Yohan Andisin Ependi.
yoğ Yok.
yoğlık Yokluk.
yoğsuzlık Yoksulluk.
yol başla- Yol göstermek.
yol Yol.
yolğa sal- Yollamak, göndermek.
Yolçi Yer adı, **Yolçi** .
yolluğ Yolluk, yolcuya verilen hediye.
yolsiz Yolsuz, doğru olmayan.
yoluçi Yolcu.
yolvas Kaplan.
yolyoruğ Direktif, yönerge, talimat.
yopurmağ Yaprak.
yorut- Işıklandırmak, aydınlatmak.
yosun Şekil, tarz.
yoşurun Gizli.
yotқан Yorgan.
yöge- Sarmak, bürünmek.
yögel- Sarılmak, bürünmek.
yögen- Sarınmak, bürünmek.
yöle- (yöli-) Desteklemek, yardım etmek, dayak koymak.
yölençüklük Sandalyede sırtımızı dayadığımız kısım.
yötkel- Yer değiştirmek, geçmek,

yuğiri (yuğuri) Yüksek, yukarı.
yultuz Yıldız.
yumilağ Yuvarlak.
yumilağrağ kelgen yüz Yuvarlak gelen yüz.
yumili- Yuvarlanmak.
yumran filiz veya tomurcuk haldeki.
yumşaq Yumuşak.
yumurluğ teleppuz Espirili telaffuz.
Yunus Beg Kişi adı, Yunus Beg.
yupqa İnce, yufka.
yurt bégi Yurt beyi, yönetici, kaymakam.
yurt teshili Vatandaşlık Bilgisi.
yurt Yurt, memleket.
yurtdaş Yurtdaş, hemşehri.
yurtluğ Hemşehri.
yuvaş Sakin, uslu, yavaş, yumuşak başlı, ağır.
yuyundur- Yıkandırmak.
yüde-Yüklemek.
yügür- Koşmak.
yügürek Rahvan, çok iyi koşan.
yügürük bkz. **yügürek**.
yük tizimliğuçisi Yük gemisinde malların isimlerini kaydeden kişi.
yük Yük.
yür- Yürümek.
yürek Yürek.
yüreksizlik Korku.
yürgüz- Yürütmek.
yürüş Yürüme, yürüyüş.
Yüsüp Hâs Hacip Meğberisi Yer adı, Yusuf Has Hacip Türbesi.

yüz ber- Vuku olmak, meydana gelmek, ortaya çıkmak.
yüz tap- Şöhret olmak.
yüz Yüz.
yüzlen- Geçmek, yol almak, yürümek, hareketlenmek.
yüzlük Yüzlü.

Z

zadi Hep, hiç, bütün.
zadila Hiç, hiçbir zaman.
zağra Mısır unundan yapılan ekmek.
zamanivi Çağdaş, modern.
zapas Yedek, rezerv, mevcut.
zavut (zavod) Fabrika.
zaye (zayi) Kaybolma, yitim, kayıp, kaybedilen bir şey, israf.
zeñ Akıl, zeka, sağduyu, dikkat.
zeñger Mavi, gök rengi.
zerbe ber- Darbe vermek.
zerdar Zengin.
zenger Kuyumcu.
Zerif Bay Kişi adı, Zerif Bay.
zerlik Sırmalı.
zevğ - lezzet Zevk ve lezzet.
zémin Yer, toprak, kara.
zérek Akıllı, uyanık.
zérikişlik Sıkıcılık.
zibu - zinnet Zinet, takı.
ziç Sıkı, kesif, yoğun, kalabalık, içiçe.
zigir Keten, susam.
zihn Anlama, bilme, zihin.
zil Etkileyici.
ziyan Ziyana, zarar.
ziyankeşlik Asalak, baltalayıcı.

ziyaret Ziyaret.

zor 1. Kuvvet, güç, kudret, büyük. 2.

Zor, cebir.

zoray- Büyüme, kuvvetlenmek.